

Turcology Research

Formerly:

Journal of Turkish Researches Institute Official journal of Atatürk University Turkish Researches Institute

Issue 82 • January 2025

EISSN 2822-2725

www.dergipark.org.tr/en/pub/turcology

Turcology Research

CHIEF EDITOR / BAŞ EDITÖR

Yasin TOPALOĞLU

Department of History,
Atatürk University, Erzurum, Türkiye
Atatürk Üniversitesi-Tarih Bölümü, Erzurum, Türkiye

EDITORS / EDITÖRLER

Ahmet Safa YILDIRIM

Department of History,
Atatürk University, Erzurum, Türkiye
Atatürk Üniversitesi- Tarih Bölümü, Erzurum, Türkiye

Fatih EKİCİ

Department of North-Western Turkish Dialects and
Literatures, Atatürk University, Erzurum, Türkiye
*Atatürk Üniversitesi, Kuzey-Batı Türk Lehçeleri ve
Edebiyatları Bölümü, Erzurum, Türkiye*

Selçuk DEMİR

Department of History,
Atatürk University, Erzurum, Türkiye
Atatürk Üniversitesi- Tarih Bölümü, Erzurum, Türkiye

ETHICS EDITOR / ETİK EDITÖR

Süleyman ÇİĞDEM

Department of History,
Atatürk University, Erzurum, Türkiye
Atatürk Üniversitesi-Tarih Bölümü, Erzurum, Türkiye

EDITORIAL BOARD / YAYIN KURULU

Ahmet Özgür GÜVENÇ

Department of Turkish Language and Literature,
Atatürk University-Erzurum Türkiye
*Atatürk Üniversitesi-Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü,
Erzurum, Türkiye*

Cengiz ALYILMAZ

Department of Turkish Language and Literature,
Uludağ University, Bursa, Türkiye
*Uludağ Üniversitesi- Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü,
Bursa, Türkiye*

Gülhan ATNUR

Department of Turkish Folk Literature,
Atatürk University- Erzurum, Türkiye
*Atatürk Üniversitesi- Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü,
Erzurum, Türkiye*

Luo XIN

Harvard Yenching Institute / Pekin University
Pekin Üniversitesi, Harvard Yenching Enstitüsü

Mehmet Akif GÖZİTOK

Department of Turkish Language and Literature,
Erzurum Technical University, Erzurum, Türkiye
*Erzurum Teknik Üniversitesi- Türk Dili ve Edebiyatı
Bölümü, Erzurum, Türkiye*

Mehmet TEZCAN

Department of General Turkish History,
Uludağ University, Bursa, Türkiye
Uludağ Üniversitesi- Bursa, Türkiye

Metin EKİCİ

Department of Turkic World Studies,
Ege University-Izmir, Türkiye
*Ege Üniversitesi, Türk Dünyası Araştırmaları
Enstitüsü-Izmir, Türkiye*

Murat KILIÇ

Department of History,
Erzurum Technical University-Erzurum, Türkiye
*Erzurum Teknik Üniversitesi-Tarih Bölümü, Erzurum,
Türkiye*

Osman MERT

Department of Turkish Language and Literature,
Ankara University-Ankara, Türkiye
*Ankara Üniversitesi-Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü,
Ankara, Türkiye*

Tsend BATTULGA

National University of Mongolia, Ulaanbaatar,
Mongolia
Moğolistan Halk Üniversitesi, Ulanbatur, Moğolistan

Yerden KAZHYBEK

Institute of Linguistics named after A. Baitursynuly,
International Turcology Center, Karagandy State
University, National Academy of Sciences of the
Republic of Kazakhstan
*A. Baitursynuly Uluslararası Türkoloji Enstitüsü,
Karagandı Devlet Üniversitesi, Kazakistan
Cumhuriyeti Ulusal Bilimler Akademisi, Kazakistan*

ADVISORY BOARD / DANIŞMA KURULU

Anđan KÜÇÜKOĞLU

Department of Education and Training Programs,
Atatürk University, Erzurum, Türkiye
*Atatürk Üniversitesi, Eğitim ve Öğretim Programları
Bölümü, Erzurum, Türkiye*

Ahmet BURAN

Department of Turkish Language and Literature, Fırat
University, Elazığ, Türkiye
*Fırat Üniversitesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü,
Elazığ, Türkiye*

Ahmet GÜNŞEN

Department of Turkish Language and Literature,
Trakya University, Trakya, Türkiye
*Trakya Üniversitesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü,
Edirne, Türkiye*

Ahmet TAŞAĞIL

Department of History, Yeditepe University, Türkiye
Yeditepe Üniversitesi, Tarih Bölümü, İstanbul, Türkiye

Ali Fuat ARICI

Department of Social Sciences and Turkish
Education, Yıldız Technical University, İstanbul,
Türkiye
*Yıldız Teknik Üniversitesi, Sosyal Bilimler ve Türkçe
Eğitimi Bölümü, İstanbul, Türkiye*

Anvarbek MOKEEV

Department of Turcology, Kyrgyzstan-Türkiye Manas
University, Kyrgyzstan
*Kırgızistan-Türkiye Manas Üniversitesi, Türkoloji
Bölümü, Manas, Kırgızistan*

Asiye Mevhibe COŞAR

Department of Turkish Language and Literature,
Karadeniz Technical University, Trabzon, Türkiye
*Karadeniz Teknik Üniversitesi, Türk Dili ve Edebiyatı
Bölümü, Trabzon, Türkiye*

Ayşehan Deniz ABİK

Department of Turkish Language and Literature,
Çukurova University, Adana, Türkiye
*Çukurova Üniversitesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü,
Adana, Türkiye*

Azzaya BADAM

National University of Mongolia, Ulaanbaatar,
Mongolia
Moğolistan Halk Üniversitesi, Ulanbatur, Moğolistan

Bilal ÇAKICI

Department of Turkish Language and Literature,
Ankara, Türkiye
*Ankara Üniversitesi-Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü,
Ankara, Türkiye*

Bilgehan Atsız GÖKDAĞ

Department of Turkish Language and Literature,
Kırıkkale University-Kırıkkale, Türkiye
*Kırıkkale Üniversitesi-Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü,
Kırıkkale, Türkiye*

Celal DEMİR

Department of Turkish and Social Sciences
Education, Afyon Kocatepe University-Afyon, Türkiye
*Afyon Kocatepe Üniversitesi-Türkçe ve Sosyal Bilimler
Eğitimi Bölümü, Afyon, Türkiye*

Cumali ŞABANOV

Uzbekistan-Tashkent State University of Oriental
Studies, Tashkent, Uzbekistan
*Özbekistan-Taşkent Devlet Doğu Araştırmaları
Üniversitesi, Taşkent, Özbekistan*

Dilaver DÜZGÜN

Department of Turkish Language and Education,
Atatürk University, Faculty of Letters, Erzurum,
Türkiye
*Atatürk Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Türk Dili ve
Eğitimi Bölümü, Erzurum, Türkiye*

Ergin JABLE

Universiteti i Prishtinës Prishtinës, Macedonia
Prishtine Üniversitesi Prishtine, Makedonya

Fahri TEMİZÜREK

Department of Turkish Education,
Gazi University, Ankara, Türkiye
*Gazi Üniversitesi-Türkçe Eğitimi Bölümü, Ankara,
Türkiye*

Fatma BÖLÜKBAŞ KAYA

Department of Turkish Education, İstanbul
University-Cerrahpaşa, İstanbul, Türkiye
*İstanbul Üniversitesi-Cerrahpaşa, Türkçe Eğitimi
Bölümü, İstanbul, Türkiye*

Gülden SAĞOL YÜKSEKKAYA

Department of Turkish Language and Literature,
Marmara University, İstanbul, Türkiye
*Marmara Üniversitesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü,
İstanbul, Türkiye*

Hacı Ömer KARPUZ

Department of Turkish Language and Literature,
İstanbul Kültür University, İstanbul, Türkiye
*İstanbul Kültür Üniversitesi, Türk Dili ve Edebiyatı
Bölümü, İstanbul, Türkiye*

Haldun ÖZKAN

Department of Art History,
Atatürk University, Erzurum, Türkiye
*Atatürk Üniversitesi-Sanat Tarihi Bölümü, Erzurum,
Türkiye*

Hasan BAĞCI

Department of Turkish and Social Sciences
Education, Mehmet Akif Ersoy University-Burdur,
Türkiye
*Mehmet Akif Ersoy Üniversitesi, Türkçe ve Sosyal
Bilimler Eğitimi Bölümü, Burdur, Türkiye*

Hülya KASAPPOĞLU ÇENGEL

Department of Turkish Language and Literature, Hacı
Bayram Veli University, Ankara, Türkiye
*Hacı Bayram Veli Üniversitesi, Türk Dili ve Edebiyatı
Bölümü, Ankara, Türkiye*

Hüseyin BAYDEMİR

Department of South-Eastern (Turkistan- Uyghur)
Turkish Dialects and Literatures,
Atatürk University, Erzurum, Türkiye
*Atatürk Üniversitesi-Güneydoğu (Türkistan-Uygur)
Türk Lehçeleri ve Edebiyatları Bölümü, Erzurum,
Türkiye*

İsa SULÇEVİSİ

Universiteti i Prishtinës-Prishtinës,
Macedonia Prishtine Üniversitesi-Prishtine, Makedonya

Turcology Research

Kayrat BELEK

Department of Turcology, Kyrgyzstan-Türkiye Manas University, Kyrgyzstan
Kırgızistan-Türkiye Manas Üniversitesi-Türkoloji Bölümü, Manas, Kırgızistan

Kerim GÜNDOĞDU

Department of Curriculum and Instruction, Adnan Menderes University-Aydın, Türkiye
Adnan Menderes Üniversitesi-Eğitim Programları ve Öğretim Bölümü, Aydın, Türkiye

Kubatbek TABALDIYEV

Department of Turcology, Kyrgyzstan-Türkiye Manas University, Kyrgyzstan
Kırgızistan-Türkiye Manas Üniversitesi, Türkoloji Bölümü, Manas, Kırgızistan

Kürşat YILDIRIM

Department of History
İstanbul University, İstanbul, Türkiye
İstanbul Üniversitesi, Tarih Bölümü, İstanbul, Türkiye

Mehmet TÖRENEK

Department of Turkish Language and Literature, Atatürk University, Erzurum, Türkiye
Atatürk Üniversitesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü, Erzurum, Türkiye

Muharrem DAŞDEMİR

Department of Turkish Language and Literature, Atatürk University, Erzurum Türkiye
Atatürk Üniversitesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü, Erzurum, Türkiye

Muhsine BÖREKÇİ

Department of Social Sciences and Turkish Education, Atatürk University, Erzurum, Türkiye
Atatürk Üniversitesi-Sosyal Bilimler ve Türkçe Eğitimi Bölümü, Erzurum, Türkiye

Munkhtulga RINCHINKHOROL

İzmir Kâtip Çelebi University, İzmir, Türkiye
İzmir Kâtip Çelebi Üniversitesi, İzmir, Türkiye

Musa ÇİFÇİ

Department of Turkish and Social Sciences Education, Uşak University-Uşak, Türkiye
Uşak Üniversitesi, Türkçe ve Sosyal Bilimler Eğitimi Bölümü, Uşak, Türkiye

Napil BAZYLKHAH

Kazakhstan Expert of International Turkish Academy, Kazakhstan
Kazakistan Uluslararası Türk Akademisi Uzmanı, Kazakistan

Negizbek ŞABDANALİYEV

Department of Turcology, Kyrgyzstan-Türkiye Manas University, Kyrgyzstan
Kırgızistan-Türkiye Manas Üniversitesi, Türkoloji Bölümü, Manas, Kırgızistan

Nuran M. MUHAXHERİ

Universiteti i Prishtinës Prishtinës, Macedonia
Prishtine Üniversitesi Prishtine, Makedonya

Nurdin USEEV

Department of Turcology, Kyrgyzstan-Türkiye Manas University, Manas, Kyrgyzstan
Kırgızistan-Türkiye Manas Üniversitesi, Türkoloji Bölümü, Manas, Kırgızistan

Okay PEKŞEN

Department of History, Ondokuz Mayıs University, Samsun Türkiye
Ondokuz Mayıs Üniversitesi, Tarih Bölümü, Samsun Türkiye

Osman Gazi ÖZGÜDENLİ

Department of Turkish History, Marmara University, Institute of Turkic Studies, İstanbul, Türkiye
Marmara Üniversitesi, Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, İstanbul, Türkiye

Özay KARADAĞ

Department of Social Sciences and Turkish Education, Hacettepe University, Ankara, Türkiye
Hacettepe Üniversitesi, Sosyal Bilimler ve Türkçe Eğitimi Bölümü, Ankara, Türkiye

Peter ZIEME

Department of History and Cultural Studies, Freie University, Institute of Ottoman Studies and Turcology, Berlin, Germany
Almanya-Freie Üniversitesi, Osmanlı Araştırmaları ve Türkoloji Enstitüsü, Tarih ve Kültürel Çalışmalar Bölümü, Berlin, Almanya

Rıdvan CANIM

Department of Old Turkish Literature, Trakya University, Trakya, Türkiye
Trakya Üniversitesi, Eski Türk Edebiyatı Bölümü, Trakya, Türkiye

Rıfat KÜTÜK

Department of Social Sciences and Turkish Education, Atatürk University, Erzurum, Türkiye
Atatürk Üniversitesi, Sosyal Bilimler ve Türkçe Eğitimi Bölümü, Erzurum, Türkiye

Sedat ADIGÜZEL

Department of South-Western (Oghuz) Turkish Dialects and Literatures, Atatürk University, Erzurum, Türkiye
Atatürk Üniversitesi, Güney-Batı (Oğuz) Türk Lehçeleri ve Edebiyatları Bölümü, Erzurum, Türkiye

Selami ECE

Department of Turkish Language and Literature, Atatürk University, Erzurum, Türkiye
Atatürk Üniversitesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü, Erzurum, Türkiye

Servet TİKEN

Department of Turkish Language and Literature, Atatürk University-Erzurum Türkiye
Atatürk Üniversitesi-Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü, Erzurum, Türkiye

Suat UNGAN

Department of Turkish Education, Karadeniz Technical University, Trabzon, Türkiye
Karadeniz Teknik Üniversitesi, Türkçe Eğitimi Bölümü, Trabzon, Türkiye

Süleyman EFENDİOĞLU

Department of North-Western (Kıpçak) Turkish Dialects and Literatures, Atatürk University, Erzurum, Türkiye
Atatürk Üniversitesi, Kuzey-Batı (Kıpçak) Türk Lehçeleri ve Edebiyatları Bölümü, Erzurum, Türkiye

Takashi OSAWA

Department of Foreign Studies, Osaka University, Osaka, Japan
Osaka Üniversitesi, Yabancı Çalışmalar Bölümü, Osaka, Japonya

Tazegül DEMİR ATALAY

Department of Turkish Education, Kafkas University, Kars, Türkiye
Kafkas Üniversitesi, Türkçe Eğitimi Bölümü, Kars, Türkiye

Vladimir V. TISHIN

Dep. of History and Culture of Central Asia, Siberian Branch of the Russian Academy of Sciences, Ins. of Mongolian, Buddhist, and Tibetan Studies, Russia
Rusya Bilimler Akademisi Sibirya Şubesi, Moğol, Budist ve Tibet Araştırmaları Enstitüsü, Orta Asya Tarihi ve Kültürü Bölümü, Rusya

Yunus BERKLİ

Department of Basic Training, Atatürk University, Faculty of Fine Arts, Erzurum, Türkiye
Atatürk Üniversitesi, Güzel Sanatlar Fakültesi, Temel Eğitim Bölümü, Erzurum, Türkiye

FOREIGN LANGUAGE EDITORS / YABANCI DİL EDITÖRLERİ

Mehmet TAKKAÇ (İngilizce)

Department of English Language Education, Atatürk University, Erzurum, Türkiye
Atatürk Üniversitesi, İngiliz Dili Eğitimi Bölümü, Erzurum, Türkiye

İsmail AVCU (İngilizce)

Department of English Language and Literature, Faculty of Letters, Atatürk University, Erzurum, Türkiye
Atatürk Üniversitesi, İngiliz Dili ve Edebiyatı Bölümü, Erzurum, Türkiye

Tuğba AYGAN (English / İngilizce)

Department of English Language and Literature, Faculty of Letters, Atatürk University, Erzurum, Türkiye
Atatürk Üniversitesi, İngiliz Dili ve Edebiyatı Bölümü, Erzurum, Türkiye

Rahman ÖZDEMİR (Russian / Rusça)

Department of Russian Language and Literature, Atatürk University, Erzurum, Türkiye
Atatürk Üniversitesi, Rus Dili ve Edebiyatı Bölümü, Erzurum, Türkiye

Sinan DİNÇ (Russian / Rusça- Çağdaş Türk Lehçeleri / Contemporary Turkish Dialects)

Department of South-Western (Oghuz) Turkish Dialects and Literatures, Atatürk University, Erzurum, Türkiye
Atatürk Üniversitesi, Güney-Batı (Oğuz) Türk Lehçeleri ve Edebiyatları Bölümü, Erzurum, Türkiye

STATISTICS EDITOR / İSTATİSTİK EDITÖRÜ

Senem GÖNENÇ

Department of Statistics, Atatürk University, Erzurum, Türkiye
Atatürk Üniversitesi, İstatistik Bölümü, Erzurum, Türkiye

Turcology Research

AIMS AND SCOPE

Turcology Research is a scientific, open-access, online-only periodical published by independent, unbiased, and double-blinded peer-review principles. The journal is the official publication of the Atatürk University Institute of Research in Turcology and is published triannually in January, May, and September. The publication languages of the journal are Turkish (and other Turkic language), English, and Russian (or Cyrillic). Turcology Research aims to contribute to the literature by publishing manuscripts at the highest scientific level in the Turkish language. The journal publishes original articles, reviews, care reports, and letters to the editors prepared per ethical guidelines. The journal's scope includes but is limited to the Turkish language, Turkish history, Turkish culture, Turkish literature, Turkish folklore, Turkish geography, and Turkish art.

The journal's target audience includes researchers and specialists who are interested in or working in all fields of the Turkish language. Turcology Research is currently indexed in **DOAJ, EBSCO, ERIH Plus, ProQuest, TUBITAK ULAKBIM TR Index, MIAR, MLA, Scilit, and China National Knowledge Infrastructure (CNKI)**.

The editorial and publication processes of the journal are shaped by the guidelines of the Council of Science Editors (CSE) Committee on Publication Ethics (COPE), the European Association of Science Editors (EASE), and the National Information Standards Organization (NISO). The journal conforms with the Principles of Transparency and Best Practice in Scholarly Publishing (doaj.org/bestpractice).

Disclaimer

Statements or opinions expressed in the manuscripts published in the journal reflect the views of the author(s) and not the opinions of the editors, editorial board, and/or publisher; the editors, editorial board, and publisher disclaim any responsibility or liability for such materials.

Open Access Statement

Turcology Research is an open-access publication, and the journal's publication model is based on the Budapest Access Initiative (BOAI) declaration. All published content is available online, free of charge at www.dergipark.org.tr/en/pub/turcology. The journal's content is licensed under a Creative Commons Attribution-Noncommercial (CC BY-NC) 4.0 International License which permits third parties to share and adapt the content for non-commercial purposes by giving the appropriate credit to the original work.

You can find the current version of the Instructions to Authors at www.dergipark.org.tr/en/pub/turcology/writing-rules

AMAÇ VE KAPSAM

Turcology Research; bağımsız, tarafsız ve çift-kör hakem değerlendirme ilkelerine bağlı yayın yapan, Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü'nün açık erişimli bilimsel elektronik yayın organıdır. Dergi Ocak, Mayıs ve Eylül aylarında olmak üzere yılda üç sayı olarak yayınlanmaktadır.

Derginin yayın dilleri Türkçe (ve diğer Türk dilleri), İngilizce ve Rusça (veya Kiril).

Turcology Research, Türkçe dilinde en yüksek bilimsel düzeyde makaleler yayınlamaya literatüre katkı sağlamayı amaçlamaktadır. Dergi, etik kurallara uygun olarak hazırlanmış özgün makaleler, derlemeler, bakım raporları ve editörlere mektuplar yayınlar. Derginin kapsamı Türk dili, Türk

Tarihi, Türk kültürü, Türk edebiyatı, Türk folkloru, Türk coğrafyası ve Türk sanatını kapsamakla birlikte bunlarla sınırlı değildir.

Derginin hedef kitlesi, Türk Dünyasının her alanına ilgi duyan veya çalışan araştırmacı ve uzmanlardır.

Turcology Research DOAJ, EBSCO, ERIH Plus, ProQuest, TÜBİTAK ULAKBİM TR Dizin, MIAR, MLA, Scilit ve China National Knowledge Infrastructure (CNKI)'da indekslenen uluslararası alan indeksli bir dergidir.

Derginin editöryel ve yayın süreçleri Council of Science Editors (CSE), Committee on Publication Ethics (COPE), European Association of Science Editors (EASE) ve National Information Standards Organization (NISO) kılavuzlarına uygun olarak biçimlendirilmiştir. Turcology Research dergisinin editöryel ve yayın süreçleri, Akademik Yayıncılıkta Şeffaflık ve En İyi Uygulama (doaj.org/bestpractice) ilkelerine uygun olarak yürütülmektedir.

Sorumluluk Reddi

Dergide yayınlanan yazılarda ifade edilen ifadeler veya görüşler, editörlerin, yayın kurulunun ve/veya yayıncının görüşlerini değil, yazar(lar)ın görüşlerini yansıtır; editörler, yayın kurulu ve yayıncı bu tür materyaller için herhangi bir sorumluluk veya yükümlülük kabul etmemektedir.

Açık Erişim Bildirimi

Turcology Research yayınlama modeli Budapeşte Açık Erişim Girişimi (BOAI) bildirgesine dayanan açık erişimli bilimsel bir dergidir. Derginin arşivine www.dergipark.org.tr/en/pub/turcology adresinden ücretsiz olarak erişilebilir. Turcology Research içeriği, Creative Commons Atıf-Ticari (CC BY-NC) 4.0 Uluslararası Lisansı ile yayınlanmaktadır.

Yazarlara Bilgi'nin güncel versiyonuna www.dergipark.org.tr/tr/pub/turcology/writing-rules adresinden ulaşabilirsiniz.

Contact (Editor in Chief) / İletişim (Baş Editör)

Yasin TOPALOĞLU

Atatürk University, Faculty of Letters, Erzurum, Türkiye
Atatürk Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Erzurum, Türkiye

✉ tyasin@atauni.edu.tr

✉ turcology@atauni.edu.tr

🌐 <https://dergipark.org.tr/en/pub/turcology>

☎ +90 442 231 81 07

Contact (Publisher) / İletişim (Yayıncı)

Atatürk University

Atatürk University, Erzurum, Türkiye
Atatürk Üniversitesi Rektörlüğü 25240 Erzurum, Türkiye

✉ ataunijournals@atauni.edu.tr

🌐 <https://bilimseldergiler.atauni.edu.tr>

☎ +90 442 231 1999

Turcology Research

CONTENTS / İÇİNDEKİLER

Research Articles / Araştırma Makaleleri

- 1 **Tog'ay Murod'ın "Otamdan Qolgan Dalalar (Babamdan Kalan Tarlalar)" Romanında Yer Alan Biçimbirimsel Yinelemeler**
Morphemic Repetitions in The Novel Otamdan Qolgan Dalalar by Tog'ay Murod
Nursan ILDIRI
- 12 **Çağatay Türkçesindeki Mental Fiillerde 'Çok Katmanlılık': Ali Şir Nevâyî Örneği**
'Multi-Layerity' in Mental Verbs in Chagatai Turkish: The Example of Ali Shir Nawâyî
Selda SANDALYECİ
- 23 **Endüstrileşen Kültürde Kültür Aktarımı ve Anlatmaya Dayalı Kutu Oyunlarının Rolü: Tabu-OcaktaBul**
Culture Transmission in Industrializing Culture and the Role of Narrative-Based Board Games: Tabu-OcaktaBul
Rumeysa Meliha KAMBER
- 32 **Eski Türklerde Savaş Öncesi Askerî Gelenekler**
Pre-War Military Tradition in Ancient Turks
Eda DURMUŞ
- 44 **İlhanlı Döneminde Önemli Bir Merkez: Sugurluk (Taht-i Süleyman)**
An Important Center in The Ilkhanid Period: Sugurluk (Throne of Suleiman)
Özkan DAYI
- 56 **Osmanlı'dan Cumhuriyet'e Artvin Bölgesinde İdari Yapı**
Administrative Structure of the Artvin Region from the Ottoman Empire to the Republic
Muammer DEMİREL
- 71 **Türkiye'de Gaspıralı Gündemi Üzerine Bir Değerlendirme**
An Evaluation of Gasprinsky Agenda in Türkiye
Volkan MARTIN
- 83 **Avusturya Kamuoyunda Bosna-Hersek'in İşgali: Biat ile Direniş Arasında Bosna-Hersek Müslümanları 1878-1879**
The Occupation of Bosnia and Herzegovina in Austrian Public Opinion: The Muslims of Bosnia and Herzegovina between Allegiance and Resistance 1878-1879
Hakan GÖKPINAR
- 103 **Erzurum Arkeoloji Müzesi'nden Büyük Selçuklu Etkisinde Madeni Bir Kâse**
A Great Seljuk Influenced Metal Bowl from Erzurum Archaeology Museum
Ayşe DURAN, Nihat Sefa KOMESLİ
- 122 **Gazneliler Dönemine Ait Piriç Tepsi Üzerindeki Taht Sahnesi**
Throne Scene on A Brass Salver from The Ghaznavid Period
Arslan DURDU
- 134 **Hayat Ağacı ve Vakvak Ağacı'nın Bitki-İnsan-Hayvan Metaforu Kapsamında Karşılaştırılması**
Comparison of The Tree of Life and The Vaqvak Tree Within the Scope of The Plant-Human-Animal Metaphorplant-Human-Animal Metaphor
Şeyma KURT, Ahmet BAYIR
- 149 **Türk Sinemasının İlk Kıbrıs Filmi Kıbrıs'ın Belası Kızıl EOKA'da Terör ve Şiddet Olaylarının Temsili**
Representation of Terror and Violence in The First Cyprus Movie of Turkish Cinema "The Scourge of Cyprus, Red EOKA
Mehmet İŞİK
- 166 **Sosyobilimsel Konu Etkinlikleri ile İşlenen Derslerin Eleştirel Düşünme Eğilimlerine ve Karar Verme Becerilerine Etkisi**
The Effect of Provided with Society Scientific Issue Activities on The Critical Thinking Tendencies and Decision-Making Skills
Tuğba GÖKÇE YILDIRIM, Ufuk TÖMAN
- 191 **Maverayı Kafkas Ekseninde İğdir Pamukları (1925-1938)**
İğdir Cottons in The Trans Caucasus Axis (1925-1938)
Mehtap BAŞARIR
- 205 **Cumhuriyet ile Yaşıt Bir Kültürel Miras: Tarihi Tire Bandosu**
A Cultural Heritage Contemporary with The Republic: Historical Tire Marching Band
Sevcan SÖNMEZ, A. Kürşad TERCI, R. Hakan ERTEP

Tog'ay Murod'ın "Otamdan Qolgan Dalalar (Babamdan Kalan Tarlalar)" Romanında Yer Alan Biçimbirimsel Yinelemeler

Morphemic Repetitions in The Novel Otamdan Qolgan Dalalar by Tog'ay Murod

Nursan ILDIRI

(Sorumlu Yazar-Corresponding Author)

Atatürk Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Çağdaş Türk Lehçeleri ve Edebiyatları Bölümü, Erzurum, Türkiye.

Department of Turkish Language and Literature, Ataturk University, Faculty of Literature, Erzurum, Türkiye.

nursan.aslan@atauni.edu.tr

Öz

Tog'ay Murod, Çağdaş Özbek edebiyatının en önemli yazarlarından biridir. Yazar, roman ve hikâye türünde verdiği eserlerle Çağdaş Özbek edebiyatının gelişmesine katkı sağlamış, bütün eserlerinde kendine özgü bir üslup ortaya koymuştur. Tog'ay Murod'ın eserleri yazarın kullandığı dilsel öğeler açısından oldukça özgün kullanımlar içermektedir. Tog'ay Murod, "Otamdan Qolgan Dalalar (Babamdan Kalan Tarlalar)" adlı romanında Özbek halkının Sovyet devrinde çektiği sıkıntıları okuyucuda derin bir tesir yaratmak amacıyla şiirsel bir üslupla kaleme almış, yaşanan hadiselerin akılda kalıcı olmasını sağlamak için özellikle vurgulamak istediği olayları, durumları, kişileri yinelemeli bir anlatımla ortaya koymuştur. Yazarın bu üslupla kaleme aldığı romanı, etkili bir dil kullanımı olarak tanımlanan yinelemelerin biçimbirimsel olarak ele alınabilmesi açısından zengin bir malzeme sunmaktadır. Edebî metinlerin anlamlandırılmasında önemli bir rol üstlenen deyişbilim, edebî metinlerin sesbilgisel, biçimbirimsel, sözdizimsel, anlambilimsel ve metinsel olmak üzere beş başlık altında incelendiği bir dilbilim alanıdır. Çalışmaya konu olan biçimbirimsel yinelemeler çeşitli boyutlarda incelenmektedir. Tümcenin başında, ortasında, sonunda yer alan sözcük veya sözcük öbeklerinin anlatımı daha etkili ve vurgulu hâle getirmek amacıyla takip eden tümcede yineleme şekillerine göre biçimbirimsel yinelemeli kullanımlar; *ön yineleme*, *art yineleme*, *çapraz yineleme*, *karma yineleme*, *ikizleşme* gibi alt başlıklarda incelenmektedir. Özbek Türkçesinde "takriri so'zlar" olarak geçen yinelemeler, biçimbirimsel yinelemelerin alt başlıkları dikkate alınarak incelenmiş, bu kullanımların romanda yer alan örnekleri metin içerisinde tespit edilmiş, örneklerin geçtiği sayfa numaraları parantez içerisinde gösterilmiş, Türkiye Türkçesine aktarımları tırnak içerisinde verilmiştir.

Anahtar Kelimeler: Özbek Türkçesi, Tog'ay Murod, Yineleme, İkizleşme, Tekrarlı Yapılar.

Abstract

Tog'ay Murod is one of the most prominent writers of Contemporary Uzbek Literature. The author contributed to the development of Contemporary Uzbek Literature with his works in the genres of novels and short stories and demonstrated a unique stylistic quality in all his work: Tog'ay Murod's works contain highly unique uses of linguistic element: In his novel Otamdan Qolgan Dalalar, Tog'ay Murod employs a poetic style to create a deep impression on the reader about the hardships suffered by the Uzbek people during the Soviet era and to ensure that the events are memorable, he presents the incidents, situations, and people he wants to emphasize with a recursive narrative. The author's novel, written in this style, offers rich material in terms of the morphological analysis of repetitions, which are defined as effective linguistic expression: Phraseology, which plays a significant role in the interpretation of literary texts, is a field of linguistics in which literary texts are analyzed under five headings: phonological, morphemic, syntactic, semantic, and textual. Morphemic repetitions, which are the subject of the present study, are examined in various dimension: Based on how they are employed in subsequent sentences to make the expression of words or phrases at the beginning, middle, or end of the sentence more effective and emphasized, repetitive uses are examined under subheadings such as pre-repetition, post-repetition, cross-repetition, mixed repetition, and gemination. Repetitions, which are referred to as "takriri so'zlar" in Uzbek Turkish, have been analyzed by taking into account the subheadings of morphemic repetitions, their exemplary uses in the novel have been identified within the text, and the page numbers of these examples are given in brackets, and their translations into Turkey Turkish are presented in quotation mark.

Keywords: Uzbek Turkish, Tog'ay Murod, Repetition, Gemination, Repetitive Structures.

Geliş Tarihi/Received 04.05.2024
Revizyon/Revision 11.07.2024
Kabul Tarihi/Accepted 24.07.2024
Yayın Tarihi/Publication Date 30.01.2025

Atıf

Ildırı, N. (2025). Tog'ay Murod'ın "Otamdan Qolgan Dalalar (Babamdan Kalan Tarlalar)" Romanında Yer Alan Biçimbirimsel Yinelemeler. *Turcology Research*, 82, 1-11.

Cite this article

Ildırı, N. (2025). Morphemic Repetitions in The Novel Otamdan Qolgan Dalalar by Tog'ay Murod. *Turcology Research*, 82, 1-11.

Giriş

Tog'ay Murod 20. yüzyıl Özbek edebiyatının önemli yazarlarından biridir. Yazarın yazdığı dört uzun hikâye ve iki roman bulunmaktadır. Yazarın eserleri yayımlandığı günden itibaren ses getirmiş, başta Özbekistan olmak üzere birçok farklı ülkede eserleri üzerine bilimsel çalışmalar yapılmıştır (Baydemir, 2022, s. 13). Murod'ın incelemeye konu olan "Otamdan Qolgan Dalalar (Babamdan Kalan Tarlalar)" adlı romanı, 1986-1991 yılları arasında kaleme alınmış, 1994 yılında Şark Neşriyatı tarafından yayımlanmıştır. Yazar bu romanında, Özbeklerin topraklarına olan bağlılığını, pamuk yetiştiriciliğini ve Rus emperyalizminin Özbek topraklarında yaşattığı vahşeti, realist bir bakış açısıyla ortaya koymuştur (Tolkun, 2015, s. 325). Romanda üç nesil arka arkaya anlatılmaktadır. Başkahraman Dehkankul'un dedesi Çapacı Cemalettin ve onun başından geçenler, Dehkankul'un babası Akrep ve onun başından geçenler ve Dehkankul'un yaşadıklarını konu edinen bu romanda bağımsızlık mücadeleleri de yer almaktadır (Kartallıoğlu, 2002, s. 205).

Yazarın romanı yazarken kullandığı dilde de kendine özgü kullanımlar mevcuttur. Uzun tümcelerden ziyade kısa tümceleri tercih etmesi, kısa, tek satırlık paragraflar yazması, tümcelerde art arda tekrarlar yapması, Özbek edebî dilinde yer almayan ağız özelliklerine yer vermesi yazarın özgün bir üsluba sahip olduğunun göstergesidir (Tolkun, 2015, s. 326). Murod, romanında özellikle tekrarlara fazlaca yer vererek iletmek istediği mesajın yerine ulaşmasını hedeflemiş, bu durumu dilin estetik yönüne de hizmet eden bir üslup özelliği olarak kullanmıştır.

Çağdaş Özbek edebiyatının önemli isimlerinden yazar Said Ahmet, Tog'ay Murod'ın eserlerinde kullandığı kendine özgü ahenkli üslubu şu sözlerle ifade etmiştir: "*Nazarimda, Tog'ay Murod qissa aytmaydi, nazarimda, bor ovozi bilan qo'shiq aytadi. Bu qo'shiqda avj pardalar bor, nolishlar bor, savt bor. (Bana göre Tog'ay Murod hikâye anlatmıyor, güçlü sesiyle şarkı söylüyor. Bu şarkıda yüksek perdeler var, figanlar var, melodi var.)*" (Boltayeva, 2004, s. 85).

Bir metnin kurgusal ve anlamsal yapısını çözmek için dilbilgisel yapıların incelenmesi önem arz etmektedir. Edebî bir eserin dil kullanımını incelemek için kullanılan, edebiyat ile dilbilimin kesişim alanını oluşturan *değişbilim* bir yazarın kendine özgü kullandığı üslubu incelemektedir (Kayhan & Shirizad, 2016, s. 304). İletişimde insanları etkilemenin ve birtakım olaylara inandırmanın planlı ve amaçlı dil kullanımları olduğunu öne süren değişbilim, metne "*önceleme, koşutluk, yineleme, sapma*" (Özünü, 2001, s. 22) olmak üzere dört ölçüt ile yaklaşmaktadır.

Değişbilimin en önemli araçlarından biri olan yinelemeler, Eski Türkçe döneminden itibaren Türk dilinin söz varlığı içerisinde yer almakta, bir metnin içerisinde seslerin, eklerin, sözcüklerin, tümcelerin tekrar edilmesi ile ortaya çıkan dilsel bir kullanım olarak tanımlanmaktadır (Kotan, 2022, s. 24). Yinelemelerin metinlerde sıklıkla kullanılması, oluşturduğu ahenk dolayısıyla metinde estetik bir görünüm yaratmak ve anlatılan şeyleri kalıcı hâle getirmek amacıyla. Değişbilim ve onun dil araçlarından biri olan yinelemeler genellikle şiir dilinin inceleme alanına girmektedir. İncelemeye konu olan roman, bilinçli olarak şiirsel bir üslupla kaleme alınmıştır ve yazar romanında yinelemeli kullanımlara sıklıkla yer vermiştir.

Tekrarlı yapı olarak da ifade edilen yinelemeler; dildeki derin yapıyı belirgin hâle getirmek, anlama ve anlatıma güç kazandırmak, metne ahenk katmak gibi işlevleri bulunan leksik bir kavram olarak da tanımlanmaktadır (Hirik, 2018, s. 43). Türkçede koşma takım, tekrar grubu, tekrar, tekrarlar, ikizleme, ikileme, kelime koşması, yineleme, yineleme öbeği, yinelenme ya da yan yana getirilme, sözlük ikizlemeleri, gramer ikizlemeleri, katmerleme (Kasım, 2024, s. 2) gibi çok çeşitli terimler kullanılırken, Özbek Türkçesinde bu konu ile ilgili iki terim ile karşılaşılmaktadır. **Juft so'zlar** terimi ikilemeler, **takroriy so'zlar** ifadesi ise yinelemeler için kullanılmaktadır. İkilemeler aynı zamanda bir sözcük oluşturma yöntemi olarak da ele alındığından sözlükte madde başı olarak yer alabilirken, yinelemeler özellikle konuşma esnasında ifadeyi pekiştirmek amacıyla geçici olarak kullanılan yapılar olarak tanımlanmaktadır (Muslixiddinova, 2022, s. 64).

Biçimbirimsel yinelemelerin alt kategorilerinden olan *ön yineleme*, *art yineleme*, *karma yineleme*, *çapraz yineleme* örnekleri Özbek Türkçesinde **takroriy so'z** (yineleme) olarak değil, sözcüğün sıradan bir tekrarı olarak geçmektedir. Örneğin;

Qo'raqma, qo'raqma! — *deb takrorladi Arslon aka (Yoqubjon Shukurov)*

— *E, keling, keling! Qanday bo'lib kirib keldingiz, direktor opa? (S. Zunnunova)*

Bu örneklerde yer alan **qo'raqma, qo'raqma; keling, keling** yinelemeleri Özbek Türkçesinde **takroriy so'z** olarak değil, **oddiy takroriy so'z** olarak değerlendirilmektedir (Hojiev, 1965, s. 88).

Yinelemeler

Edebî metinlerde bir ahenk unsuru olarak karşılık bulan yinelemeler, sestem heceye, kelimedden cümleye kadar farklı düzeylerde dilsel yapıların tekrarlanmasıyla oluşturulur. Yinelemeler, metinde ezgisel bir etki oluşturmasının yanı sıra metnin anlam yapısını da biçimlendiren dil kullanımlarıdır (Akyüz, 2023, s. 579).

Özbek edebî eserlerinde kullanılan tekrarlar sintaktik-stilistik figura adıyla dilin en çok kullanılan ifade araçlarından biri olarak değerlendirilmektedir. Bu tekrarlar kullanım şekillerine göre fonetik takror, leksik takror, morfolojik takror, sintaktik takror olarak alt kategorilere ayrılmaktadır. Bütün bu tekrarların en önemli işlevi; yazarın üslubunu etkileyici kılmak, fikri

somutlaştırmak ve en önemlisi dinleyiciyi veya okuyucuyu ikna etmektir (Bo'riyeva, 2023, s. 188). Yazar, tasvir ettiği olaylara okuyucunun dikkatini çekmek, vurguyu pekiştirmek, ifadeye keskinlik kazandırmak için de tekrarları kullanmaktadır (Lapasov, 1995, s. 48).

Biçimbirimsel Yinelemeler

Biçimbirimsel yinelemeler, tümcelerin içerisinde yer alan sözcük ya da sözcük öbeklerinde bazen ise bütün bir tümcede görülebilmektedir. Yazar tarafından yapılan bu yinelemeler, kavram ve anlam pekiştirici birer araç olarak kullanılmaktadır (Kamacı, 2014, s. 39).

Ön yineleme

Bu tür yinelemelerde, birbirini takip eden tümcelerde, tümcenin başında yer alan sözcük ya da sözcük öbeği tekrar edilir ve bu şekilde hem vurgulanmak istenen unsur ön plana çıkarılır hem de metne ritmik bir ahenk kazandırılır.

Tog'ay Murod'ın "Otamdan Qolgan Dalalar (Babamdan Kalan Tarlalar)" adlı romanında yer alan örneklerde *dala (tarla)*, *el-yurt (ahali)*, *momo (anne)* sözcükleri ön yineleme yöntemiyle vurgulanmış, romanda sıklıkla geçen bu kavramlar ön plana çıkartılmıştır. Bu sözcüklerin 1. teklik ve 1. çokluk iyelik ekleriyle kullanılması, yazarın bu kavramlara duyduğu aidiyetin bir göstergesi olarak izah edilebilir.

1. *Dalamda musulmon oyoq bosar yer qolmadi.*

Dalamda dehqon oyoq bosar yer qolmadi. (Murod, 1994, s. 5)

"Tarlamda Müslümanın ayak basacağı yer kalmadı.

Tarlamda çiftçinin ayak basacağı yer kalmadı."

2. *Dalalarim bilan xayr-xo'shlashib olayin, endi.*

Dalalarim bobolarim achchiq-achchiq ko'z yoshlaridan dala bo'ldi.

Dalalarim otalarim sho'r-peshona terlaridan dala bo'ldi.

Dalalarim ayollarim gulday xazon umridan dala bo'ldi.

Dalalarim — bobolarim sho'r-sho'r peshonasi.

Dalalarim — otalarim yag'ir-yag'ir yelkasi.

Dalalarim — ayollarim xazon-xazon umri. (Murod, 1994, s. 164)

"Tarlalarım ile vedalaşayım artık.

Tarlalarım atalarımın acı gözyaşlarıyla tarla oldu.

Tarlalarım atalarımın bahtsız alın terleriyle tarla oldu.

Tarlalarım kadınlarımın çiçek gibi hazan olan ömürleriyle tarla oldu (Tolkun, 2015, s. 342-343).

Tarlalarım, dedelerimin tuzlu tuzlu alını.

Tarlalarım, babalarımın yağır yağır omzu.

Tarlalarım, kadınlarımın sararıp solan ömrü."

Yazar, romanın başlığında da yer alan "dala (tarla)" sözcüğünü romanın genelinde yinelemeli olarak kullanmıştır. Bu ön yinelemeli kullanımlarla Murad, atalarının alın terleriyle kazandıkları topraklara duyduğu bağlılığı vurgulamak istemiştir.

3. *Momomiz nimkala soz-nimkala soz oyoq oladi.*

Momomiz munkib-munkib odimlaydi.

Momomiz alpon-talpon odimlaydi. (Murod, 1994, s. 6)

"Annemiz ağır aksak ağır aksak ilerliyor."

Annemiz düşe kalka gidiyor."

Annemiz sendeleye sendeleye gidiyor."

4. *El-yurt otamiz qoni to'kilmish tuproqni devor bilan o'rab oladi.*

El-yurt otamiz jon bermish tuproq uzra oppoq yalov qadab oladi. (Murod, 1994, s. 26)

"Ahali, babamızın kanının döküldüğü toprağı duvarla çeviriyor."

Ahali, babamızın can verdiği toprağın üzerine bayrak dikeyor."

5. *Kallam... kallam yelkamdan bosib-bosib keldi. Kallam kattalik qildi. Kallam og'irlik qildi. Kallamga qo'limni tiradim.*

Kallamni kaftimga oldim. (Murod, 1994, s. 109)

"Başım ... başım omuzlarıma ağır geldi. Kafam büyüdükçe büyüdü. Canımdan usandım. Ellerimi başıma dayadım. Başımı avuçlarımdan arasına aldım."

Art arda gelen cümlelerde yazar, "kalla (kafa)" sözcüğünü kahramanın içinde bulunduğu sıkıntılı ruh hâlini yansıtmak ve bu durumu vurgulamak için özellikle ön yinelemeli olarak kullanmıştır.

6. *O'zbek ziyolilari kishanband bo'ldi. O'zbek ziyolilari mahbus bo'ldi.*

O'zbek ziyolilari kechalab-kechalab Moskvaga olib ketildi. (Murod, 1994, s. 167)

“Özbek aydınları zincire vuruldu. Özbek aydınları mahpus oldu.

Özbek aydınları gece gece Moskova'ya götürüldü.”

Tog'ay Murod yazdığı romanın sonunda yer alan “Men” başlıklı hâl tercümesinde *O'zbek ziyolilari (Özbek aydınları)* isim tamlaması yinelemesiyle Özbek aydınlarının çektiği sıkıntılara vurgu yapmak istemiştir.

7. *Birovi olmaga qo'l uzatdi. Birovi anorga qo'l uzatdi. Birovi uzumga qo'l uzatdi.* (Murod, 1994, s. 123)

“Birisi elmaya uzandı. Birisi nara uzandı. Birisi üzümlere uzandı.”

Yukarıdaki örnekte art arda gelen cümlelerde özne görevinde kullanılan belirsizlik zamirinin ön yinelemeli olarak kullanıldığı görülmektedir.

8. *G'o'zalarim qirq kunlik bo'ldi.*

G'o'zalarim qirqida suvsadi.

G'o'zalarim suvsaganini qanday bildim?” (Murod, 1994, s. 80).

“Pamuklarım kırk günlük oldu.

Pamuklarım kırkında su istedi.

Pamuklarım su istediğini nasıl anladım?”

Bu romanın ana kavramlarından biri olan “g'o'za” sözcüğü yukarıdaki örnekte kavramı vurgulamak amacıyla ön yinelemeli olarak kullanılmıştır.

Art yinelemeler

Art yinelemelerle tümcenin sonunda yer alan sözcükler ya da sözcük grupları tekrarlanarak anlatıma akıcılık kazandırmak, verilmek istenen mesajı vurgulamak, metinde oluşturulan ritimlerle ifadeye şiirsel bir hava katmak amaçlanmaktadır. Metinde tespit edilen art yineleme örneklerinde sonda yer alan isimlerin, fiillerin, birleşik fiil gruplarının art yinelemeli olarak tekrarlandığı görülmektedir.

1. *Tut shoxiga qistirilgan yalovigacha qip-qizil.*

Ombor devorlariga ilig'liq so'zanalargacha qip-qizil.

Qayoqqa qarama— qizil, qizil, qizil... (Murod, 1994, s. 16)

“Dutun dalına iliştirilen bayraklara kadar kıpkırmızı.”

Ambar duvarlarına asılı örtülere kadar kıpkırmızı.”

Nereye bakarsan bak, kırmızı, kırmızı, kırmızı...”

2. *Ibrohimbek hazratlarini qo'rboshimiz desak-da bo'ladi, amirimiz desak-da bo'ladi.* (Murod, 1994, s. 20)

“İbrahimbek Hazretlerine komutanımız desek de olur, emîrimiz desek de olur.”

3. *Dimog'im shunday bir zaharda qoladi, shunday zaharda qoladi!* (Murod, 1994, s. 39)

“Canım öyle bir sıkılıyor, öyle sıkılıyor ki!”

4. *Men suv urib ketmish joylarni ketmon bilan bitay berdim-bitay berdim.* (Murod, 1994, s. 47)

“Su basan yerleri çapayla düzeltiverdim, düzeltiverdim.”

5. *Kuz o'tibdi, qish o'tibdi, bahor o'tibdi, saraton o'tibdi.* (Murod, 1994, s. 74)

“Sonbahar geçti, kış geçti, bahar geçti, seretan geçti.”

6. *Bechora dalada-da bir ko'ylakda yuradi, uyda-da bir ko'ylakda yuradi.*

Bechora kunda-da bir ko'ylak kiyadi, tunda-da bir ko'ylak kiyadi.

Bechora haftalab bir ko'ylak kiyadi, oylab bir ko'ylak kiyadi. (Murod, 1994, s. 87)

“Biçare, tarlada da aynı gömlekle gezer, evde de aynı gömlekle gezer.

Biçare, gündüz de aynı gömleği giyer, gece de aynı gömleği giyer.

Biçare, haftalarca aynı gömleği giyer, aylarca aynı gömleği giyer.”

7. *Belim balanda bo'ldi.*

Ikki oyog'im egatda bo'ldi.

Ikki qo'lim pushtada bo'ldi. (Murod, 1994, s. 73)

“Belim yüksekte idi.

İki bacağım karıkta idi.

İki elim evlekte idi.”

Yukarıdaki örnekte Özbek Türkçesinde ek-fiil olarak kullanılan *bo'l-* fiilinin görülen geçmiş zamanla çekimlenmiş hâli art yinelemeli olarak kullanılmıştır.

8. *Ana shunda bir shamol turdi, bir shamol turdi.* (Murod, 1994, s. 67)

“Tam o anda bir rüzgâr kalktı, bir rüzgâr kalktı.”

9. *Dalalarimni shunday o‘t bosdi, shunday o‘t bosdi.* (Murod, 1994, s. 73)

“Tarlalarımı böyle ot bastı, böyle ot bastı.”

10. *Bir vaqtlar bu dalalar bo‘rilar makoni edi, bo‘rilar makoni!* (Murod, 1994, s. 102).

“Bir zamanlar bu tarlalar kurtlar mekânıydı, kurtlar mekânı!”

İç / Odak yineleme

Bu yineleme türünde art arda gelen tümcelerde tekrarlı yapılar ortada kullanılmakta ve metne ahenkli bir anlatım özelliği katmaktadır. Bu yineleme türünün metinde tespit edilebilen örneklerinde “ilk bor, urf-odatlaring, ohista-ohista, kula-kula, soya-salqında, ish deb, ich-ichimdan, ayolimiz sochlaridan, ayoling” sözcük öbekleri iç/odak yineleme şeklinde görülmektedir.

1. *Men umrimda ilk bor... ilk bor paxtazor deya atalmish dala bilan yuzma-yuz bo‘laman.* (Murod, 1994, s. 29)

“Ben ömrümde ilk kez... ilk kez pamuk tarlası denen şeyle karşılaşıyorum.”

2. *Endi tuzemetscha urf-odatlaringni yo‘q etamiz! Endi Ulug‘ O‘rusiya urf-odatlarini qabul etasan!* (Murod, 1994, s. 10)

“Tamam artık, yerlilere özgü örf ve adetleri yok edeceğiz! Artık, Büyük Rusya’nın örf ve adetlerini kabul edeceksiniz!” (Tolkun, 2015, s. 328).

3. *Besh santim chuqur ohista-ohista qiziydi. Oqibat chigit-da ohista-ohista unadi.*

“Beş santimetrelilik çukur yavaş yavaş ısınacak. Sonunda pamuk çekirdeği yavaş yavaş büyüyecek.”

4. *Men kula-kula ko‘zlarimni chirt yumdim. Men kula-kula betlarimni chet burdim.* (Murod, 1994, s. 50)

“Ben güle güle işe giriştim. Ben güle güle yüzümü çevirdim.”

5. *Men soya-salqında bet-boshimni bo‘sh-bo‘sh qo‘ydim. Men soya-salqında ko‘zlarimni emin-emin ochdim.* (Murod, 1994, s. 52, 53).

“Ben serin gölgede kafamı boş boş koydum. Ben serin gölgede gözlerimi güvenle açtım.”

6. *Mehnatni ijtimoiy ish deb, davlat ahamiyatiga ega bo‘lgan ish deb, sharafli ish deb bilish, mehnat unumdorligini tinmay oshirish...* (Murod, 1994, s. 56).

“Çalışmayı sosyal bir iş olarak, ulusal öneme sahip bir iş olarak, onurlu bir iş olarak kabul etmek, iş verimliliğini sürekli artırmak...”

7. *Men ich-ichimdan xoksorlandim. Men ich-ichimdan xo‘rlandim.* (Murod, 1994, s. 60)

“Ben içten içe rezil oldum. Ben içten içe aşağılandım.”

8. *Shunda... ayolimiz sochlaridan... ayolimiz sochlaridan... butifos... butifos hidi keldi!* (Murod, 1994, s. 87)

“O anda ... karımın saçlarından... karımın saçlarından... defoliant.. defoliant kokusu geldi.”

9. *Kattalar gapi bilan ish qilsam... ayoling-ku, ayoling... bola-baqralaring ham ruhiy kasalga chiqib ketadi.* (Murod, 1994, s. 114)

“Büyüklerin lafiyla iş yapacak olsam karın...karın, çocukların bile ruh hastası olur.”

Kıvrımlı Yineleme

Kıvrımlı yinelemede tümce sonunda yer alan sözcükler ya da sözcük grupları takip eden tümcenin başında yinelenmektedir. Bu yineleme türü için çifte yineleme veya çifte tekrar ifadeleri de kullanılmaktadır. Kıvrımlı yinelemeler, anlam yoğunluğu elde etme ve akılda kalıcılığı sağlama amacıyla yapılmaktadır (Özkan, 2011, s. 1652).

1. *Ayolimiz ana shunda ishondi. Ishondi-da — bir boshqa bo‘ldi-qoldi.* (Murod, 1994, s. 59)

“Karım işte o an inandı. İnandı ve başka biri oldu.”

2. *Yonboshlab yotdim-yotdim — ko‘zim ilindi.* (Murod, 1994, s. 70)

“Yan üstü yattım yattım, gözlerim kapandı.”

3. *O‘rgimchakkana gulyon barg yaladi! Barg yalab-barg yalab keta berdi.* (Murod, 1994, s. 93)

“Kırmızı örümcek pamuk çiçeği yaprağı yaladı, yaprak yalaya yaprak yalaya gidiverdi.

4. *Ko‘nglim tub-tubida kuyuklarim bor, kuyuklarim... Kuyuklarimni dalalarimga yorayin, endi. Kuyukni kuyuk olsun, endi...* (Murod, 1994, s. 163)

“Kalbimin derinliklerinde acılarım var, acılarım... İçimi tarlalarım dökeyim artık. Acı acıyı alsın artık...”

Karma Yineleme

Zıt koşut yineleme olarak da ifade edilen bu yineleme türünde tümcenin başında yer alan sözcük ya da sözcük grupları tümcenin sonunda veya ortasında yinelenmektedir (Shirizad & Kayhan, 2016, s. 316). Metinde bu yineleme türüne ait örneklerde alt alta

sıralanan cümlelerde ek-fiilin rivayeti ile çekimlenmiş *emish*, ikinci örnekte yüklem görevinde kullanılan *kuy-* fiilinin görülen geçmiş zaman ile çekimlenmiş biçimi *kuydi* karma yineleme şeklinde romana şiirsel bir üslup kazandırmak amacıyla kullanılmıştır.

1. *Emish-emish* — *bir ajin bir qayg'uni bildirar emish.*

Emish-emish — *bir ajin bir dardni bildirar emish.*

Emish-emish — *bir ajin bir armonni bildirar emish.* (Murod, 1994, s. 75)

“İmiş imiş, bir kırışıklık bir kederi anlatır imiş.

İmiş imiş, bir kırışıklık bir derdi anlatır imiş.

İmiş imiş, bir kırışıklık bir arzuyu anlatır imiş.”

2. *Kuydi-kuydi* — *ayolimni tani kuydi.*

Kuydi-kuydi — *meni bag'rim kuydi.*

Kuydi-kuydi — *bolalarimni sho'ri kuydi.* (Murod, 1994, s. 109)

“Yandı yandı, karımın bedeni yandı.

Yandı yandı, benim bağrım yandı.

Yandı yandı, çocuklarımın bahtı talihi yandı.”

Çaprazlama

Art arda gelen tümcelerinde yer alan dilbilgisel yapıların zıt özelliklerle kullanılmaları şeklinde ifade edilen bu yineleme türünün metinde çok fazla örneğine rastlanmamıştır. Tespit edilen çaprazlama yineleme örnekleri içerisinde özellikle olumlu-olumsuz yapıların zıtlık içerisinde tekrarlandığı görülmektedir.

Aşağıdaki örneklerde geçen *ko'tar-*, *hayda-*, *ber-*, *yuv-*, *ko'r-*, *ket-* fiillerinin takip eden cümlede olumsuzluk ekiyle çekimlenmiş biçimleri çapraz yinelemeye örnek olarak gösterilebilir.

1. *Bir qo'lim bilan ko'tarolmay, qo'shq'illab arang ko'taraman.* (Murod, 1994, s. 38)

“Tek elimle kaldıramıyorum, iki elimle güçlükle kaldırıyorum.”

2. *Yer haydasang kuz hayda, kuz haydamasang yuz hayda!* (Murod, 1994, s. 45)

“Toprağı süreceksen güz mevsiminde sür, güz mevsiminde sürmezsen az verim alırsın.”

3. *Dehqonqul, pulni davlat beradi. Davlat esa pul bermayapti.* (Murod, 1994, s. 59)

“Dehkankul, parayı devlet verir. Devlet ise para vermiyor.”

4. *Birovi yuz-qo'lini yuvdi, birovi yuz-qo'lini yuvmadi.* (Murod, 1994, s. 66)

“Biri elini yüzünü yıkadı, biri elini yüzünü yıkamadı.”

5. *Men dalalarimda ilon ko'rdim, chayon ko'rdim, tulki ko'rdim. Ammo bo'ri ko'rmadim.* (Murod, 1994, s. 102)

“Ben tarlalarımnda yılan gördüm, çayan gördüm, tilki gördüm. Ama kurt görmedim.”

6. *Ayolimiz daladan bosh olib ketayin, dedi — ketolmadi.* (Murod, 1994, s. 117)

“Karım, başımı alıp tarladan gideyim, dedi ama gidemedi.”

İkizleme

İkilemeler anlatımı pekiştirmek, güçlendirmek için aynı sözcüğün kısmen ya da tamamen tekrarlanmasıyla ya da eş anlamlı, yakın anlamlı, zıt anlamlı iki ayrı sözcüğün bir arada kullanılmasıyla oluşmuş yapılardır. Bu yapıların kullanımı dile yeni sözcükler kazandırma, dilde tasvir ve anlatım zenginliği oluşturarak anlatım gücü yaratma gibi amaçlara hizmet etmektedir. İkilemelerin kavramları canlandırarak anlatma gücünün etkisini artıran etkenlerden birisi ses ve biçimlerin yinelenmesidir (Aksan, 2006, s. 176). Metinlerdeki kullanım açısından bakıldığında bu yapıların daha çok öykü, şiir, roman gibi betimsel metin türlerinde yer aldığını görmek mümkündür (Özkan, 2010, s. 574).

Aynı Sözcüklerin Yinelenmesi ile Kurulan İkilemeler

Bu türlü ikilemeler, aynı kelimenin olduğu gibi, hiç değişmeden iki defa yan yana getirilmesiyle oluşturulur (Ağakay, 1953, s. 190). Metinde zarf-fiil ekleri *-(i)b*, *-a/y* ile çekimlenmiş fiillerin ikilemeli kullanımlarının durum zarfı görevinde sıklıkla kullanıldığı görülmektedir: *qarg'ab-qarg'ab*, *tortqilay-tortqilay*, *silay-silay*, *bosib-bosib*, *nazar tashlab-nazar tashlab* metinde yer alan örneklerin sadece birkaçıdır.

1. *Onamiz meni qarg'ab-qarg'ab yotqizadi.* (Murod, 1994, s. 17)

“Annem beni beddua ede ede yatırıyor.”

2. *Men onamiz ro'molini tortqilay-tortqilay uxlab qolaman.* (Murod, 1994, s. 17)

“Ben annemin başörtüsünü çeke çeke uyuyakalırım.”

3. *Onamiz boshimni silay-silay ketadi.* (Murod, 1994, s. 17)

“Annem başımı okşaya okşaya gidiyor.”

4. *Men yuzlarimni onamiz qo‘llariga bosib-bosib hiqillayman.* (Murod, 1994, s. 22)

“Yüzümü annemin ellerine bastıra bastıra hıçırıyorum.”

5. *Shoirilar dalalar uzra nazar tashlab-nazar tashlab odimladi.* (Murod, 1994, s. 101)

“Şairler tarlalara baka baka yürüdüler.”

6. *Bolalar bitiklarni ovoz chiqarib-ovoz chiqarib o‘qiydi...* (Murod, 1994, s. 28)

“Çocuklar yazıları bağıra bağıra okuyorlar”

Bunların dışında yalın hâldeki birçok ismin yinelemesiyle oluşmuş ikilemelere de metinde sıklıkla rastlanmaktadır. Bu türlü ikilemeler cümleye pekiştirme, abartma, süreklilik gibi anlamlar katarak anlatımı güçlendirmektedir.

7. *Ko‘zlarimni katta-katta ochaman.* (Murod, 1994, s. 17)

“Gözlerimi kocaman kocaman açıyorum.”

8. *Shaxdam-shaxdam qadamlayman.* (Murod, 1994, s. 26)

“Kararlı kararlı yürüyorum.”

9. *Traktor yerni parcha-parcha ko‘chirib tashlaydi.* (Murod, 1994, s. 73)

“Traktör toprağı parça parça sürüyor.”

10. *Unda gala-gala bo‘ri qayoqqa ketadi.* (Murod, 1994, s. 102)

“O zaman sürü sürü kurtlar nereye gidiyor.”

Özbek Türkçesinin söz varlığı içerisinde önemli bir yer teşkil eden yansıma sözcüklerin de metinde ikilemeli kullanıldığı çok fazla örnek mevcuttur. Ses yansımalı sözcüklerin ikilemeli kullanımı hareketliliği anlatmak için önemli bir işlev üstlenir.

11. *Bir mahal eshigimiz g‘ijir-g‘ijir ochilib yopiladi.* (Murod, 1994, s. 17)

“Bir ara kapımız gıcır gıcır açılıp kapanıyor.”

12. *Beshik yo‘rg‘a gurs-gurs borib keldi.* (Murod, 1994, s. 64)

“Beşik ayaklarının üzerinde gjj gjj gidip geldi.”

13. *Baxmalni tirr-tirr ikki bo‘ldim.* (Murod, 1994, s. 78)

“Kadife kumaşı cart diye ikiye böldüm.”

14. *Bolalar hiring-hiring kuld.* (Murod, 1994, s. 82)

“Çocuklar kıs kıs güldü.”

15. *Barmoqlarim orasidan dardlarim duv-duv to‘kildi.* (Murod, 1994, s. 110)

“Dertlerim parmaklarımın arasında yağmur gibi döküldü.”

Ünlemlerden Kurulan İkilemeler

İncelenen metinde seslenme ünlemlerinin, duygu ünlemlerinin, cevap ünlemlerinin yinelemeli kullanıldığı örneklere rastlanmıştır.

1. *Men ayolni qizim-qizim, deyin dedim.* (Murod, 1994, s. 51)

“Ben kadına kızım kızım, diyeyim dedim.”

2. *Men ohista-ohista ih-ih, dedim.* (Murod, 1994, s. 97)

“Ben yavaş yavaş ah ah, dedim.”

3. *Da-da, bu dalalarda bo‘ri galalari to‘da-to‘da bo‘lib izg‘ib yurar edi!* (Murod, 1994, s. 102)

“Evet evet, bu tarlalarda kurt sürüleri grup grup dolaşırdı.”

Yukarıdaki örnekte “evet” anlamındaki Rusça “da” cevap ünlemi yinelemeli olarak kullanılmıştır.

Eş ya da Yakın Anlamlı Sözcüklerin Yinelenmesi ile Kurulan İkilemeler

Aynı ya da yakın anlama sahip sözcüklerin kullanılmasıyla oluşan bu ikilemeler hem anlamı hem de anlatımı güçlendirmek için kullanılmaktadır. Metinde bu türlü kullanımların tespit edilebilen örnekleri şu şekildedir:

1. *Kiyim-boshlarimiz bilan ko‘rpa-to‘shaklarimizni oldirib keladi.* (Murod, 1994, s. 27)

“Kılık kıyafetlerimiz ile yorgan (ve) döşeklerimizi alıp gelecek.”

2. *Muallimlarimiz idish-toboq tarqatadi.* (Murod, 1994, s. 29)

“Öğretmenlerimiz kap kacak dağıtacak.”

3. *Bayroqchi odam bo‘y-bastimdan lab buradi.* (Murod, 1994, s. 38)

“Bayrakçı adam boyumu posumu beğenmedi.”

4. *El shod-xurramligini shoyi etish uchun karnay-surnay yo‘qlaydi.* (Murod, 1994, s. 6)

“Halk, sevincini mutluluğunu ifade etmek için borazan çalıyor.”

5. *Raqqosa qizlar es-hushni oladi.* (Murod, 1994, s. 95)

“Rakkaseler aklını fikrini başından alıyor.”

6. *Endi, bola-baqrani nasibasini omon olib borayin.* (Murod, 1994, s. 100)

“Artık, çoluk çocuğun nasibini sağ salım alıp gideyim.”

7. *Domla machit-madrasalarda bo'ladi!* (Murod, 1994, s. 102)

“Hoca mescit (ve) medreselerde olur.”

8. *Biz paxtani yayrab, havas bilan, zavq-shavq bilan teramiz!* (Murod, 1994, s. 104)

“Biz pamuğu yayıla yayıla, hevesle, zevkle şevkle toplarız.”

9. *Bovujud, ko'chadan o'tkinchi-ketkinchilar chopib keldi.* (Murod, 1994, s. 108)

“Bunun üzerine, sokaktan geçip gidenler koşarak geldiler.”

10. *Tan-jonim qizidi.* (Murod, 1994, s. 112)

“Vücutum ısındı.”

11. *Biz nima qilaylik, bari din-imonini sotayapti.* (Murod, 1994, s. 20)

“Biz ne yapalım, herkes dinini imanını satıyor.”

Zıt Anlamli Sözcüklerin Yinelenmesi ile Kurulan İkilemeler:

Zıt anlamli sözcüklerin aynı cümle içerisinde art arda yinelenmesiyle oluşmuş ikilemelerdir.

1. *Ota-onalarimiz qo'l silkib-qo'l silkib qoladi.* (Murod, 1994, s. 28)

“Anne babalarımız ilgilenmedi, ilgilenmedi.”

2. *O'ng-chaplarimga erinib-erinib qarayman.* (Murod, 1994, s. 30)

“Sağıma soluma üşene üşene bakıyorum.”

3. *Ana shundan Toshkan qirq ikki kecha-kunduz suvsiz qolibdi.* (Murod, 1994, s. 3)

“İşte bu yüzden Taşkent kırk iki gece gündüz susuz kalmış.”

4. *Oldin-ketin boradi.* (Murod, 1994, s. 4)

“Art arda gidiyorlar.”

5. *Shu o'g'limiz erta-indin ketadi.* (Murod, 1994, s. 59)

“Oğlumuz yarın öbür gün gidecek.”

6. *Paxta chang-g'uborlarini pufiab-pufiab etagimga solaman.* (Murod, 1994, s. 30)

“Pamukların tozunu toprağını üfleye üfleye eteğime savuruyorum.”

Aralikli İkilemeler

Birbiri ardına gelemeyen araya başka sözcük ya da söz gruplarının girmesi ile oluşan yineleme türüdür. Farklı biçimlerde yan yana gelebilen bu ikilemeler anlama ahenk ve güç katar (Kotan, 2022, s. 39).

1. *Deydi-da, o'zini qizlari bilan billa o'ynab katta bo'lgandan keyin, deydi-da.* (Murod, 1994, s. 72)

“Söyler ya, kendi kızlarıyla bilye oynararak büyüdükten sonra söyler ya.”

2. *Chin, o'zimni qizimday gap, chin.* (Murod, 1994, s. 72)

“Gerçekten, benim kendi kızımış gibi, gerçekten.”

3. *Maqtayman-da, qizimizni maqtayman-da.* (Murod, 1994, s. 72)

“Överim ya, kızımızı överim ya!”

4. *Tinchlik, rais bova, tinchlik.* (Murod, 1994, s. 72)

“İyilik, Reis Dede, iyilik!”

5. *Men borolmayman, rais bova, borolmayman.* (Murod, 1994, s. 96)

“Ben gidemem, Reis Dede, gidemem.”

6. *O'rtada o'lgan-o'lgan — dehqon o'lgan!* (Murod, 1994, s. 98)

“Arada ölmüş ölmüş, çiftçi ölmüş.”

7. *Unday demang-e, domla, unday demang-e, — dedim.* (Murod, 1994, s. 101)

“Öyle söylemeyin, hocam, öyle söylemeyin, dedim.”

8. *O'tiring, qimirlamang, o'tiring, — dedi.* (Murod, 1994, s. 110)

“Oturun, kimildamayın, oturun, dedi.”

9. *Ushlamang qo'limni, ushlamang deyman!* (Murod, 1994, s. 112)

“Tutmayın elimi, tutmayın diyorum!”

10. *O'lasan! Bekordan-bekor o'lasan!* (Murod, 1994, s. 159)

“Öleceksin, boşu boşuna öleceksin!”

11. *Esingni yig' uka, esingni yig'!* (Murod, 1994, s. 114)

"Kendine gel, kardeşim, kendine gel!"

Ek Yinelemesi

Bu çeşit yineleme türü, birbirini takip eden tümcelerde yer alan sözcüklere aynı yapım veya çekim eklerinin getirilmesiyle yapılmaktadır. Bu sayede metin ritmik bir akışa sahip olur. Metinde tespit edilen ek yinelemesi örneklerinde ayrılma hâli eki **/+dan/**, isimden isim yapım eki **/+lik/**, emir kipi çekiminde kullanılan 2. teklik şahıs eki **/+(i)ng/**, Özbek Türkçesinde şimdiki zaman eki olan **/-moq+da/**, zarf-fiil eki **/-(i)b/**, duyulan geçmiş zaman ekinin 3. teklik şahıs çekimi olan **/-(i)bdi/** ekleri yinelenmiş, anlatım ritmik bir üslup kazanmıştır.

1. *Qish oladan, yoz moladan, deydilar.* (Murod, 1994, s. 48).

Kışın toprağı yarım yamalak sulamaktan, yazın tapanlamaktan (kaçın), derler.

2. *Oppoq gullik. No'xatsimon donlik.* (Murod, 1994, s. 73).

Bembeyaz çiçekli. Nohuta benzer taneli.

3. *Kelib yurmang, ayolga qarashing, boring.* (Murod, 1994, s. 84)

"Gelmeyin, kadına yardım edin, gidin."

4. *Tong kiprik qoqmoqda. Bobotog' cho'qqilarida osmon oqarib ko'rinmoqda.* (Murod, 1994, s. 104)

"Şafak göz kırpmakta. Babadağ'ın zirvelerinde gökyüzünün ağardığı görünmekte."

5. *Hovli yuzida satillar dumalab yotdi. Bidonlar yumalab yotdi.* (Murod, 1994, s. 106)

"Avlunun ortasında kovalar yatıyordu. Bidonlar yatıyordu."

6. *Ro'moli suvga uchib borib tushibdi.*

Shunda-da bilmabdi.

Bir odam, ay xola, ro'molingiz suvga tushib ketdi, debdi.

Shundagina boshida ro'moli yo'qligini bilibdi.

"Voy, debdi-da, boshini qo'llari bilan yashiribdi. (Murod, 1994, s. 118)

"Eşarbi suya uçuvermiş.

Hâlâ daha fark etmemiş.

Bir adam; hey teyze, eşarbin suya düştü, demiş.

Ancak o zaman başında eşarbinin olmadığını anlamış."

Ah, demiş ve elleriyle başını saklamış."

7. *Men bir gektar dalamga to'rt kilo qo'lansadan-qo'lansa zahar berdim. Achchiqdan-achchiq zahar berdim.* (Murod, 1994, s. 120)

"Ben bir hektarlık tarlama dört kilo kötü mü kötü kokan bir zehir verdim. Acı mı acı zehir verdim."

Bu örnekte yinelemeli kullanılan ayrılma hâli eki **/+dan/** ifadeyi pekiştirici bir işlev üstlenmektedir.

8. *Men tushimda samolyot haydar emishman, masalan. O'zimiz paxta terayotgan dalani aylanib-aylanib haydar emishman. Bolalar menga qo'l silkib-qo'l silkib qo'yar emish. Men qo'l silkimas emishman, masalan. Sababi — qo'llarim rulda emish-da. Bor ovozim bilan ashula aytib-aytib samolyot haydar emishman. Direktor ko'k ko'sak g'o'zapoya o'ynatar emish... Ey, ichburug', senga samolyot haydashni kim qo'yibdi, der emish. Men parvo qilmas emishman, masalan. Direktor endi dag'dag'a qilar emish... Tush samolyotdan, der emish. Men ashula aytib-aytib samolyot hayday berar emishman.* (Murod, 1994, s. 42)

"Mesela rüyamda uçak kullanıyormuşum. Pamuk topladığımız tarlanın etrafında dolaşıyormuşum. Çocuklar bana el sallıyorlarmış. Ama ben el sallamıyormuşum. Sebebi ise ellerimin direksiyonda olmasıymış. Avazım çıktığı kadar şarkı söyleye söyleye uçağı kullanıyormuşum. Direktör elinde köküyle birlikte topraktan çekilmiş bir tutam pamuğu sallıyormuş... Hey kıçı b..klu, senin uçak kullanmana kim izin verdi, der imiş. Ama, ben dikkate almıyormuşum. Müdür tehdit ediyormuş. İn uçaktan, diyormuş. Ben şarkı söyleye söyleye uçağı kullanmaya devam ediyormuşum."

Romanın bu paragrafında rüya tasvirinde kullanılan ek-fiilin duyulan geçmiş zamanının 1. teklik ve 3. teklik şahıs çekimi olan "emish+man" ve "e-mish+Ø" biçimbirimleri yinelemeli olarak kullanılmıştır. Bu kullanım metne ritmik bir üslup kazandırmıştır.

Sonuç

Türkçenin tarihî dönemlerinden itibaren sözlü ve yazılı edebiyatta önemli bir dil aracı olarak kullanılan yinelemeler, çok çeşitli terimlerle karşılanmış ve farklı inceleme yöntemleriyle ortaya konulmuş olsa da temelde, anlatılanların ve yazılanların akılda kalıcılığını artırmak ve ifadeye estetik bir üslup kazandırmak amacıyla kullanılmıştır. Çağdaş Özbek yazar Tog'ay Murod, "Otamdan qolgan dalalar (Babamdan Kalan Tarlalar)" adlı romanında bir üslup özelliği olarak yinelemelere çok fazla yer vermiştir. Romanda sözcüklerin, sözcük öbeklerinin hatta tümcelerinin sürekli belli kurallar çerçevesinde yinelendiği görülmektedir. Özbek halkının Çarlık ve Sovyet döneminde yaşadığı sıkıntılı süreçleri, yaşanmış olayları da tanık göstererek anlatan yazar, yinelemeli anlatım tekniğiyle olayların, durumların, kişilerin akılda kalıcılığını sağlamayı amaçlamıştır. Romanda yer alan yinelemelerden makalenin hacmini aşmaması amacıyla belli başlı olanları üzerinde durulmuştur. Biçimbirimsel yinelemeler açısından ele alınmıştır. Metin, pek çok biçimbirimsel yineleme türünü bünyesinde barındırmaktadır. Romanda özellikle ön yinelemeli ve art yinelemeli kullanımlara sıkça rastlanmakta, ikizleme başlığı altında aynı anlama gelen sözcüklerin tekrarlandığı yinelemeli kullanımlar göze çarpmaktadır. Bu durumda Tog'ay Murod'ın bu romanını yazarken biçimlendirdiği üslupta yinelemelerin önemli bir rol üstlendiğini söylemek mümkündür.

Etik Komite Onayı: Etik kurul onay belgesi gerektirmemektedir.

Hakem Değerlendirmesi: Dış bağımsız.

Çıkar Çatışması: Yazar, çıkar çatışması olmadığını beyan etmiştir.

Finansal Destek: Yazar, bu çalışma için finansal destek almadığını beyan etmiştir.

Ethics Committee Approval: Ethics committee approval is not required.

Peer-review: Externally peer-reviewed.

Conflict of Interest: The author has no conflicts of interest to declare.

Financial Disclosure: The author declared that this study has received no financial support.

Kaynaklar

- Ağakay, M. A. (1953). Dilbilgisi konuları: İkizlemeler üzerine. *Türk Dili*, 2(16), 189-191.
- Aksan, D. (2006). *Anlambilim: Anlambilim konuları ve Türkçenin anlambilimi*. Engin Yayınevi.
- Akyüz, M. (2023). Değişimsel açıdan "Yar Yüreğin Yar" şiirinin çözümlemesi. *Söylen Filolojisi Dergisi*, 8(2), 572-587.
- Baydemir, H. (2022). Tağay Murad'ın *Atın Kişnediği Akşam* adlı eserinde eski-yeni çatışması. *Comparative Turkish Dialects and Literatures*, 1(1), 11-29.
- Boltayeva, I. (2004). *XX asr O'zbek adabiyoti tarixi*. Toshkent.
- Bo'riyeva, G. (2023). Saida Zunnunova she'riyatida sintaktik takrorlar. *Oriental Renaissance: Innovative, Educational, Natural and Social Sciences*, 3(5), 186-192.
- Hirik, E. (2018). Türkçede tekrarlı yapı sınıfları. *Türkiyat Mecmuası Journal of Turkology*, 28(2), 37-65.
- Hojiev, A. (1965). *Ozbek tilida qo'shma, juft va takroriy sozlar*. Toshkent.
- Kamacı, D. (2014). *Türkçede pekiştirme (anlamsal, sözdizimsel, yazımsal)* (Yüksek lisans tezi). Eskişehir: Osmangazi Üniversitesi.
- Kartallıoğlu, Y. (2002). Bir Özbek yazarı: Tog'ay Murod. *Türk Dünyası Dil ve Edebiyatı Dergisi*, 7(13), 203-205.
- Kasım, B. (2024). *Türkçenin zenginliği: İkilemeler, yinelemeler*. www.academia.edu/115235687/T%C3%BCrk%C3%A7enin_Zenginli%C4%9Fi_%C4%B0kilemeler_Yinelemeler
- Kotan, H. (2022). Değişimsel bağlamda *Dede Korkut Kitabı* Gümbet nüshasında yer alan biçimbirimsel yinelemeler. *Anasay*, 6(20), 19-46.
- Murod, T. (1994). *Otamdan qolgan dalalar*. [www.ziyouz.com/books/uzbek_nasri/tog'ay%20murod.%20otamdan%20qolgan%20dalalar%20\(roman\).pdf](http://www.ziyouz.com/books/uzbek_nasri/tog'ay%20murod.%20otamdan%20qolgan%20dalalar%20(roman).pdf)
- Muslixiddinova, R. (2022). Sadridin Ayniy asarlarida juft so'zler komponentleri ma'no-munosabatiga ko'ra turlari. *Central Asian Research Journal for Interdisciplinary Studies (CARJIS)*, 2(4), 63-68.
- Özkan, B. (2010). Türkiye Türkçesinde 'ikili tekrarlar'ın sözlükbirimsel dizgesel ve metinsel görünümleri. *Turkish Studies International Periodical for the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic*, 5(4), 564-582.
- Özkan, İ. (2011). Türk atasözlerinde yinelemeler. *Turkish Studies International Periodical for the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic*, 6(1), 1649-1656.
- Öznlü, Ü. (1997). *Edebiyatta dil kullanımları*. Doruk Yayınları.
- Shirizad, Z., & Kayhan, H. (2016). Ayla Çınaroğlu'nun çocuk şiirlerinde ses bilgisel ve biçimbirimsel yinelemeler. *Turkish Studies International Periodical for the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic*, 11(15), 301-326.
- Tolkun, S. (2015). Tağay Murad'ın *Ätämädän Qälgän Dälälär* romanında Sovyet gerçeği ve Sovyet eleştirisi. *International Journal of Humanities and Education*, 1(2), 323-348.
- To'xliyev, B., M. Shamsiyeva & Ziyodova, T. (2006). *O'zbek tili o'qitish metodikasi*. O'zbekiston yozuvchilar uyushmasi adabiyot jamg'armasi nashriyoti.
- Turniyazov, N., & Rahimov, A. (2006). *O'zbek tili (Ma'ruzalar matni)-I*, Qism. Mundarija: Samarqand.
- Lapasov, J. (1995). *Badiiy matn va lisoniy tahlil*. O'qituvchi.

Structured Abstract

Tog'ay Murad, one of the most important writers of contemporary Uzbek literature, contributed to the development of contemporary Uzbek literature with his works in the genre of novels and stories. The author has demonstrated a unique style in all his work: Tog'ay Murod's works contain highly unique uses of linguistic elements. In his novel Otamdan Qolgan Dalalar, Tog'ay Murod employs a poetic style to create a deep impression on the reader about the hardships suffered by the Uzbek people during the Soviet era and to ensure that the events are memorable, he presents the incidents, situations, and people he wants to emphasize with a recursive narrative. The author's novel, written in this style, offers rich material in terms of the morphological analysis of repetitions, which are defined as effective linguistic expressions:

Tog'ay Murod employed recursive language not only in this novel but also in his other novels and long stories. However, in this novel, it is observed that this linguistic use reaches its peak. The novel Otamdan Qolgan Dalalar was written between 1986-1991 and published by Shark Neşriyatı in 1994. In the work, the author reveals the Uzbeks' fondness for their land, cotton cultivation and the atrocities inflicted by Russian imperialism on Uzbek lands with a realistic perspective. The protagonist of this novel is Dehkankul. In the novel, the struggle for independence by Dehkankul, his father, and his grandfather is presented by the author in a fascinating narrative. The author utilizes a short way of expression in the novel, frequently employing repetitions and using the dialectal features of his homeland. Analyzing the linguistic features of literary texts is important for deciphering the fictional and semantic structure of the text. Phraseology, which analyzes the style used by writers and poets from a linguistic point of view, approaches the text with four criteria: prioritization, parallelism, repetition, and deviation. Repetition, which stands out as an important stylistic feature in all periods of Turkish from the Old Turkic period onwards, is a linguistic use formed by the repetition of sounds, affixes, words, and phrases. In Uzbek Turkish, the term just so'z stands for doubling while takroriy so'z stands for repetition. The repetitions used in the text to add harmony to the narrative and to reinforce the narrative are evaluated under four subheadings in Uzbek Turkish: phonetic, lexical, morphologic, and syntactic. Phraseology, which plays a significant role in the interpretation of literary texts, is a field of linguistics in which literary texts are analyzed under five headings: phonological, morphemic, syntactic, semantic, and textual. Morphemic repetitions, which are the subject of the present study, are examined in various dimensions: Based on how they are employed in subsequent sentences to make the expression of words or phrases at the beginning, middle, or end of the sentence more effective and emphasized, repetitive uses are examined under subheadings such as pre-repetition, post-repetition, cross-repetition, mixed repetition, and gemination. Repetitions, which are referred to as "takroriy so'zlar" in Uzbek Turkish, have been analyzed by taking into account the subheadings of morphemic repetitions, their exemplary uses in the novel have been identified within the text, and the page numbers of these examples are given in brackets, and their translations into Turkey Turkish are presented in quotation marks: In this novel by Tog'ay Murod, the words "dala (field), el-yurt (people), momo (mother)" are emphasized and these concepts, which are frequently mentioned in the novel, are brought to the forefront. The use of these words with first singular and first plural possessive suffixes can be interpreted as an indicator of the author's attachment to these concepts: In the recursive uses in the text, it is observed that the nouns, verbs, and compound verb groups at the end are repeated recursively. In the examples of internal/focal repetition in the middle of iterative uses, it is seen that the phrases "ilk bor, urf-odatlarim, ohista-ohista, kula-kula, soya-salqinda, ish deb, ich-ichimdan, ayolimiz sochlaridan, ayoling" are repeated. It can be stated that the most extensive use of repetition in the work takes place in the category of doubling. Under this category, doubling formed by the repetition of the same words, doubling formed by exclamations, doubling formed by the repetition of words with the same or close meaning, doubling formed by the repetition of antonyms, and intermittent doubling are given with examples from the text. Under the heading of suffix repetition, it is observed that the same construction or inflectional suffix is attached to the words in successive sentences in order for the text to have a rhythmic flow. With the repetition method used in his work, the author aims to ensure the memorability of events, people, and situations and to provide the reader with an aesthetic pleasure while reading the text.

Çağatay Türkçesindeki Mental Fiillerde 'Çok Katmanlılık': Ali Şir Nevâyî Örneği

'Multi-Layerity'in Mental Verbs in Chagatai Turkish: The Example of Ali Shir Nawâyî

Selda SANDALYECİ

(Sorumlu Yazar-Corresponding Author)

Trakya Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi Türk Dili
ve Edebiyatı Bölümü, Edirne, Türkiye.

Department of Turkish Language and
Literature, Faculty of Letters, Trakya University,
Edirne, Türkiye.

seldatabak@trakya.edu.tr

Bu makale, "Çağatay Türkçesinde
Mental Fiiller: Ali Şir Nevâyî Örneği" adlı
doktora tezinden yararlanılarak
üretimiştir.

This article is based on the PhD
dissertation titled "Mental Verbs in
Chagatai Turkish: The Example of Ali
Shir Nawâyî" from his doctoral
dissertation.

Geliş Tarihi/Received 09.06.2024
Revizyon/Revision 06.12.2024
Kabul Tarihi/Accepted 19.01.2025
Yayın Tarihi/Publication Date 30.01.2025

Atıf

Sandalyeci, S. (2025). Çağatay
Türkçesindeki Mental Fiillerde 'Çok
Katmanlılık': Ali Şir Nevâyî Örneği.
Turcology Research, 82, 12-21.

Cite this article

Sandalyeci, S. (2025). 'Multi-Layerity'in
Mental Verbs in Chagatai Turkish: The
Example of Ali Shir Nawâyî. *Turcology
Research*, 82, 12-21.

Öz

İslami Orta Asya Türk Dili'nin üçüncü evresi olarak kabul edilen ve yaklaşık beş yüz yıl tek yazı dili olarak kullanılmış olan Çağatay Türkçesi, hem dağılmış hâlde bulunan Türk lehçelerini birleştirmiş hem de 20.yüzyıl başında modern yazı dillerinin ortaya çıkışına kadar devam etmiş bir yazı dilidir. Saray mensuplarının ve yüksek zümrelerin Farsçayı çok iyi bilmelerine ve Farsçayı çok iyi kullanan şair ve yazarların yetişmesine rağmen Hüseyin Baykara ile Ali Şir Nevâyî devrinde herkes Türk dilinden bahseder olmuş, Farsça hayranlarına karşı Türkçe savunulur hâlde gelmiştir. Özellikle Ali Şir Nevâyî ile bu dönem, Çağatay edebiyatının sanat ve millî ruh bakımından en yüksek dereceye ulaştığı dönem olmuş ve Çağatay edebiyatı bu dönemde klasik bir hâl almıştır.

Yaklaşık olarak geçtiğimiz elli yıldan beri fiil sınıflandırmalarında yeni bir kategori olarak mental fiillerle karşılaşmaktadır. Mental fiiller, zihindeki bazı süreçler neticesinde oluşan fiillerdir ve 'fiil hareketinin gerçekleştiği yer'in esas alınmasıyla birlikte çalışmalarda görülmeye başlamıştır. Bahsi geçen ve zihinde gelişen süreçlerden algılama, düşünme, karar verme, hatırlama, duygusal tepkiler vermeyi dilde ifade etmekle görevlidirler.

Çok katmanlılık, bir fiilin farklı anlam değişkelerinde birbirinden ayrı mental sürece Dâhil olmasını veya fiilin aynı anlam dairesi içerisinde birden fazla mental sınıfa girmesini ifade eder. 'Çağatay Türkçesinde Mental Fiiller: Ali Şir Nevâyî Örneği' isimli doktora tezinden elde edilmiş olan bu çalışmada, tespit edilen mental fiiller çok katmanlılık açısından incelenecektir. Çok katmanlılık aynı zamanda anlambilimin konusu olduğundan anlam geçişleri dikkate alınacaktır.

Anahtar Kelimeler: Ali Şir Nevâyî, Çağatay Türkçesi, Mental Fiiller, Çok Katmanlılık, Anlam Geçişleri.

Abstract

Chagatai Turkish is considered the third phase of the Islamic Central Asian Turkish Language and was used as the only written language for approximately five hundred years. Chagatai Turkish is a written language that united the dispersed Turkish dialects and continued until the emergence of modern written languages at the beginning of the 20th century. Even though the courtiers and high classes knew Persian very well, and although poets and writers who used Persian very well were educated, during the reign of Hüseyin Baykara and Ali Shir Nawâyî, everyone talked about the Turkish language, and Turkish defended against Persian fans. With Ali Shir Nawâyî, this period was the period when Chagatai literature reached its highest level in terms of art and national spirit, and Chagatai literature became a classic in this period.

Mental verbs have been encountered as a new category in verb classifications for approximately the last fifty years. Mental verbs are verbs that occur as a result of some processes in the mind, and they began to be seen in studies by taking 'the place where the verb action takes place' as a basis. They are responsible for expressing in language the processes that develop in the mind: perception, thinking, decision-making, remembering, and emotional reactions.

Multi-layered refers to the fact that a verb is included in separate mental processes in different meaning variants or that the verb is included in more than one mental class within the same semantic circle. In this study, which was obtained from the PhD dissertation titled 'Mental Verbs in Chagatai Turkish: The Example of Ali Shir Nawâyî, the mental verbs identified will be examined in terms of multi-layered. Since multilayered is also the subject of semantics, transitions of meaning will be taken into account.

Keywords: Ali Shir Nawâyî, Chagatai Turkish, Mental Verbs, Multi-Layerity, Transitions of Meaning.

Giriş

Dil, düşüncenin oluşmasını sağlayan malzeme niteliğindedir ve aynı zamanda düşüncenin ifade aracıdır. Düşüncenin envanteri dilse dilin envanteri de düşüncedir. Böylece çift taraflı bir etkileşim ortaya çıkmaktadır. Dildeki sözcükler bilindiği üzere isim ve fiil olarak ikiye ayrılır. Hareketleri ifade etmesi yönüyle fiiller önem arz eden bir sözcük grubudur. Fiillerin içerisinde ise temelde düşünceleri ve zihni ifade etmesiyle mental fiiller önemli bir bölümü oluşturmaktadır.

Mental fiiller, “dil biliminin yanı sıra psikoloji, psikanaliz, nöroloji, nöropsikoloji, çocuk gelişimi, eğitim bilimleri, reklamcılık vb. pek çok alanla da bağlantılı olarak disiplinlerarası çalışmalara hitap etmektedir. Genel ağ üzerinden ‘mental’ şeklinde bir tarama yapıldığında karşılaşılan veriler, bu konuyla ne kadar farklı ve çok sayıda bilim kolunun ilgili olduğunu sezdirmektedir.” (Yıldız, 2016, s. 64).

Bilim, bugün artık kesin olarak beyinde tek bir görme veya sosyal davranış merkezinin olmadığını, birbirine bağlı birkaç beyin biriminden oluşan sistemlerin olduğunu söylemektedir. Bu durumda beyin için ‘sistemlerin bir süper sistemidir.’ denilebilir. Süper sistem olan beynin gelişmişliği ise üst bilişsel işlevler (cognitive function) olarak kabul edilen soyutlama, dikkat, sonuç çıkarma, düşünce ve algının duygularla uyumu, karar verme, öğrenme ve ‘dil’de kendini göstermektedir. Beynin bahsi geçen gelişmiş üst bilişsel işlevlerinin dildeki sonuçlarından biri mental fiillerdir ve genellikle duygu, düşünce ve algılar ile alakalı fiiller mental fiil olarak adlandırılmıştır. Mental fiil, “genelde bir tetikleyici unsur ile başlayan ve zihinde belli bir süreç içerisinde kendine yer edinen zihin fiilleridir. Algılama, düşünme, karar verme, hatırlama, duygusal tepkiler verme gibi zihinsel süreçleri dilde ifade etmekle görevlidirler.” (Sandalyeci, 2023, s. 51). Söz konusu süreç de mental süreç olarak adlandırılmaktadır. Bu süreçteki faaliyetleri ifade eden fiiller mental fiilleri oluşturmuştur. Mental fiillerle ilgili yapılan çalışmalarda -neredeyse hepsinde- farklı bir sınıflandırma denemesi yapılmıştır.¹ Burada esas alınan sınıflandırmada, Bilgin Aksoy (2021) ve Hirik (2018)’in çalışmalarından hareketle mental süreçte bilgilerin zihne alındığı basamak *girdi*, bilgilerin bazı işlemlerden geçirilme basamağı *işlem*, çıktılarının oluştuğu ve çeşitli tepkilerin verildiği basamak da *çıktı basamağını* oluşturur. Söz konusu mental süreç basamakları göz önünde bulundurularak bilişsel psikoloji temelinde belirlenmiş olan süreçleri işaretleyen fiiller tematik bir sınıflandırmaya tabi tutulmuştur:

1. Girdi Basamağı Fiilleri

1.1. Duyu Fiilleri

1.1.1. Görme Duyu Fiilleri

1.1.2. İşitme Duyu Fiilleri

1.1.3. Tat Alma Duyu Fiilleri

1.1.4. Dokunma Duyu Fiilleri

1.1.5. Koku Alma Duyu Fiilleri

2. İşlem Basamağı Fiilleri

2.1. Biliş Fiilleri

2.1.1. Dikkat Fiilleri

2.1.2. Bellek Fiilleri

2.1.2.1. Kayıt-Saklama Fiilleri

2.1.2.2. Hatırlama Fiilleri

2.1.2.3. Unutma Fiilleri

2.1.3. Bilme Fiilleri

2.1.4. İmgeleme Fiilleri

2.1.5. Düşünme Fiilleri

2.1.6. Problem Çözme ve Akıl Yürütme Fiilleri

2.1.6.1. Anlama Fiilleri

2.1.6.2. Sorgulama Fiilleri

2.1.6.3. Ayırt Etme Fiilleri

2.1.6.4. Tasarlama Fiilleri

2.1.6.5. Varsayım Fiilleri

2.1.6.6. Çözümleme Fiilleri

3. Çıktı Basamağı Fiilleri

3.1. Duygu Fiilleri

3.1.1. Şaşırma Fiilleri

3.1.2. Zevk ve Keyif Fiilleri

3.1.2.1. Zevk/ Keyif Fiilleri

3.1.2.2. Heyecan Fiilleri

3.1.2.3. Memnuniyet Fiilleri

3.1.2.4. Huzur Fiilleri

3.1.2.5. Kibir Fiilleri

3.1.3. Sevgi Fiilleri

3.1.3.1. Sevgi Fiilleri

3.1.3.2. Saygı Fiilleri

3.1.4. Arzu ve İstek Fiilleri

3.1.4.1. Arzu ve İstek Fiilleri

3.1.4.2. İlgi Fiilleri

3.1.4.3. Dua ve Beddua Fiilleri

3.1.5. Cesaret Fiilleri

3.1.6. Utanma ve Çekinme Fiilleri

3.1.7. Nefret ve Öfke Fiilleri

3.1.7.1. Nefret/ Öfke Fiilleri

3.1.7.2. Usanma Fiilleri

3.1.8. Üzüntü Fiilleri

3.1.8.1. Üzüntü Fiilleri

3.1.8.2. Merhamet ve Affetme Fiilleri

¹ Çalışmanın mahiyetini açacağından bu konudan burada bahsedilmeyecektir. Ayrıntılı bilgi edinmek için bk. Hirik 2018, Sandalyeci, 2016, Seçkin 2019, Yaylagül, 2005, 2010, Yıldız 2016, 2020.

- 2.1.7. Karar Verme Fiilleri
  - 2.1.7.1. Karar Fiilleri
  - 2.1.7.2. Kararsız Kalma Fiilleri
  - 2.1.7.3. Değer Fiilleri
  - 2.1.7.4. Kabul Fiilleri
  - 2.1.7.5. İnanma ve Güvenme Fiilleri
- 2.1.8. Bilinç Fiilleri
  - 2.1.8.1. Bilinç Kaybı Fiilleri
  - 2.1.8.2. Bilinç Açıklığı Fiilleri
- 2.1.9. Öğüt Fiilleri
- 2.1.10. Kandırma ve Aldatma Fiilleri
- 2.1.11. Sabır Fiilleri
- 2.1.12. Başarı Fiilleri
  - 2.1.12.1. Başarı Fiilleri
  - 2.1.12.2. Azim ve Gayret Fiilleri
  - 2.1.12.3. Üstünlük Fiilleri
- 2.1.13. Hata Yapma ve Yanılma Fiilleri
- 3.1.8.3. Pişmanlık Fiilleri
- 3.1.8.4. Acı ve Sıkıntı Fiilleri
- 3.1.8.5. Kötüleşme Fiilleri
- 3.1.8.6. Mutsuzluk Fiilleri
- 3.1.8.7. Can Sıkıntısı Fiilleri
- 3.1.9. Korku Fiilleri
  - 3.1.9.1. Korku Fiilleri
  - 3.1.9.2. Kaygı Fiilleri
- 3.1.10. Tehlike Fiilleri
- 3.1.11. Memnuniyetsizlik Fiilleri
- 3.1.12. Şüphelenme Fiilleri
- 3.2. Açıklama Fiilleri
  - 3.2.1. Dilsel Açıklama Fiilleri
  - 3.2.2. Görsel Açıklama Fiilleri

Tezde ve dolayısıyla da bu çalışmada oluşturulan örnekleme² binden fazla mental fiil tespit edilmiştir. Bu fiiller, üç ana başlık altında öncelikle *girdi, işlem ve çıktı basamağı* olarak ele alınmış ve akabinde gerektiği takdirde daha alt dallara da ayrılarak sınıflandırılmıştır. Basamaklar belirtildikten sonraki temel sınıflandırma sırasıyla duyu fiilleri, biliş fiilleri, duyu ve açıklama fiilleri şeklindedir (Sandalyeci, 2023, s. 72-75).

Mental Fiillerde Çok Katmanlılık

Dili, yaşayan ve canlı bir varlık olarak kabul eden bizler, bu yaşamın ard zamanlı veya eş zamanlı değişimlerle var olabildiğini artık günümüzde bilmekteyiz. Söz konusu değişimler biçimce olabildiği gibi anlamca da görülebilmektedir. Anlamca görülen değişimlerle fiiller artık tek bir hareket, oluş ile kılışı ifade etmenin ötesine geçmektedir. Bu anlamsal değişiklikler anlam genişlemesi- daralması, anlam iyileşmesi-kötüleşmesi, çok anlamlılığa geçiş vb. durumlarla farklı şekillerde karşımıza çıkabilmektedir. Söz konusu anlam olaylarını bize fiilin bağlamı işaret etmektedir. *Örneğin, öğrenim hayatında bir ders konusu ile ilgili olarak öğrenci "Biz bunu gördük." dediğinde gör- fiili ile kastedilen algılama sürecini başlatan, dolayısı ile duyu fiili olan gör- değil, anlamayı ifade eden bil- fiilidir. Yani gör- ile bil- ya da öğren- kastedilmektedir* (Hirik & Çolak, 2017, s. 264). Örnek bize gösteriyor ki mental fiillerde de bazı anlam olayları gerçekleşebilmektedir. Bunlardan birisi çalışmanın asıl konusunu oluşturan çok katmanlılıktır. Çok katmanlılık, bir fiilin farklı anlam değişkelerinde birbirinden ayrı mental sürece Dâhil olmasını veya fiilin aynı anlam dairesi içerisinde birden fazla mental sınıfa girmesini ifade eder.

Ali Şir Nevâyî'deki mental fiiller sınıflandırılırken kavramlar arası ilişkiler neticesinde, bazı mental fiillerin kategoriler arası geçişlerle birden fazla ana ya da alt gruplar içinde ele alınabileceği tespit edilmiştir. Bu durum; mental fiillerden bazılarının hem biliş hem de algı bildirebildiğini, biliş bildiren fiillerin aynı zamanda duyu da ifade edebildiğini, duyu fiilleri arasından bazılarının algı fiili değişkesi de taşıdığını ve kimi mental fiillerin ise her üç kategoride temsil edilebildiğini göstermiştir. Bu çalışmada, Çağatay Türkçesinin temsilcisi Ali Şir Nevâyî'nin eserlerinden hareketle oluşturulan ve Sandalyeci 2023'te esas alınan örneklemden hareketle, tespit edilen mental fiillerin semantik açıdan birden fazla ana grup veya alt sınıflara geçişleri incelenmiştir. Başlıklar altında çok katmanlı fiiller sıralanmış, fiillerin anlamları verildikten sonra yanlarına ait oldukları mental süreç basamakları verilmiş ve bu anlamların geçtiği sayfa numaraları belirtilmiştir. Metinde sürekli tekrar düşmemek adına alıntılar sadece bir kere gösterilmiş, devamında sadece eserlerin kısaltmasının verilmesi ile yetinilmiştir: Örneğin BV, ML gibi.

² Bu örneklem oluşturulurken Ali Şir Nevâyî'nin eserleri baz alınmış ve yazmış olduğu eserlerin her edebî türünden örnekler alınmaya dikkat edilerek on dokuz eser seçilmiştir: Bedâyi'ul-Vasat (BV), Çihil Hadis (Kirk Hadis) (ÇH), Hâlât-ı Pehlevan Muhammed Risâlesi (HPM), Hâlât-ı Seyyid Hasan Big Risâlesi (HSHB), Hımsatü'l-Mütehayyirin (HM), Hayretü'l-Ebrâr (HE), Kitâb-ı Münşeât (KM), Kitâb-ı Sırâcü'l- Müslimin (SM), Kitâb-ı Tevârih-i Mülük-ı 'Acem (KTMA), Leyli vü Mecnûn (LM), Lisânü't-Ṭayr (LT), Mahbûbü'l-Kulûb (MK), Mecâlisü'n-Nefâyis (MN), Mizanü'l-Evzân (ME), Muḥakemetü'l-Luğateyn (ML), Münacât (M), Nazmü'l-Cevâhir (NC), Tarih-i Enbiyâ vü Hükemâ (TEH), Vakfiye (V).

1. Bir Mental Fiilin Farklı Anlam Değişiklerinde Görülen Çok Katmanlılık

Türkçe uzun zamandır işlenmekte olan bir dil olduğundan anlam olayları bakımından oldukça zengin bir malzemeye sahiptir. Mental fiiller de bu olaylardan etkilenmiş ve değişimlere uğramışlardır. Bir fiil zaman içerisinde birden fazla hareket, oluş, kılış vb. bildirir hâle gelmiş ve bu anlam değişiklikleri mental sürecin farklı basamaklarına dâhil olmuştur. Ali Şir Nevâyî'nin eserlerinden oluşturduğumuz örneklemimizden tespit edilen mental fiillerden yirmi yedi tanesi çok anlamlı olarak işaretlenmiştir. Aşağıda verilen fiillerin farklı anlam değişikliklerinde çok katmanlılık görülmektedir:

Aynı Mental Fiil Basamağında Çok Katmanlılık

İşlem Basamağı İçerisinde Çok Katmanlılık

bil-: 1. bilmek, bir şeyi öğrenmiş olmak işlem- biliş- bilme V 31/1, (Türk, 2015), ÇH 35/50 (Türk, 2017), KTMA 13/6, (Türk, 2019), ME 12/8, (Eraslan, 2015), TEH 10/9, (Türk, 2018), HSHB 94/18, (Eraslan, 1971), HPM 110/15, (Eraslan 1977), HE 12/135, (Türk-Doğan, 2015), MN 14/2, (Türk, 1990), LT 58/596, (Canpolat, 1995), ML 185/1, (Özönder Barutçu, 1996), LM 296/2750, (Çelik, 1996), BV 12*13/9 (Türkay, 2002) 2. düşünme. İşlem- biliş- düşünme (LT 20/82).

gümân eyle-/ it-/ kıl-: 1. Sanmak, zannetmek işlem- biliş- problem çözme ve akıl yürütme/ varsayım (HE 192/2378, BV 203*268/3, LT 107/1260, BV 231*301/7, V 33/ 9, KTMA 6/8, MK 285/9-10 (Kargı Ölmez, 1993))

2. Düşünmek işlem- biliş- düşünme (LT 229/2966, KTMA 13/9, HE 87/1052, MK 180/1-4, LT 115/1383, BV 20*25/2).

idrâk it-: 1. Anlamak işlem- biliş- problem çözme ve akıl yürütme / anlama (SM 264/23, LM 74/453) 2. Öğrenmek işlem- biliş- bilme (HE 80/970).

istihrâc kıl-: 1. elde etmek, sonuç çıkarmak işlem- biliş- problem çözme ve akıl yürütme fiilleri/ çözümlenme (ME 36/8) 2. alt etmek işlem- biliş- başarı/ üstünlük (MN 44/21).

sağın-: 1. düşünmek işlem- biliş- düşünme (M 3 (Türk, 2017), MK 172/13-1, BV 142*184/5) 2. Özlemek işlem- biliş- arzu ve istek (BV 292*388/4).

sağınma³-: 1. düşünmemek işlem- biliş- düşünme (LM 327/3060, BV 347*472/7) 2. Hatırlamamak işlem- biliş- bellek/ hatırlama (LM 161/1322, TEH 22/11).

Çıktı Basamağı İçerisinde Çok Katmanlılık

buş-: 1. Öfkelenmek çıktı- duygu- nefret ve öfke (NC 100/15) 2. Çekinmek çıktı- duygu- korku (MN 144/5) 3. İncinmek çıktı- duygu- üzüntü (MK 119/2-3).

gam yè-: 1. kaygılanmak, endişelenmek duygu- kaygı (HE 109/1327, MK 168/5-7 LT 101/1181, LM 144/1147, BV 37*49/2) 2. Üzülmek çıktı- duygu- üzüntü (HE 109/1327, MK 168/5-7, LT 244/3167, LM 144/1147, BV 37*49/2).

hayrân kal-: 1. Çok beğenmek çıktı- duygu- zevk ve keyif/ memnuniyet (KTMA 33/1, HE 254) 2. Şaşakalmak ÇIKTI- duygu/açıklama- şaşırma/görsel açıklama (LT 99/1143, BV 28*37/5).

melûl bol-/ kıl-: 1. üzülmek, mahzun olmak çıktı- duygu- üzüntü (HE 47/570, MK 339/1-3, KM 56/22, BV 279*367/7) 2. Usanmak çıktı- duygu- usanma (V 27/17, HE 300/3715, HM 28/11, BV 186*243/8).

mütegayyir bol-: 1. Öfkelenmek çıktı- duygu- nefret ve öfke (KTMA 44/18) 2. rahatsız olmak çıktı- duygu- memnuniyetsizlik (KTMA 46/16) 3. niyeti bozmak çıktı- duygu- kötüleşme (TEH 21/6) 4. Aldırmamak çıktı- duygu- arzu ve istek/ ilgi (MK 169/10-11).

osan-: 1. Usanmak çıktı- duygu- usanma (MK 212/11-12) 2. Utanmak çıktı- duygu- utanma ve çekinme (MK 291/13).

tile-: 1. İstemek çıktı- duygu- arzu ve istek (ÇH 35/52, V 45/12, KTMA 23/10, ME 12/8, TEH 9/2, NC 101/6 , HSHB 98, HE 119/1455, MK 151/13, MN 197/13- 14, LT 188/2366, KM 3/2 , LM 172/1436, BV 175*229/1) 2. Çağırarak çıktı- açıklama- dilsel açıklama (KTMA 33/4, MN 31/19, LT 146/1806).

Farklı Mental Fiil Basamağında Çok Katmanlılık

Girdi-İşlem Basamağı Arasında Çok Katmanlılık

köz aç-: 1. Bakmak girdi- duygu- görme (MK 327/13, HM 72/5-6, LT 225/2901, LM 321/3001) 2. Fark etmek işlem- biliş- problem çözme ve akıl yürütme / ayırt etme (HE 64/772) 3. Dikkat etmek işlem- biliş- dikkat (HE 109/1330) 4. Kendine gelmek işlem- biliş- bilinç açıklığı (LM 310/2890, HE 237/2930).

³ Olumsuzluk eki, bazı çalışmalarda yeni bir sözcük oluşturmadığı ve sadece gramer kategorisi kabul edildiği için *kategori ekleri* ya da *ara ekler* arasında gösterilmektedir. Fakat çalışmamızda anlam ön planda olduğundan ve bazı durumlarda olumsuzluk eki almış olan fiilin anlamı artık başka bir mental sınıf belirttiğinden çalışmamızda ekin girdiği kategori tartışması göz ardı edilmiş ve olumsuzluk eki almış fiiller de madde başı olarak ele alınmıştır. Ara ekler ve olumsuzluk eki ile ilgili ayrıntılı bilgi için bk. Ahmadova 2017, Başdaş 2006, Erdem 2011, Gülsevin 2004.

kulağa al-: 1. Dinlemek girdi- duyu- işitme (LM 368/3470) 2. dikkate almak işlem- biliş- dikkat (KM 53/11).

Girdi-Çıktı Basamağı Arasında Çok Katmanlılık

bağ-: 1. Bakmak girdi- duyu- görme (V 26/6, NC 102/5-8, M 3, HE 106/1289, MN 192/25-26, LT 29/213, BV 60*79/3) 2. İlgilenmek, bakımını üstlenmek çıktı- duygu- üzüntü/ merhamet ve affetme (HE 17/198, LT 117/1416).

köz tut-: 1. görmek girdi- duyu- görme (HE 26/304, BV 519*733/2) 2. Beklemek, ummak çıktı- duygu- arzu ve istek (MK 239/13-1, BV 102*127/6).

İşlem-Çıktı Basamağı Arasında Çok Katmanlılık

dé-: 1. demek, söylemek çıktı-açıklama- dilsel açıklama (ÇH 33/35, KTMA 1/4, ME 13/23, TEH 12/3, NC 77/10, HSHB 103/22, M 2/9-10, HE 7/75, MN 64/8, MK 115/11, LT 40/356, KM 28/19, HM 26/3, LM 87/587, BV 60*79/3) 2. ad vermek ÇIKTI- AÇIKLAMA- DİLSEL AÇIKLAMA (ML 176/16-17) 3. Sanmak, işlem- biliş- problem çözme ve akıl yürütme/ varsayım (HE 60/730) 4. Kabul etme işlem- biliş- karar verme/kabul (KTMA 1-2/15).

hayâliğa tüş-: 1. Hayal etmek işlem- biliş- imgeleme (HE 77/932) 2. isteğine kapılmak çıktı- duygu- arzu ve istek (HM 31/17).

meyl eyle-/ kııl-: 1. Yönelmek işlem- biliş- karar verme/ karar (LT 86/963, LM 201/1737, BV 306*408/9) 2. sevmek çıktı- duygu- sevgi (SM 264/29, KTMA 42/21, LM 201/1737, BV 431*595/6).

Üç Basamağa Dâhil Olan Fiiller

kör-: 1. Görmek girdi- duyu- görme (V 42/14, KTMA 22/14, TEH 2/8, HE 14/162, MN 14/2, MK 148/7, LT 89/1003, HM 27/19, LM 134/1047, BV 96*118/4) 2. Anlamak, fark etmek işlem- biliş- problem çözme ve akıl yürütme/ anlama (HSHB 101/15, HE 48/574, MK 118-119/1, KM 12/18) 3. Kabul etmek işlem- biliş- karar verme/kabul (HE 133/1632) 4. Maruz kalmak çıktı- duygu- üzüntü (HE 123/1507).

2. Bir Mental Fiilin Aynı Anlam Düzeyinde Görülen Çok Katmanlılık

Bir fiil, tek anlamın içerisinde farklı değişkeler de barındırabilir. Metaforlar, anlam değişimleri, anlamdaki duygu değerleri vb. hususlar kelimelerin kapsamını bağlama göre etkilemektedir (Hirik & Çolak, 2017, s. 266). Söz konusu anlam olayları mental fiil basamaklarının aynı anlam içerisinde değişebilmesine de yol açabilmektedir. Başka bir deyişle bir fiilin aynı anlamı kendi içerisinde farklı mental fiil basamaklarına işaret edebilmektedir:

Aynı Mental Fiil Basamağında Çok Katmanlılık

İşlem Basamağı İçerisinde Çok Katmanlılık

vâkıf bol-/ol-: 1. Anlamak 2. Öğrenmek 3. farkına varmak. Problem çözme ve akıl yürütme/ 1. anlama (MN 139/13, LM 84/550, LT 197/2491, BV 357*487/5), 2. bilme (KTMA 12/14, HE 91/1111), 3. problem çözme ve akıl yürütme/ ayırt etme (HM 24/25-26, LM 285/2626, BV 62*82/6).

Çıktı Basamağı İçerisinde Çok Katmanlılık

ağzığa kirgenni dé-: ağzına geleni söylemek duygu- nefret ve öfke, açıklama- dilsel açıklama (MK 295/11-12).

avut-: avutmak, teselli etmek duygu- huzur, açıklama- dilsel açıklama (M 4-5/ 6, HE 176/2178, MK 200/9-10, LT 57/577, BV 64*85/3).

cânı ağzığa yêt-: bir durum karşısında çok korkmak duygu- korku, zevk ve keyif/ heyecan (KM 6/19, KM 8/21-22).

hayrân kal-: 2. Şaşakalmak duygu- zevk ve keyif/ memnuniyet, açıklama- şaşırma, görsel açıklama (LT 99/1143, BV 28*37/5).

hazer êt-: sakınmak, kaçınmak duygu- korku, kaygı (BV 181*239/3).

itâb eyle-: azarlamak açıklama- dilsel açıklama, duygu- nefret ve öfke (BV 177*233/1).

katık sözle-: sert sözler söyleyip kızmak açıklama- dilsel açıklama, duygu- nefret ve öfke (TEH 39/1).

kıçkır-: haykırmak açıklama- görsel açıklama, dilsel açıklama (KTMA 4/1, BV 317*425/9).

korqut-: korkmasına yol açmak, kaygılandırmak duygu- korku, kaygı (TEH 27/20, MK 307/13, BV 312*418/7).

könülün yarut-: gönülünü aydınlatmak duygu- zevk ve keyif/ memnuniyet, zevk ve keyif/ huzur (MK 78/13).

künren-: öfkeyle söylenmek açıklama- dilsel açıklama, duygu- nefret ve öfke (MK 320/7-8).

nehı kııl-: yasaklamak açıklama- dilsel açıklama, duygu- arzu ve istek (TEH 56/17).

tažallüm eyle-: şikayet etmek, yanıp yakılmak duygu- memnuniyetsizlik, açıklama- dilsel açıklama (BV 165*217/3).

taẓallüm körgüz-: şikayet etmek, yanıp yakılmak duygu- memnuniyetsizlik, açıklama- dilsel açıklama.

til uzat-: birisi için kötü söz söylemek açıklama- dilsel açıklama. duygu- nefret ve öfke (KTMA 38/5).

tilet-: istetmek, çağdırtmak açıklama- dilsel açıklama, duygu- arzu ve istek (KTMA 14/8, LM 97/675).

tilni tıy-: dilini tutmak: konuşulmaması gereken yerde susmasını bilmek, gelişigüzel konuşmaktan sakınmak duygu- utanma ve çekinme, açıklama- dilsel açıklama (MK 175/11-12).

töhmet èyle-/ èt-/ kıł-: suçlamak açıklama- dilsel açıklama, duygu- nefret ve öfke (LT 149/1852, MK 241/3, LT 240/3123, LM 260/2357, LM 260/2360).

Farklı Basamaklar Arasında Çok Katmanlılık

Girdi-İşlem Basamağı Arasında Çok Katmanlılık

istimā' èt-/ kıł-: dinlemek, dikkate almak girdi- duygu- işitme, işlem- biliş- dikkat (SM 267/81, LT 107/1257, KM 53/14-15, HE 80/971, LT 156/1947, BV 182*241/1, BV 311*416/3).

naẓar sal-: bakmak, incelemek girdi-duygu- görme, işlem- biliş- problem çözme ve akıl yürütme/ sorgulama (LT 89/1009, HE 34/410, HM 24/27, MK 203/9, BV 427*590/1).

mülâhaza kıł-: 1. dikkatle bakmak, incelemek girdi- duygu- görme, işlem- biliş- problem çözme ve akıl yürütme/ sorgulama (KTMA 21/5, KM 26/16-17).

Girdi-Çıktı Basamağı Arasında Çok Katmanlılık

baķıp ƙal-: şaşkınlığa uğrayıp ne yapacağını bilememek, bakakalmak girdi- duygu- görme, çıktı- duygu- şaşırma (KM 12/18, HE 20/241).

tilmür-: bakmak, hasretle bakmak girdi- duygu- görme, çıktı- duygu- arzu ve istek (BV 45*61/2).

İşlem-Çıktı Basamağı Arasında Çok Katmanlılık

'ayb ètme-/ èyleme-/ kıłma-: ayıplamamak işlem- biliş- karar verme / değer, çıktı- açıklama- dilsel açıklama (MK 292/12, BV 10*10/9, BV 435*601/5).

'ayb kıł-: ayıplamak işlem- biliş- karar verme / değer, çıktı- açıklama- dilsel açıklama (MK 327/8-12, BV 310*415/2).

bèli muħkem èt-: mec. sıkıca bağlanmak işlem- biliş- karar verme/inanma ve güvenme, çıktı- duygu- sevgi (V 33/20).

faħr èt-: övmek çıktı- açıklama- dilsel açıklama, işlem- biliş- karar verme/değer (LT 58/590, BV 221*288/2).

ħükm èyle-/ èt-: buyurmak işlem- biliş- öğüt, çıktı- açıklama- dilsel açıklama (ÇH 40/98, V 35/9, LT 89/1007, LM 92/631, LM 287/2650, BV 125*158/5).

inkâr èyle-/ kıł-: inkar etmek, reddetmek çıktı- açıklama- dilsel açıklama, işlem- biliş- karar verme/kabul (MN 55/24, BV 325*438/3).

intibâh kıł-: uyarmak çıktı- açıklama- dilsel açıklama, işlem- biliş- öğüt (MK 82/11-12).

maħta-: övmek çıktı- açıklama- dilsel açıklama, işlem- biliş- karar verme/ değer (BV 348*473/6).

naşîhat bêr-/ kıł-: öğüt vermek çıktı- açıklama- dilsel açıklama, işlem- biliş- öğüt (LT 159/1985, MN 145/12, KM 32/21).

ög-: övmek çıktı- açıklama- dilsel açıklama, işlem- biliş- karar verme/değer (MK

287/7, MN 120/12, BV 311*416/4).

pend bêr-: öğüt vermek çıktı- açıklama- dilsel açıklama, işlem- biliş- öğüt (LT 102/1191, BV 99*123/7).

pend dê-: öğüt vermek çıktı- açıklama- dilsel açıklama, işlem- biliş- öğüt (HE 26/312).

sordur-: öğrenmek için soru sordurmak çıktı- açıklama- dilsel açıklama, işlem- biliş- problem çözme ve akıl yürütme/ sorgulama (KM 21/11-12).

sordura al-: sordurabilmek çıktı- açıklama- dilsel açıklama, işlem- biliş- problem çözme ve akıl yürütme/ sorgulama (KM 56/19).

söz tuttur-: öğüt vermek çıktı- açıklama- dilsel açıklama, işlem- biliş- öğüt (KTMA 9/27).

ta'na èyle-: kötölemek, ayıplamak çıktı- açıklama- dilsel açıklama, işlem- biliş- karar verme/ değer (LT 104/1222).

ta'n kıł-: ayıplamak çıktı- açıklama- dilsel açıklama, işlem- biliş- karar verme/ değer (KTMA 1/7).

ta'n ètme-/ kıłma-: ayıplamamak, yermemek çıktı- açıklama- dilsel açıklama, işlem- biliş- karar verme/ değer (MN 197-196/7, BV 56*73/3, BV 300/401/3).

ta'n ur-: ayıplamak çıktı- açıklama- dilsel açıklama, işlem- biliş- karar verme/ değer (BV 501*687/2).

tañla-: ayıplamak çıktı- açıklama- dilsel açıklama, işlem- biliş- karar verme/ değer (MK 169/5-6, LT 217/2787).

ta'rîf èt-: anlatmak, açıklamak, tarif etmek çıktı- açıklama- dilsel açıklama, işlem- biliş- karar verme/ değer (V 24/1, HE 129/1577).

tenezzül bol-: iltifat etmek çıktı- açıklama- dilsel açıklama, işlem- biliş- karar verme/değer (HE 200/2473).

zeil bol-/ kııl-: aşağılanmak işlem- biliş- karar verme/ değer, çıktı- duygu- nefret ve öfke (M 4, LT 62/647, LT 210/2688, LM 335/3137).

yalğan ayt-: yalan söylemek çıktı- açıklama- dilsel açıklama, işlem- biliş- kandırma ve aldatma (MN 133/9-10, MK 265/6, BV 70*91/1).

yalğan de-: yalan söylemek çıktı- açıklama- dilsel açıklama, işlem- biliş- kandırma ve aldatma (HE 97/1175, MK 284/9-10, BV 245*318/2).

Sonuç

Tarafımızca oluşturulan Çağatay Türkçesi örneklemini temelinde hazırlanan ‘Çağatay Türkçesinde Mental Fiiller: Ali Şir Nevâyî Örneği’ başlıklı tezde toplam 1138 fiil tespit edilmiş ve bu fiiller tematik olarak değerlendirilmiştir. Tespit edilen 1138 fiilin dağılımı şu şekildedir:

Duyu Fiilleri	59 adet	%4,72
Biliş Fiilleri	479 adet	%38,22
Duygu Fiilleri	554 adet	%44,39
Açıklama Fiilleri	158 adet	%12,66
Toplam	1250⁴	%100

Bu verilerden hareketle Çağatay Türkçesi örnekleminde en çok duygu fiillerinin olduğu tespit edilmiştir.

Mental fiiller bu çalışmada çok katmanlılık bakımından incelenmiştir. Öncelikle birden fazla sınıfa giren fiiller tespit edilmiş, ardından

1. Farklı Anlam Düzeylerinde Görülen Çok Katmanlılık

1.1. Aynı Mental Fiil Basamağında Çok Katmanlılık

1.1.1. İşlem Basamağı İçerisinde Çok Katmanlılık [6]

1.1.2. Çıktı Basamağı İçerisinde Çok Katmanlılık [7]

1.2. Basamaklar Arasında Çok Katmanlılık

1.2.1. Girdi-İşlem Basamağı Arasında Çok Katmanlılık [2]

1.2.2. Girdi-Çıktı Basamağı Arasında Çok Katmanlılık [2]

1.2.3. İşlem- Çıktı Basamağı Arasında Çok Katmanlılık [3]

1.2.4. Üç Basamak Arasında Çok Katmanlılık [1]

2. Aynı Anlam Düzeyinde Görülen Çok Katmanlılık

2.1. Aynı Mental Fiil Basamağında Çok Katmanlılık

2.1.1. İşlem Basamağı İçerisinde Çok Katmanlılık [1]

2.1.2. Çıktı Basamağı İçerisinde Çok Katmanlılık [18]

2.2. Basamaklar Arasında Çok Katmanlılık

2.2.1. Girdi-İşlem Basamağı Arasında Çok Katmanlılık [3]

2.2.2. Girdi-Çıktı Basamağı Arasında Çok Katmanlılık [2]

2.2.3. İşlem- Çıktı Basamağı Arasında Çok Katmanlılık [25] şeması ile incelenmiştir. Başlık sonunda köşeli parantez içerisinde verilen sayı tespit edilen fiillerin sayısını göstermektedir.

Farklı anlam düzeylerinde görülen fiiller kategorisinde 21 adet fiil tespit edilmiştir. Bunlardan sayıca en fazla olanını ise 7 adet fiil ile ‘aynı basamak içerisindeki çok katmanlılıkta çıktı basamağı’ oluşturmaktadır.

Aynı anlam düzeyinde çok katmanlılık gösteren fiiller incelendiğinde 49 adet fiil tespit edilmiş olduğu görülmektedir. Bu başlıkta 25 adet fiil ile ilk sırayı, ‘farklı basamaklarda çok katmanlılık içerisinde işlem ve çıktı basamağı arası geçişler’ almaktadır. Ardından ikinci sırada 18 adet fiil ile ‘aynı basamak içerisindeki çok katmanlılıkta çıktı basamağı’ görülmektedir.

Tespit edilen fiiller arasında 1 adet fiilin çok anlamlılığının genişliği neticesinde üç basamağı da kapsayan bir anlam örüntüsü oluştuğu görülmektedir:

kör-: 1. Görmek girdi- duygu- görme 2. Anlamak, fark etmek işlem- biliş- problem çözme ve akıl yürütme/ anlama 3. Kabul etmek işlem- biliş- karar verme/kabul 4. Maruz kalmak çıktı- duygu- üzüntü.

Literatürdeki çalışmalarda kör->gör- fiilinin çok anlamlılığa oldukça elverişli olduğu tespiti Nevâyî’de dolayısıyla da Çağatay

⁴ Tespit edilen mental fiil sayısı ile buradaki toplam sayının farklı olmasının sebebi bazı fiillerin birden çok sınıfa dâhil olmasıdır.

sahasında da görülmüştür.

Bundan başka *hayrān qal*- fiilinin de hem çok anlam kazanması ile farklı anlam değişiklerinde görülen çok katmanlılığa dāhil olması hem de ikinci anlamının kendi içerisinde tekrar çok katmanlılık göstermesi ise dikkate şayandır:

hayrān qal: 1. Çok beğenmek çıktı- duygu- zevk ve keyif/ memnuniyet 2. Şaşakalmak çıktı- duygu/açıklama-şasıırma/görsel açıklama.

Tüm bu veriler incelendiğinde her kategoride *çıkta basamağı* dikkatimizi çekmektedir. Bu da bize duyguların zihinden ayrı düşünölemeyeceğini ve açıklama fiilleri içerisinde ele alınan dilsel açıklama fiillerinin gösterdiği konuşma eyleminin zihinden bağımsız olamayacağını gözler önüne bir kez daha sermektedir.

Her iki ana kategoride de farklı basamaklar arası geçişlerde işlem ve çıktı basamağı arası geçişlerin çok olması, çıktı basamağının önemini daha da vurgulamaktadır. Çıkta basamağının anlam geçişleri için oldukça elverişli olduğu söylenebilir. Bu durum duyguların komplike bir yapıya sahip olması ile açıklanabilir. Ayrıca aynı anlam düzeyinde görülen çok katmanlılıkta çıktı basamağındaki fiiller incelendiğinde kalıplaşmış ifadelerin daha çok olduğu görölmektedir. Bu dikkat çekici bir durumdur. Çünkü “dili kullananlar, insan beyninin çalışma ve algılama biçimine de uygun olarak yeni kavramları işaretlerken (mevcut kavram işaretlerine farklı anlamlar da yükleyerek) birden fazla sözcükten oluşan (çoğunlukla iki veya daha fazla parçalı / sözcüklü) kalıcı kavram işaretleme metotlarını geliştirmişlerdir. Çünkü anlamlı elemanlar arasında yer alan boşluk (space), hem sözcüğün telaffuzunu ve insan beyninin algılamasını kolaylaştırmakta; hem de sözcüğün anlaşılabilirliğini artırmaktadır.” (Alyılmaz, 2018, s. 13).

Sonuç olarak veriler gösteriyor ki bahsettiğimiz mental süreç, kılıç gibi keskin çizgilerle ayrılan bir süreç değildir ve bu süreçte zihinsel faaliyetler çok hızlı bir zaman içerisinde diğer basamağı atlamaktadır. Dikey bir düzenden ziyade sürecin basamakları arasında dairesel bir etkileşim mevcuttur. Türkçenin işlenmişliği, metaforlara ve çok anlamlılığa uygun olması bu dairesel etkileşimi kolaylaştırmaktadır.

Etik Komite Onayı: Etik kurul onay belgesi gerektirmemektedir.

Hakem Değerlendirmesi: Dış bağımsız.

Çıkar Çatışması: Yazar, çıkar çatışması olmadığını beyan etmiştir.

Finansal Destek: Yazar, bu çalışma için finansal destek almadığını beyan etmiştir.

Ethics Committee Approval: Ethics committee approval is not required.

Peer-review: Externally peer-reviewed.

Conflict of Interest: The author has no conflicts of interest to declare.

Financial Disclosure: The author declared that this study has received no financial support.

Kısaltmalar

BV: Bedāyi’ul-Vasat

ÇH: Çihil Hadis (Kırk Hadis)

HPM: Hālāt-ı Pehlevan Muhammed Risālesi

HSHB: Hālāt-ı Seyyid Hasan Big Risālesi

HM: Hamsetü’l-Mütehayyirin

HE: Hayretü’l-Ebrār

KM: Kitāb-ı Münşeāt

SM: Kitāb-ı Sırācü’l- Müslimîn

KTMA: Kitāb-ı Tevārih-i Mülük-ı ‘Acem

LM: Leyli vü Mecnūn

LT: Lisānü’l-Ṭayr

MK: Mahbûbü’l-Kulûb

MN: Mecālisü’n-Nefāyis

ME: Mizanü’l-Evzān

ML: Muḥakemetü’l-Luğateyn

M: Münacāt

NC: Nazmü’l-Cevāhir

TEH: Tarih-i Enbiyā vü Hükemā

V: Vakfiye

Kaynaklar

- Ahmadova, A. (2017). Orhun yazıtlarında ara ekler. *TÜBAR, XLI*(Bahar), 25-47.
- Alıylmaz, S. (2018). Türkçede birden fazla anlam ögesiyle (sentaktik yolla) kavramların işaretlemesi. *ÇÜTAD Çukurova Üniversitesi Türkoloji Araştırmaları Dergisi*, 3(1), 11-25.
- Başdaş, C. (2006). Türkçede üçüncü grup (ara) ekler. *I. Uluslararası Büyük Türk Dili Kurultayı* (26-27 Eylül 2006), Bilkent Üniversitesi. https://turkoloji.cu.edu.tr/DILBILIM/cahit_basdas_ara_ekler.pdf
- Bilgin Aksoy, G. (2021). *Azerbaycan Türkçesinde mental fiiller* (Tez No: 16746) [Doktora tezi, Hacı Bayram Veli Üniversitesi, Lisansüstü Eğitim Enstitüsü, Çağdaş Türk Lehçeleri Ana Bilim Dalı]. YÖK Tez Merkezi. <https://tez.yok.gov.tr/UlusalTezMerkezi/tezDetay.jsp?id=zMpLmWUqldnGxO4x3p74Nvg&no=Pi-cshAz8CU5vPevqngixw>
- Canpolat, M. (1995). *Ali Şîr Nevâyî Lisanü't-Tayr*. Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Çelik, Ü. (1996). *Ali-Şîr Nevâyî Leyli vü Mecnûn*. Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Eraslan, K. (1971). Nevâyî'nin 'Hâlât-ı Seyyid Hasan Big' risalesi. *Türkiyat Mecmuası*, 16, 89-110.
- Eraslan, K. (1977). Ali Şîr Nevâyî'nin 'Hâlât-ı Pehlevan Muhammed' risalesi. *Türkiyat Mecmuası*, 19, 99-164.
- Eraslan, K. (2015). *Ali-Şîr Nevâyî Mecâlisü'n-Nefâyis I-II (Giriş-Metin-Çeviri-Notlar)*. Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Eraslan, K. (2015). *Ali-Şîr Nevâyî Mîzânü'l-Evzân: Vezinlerin terazisi*. Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Erdem, M. (2011). Türkçede çekim ve yapım eklerinin özellikleri ve sınırları. *Bilgi*, 58, 71-90.
- Gülsevin, G. (2004). Türkçede sıra dışı ekler ve eklerin tasnif-tanımlama sorunu üzerine. *V. Uluslararası Türk Dili Kurultayı (20-26 Eylül 2004) Bildiri Kitabı I. Cilt*, Türk Dil Kurumu Yayınları, 1267-1284.
- Hirik, E., & Çolak, T. (2017). Türkçe fiillerde çok katmanlılık. *IV. Uluslararası Türk Dünyası Araştırmaları Sempozyumu (26-28 Nisan 2017, Niğde) Bildiriler Kitabı Cilt 1*, 261-268.
- Hirik, E. (2018). Türkiye Türkçesinde mental fiiller. *Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü*.
- Kargı Ölmez, Z. (1993). *Mahbûbü'l-Kulûb (İnceleme-Metin-Sözlük)* (Tez No: 26898) [Doktora tezi, Hacettepe Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Türk Dili ve Edebiyatı Ana Bilim Dalı]. YÖK Tez Merkezi. https://tez.yok.gov.tr/UlusalTezMerkezi/tezDetay.jsp?id=6aNzbAZ_4lByMi3kyqh9jQ&no=6aNzbAZ_4lByMi3kyqh9jQ
- Özönder Barutçu, F. S. (1996). 'Ali Şîr Nevâyî Muḥākemetü'l-Luḡateyn: İki dilin mukayesesi. Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Sandalyeci, S. (2016). Bir Eski Anadolu Türkçesi metni olan Şeyyat Hamza'nın *Yûsuf u Zeliha* mesnevisinde mental fiiller. *Trakya Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi*, 6(12), 157-171.
- Sandalyeci, S. (2023). *Çağatay Türkçesinde mental fiiller: Ali Şîr Nevâyî örneği* [Doktora tezi, Trakya Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Türk Dili ve Edebiyatı Ana Bilim Dalı]. YÖK Tez Merkezi. https://tez.yok.gov.tr/UlusalTezMerkezi/TezGoster?key=nLnfCsWgUluh5T2iyudShgJloTgQFnEfCOc1_kjG_v3jSB3Zie1S0CLrFNnXGbfG
- Seçkin, K. (2019). *Eski Türkçede mental fiiller* (Tez No: 540589) [Doktora tezi, Karadeniz Teknik Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Türk Dili ve Edebiyatı Ana Bilim Dalı]. YÖK Tez Merkezi. <https://tez.yok.gov.tr/UlusalTezMerkezi/tezDetay.jsp?id=zMpLmWUqldnGxO4x3p74Nvg&no=Pi-cshAz8CU5vPevqngixw>
- Türk, V., & Doğan, Ş. (2015). *Ali Şîr Nevâyî Hayretü'l-Ebrâr*. Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü.
- Türk, V. (2020). *Ali Şîr Nevâyî Kitâb-ı Münşeat*. Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü.
- Türk, V. (2019). *Ali Şîr Nevâyî Kitâb-ı Tevâriḥ-i Mülûk-ı 'Acem*. Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü.
- Türk, V. (2017). *Ali Şîr Nevâyî Münacât Çihil Hadis (Kırk Hadis), Nazmü'l-Cevâhir, Kitâb-ı Sırâcü'l-Müslimîn*. Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü.
- Türk, V. (2018). *Ali Şîr Nevâyî Târiḥ-i Enbiyâ ve Hükemâ (Metin-Aktarma-Dizin-Tıpkıbasım)*. Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü.
- Türk, V. (2015). *Ali Şîr Nevâyî Vakfiyye: İnceleme-Metin-Dizin-Tıpkıbasım*. Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü.
- Türk, V. (1990). Nevâ'i Mecâlisü'n-Nefâyis: Metin İnceleme (2 Cilt) (Tez No: 19216) [Doktora tezi, Fırat Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Türk Dili Ana Bilim Dalı]. YÖK Tez Merkezi. <https://tez.yok.gov.tr/UlusalTezMerkezi/tezDetay.jsp?id=9jAF1RxlgrejEFcf77siuQ&no=9jAF1RxlgrejEFcf77siuQ>
- Türkay, K. (2002). 'Ali Şîr Nevâyî Bedâyi'ul-Vasat Üçüncü Divan. Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Yaylagül, Ö. (2005). Türk runik harfli metinlerde mental fiiller. *Modern Türklük Araştırmaları Dergisi*, 2(1), 17-51.
- Yaylagül, Ö. (2010). Türkiye Türkçesindeki duygu fiilleri. *Modern Türklük Araştırmaları Dergisi*, 7(10), 100-111.
- Yıldız, H. (2016). *Eski Uygurcada mental fiiller* (Tez No: 462283) [Doktora tezi, Gazi Üniversitesi, Türk Dili ve Edebiyatı Anabilim Dalı Türk Dili Bilim Dalı]. YÖK Tez Merkezi. <https://tez.yok.gov.tr/UlusalTezMerkezi/tezDetay.jsp?id=Cr1ffnzF0bPnNKmelgXAQ&no=omLFwWA-P9r9ve5IjdPIFA>
- Yıldız, H. (2020). Eski Uygurcada mental fiiller arası geçişler üzerine. *Gazi Türkiyat*, 26, 105-125.

Structured Abstract

With the Mongol invasion, which became a driving force in Central Asia in the 13th century, the Turkish world underwent a great change and Turkish tribes began to spread from Central Asia. The Oghuzs moved westwards to Iran, Iraq, Azerbaijan, and Anatolia; Uyghurs and other tribes migrated to Khwarezm, Afghanistan, and India regions. With this geographical mobility, the Turkish language has branched out and new written languages have begun to emerge in new geographies. The Oghuzs who went to the west founded the Anatolian Seljuk State, the Anatolian Principalities, and eventually the Ottoman State, and created the Ottoman Turkish literary language in this region. The Turkish groups in the east created Chagatai Turkish, which would be the only written language of Central Asia for five centuries.

Chagatai Turkish begins in the early 15th century and continues until the early 20th century. All Northern and Eastern Turks, who were Muslim and remained in the north and east of the Black Sea, Caucasus Mountains, Caspian Sea, and Central Iran, which draw the borders of Western Turks, used the same written language from the early 15th century to the early 20th century. The name of this written language in the Turcology literature is 'Chagatai Turkish'. Turkmens, who remain in the east of the borders we have mentioned but are originally Oghuz, are also included in this. The only exception to this is the Crimean Khanate. After coming under Ottoman rule in 1475, the written language of the Turks in this khanate became Ottoman Turkish.

*How to classify verbs is another matter of debate. When we look at the classifications made until recently, verbs have been classified in different ways according to their structure, voice, and conjugation. Semantic classification was not taken into account or was kept very limited. Semantic classifications have also gained importance with the advancement of semantics as a result of the developments in linguistics. The classification made by Vendler in his work titled *Verbs and Times* in 1957 is considered the first meaning-based classification in literature. It can be said that in this work, Vendler tried to show the semantic world of verbs by including subjects such as disposition and appearance. The beginning of thematic classifications based on historical texts in the Turkish language was not seen until the Kipchak dictionaries of the Mamluk period. The classifications in these dictionaries are also noun-based. Moreover, in some studies on historical texts, attempts at thematic classification can be seen. However, these classifications were rarely made based on a single work, while rarely examining the majority of the works of the period⁸⁴. The majority of the studies are far from showing the entire vocabulary of the period.*

Today, science definitively states that there is no single vision or social behavior center in the brain, but systems consisting of several interconnected brain units. In this case, it can be said that the brain is a supersystem of systems. The development of the brain, which is the supersystem, manifests itself in abstraction, attention, inference, the harmony of thought and perception with emotions, decision-making, learning, and language, which are considered as metacognitive functions. One of the results of the mentioned advanced metacognitive functions of the brain in language is mental verbs, and they now appear as a subgroup in thematic verb classifications. Verbs generally related to emotions, thoughts, and perceptions are called mental verbs. Mental verbs are verbs that generally start with a triggering element and gain a place in the mind over a certain period. These triggers may be environmental factors and internal triggers in the person's inner world.

Mental verbs are essentially related to meaning, and with the changes in meaning, verbs can now go beyond expressing a single action, occurrence, and behavior. These semantic changes are meaning expansion-narrowing, meaning improvement-worsening, transition to polysemy, etc. It may appear in different ways in different situations. One of these is multilayeredness, which is the main subject of our study. All these meaning events point us to the context of the verb.

Multi-layered refers to the fact that a verb is included in separate mental processes in different meaning variants or that the verb is included in more than one mental class within the same semantic circle. In the PhD dissertation titled "Mental Verbs in Chagatai Turkish: The Example of Ali Shir Navayi", which is the source of our study, it was determined that while classifying mental verbs in Chagatai Turkish, some mental verbs could be considered in more than one main or subgroup with transitions between categories, as a result of the relationships between concepts. Based on this example, the semantic transition of mental verbs in Chagatai Turkish into more than one main group or subclass will be examined.

Endüstrileşen Kültürde Kültür Aktarımı ve Anlatmaya Dayalı Kutu Oyunlarının Rolü: Tabu-OcaktaBul

Culture Transmission in Industrializing Culture and the Role of Narrative-Based Board Games: Tabu-OcaktaBul

Rumeysa Meliha KANBER

(Sorumlu Yazar-Corresponding Author)

Erzurum Teknik Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi,
Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü, Erzurum, Türkiye

Department of Turkish Language and Literature,
Erzurum Technical University, Faculty of Literature,
Erzurum, Türkiye

rumeysa.gunay@erzurum.edu.tr

Geliş Tarihi/Received 23.05.2024
Revizyon/Revision 13.08.2024
Kabul Tarihi/Accepted 26.08.2024
Yayın Tarihi/Publication Date 30.01.2025

Atıf

Kanber, R. M. (2025). Endüstrileşen Kültürde Kültür Aktarımı ve Anlatmaya Dayalı Kutu Oyunlarının Rolü: Tabu-OcaktaBul. *Turcology Research*, 82, 23-31.

Cite this article

Kanber, R. M. (2025). Culture Transmission in Industrializing Culture and the Role of Narrative-Based Board Games: Tabu-OcaktaBul. *Turcology Research*, 82, 23-31.

Öz

Oyun kültürel hayatın en eski unsurlarındandır. Sosyal ve kültürel bir olgu olan oyun aynı zamanda ait olduğu toplumun ilk faaliyetleri olarak kabul edilir. Belirli kurallar çerçevesinde davranmayı öğreten oyunlar, yalnızca çocukların değil yetişkinlerin dünyasında da önemli bir yere sahiptir ve gerek fiziksel gerek zihinsel açıdan bireyin gelişimine katkı sağlar. Kültürel mirasın gelecek nesillere aktarılmasında da aktif rolü olan oyunlar, kültürden etkilendikleri ölçüde kültür üzerinde de etkilidir.

Türk toplumunun geçmişine bakıldığında göçebe yaşam şeklinin etkisiyle oyunların genellikle açık alanlarda, kolektif biçimde, üretken çizgide oynandığı görülmektedir. Günümüzde ise bireyin yaratıcılığıyla ortaya çıkan ve zenginleşen geleneksel oyunlar, bugün yaratıcılığı tehdit eden ve bireyselleşmeye yönlendiren endüstrileşme faaliyetleriyle karşı karşıyadır.

Teknolojinin ilerlemesiyle birlikte toplumsal yaşamda gerçekleşen değişimler ve gelişmelerden oyun ve oyuncaklar da etkilenmiş, tüketim odaklı bir oyun/oyuncak kültürü ortaya çıkmıştır. Endüstrileşen oyun ve oyuncak kültürü bugün yalnızca eğlenceyi değil hâkim kültürü de pazarlamaktadır. Kültürün oyunlar üzerinden pazarlanması noktasında etkin rol oynayan unsurlardan biri de dildir. Bu dikkatler doğrultusunda çalışmada oyun ve kültür ilişkisini açıklayabilmek adına anlatmaya dayalı kutu oyunlarından Tabu'ya rakip olarak üretilen OcaktaBul oyunu hakkında bilgi verilecektir.

Anahtar Kelimeler: Kültür, Kültür Aktarımı, Oyun Endüstrisi

Abstract

Games are one of the oldest factors of cultural life. The game which is a social and cultural phenomenon is also considered as the first activities of the society to which it belongs. Games that teach to behave within the framework of certain rules have an important place not only in the world of children but also in the world of adults and contribute to the development of the individual both physically and mentally. Games that play an active role in transferring cultural heritage to future generations are also effective on culture to the extent that they are affected by culture.

When looking at the past of Turkish society it is seen that the games are generally played in range, collectively, and productively with the effect of the nomadic lifestyle. Today it is seen that traditional games that emerged and enriched with the creativity of the individual are faced with industrialization activities that threaten creativity and lead to individualization.

With the advancement of technology games and toys have also been affected by the changes and developments in social life and a consumption-oriented game/toy culture has emerged. The industrialized game and toy culture market not only entertainment but also the dominant culture today. One of the factors that games and active role in the marketing of culture through games in language. In line with these attentions to explain the relationship between game and culture information will be given about the game OcaktaBul which is produced as a competitor to Tabu one of the narrative-based board games.

Keywords: Culture, Game Industry, Board Games

Giriş

Küreselleşme süreci ile tüm dünyada çok uluslu şirketler ortaya çıkmış, oyun ve oyuncak kültürü küresel sermayenin en çok faaliyet gösterdiği alanlardan biri hâline gelmiştir. Bunun sonucunda ortaya çıkan oyun ve oyuncak endüstrisi günden güne güç kazanmış, bir ürünün yanında bir kültürün de pazarlanmasına hizmet ederek küresel anlamda ekonomik ve kültürel çıkar sağlamayı hedeflemiştir.

Kültürel yaratıcılığın bir ürünü olan oyun, en etkili öğrenme yollarından biridir. Oyunun gönüllü yapılan bir eylem olması öğrenme sürecini kolaylaştırmaktadır. Ancak bu öğrenme sürecinin sonunda elde edilen her çıktının olumlu etkiye sahip olmadığı unutulmamalıdır. Kültüre ait bir olgu olan oyun yine kültüre ait diğer unsurlardan beslenir, onları etkiler ve onlardan etkilenir. Oyun ile kültür ilişkisinde etkin rol oynayan bu unsurlardan biri de dildir. Bir toplumun sahip olduğu değerlerin özeti olan dil, oyunlar aracılığıyla kültürün taşınması noktasında önemli rol üstlenmektedir. Bunun bilincinde olan oyun sanayisi dil unsurunun aktif şekilde yer aldığı anlatmaya dayalı oyunlar üreterek genellikle hâkim kültürün dili aracılığıyla bu kültürün aktarımını amaçlar. Oyunlar aracılığıyla bir toplumun farklı kültürlere yönlendirilmesi, farklı kültürlerin tanıtılması önemlidir. Oyun araştırmaları, birbirinden çok uzak ülkelerde yaşayan ulusların aralarındaki kültür alışverişlerinin çok eski çağlardan başlayarak günümüze kadar gelmelerinde izledikleri yolları, yerden yere, çağdan çağa geçerken uğradıkları değişimleri öğrenmek bakımından değer taşır (Boratav 2016, s. 285).

Ancak bu durum kültürel çeşitlilik bakımından olumlu bir çağrışım uyandırır da hedefteki toplum ya da toplumların hâkim kültür etkisiyle kendi kültüründen uzaklaşması temelde önemli bir problemin varlığına işaret etmektedir. Çalışmada bu problemin çözülmesine yönelik bir çabaya örnek teşkil eden “Ocaktapul” adlı oyun ve bu oyunun kültürel değerlerin korunması ve aktarılmasındaki önemi üzerinde durulacaktır.

Endüstrileşen Oyun Kültürü ve Kutu Oyunları

Oyun, “gündelik hayatta daha çok eğlence ve serbest zaman geçirme faaliyeti olarak görülse de oyun sürecine yalnızca eğlence unsurunun eşlik ettiğini düşünmek yanlıştır. Yetenek ve zekâ geliştirici, belli kuralları olan, iyi vakit geçirmeye yarayan eğlence; tiyatro veya sinemada sanatçının rolünü yorumlama biçimi; müzik eşliğinde yapılan hareketlerin bütünü; seslendirilmek veya sahnede oynamak için hazırlanmış eser, temsil, piyes; bedence ve kafaca yetenekleri geliştirmek amacıyla yapılan, çevikliğe dayanan her türlü yarışma; şaşkınlık uyandırıcı hüner; kumar...” (Türkçe Sözlük 2011) şeklinde çok sayıda tanımlı yapılan kavram yalnızca eğlence sınırları içinde değerlendirilmemelidir. Zira toplumbilimci için insanların toplum içinde dinlenme ve eğlence aracı olarak giriştikleri tüm eylemler oyun başlığı altında ele alınmalı (Boratav 2016, s. 283), oyunun toplumsallaşmayı sağlayan önemli bir araç olduğu unutulmamalıdır.

Oyun kültürel hayatımızda bir ritüel işlevini yerine getirmektedir. Ritüeller, toplumu bir arada tutan, ortak paydada buluşturan sembolik unsurlardır. Devamlılık olgusu, ortak bir bilinci yansıtmaya gibi özellikler ritüeller ve oyunları birbirine yaklaştırmaktadır. Oyunlar da ritüeller gibi katılımcı her bireyde bir grup bilincinin oluşmasına katkı sağlar. Bireyin toplum içindeki davranışlarını düzenleme, belirli kalıplar veya kurallar ortaya koyma ve belli bir grubu aynı amaç doğrultusunda bir araya getirme gibi özellikler oyunların ritüellerle temel benzerlikleridir. Oyunlar da düzenli ve tekrara dayalı davranışlardan, kurallardan ve bu kurallar doğrultusunda hareketlerini düzenleyen bir grup bireyden oluşmaktadır. Ritüellerin devamlılığı sağlamaları gibi oyunlar da kendi kuralları ekseninde belirli tekrarlara ve devamlılığa sahiptir. Kültürel açıdan yaklaşıldığında ritüellerin kültürel devamlılıktaki rolünü oyunlarla paylaştığı söylenebilir. Belli bir grubu ortak paydada buluşturma noktasında bir bakıma ritüellerin bir parçası olan oyunlar, kültür aktarımında da önemli bir işleve sahiptir. Özellikle milletlerin kendi kültürleri içinde meydana getirdikleri oyunlar, kültürel gelişimin önemli aktörleridir. Bir kültürün zamanla değişmesi durumunda dahi kültürün kalıntıları olan oyunlar anlamlarını yitirmemişlerdir. Ancak oyun ve oyuncak endüstrileşmesi, ekonomik ve ideolojik kaygılarla tüketim nesnelere dönüştürülmesi, oyunların kültür aktarımındaki rolleri göz önünde bulundurulduğunda geleneksel oyun ve oyuncak kültürün karşısında bir tehlike olarak durmaktadır.

Sanayi Devrimi birçok yeniliğin başlangıcı olduğu gibi oyuncak üretim anlayışında da önemli bir değişim ve dönüşümün önünü açarak oyun kültürünü etkisi altına almıştır. Toplumsal değişim ve dönüşümler oyunun anlam ve işlevini, bilimsel ve teknolojik gelişmeler ise oyuncakın şeklini ve niteliğini değiştirmiştir (Vatandaş 2020, s. 924). Bu değişimin en belirgin yansıması, kültürün bir parçası olan oyunun, günümüzde bir tüketim unsuruna dönüşmesi ve oyuncak endüstrisinin ortaya çıkmasıdır. Oyuncak endüstrisinin ortaya çıkmasıyla birlikte oyun/oyuncak kültürü geleneksel çizgisinden uzaklaşmış, özellikle bilgisayar ve internet oyunlarının yaygınlaşmasıyla, oyun kültürü tüketim zincirinin önemli bir halkası hâline gelmiştir. Geleneksel oyun kültürünün dinamikleri daha çok grup hâlinde, açık alanlarda, hareketli, yakın arkadaşlıkların kurulduğu kolektif ilişkilerden oluşmaktadır. Bu oyunlarda arkadaşlıkların yakınlığı ve iyi tanımlanmış sosyal ilişkilerin varlığı göze çarpar. Sosyal oyunların ön planda olduğu, bireyin kendi yaratıcılığını ortaya çıkardığı bu geleneksel oyun kültürü, endüstrileşme ile yerini tek tipleşmiş

modern oyun kültürüne bırakmıştır. Bu doğrultuda geleneksel toplumların iş birliği ve birleştirici yapısının aksine modern oyun kültürünün dinamiklerinin daha az grup oyunundan, iç mekânlarda oynanmaya dayalı oyunlardan, daha az ilişki ve bireyselleşmeden oluştuğu görülmektedir.

Makine üretimine geçiş, oyuncaklarda da seri üretimi beraberinde getirmiştir. Seri üretimin başlamasıyla birlikte birbirinin aynısı olan oyuncaklar üretilmeye başlanmış, önceleri her biri bir el emeğinin ürünü ve biricik olan oyuncaklar yerini metalaşan oyuncaklara bırakmıştır (Vatandaş, 2020, s. 925). Oyun ve oyuncakların seri üretimle birer metaya dönüşmesi, "lisanslı oyuncak" kavramını da ortaya çıkarmıştır. Sanayi Devrimi'yle birlikte ticarî bir metaya dönüşen oyuncak, lisans algısıyla bu dönüşümünü tescillemiştir (Vatandaş, 2020, s. 925). Değişen sistem içinde artık oyuncağın asıl sahibi lisans sahibidir ve bu durum lisans sahibine oyuncak üzerinden farklı kültürlerin, ideolojilerin aktarımı imkânı tanımaktadır. Bu süreçte yeni oyuncakların büyük ölçüde tek merkezden gönderilmeye başlamasıyla yerel oyuncak neredeyse tarihe karışmıştır.

Endüstriyel üretim ihtiyaç olarak sunduğu ürünleri sorgulamadan satın alacak, kabullenecek bireyler arayışındadır. Bu arayış son dönemdeki küresel süreçlerle birlikte hızlanmış, endüstriyel oyuncaklar Batı kaynaklı rekabetin hız kazanmasına öncülük etmiştir. Bu rekabet yalnızca ekonomik değil, üretim gücünü elde bulunduran ülkelerin sosyal ve kültürel boyutlarını da içermektedir. Batılı değerlerin, yaşayış tarzlarının ve tüketim kültürünün farklı kültürlerle sızdırılarak bir kültür emperyalizmi oluşturma çabaları, gündelik yaşamın içindeki birçok alanda kendini göstermektedir. Oyunların bugün genellikle endüstriyel gücü ellerinde tutan Batı menşeli şirketler tarafından üretilmesi yerel kültürler için uzun vadede tehlike oluşturmaktadır.

Günümüzde bir çizgi filmin piyasaya sürülmesinin ardından hızlı bir şekilde "o çizgi filmdeki yığınlarca ürün de piyasaya sunulmaktadır. ABD gibi emperyalist ülkelerin kültür endüstrisi X-Man, Spiderman, Pokemon, Terminatör gibi sanal kahramanları ve küresel bir neoliberal çocukluk kültürünü saldırgan formlar içinde yeniden üretmektedir ki bu tür bir örnekte, ABD'nin tüm dünyaya hâkim olmak için açtığı savaşların gerekçelerine denk düşmektedir (İnal, 2007, s. 111). Bu anlamda günümüzde Hollywood filmleri aracılığıyla yaratılan uluslararası bir çocuk kültüründen ve çocuk oyunlarının yabancılaşmasından söz edilebilir. Bunun sonucunda çocukların kendi kültürü, yetişkinlerin çocuklar için yarattığı bir kültüre dönüşmüştür." (Şener, 2007, s. 13). Gelineen noktada geleneksel çocuk oyunlarının yaratıcılığının yerini endüstrileşen oyun ve oyuncağın hızla tüketme mantığına bıraktığı açıktır.

Oyun ve oyuncakların pazarlanmasında sadece çocukların değil yetişkinlerin de hedef kitle olarak seçilmesi oyun ve oyuncak sanayisini dünyanın en önemli sektörlerinden biri hâline getirmiştir. Oyun her şeyden önce isteğe bağlı, gönüllü bir eylemdir (And 2012, s. 2). Oyunun bu özelliği hedef olarak seçilen toplumun hâkim kültürünün de gönüllü bir şekilde benimsemesini sağlar. Yetişkinler tarafından da en fazla tercih edilen ve kültür endüstrisinin oyun sektöründeki hedeflerini en iyi yansıtan oyunlardan biri de kutu oyunlarıdır. Kutu oyunu (board game), parçalarının bir kutunun içinde olduğu, genelde bir oyun tahtası, oyun taşları ya da pulları bulunan belli bir kural sistemine göre oynanan oyundur (Kuran, 2020, s. 1). Oldukça eski olan kutu oyunları son 20-30 yılda büyük bir ivme kazanarak popüler hâle gelmiştir. 90'lı yıllarda büyümesini hızlandıran yeni nesil kutu oyunları 90'lı yılların ikinci yarısı ve 2000'lerin ilk yarısında büyük bir sektör hâlini almıştır (Kuran, 2020, s. 3).

Endüstri eliyle aktarılmaya çalışılan hâkim kültür; etki etmek istediği hedef kültürlerin farklılıklarını yok saymadan tüketime sunacağı ürünleri dil, din, tarih, felsefe, edebiyat gibi unsurlardan oluşan kültürel bir alt yapıya dayandırır. Bu unsurlardan en etkili olanı insan iletişiminin temelini oluşturan ve kültürün taşıyıcısı olan dildir. Kutu oyunları içinde yer alan anlatmaya dayalı oyunlarda ise dilin kullanımı kaçınılmazdır. Bu durum hâkim kültürler için etkilemek istedikleri hedef kültüre oyun ve eğlence endüstrisi açısından yaklaşmak noktasında büyük önem taşır. Kutu oyunları grup hâlinde oynanması bakımından grup içi iş birliğine dayalı bir bilinç oluşturmaktadır. Bu bağlamda kutu oyunlarının sosyalleşme bağlamında önemli bir rol üstlendiği açıktır. İnsanın içinde bulunulan çevreye uyum sürecinde bireyin belirli bir gruba dair aidiyet duygusunu geliştirmesi için kültürel yapıyı benimsemesi önemlidir. Kültürel yapının öğrenilmesi, toplumsal rol ve statü algılarının benimsenmesi, kültürün içselleştirmesinde ise oyun ve oyuncakların payı büyüktür. Çünkü her oyuncak üretildiği çağın ve yerin belli izlerini taşır. Üretilen oyuncaklar ait oldukları toplumun dünya görüşlerini, zevklerini ve teknolojilerini yansıtır. Bu bilinçle yola çıkan Ülkü Ocakları Eğitim Kültür Vakfı da Türk kültürel yaşamını ve tarihini bir oyun üzerinden yeni nesillere öğretmeyi hedeflemiş, "Ocaktabul" adlı bir kutu oyunu tasarlamıştır.

Tabu Oyununa Karşılık OcaktaBul Oyunu: Oyunun Türk Kültürü ve Değerler Aktarımındaki Rolü

Kültürümüz içerisinde binlerce yıldır sayısız oyun üretilmiştir. Son yıllarda ise daha çok yurt dışından ithal edilen, masa başı oyunları, kutu oyunları tercih edilmektedir. Kentleşmenin artmasıyla oyun alanlarının daralması, güvenlik sorunları, eğitim açısından sağladığı yararlar dolayısıyla tercih edilen kutu oyunlarından biri de lisansı 1984'ten beri Türkiye'de faaliyet gösteren global bir oyun ve oyuncak üreticisi firma olan Hasbro'ya ait *Tabu* oyunudur.

1989 yılında piyasaya sürülen oyun, bir oyuncunun seçtiği bir karttan çıkan kelimeyi yasaklı kelimeleri kullanmadan anlatması ve takımındaki diğer oyuncuların da anlatılan kelimeyi tahmin etmesi prensibine dayanır. Ülkemizde özellikle son 15-

20 yıllık dönemde popülerlik kazanan tabu, arkadaş toplantılarında, yılbaşı gecelerinde, birlikte geçirilen zamanlarda ya da bu oyunu oynamak için özellikle bir araya gelinen etkinliklerde oynanır. Oyuna adını veren tabu “*Kutsal sayılan bazı insanlara, hayvanlara, nesnelere dokunulmasını, kullanılmasını yasaklayan, aksi yapıldığında zararı dokunacağı düşünülen dinî inanç*” (Türkçe Sözlük, 2011) anlamına gelir ve oyunun içerdiği yasaklı kelimeleri kullanmama prensibi oyuna verilen adı açıklar niteliktedir.

Oyun, 2 grup hâlinde oynanmaktadır ve “yasaklı kelimeleri kullanmadan konuşarak anlatma, çizerek anlatma, 15 ipucu kullanarak mümkün oldukça fazla kelime anlatma ve kuklayla anlatma bölümlerinden oluşmaktadır. Yasaklı kelimeleri kullanmadan anlatmaya dayalı bölümde verilen kısa süre içinde kartta yazan kelimeleri takım arkadaşlarına “tabu” sayılan, dokunulmazlığı olan kelimeleri kullanmadan anlatma, hızlı düşünmeyi, zamanı iyi değerlendirmeyi öğretmesinin yanı sıra kullanamayacağı kelimelerin yerine başka kelimeler kullanabilme, öğrenebilme imkânı da tanınması bakımından dil-zekâ koordinasyonunu güçlendirmektedir. *Tabu Çizgi* olarak tanımlanan, çizerek anlatmaya dayalı kısım, oyuncuların kurgulama dünyasını, çizim yeteneğini ön plana çıkarmaktadır. Burada oyuncu çizerek anlatmak durumunda olduğu kelime veya kelime gruplarını önce zihninde görselleştirir daha sonra kâğıda aktarır. Hem çocuklar hem yetişkinler için tasarlanan oyun her iki grubun da zihinsel gelişimine katkı sağlamaktadır. 15 ipucu ile en fazla kelimeyi anlatma bölümünde ise süre 2 dakikadır ve ipuçlarını harcamamak için anlatması gereken kelimeyi çağrıştıracak en doğru kelimeyi bulmak durumundadır. Burada geniş bir kelime dağarcığına sahip olma ve bu becerileri kullanabilme yetisi önem taşır. Kukla ile anlatma kısmı ise kelimeyi anlatacak oyuncunun kuklayı yönlendirebilmesine yani teatral yeteneğine bağlıdır. Kuklayı doğru kullanabilen bir oyuncu, grup arkadaşına kelimeyi rahatlıkla anlatabilir. Son yıllarda popüler kültürün önemli bir parçası hâline gelen Tabu, İrlanda menşeli bir oyundur. %64 oranında İngilizce konuşulan ülkenin ürettiği bu oyun, yaygın olarak kullanılan dile bağlı kalınarak hazırlanmış, genellikle Batı dillerine ait kelimelerden oluşturulmuştur.

Her kültürün temelinde geçmişle bağlantı ve süreklilik vardır. Her millet dilini ve kültürünü yüzyıllar boyunca yoğurur (Kaplan, 2016, s. 155). Ortak beklenti ve çabanın ürünü olan bu süreklilik insanları bir arada tutmaya yarayan bağlayıcı bir güce sahiptir. Bu güç, dil yardımıyla önemli deneyim ve anıları canlı tutmayı, yaşatmayı sağlamakta, geçmiş ile bugünü birleştirmektedir. Kültür ve dil ilişkisine bu dikkatle yaklaşıldığı zaman anlamlı bir ilişkinin varlığı göze çarpar. Tabu ile aynı prensip üzerine temellendirilmiş Ocaktabul adlı oyun da (Resim 1) dil ve kültür ilişkisini açıkça ortaya koymaktadır. Ülkü ocaklarından çıkan oyun, özellikle çocuklara ve gençlere Türk milletinin tarihini öğretmek ve Türk dünyasını daha yakından tanıtmak için tasarlanmıştır. Oyunu oynayanların Türk coğrafyasına hâkim olacağı, soydaşlarını tanıyacağı vaat edilmektedir. Hem konuşma becerisinin hem bilgi düzeyinin artmasına yardımcı olacak oyun Türk gençliğinin kendini geliştirmesi için bir yapı taşı niteliğindedir.¹

Resim 1. Ocaktabul oyun kutusu görseli

www.dr.com.tr/hobi-oyuncak/ocaktabul-kutu-oyunu/kutu-oyunlari/cocuk-oyunlari/cocuk-kutu-oyunlari/urunno=0001908655001 [ET: 22.05.2024]

“Ocaktabul”, Türk kültürünü Türk dili ve tarihi üzerinden aktarmayı amaçlamaktadır. Dile sahip çıkmanın kültür açısından önemi dikkate alındığında oyunun misyonu anlam kazanmaktadır. Ocaktabul oyunu işleyiş prensibi (Resim 2) bakımından Tabuya benzemektedir. “*Bilgi paylaştıkça çoğalır.*” sloganıyla yola çıkan oyunun içinde 200 adet oyun kartı (Resim 3), OcaktaBul

¹ <https://ocaktabul.com/#takdim>

sözlüğü (Resim 4), 3 adet poster, Türk Lehçeleri haritası, 2 adet yapboz (Resim 5) ve kum saati bulunmaktadır. Tabuyla aynı oyun prensibine dayanan oyunun amacı kelime bilgisini ve sınırlı sürede ifade yeteneğini artırmak, yasak kelimelerini kullanmadan soru kelimesini anlatmak, kazanmak için 24 parçalı yapbozu rakip takımdan önce tamamlamak² şeklinde belirtilmiştir. Oyunun tabudan temel farkları içinde bir yapbozun, Türk dünyası haritasının bulunması ve yalnızca Türk dili ve kültürüne ait kelimelerden oluşmasıdır.

İpuçları

OCAKTABUL

1. OYUN KUTUSUNDA YER ALANLAR

- Oyun Kartları (201 Adet)
- Kum Saati - Yapboz
- Renk Kartları (4 Adet)

2. OYUNA HAZIRLIK

- 2 takım oluşturun.
- Ocaktabul kartlarını karıştırın.
- Kelime anlatmak için bir renk kartı seçin (Renkler kelimelerin zorluk seviyesini belirtmez). Bir sonraki oyunda aynı kelimeler anlatmamanız için farklı renkler ve renk kartları bulunmaktadır.
- Renk kartlarından seçtiğiniz rengi, kartlar içerisinde aynı yöne bakacak şekilde desteleyin.

3. OYUNUN AMACI

- Kelime bilgisini ve sınırlı sürede ifade yeteneğini arttırmak,
- Yasak kelimeleri kullanmadan soru kelimesini anlatmak,
- Kazanmak için 24 parçalı yapbozu rakip takımdan önce tamamlamak!

Not: 24 parçalı yapboz oyunun amacı dışına çıkmaması ve sürenin gereğinden fazla uzamaması için kazananı belirlemede puan sistemi yerine düşünülmüştür.

Soru kelimesi

OCAKTABUL
Oluşturulan
Hedef
Türk Diliği
Zira Gözlem

Yasak kelimeler

OCAKTABUL
OCAKTABUL
OCAKTABUL

4. NASIL OYNANIR

- Soru kelimelerini anlatacak olan takım anlatıcı seçer. Sırayla tüm takım üyeleri anlatıcı olmalıdır.
- Anlatıcı, aynı renkteki kart destesini soru kelimelerini takım arkadaşlarına anlatmak suretiyle elinde tutar.
- Rakip takım kum saatiyle anlatıcının süresini ve anlatıcının yasak kelimelerini takip eder.
- Takım, kelimeyi doğru tahmin ettiğinde kullanılan kelime kartı bir kenara konulur ve sonra gelen kart ile süre doluncaya kadar en fazla sayıda kelime anlatılmaya çalışılır.
- Her turda anlatıcının 3 pas hakkı vardır. Pas denilen kartlar anlatıcının tuttuğu destenin en altına koyulur.
- Kum saatinde süre tamamlandığında anlatıcının süresi dolar.
- Doğru bilinen her kart için takım kendi yapbozuna bir parça ekler.
- İlk önce yapbozu tamamlayan takım oyunu kazanır.
- Yasak kelime kullanılan ya da kural dışı anlatım yapılan kart sayısı kadar doğru bilinen kart sayısı silinir.

5. EĞLECELİ BİR OYUN İÇİN DİKKAT EDİLMESİ GEREKEN KURALLAR

- Kelimeler, bölünerek anlatılmaz. Örneğin; Kadıköy kelimesi "Kadı" ve "Köy" şeklinde anlatılmaz.
- Kelimeler, türetilerek anlatılmaz. Örneğin; "Uçak" kelimesi "Uçan" veya "Uçmak" şeklinde anlatılmaz.
- Kelimeler, eş anlamlarıyla anlatılmaz. Örneğin; "Vatan" kelimesi "Yurt" şeklinde anlatılmaz.
- Kelimeler, telaffuzu yakın olan bir başka kelimelerle anlatılmaz. Örneğin; "Badem" kelimesi "Madem" şeklinde anlatılmaz.
- Kelimeler, kısaltmalarla anlatılmaz. Örneğin "Necip Fazıl Kısakürek" "NFK" şeklinde anlatılmaz.
- Kelimeler, yabancı dil kullanılarak anlatılmaz. Örneğin; "Kapı" kelimesi "Door" şeklinde anlatılmaz.
- Kelimeler, bağlantılı olduğu marka veya modellerle anlatılmaz. Örneğin: "Araba" kelimesi "Toros" şeklinde anlatılmaz.
- Kelimeler; şarkı söyleyerek, mırıldanarak ya da işaret diliyle anlatılmaz.

www.ulkucaklari.org.tr

Resim 2. Kutu içeriği ve oyun talimatları

² <https://ocaktabul.com/#kurallar>

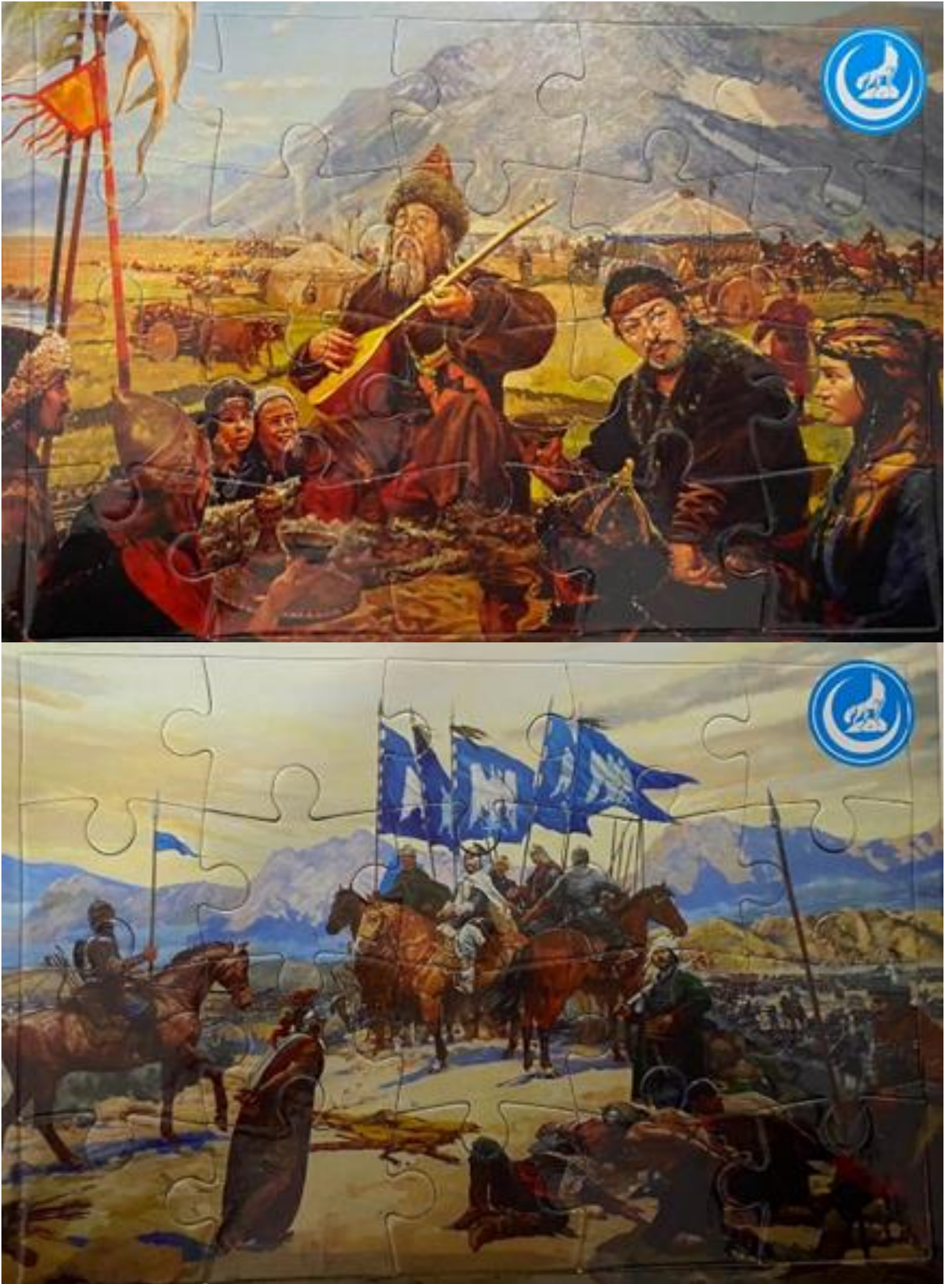

Resim 3. Oyun kartlarından bazıları

Resim 4. Oyun kartlarında yazan kelimelerin sözlüğü

Resim 5. Kutu içeriğinde yer alan yapboz örnekleri

Millî hafızanın nesilden nesile aktarımı bir iletişim sistemi içinde gerçekleşmektedir. Bu iletişim sistemi de aktarılan kültürün içeriğine uygun bir dil aracılığıyla oluşturulur. Bunun bilincinde olan Ülkü Ocakları, Tabu oyunundan hareketle, Ocaktabul adlı bir oyun geliştirerek Türk kültürünü özellikle gençlere keyifli bir oyun üzerinden aktarmayı hedeflemiştir. Oyunun amacı web sitesinde şu şekilde aktarılmaktadır:

“Türk dünyasını evinize getiren, evinizi bir otağa çeviren OcaktaBul ile yeni bilgiler öğreneceksiniz. Kutuyu açtığınızda Türk Dünyası’nda yolculuğa çıkacak, ulu bozkırların kesiştiği ufukları seyredecek kelimelerle binlerce yıllık Türk Tarihi’ni keşfedeceksiniz. Dede Korkut’tan nasihat alacak, Hoca Ahmet Yesevi ile tanışacak, Süyümbike ile Türk kadını tanıyacak, Mağcan Cumabay’ın mısralarında soydaşlarımızla kucaklaşacak, İsmail Gaspıralı’dan Dilde, Fikirde, İşte Birliği hatırlayacak, Tonyukuk’tan bilgeliği öğreneceksiniz. OcaktaBul ile Atayurtlarımızın ruhunu hissedecek, Tanrı Dağları’ndan inip Issık Göl’de soluklanacak, Balkanlar’da Sarı Saltuk’un Türklüğe hizmetini, İtalya’da bir Türk köyü olduğunu, Tatar Türk’ü Abdürreşid İbrahim’in Japonya’daki hatıralarını, Uluğ Bey’in dünya bilimine katkılarını öğreneceksiniz.”³

Türk kültürünü aktarma amacıyla yola çıkan oyun, kelime bilgisini ve sınırlı sürede ifade yeteneğini artırma noktasında da önemli bir işleve sahiptir. Oyunun amacı ve önemi, oyun kartlarında yer alan ve tanıtılması, öğretilmesi hedeflenen kelimelerden açıkça anlaşılmaktadır. Bu nedenle kartlarda yer alan Türk kültürü içinde önemli yeri olan tarihî, menkıbevi, sanatçı ve ilmî kişiliklere, tarihî olaylara, Türk coğrafyasına dair kelimelerden örnekler vermek yerinde olacaktır.

Türk Dünyasının Tarihî-Menkıbevi, Edebî ve İlmî Şahsiyetleri

Abdürreşid İbrahim, Afrasyab, Ahi Evran, Akşemseddin, Ali Şîr Nevai, Alparslan, Alpaslan Türkeş, Arif Nihat Asya, Atatürk, Attila, Aziz Sancar, Barış Manço, Birünî, Cengiz Aytmatov, Çaka Bey, Dadaloğlu, Edip Ahmet Yükneki, Emir Timur, Ertuğrul, Evliya Çelebi, Farabi, Fuat Köprülü, Fatih Sultan Mehmet, Gazneli Mahmut, Geyikli Baba, Hacı Bektaş-ı Veli, Hezarfen Ahmet Çelebi, Hoca Ahmet Yesevi, Hüseyin Nihal Atsız, Hz. Ali, Hz. Ebubekir, Hz. Osman, Hz. Ömer, İbn-i Batuta, İbn-i Haldun, İbn-i Sina, İlbilge Hatun, İmam Gazali, İmam Maturidî, İsmail Gaspıralı, Kanuni Sultan Süleyman, Karacaoğlu, Kaşgarlı Mahmud, Keloğlu, Korkut Ata, Köroğlu, Kültigin, Lokman Hekim, Mehmet Emin Yurdakul, Mimar Sinan, Naim Süleymanoğlu, Nasreddin Hoca, Oktay Sinanoğlu, Osman Bey, Osman Kocaoğlu, Piri Reis, Selahaddin Eyyubi, Selçuk Bey, Seyyid Ahmet Arvasi, Sütçü İmam, Tabduk Emre, Tomris Hatun, Tonyukuk, Tuğrul Bey, Yavuz Sultan Selim, Yıldırım Bayezid, Yusuf Akçura, Yusuf Has Hacib, Yunus Emre, Ziya Gökalp.

Türk Dünyasında Gerçekleşen Tarihî Olaylar ve Bu Olaylarla İlgili Kavramlar

Ahıska Türkleri, Aksakallılar, Altunköprü Katliamı, Avarlar, Balkan Savaşları, Barış Pınarı Harekâtı, Bozoklar, Candaroğulları, Cedit Harekâtı, Çanakkale Savaşı, Dandanakan Savaşı, Duha Türkleri, Fırat Kalkanı, Göktürkler, Hazar Türkleri, Hocalı Katliamı, Karahanlılar, Karakoyunlular, Kazan Hanlığı, Kıbrıs Barış Harekâtı, Korbaşı Hareketi, Kurtuluş Savaşı, Malazgirt Savaşı, Memlûklüler, Moğol Hanlığı, Oğuzlar, Osmanlı Devleti, Peçenekler, Saka Türkleri, Selçuklular, Sevr Antlaşması, Sınır Hattı, Soykırım, Suriye Türkmenleri, Sümerler, Talas Savaşı, Tatar Türkleri, Türkiye Selçukluları, Uygur Türkleri, Yakut/Saha Türkleri, Yücel Hareketi, Zeytin Dalı.

Türk Dünyası Coğrafyasından Yer Adları

Akmescit, Altay Dağları, Amuderya, Ani Harabeleri, Astana, Balkan Yarımadası, Balkarya, Bişkek, Ceyhun Nehri, Çeçenistan, Çimpe Kalesi, Çin Seddi, Doğu Türkistan, Ergenekon, Gagavuzya, Gobi Çölü, Güney Türkistan, Horasan, Issık Göl, İpek Yolu, Kosova, Maveraünnehir, Meriç Nehri, Musul, Ötüken, Özbekistan, Sakarya Nehri, Salda Gölü, Semerkand, Seyhun Nehri, Sırderya, Sibiryay, Sivastopol, Sultanahmet, Tacikistan, Taşkent, Trakya, Ürgüp.

Türk Edebiyatının Önemli Eserleri ve Tür Adları

Ağıt, Atabetü’l Hakayık, destan, Divân-ı Hikmet, Divanü Lügati’t-Türk, efsane, gölge oyunu, İstiklal Marşı, Kutadgu Bilig, Manas Destanı, Nutuk, Orhun Abideleri, Sagu, Siyasetname, Türeyiş Destanı, Yenisey Yazıtları.

Türk Dünyasının İnanç Hayatına Yönelik Kavramlar

Adak, ağaç, akın, allı turna, alperen, Anka Kuşu, Asena, aş, aşık oyunu, at, Ayaz Ata, balbal, bengü taş, binicilik, boy, bozkurt, börk, budun, buyruk, cura, çolpan, dokuz ışık, dombra, divan, efe, gaza, gelenek, geyik, gök kubbe, han, hatun, hayat ağacı, kam, kama, kayın ağacı, kılıç, kırmızı, kına, Kızıl elma, kopuz, kök börü, kurt, kut, mangala, mehteran, mızrak, miğfer, mühür, oba, ocak, ok, okçuluk, otağ, post, pusat, Ramazan, sancak, saz, sedir, sema, tamga, tandır, töre, tuğ, tuğra, tulpar, turan, uhrevî, ulak, Umay Ana, Ülgen, yabgu, yay.

³ <https://ocaktabul.com/#takdim>

Sonuç

Kültür kavramı yalnızca Türk toplumu için değil dünyadaki tüm toplumlar açısından önemlidir. Bu nedenle kültür aktarımında oyun ve oyuncakların eğitimdeki rolü dikkate alınarak kültür endüstrisi eliyle aktarılması hedeflenen hâkim kültürün karşısına Türk kültürünü yansıtan yerel oyun ve oyuncaklar çıkarılmalıdır.

Küreselleşmenin oyun ve oyuncakları da metalaştırdığı günümüzde küreselleşme karşıtı hamlelerin geliştirilmesi gerekmektedir. Bu hamlelerin ilki kültürel oyunların sayısının artırılarak, alternatif oyunlar üreterek kültürel bir bilinç oluşturmaktır.

Oyun ve oyuncaklar, kültürün bir parçası olmaları sebebiyle aynı zamanda bir ideolojinin de aktarım aracıdır. Küreselleşmenin ekonomik ve politik boyutu incelendiğinde oyun ve oyuncakların kurumsallaştığı, ticarileştiği, endüstrileştiği ve sanallaştığı açıktır. Küreselleşmeye kültürel açıdan bakıldığında ise oyun ve oyuncakların bireyselleştiği ve çocuklara özgü oyun ve oyuncakların amaçlarından uzaklaştığı, yabancılaştığı dikkat çekmektedir. Ocaktabul oyunu da bu yabancılaşmanın karşısında Türk kültürünü gelecek nesillere aktarmada bir araç işlevi görmesi bakımından önem taşımakta, örnek teşkil etmektedir.

Oyunun kelime kartlarında yer alan kavramların sınıflandırılması sonucu en fazla kelimenin *Türk Dünyasının Tarihî-Menkıbevi, Edebî ve İlmî Şahsiyetleri*, en az kelimenin ise *Türk Edebiyatının Önemli Eserleri ve Tür Adları* başlıkları altında yer aldığı tespit edilmiştir. Edebî eserlere ve türlere yönelik kavram sayısının daha az olmasının gerekçesi olarak oyunun +12 yaş grubuna hitap etmesi, bu yaş grubunun ilköğretim döneminde verilen edebiyat dersleri aracılığıyla zaten edebî anlamda bir bilgi birikimine sahip oldukları düşüncesi gösterilebilir. Ocaktabul, öğretici oyun kategorisinde bulunan ve eğitim amacı taşıyan bir kutu oyunudur. Bu sebeple oyun içeriğinde genç kuşağın daha az bilgi sahibi olduğu ya da hiç bilmedikleri varsayılan yer, olay ve kişilere dair kavramlara daha fazla yer verilmiştir.

Oyundaki kelimelerin, hedef oyuncu kitlesinin yaş aralığı göz önünde bulundurulduğunda, seviye bakımından zorlayıcı olduğunu söylemek mümkündür. Ancak oyun içeriğine bu kelimelerin tanımlarının bulunduğu bir sözlüğün de eklenmesi, oyunun bir eğitim ve kültür aktarımına hizmet ettiği, öğretici nitelik taşıdığı fikrini desteklemektedir.

Etik Komite Onayı: Etik kurul onay belgesi gerektirmemektedir.

Hakem Değerlendirmesi: Dış bağımsız.

Çıkar Çatışması: Yazar, çıkar çatışması olmadığını beyan etmiştir.

Finansal Destek: Yazar, bu çalışma için finansal destek almadığını beyan etmiştir.

Ethics Committee Approval: Ethics committee approval is not required.

Peer-review: Externally peer-reviewed.

Conflict of Interest: The author has no conflicts of interest to declare.

Financial Disclosure: The author declared that this study has received no financial support.

Kaynaklar

And, M. (2012). *Oyun ve Bugü: Türk kültüründe oyun kavramı*. Yapı Kredi Yayınları.

Boratav, P. N. (2016). *100 soruda Türk folkloru*. Bilge Su Yayıncılık.

İnal, K. (2007). *Çocuğun örselenen dünyası*. Sobil Yayınları.

Kaplan, M. (2016). *Kültür ve dil*. Dergâh Yayınları.

Kuran, M. Ş. (2020). Yeni nesil kutu oyunların ve Eurogame'in Türkiye macerası. In E. Süngü & B. Bostan (Eds.), *Türkiye'de ve Türkiye'den oyun çalışmaları* (ss. 231-245). Nobel Yayıncılık.

Şener, T. (2007). *Çocukların kültürel etkinlikleri*. Sobil Yayınları.

Türk Dil Kurumu. (2011). *Türkçe sözlük*. Türk Dil Kurumu Yayınları.

Vatandaş, S. (2020). Oyun ve oyuncak: Teknolojik ve toplumsal dönüşüm sürecinde oyun ve oyuncakın anlamsal ve işlevsel değişimi. *Vizyoner Dergisi*, 11(28), 913-930.

Elektronik Kaynaklar

Ocak Tabul. (n.d.). Ocaktabul. Retrieved from <https://ocaktabul.com/#takdim>

DR. (n.d.). Ocaktabul kutu oyunu. Retrieved from <https://www.dr.com.tr/hobi-oyuncak/ocaktabul-kutu-oyunu/kutu-oyunlari/cocuk-oyunlari/cocuk-kutu-oyunlari/urunno=0001908655001>

Structured Abstract

Culture transmission is the process of transferring the values, beliefs, periodical knowledge and experiences of a community or society from one generation to another. In this process, many elements such as art, language, literature, traditions and architecture play an important role. However, today, it is observed that board games are also a significant mediator in the transfer of culture. While board games provide individuals to have a pleasant time, they also serve for the transfer of social values and cultural elements. Board games can reflect many characteristics of the society in which they are played. The themes they use in their designs, the stories and rules within the game often express the history, mythology, conflict areas or social structure of a community. These games give clues about the martial arts and leadership skills of the period in which they were played by emphasizing strategic thinking and mental discipline. Modern board games, on the other hand, have more story-based structures and thus include cultural elements more intensely. A game based on a historical event has the potential to convey the social structure and values of that period to the players.

In order for a board game to be effective in cultural transmission, it is important that it thematically contains cultural elements. These themes draw players into the game while at the same time allowing them to experience cultural elements without realizing it. Thematic elements also encourage players to recognize cultural diversity. This allows individuals from different cultures to better understand and empathize with each other. Historical characters, local artefacts or traditions specific to a particular region create awareness by equipping players with knowledge of that culture. Board games can be used effectively in the field of education as well as cultural transmission. In history lessons or cultural awareness activities, board games allow participants to be actively involved in the information. In a simulation game, while experiencing a historical war or an economic system, players play an active role in this knowledge rather than just receiving passive information. Educationally designed board games support children to learn cultural values and embrace cultural diversity while developing problem-solving skills.

These games also strengthen social bonds by bringing individuals together. Families, groups of friends or communities come together through board games and share a common cultural experience. This situation supports intergenerational dialogue and prepares the ground for different generations to come together and share their experiences. Especially traditional board games allow family elders to pass on their knowledge and experience. The stories told during these games, stories about old times and cultural memories become an important part of oral historiography. Although the role of board games has changed in the digital age, they are still a powerful means of cultural transmission. Board games offered on online platforms facilitate the coming together of individuals from different cultures and accelerate cultural exchange. However, the face-to-face interaction and social bonding provided by physical board games is an important factor that distinguishes them from digital games. Ocaktabul game, which was released by "Ülkü Ocakları", has also emerged as a powerful cultural transfer tool. The map of the Turkish world in the game content, the place, person, event names and dates in the game cards reveal the mission of culture transfer.

Games and toys are not only a means of entertainment, but also one of the powerful tools of education and cultural transmission. The commodification, individualization and de-localization of games and toys in global culture constitute a critical problem in the protection of social existence and the right direction for young generations. In this context, games, which reflect Turkish culture and ensure the transfer of these values to future generations, are of vital importance in the survival of cultural use. Educational board games such as "Ocaktabul" can be considered as an important tool for cultural transmission. The concepts related to Turkish style, literature, myths and important personalities in the game contribute to the formation of cultural awareness by providing players with both an entertaining and instructive experience. The fact that the game is designed in accordance with its target audience and that the words in its content are indicated with a glossary containing their definitions shows a presentation that strengthens the distribution of educational and cultural publications. With these features, "Ocaktabul" is not only a game, but also an important tool for transferring knowledge to young generations.

As a result of the classification of the vocabulary cards in the game, it was observed that while Turkish historical world and literary figures were given more space, conceptual information about literary works and genres was less. In this case, it shows that the focus is on the subject that young people have less knowledge about and aims to increase their cultural awareness. However, the fact that literary works and genres were included more in such games provided a more developed structure of the game content. It is of great importance to develop and support local games and toys against the cultural homogenization effect of globalization. Considering that games and toys can carry an ideological content, the development of Turkish culture and the characteristics of games can show a local resistance against global products. For this purpose, the diversity of cultural games should be increased and the content should be enriched to appeal to different ages. Such games not only display cultural values but also create a cultural solidarity and identity consciousness in individuals.

In conclusion, games and toys have a unique potential in terms of reproduction, preservation and reconstruction. These tools, which combine education and culture distribution, have a structure that can be created to keep Turkish culture alive against the uniformizing effects of globalization. The release and dissemination of games that transmit Turkish culture creates social solidarity by increasing the cultural awareness of young generations. However, protecting our cultural production and playing more games with the budget distributed to future generations and using these games effectively in educational departments is an important step to be taken in the process of creating a sustainable cultural identity.

Eski Türklerde Savaş Öncesi Askerî Gelenekler

Pre-War Military Tradition in Ancient Turks

Eda DURMUŞ^{ID}

(Sorumlu Yazar-Corresponding Author)

Dr., Bağımsız Araştırmacı, Ankara, Türkiye.

Dr., Independent Researcher, Ankara, Türkiye.

edadurmus06@hotmail.com

Bu çalışma, 2024 tarihinde AHBVÜ Lisansüstü Eğitim Enstitüsü Tarih Ana Bilim Dalında hazırlanan "Bozkır Kavimlerinin Sosyal, Dinî ve Askerî Gelenekleri (Başlangıçtan IX. Yüzyıla Kadar)" isimli doktora tezinden üretilmiştir.

This study was produced from his doctoral dissertation titled "Social, Religious and Military Traditions of the Steppe Tribes (From the Beginning to the IX. Century)" prepared in 2024 at AHBVÜ Institute of Postgraduate Education, Department of History.

Geliş Tarihi/Received 03.09.2024
Revizyon/Revision 16.10.2024
Kabul Tarihi/Accepted 07.11.2024
Yayın Tarihi/Publication Date 30.01.2025

Atıf

Durmuş, E. (2025). Eski Türklerde Savaş Öncesi Askerî Gelenekler. *Turcology Research*, 82, 32-43.

Cite this article

Durmuş, E. (2025). Pre-War Military Tradition in Ancient Turks. *Turcology Research*, 82, 32-43.

Öz

Türkler bozkır kültürünün gelişmesinde önemli rol üstlenmişlerdir. Atı ilk ehlileştirip, binek hayvanı olarak kullanan Türklerdir. Demirin eritilerek çeşitli araç gereçlerin üretilmesi, bu metalin kullanımının önemini artırmıştır. Bozkır Türk kültürü, demir kullanımının artmasıyla önemli bir gelişim göstermiştir. Atın hızının, demirin sağlamlığının ve Türk'ün güçlü iradesinin birleşimi ile bozkır kültürü hız, güç ve dinamizm kazanmıştır. Bu faktörler, büyük bozkır Türk devletlerinin kurulup gelişmesinde önemli bir rol oynamıştır. Bunlar arasında İskit, Hun ve Gök Türk devletleri önemli bir yer tutmaktadır. İskit, Hun ve Gök Türk toplumlarında çeşitli geleneklerden söz etmek mümkündür. Bozkırlarda tarih öncesi dönemlerde görülen gelenekler, arkeolojik kaynaklarla takip edilebilmektedir. Daha sonra yazılı kaynaklar sayesinde bilgi sahibi olunmaktadır. İskitlerden başlayarak Hunlar ve Gök Türklere geleneklerin geçtiği görülmektedir. Askerî gelenekler arasında sürecek avına çıkma, ok gönderme, savaş meclisi toplama, geçit töreni yapma, at kuyruğu bağlama vb. belirtilebilir. Bunlar savaş öncesi askerî geleneklerdir. Bu gelenekler sayesinde İskit, Hun ve Gök Türk toplumlarının kültürleri öğrenilebilmektedir. Ayrıca bozkır kavimlerinde yaşatılan geleneklerin sürekliliği ortaya konulmaktadır. Bu geleneklere bakarak bozkır kavimlerinin yüksek bir kültüre ulaştığını söylemek mümkün olabilmektedir. Bozkır çevresinde kültürel süreklilik ve yaygınlık askerî geleneklerin önemini ortaya koymaktadır. Bu çalışmada arkeolojik buluntular ve yazılı kaynaklara göre savaş öncesi askerî gelenekler üzerinde durulmaktadır. Yazılı kaynakları arkeolojik buluntular büyük ölçüde desteklemektedir. Yerli ve yabancı kaynaklarda geçen bilgilerin de birbirini desteklediği dikkat çekmektedir. Bütün kaynak verileri ayrıntılı bir şekilde değerlendirilmektedir. Bütün verilerden hareketle adı geçen geleneklerin süreklilik ve yaygınlığının tespit edilmeye çalışıldığını söylemek mümkündür.

Anahtar Kelimeler: Türkler, Bozkır, Gelenek, Savaş, At.

Abstract

Turks played an important role in the development of steppe culture. Turks were the first in history to domesticate the horse and utilize it for riding. The production of an array of tools through the melting of iron has elevated the significance of this metal in various contexts. The increased utilization of iron was a pivotal factor in the advancement of Steppe Turkish culture. The convergence of equestrian mobility, the strength of iron, and the tenacity of the Turk gave rise to a culture of speed, power, and dynamism. These elements were instrumental in the formation and evolution of the prominent Steppe Turkish empires. Among them the Scythians, Hun/Xiongnu and the Kök Türks are the most outstanding. Their societies had interconnected traditions. Prehistoric traditions can be studied through archaeological findings. Later, written documents provide significant information. It is highly observable that the Scythian traditions were inherited by the Huns and Kök Türks. Military traditions include hunting, sending an arrow, gathering a war assembly, making a parade, knotting the tail of a horse, etc. can be specified. Thanks to those traditions, we can learn more about the cultures of the afore-said societies. Besides, they make clear the very continuity of the traditions in the steppe societies. However, a significant part of them is shared among the three social entities. Cultural continuity and prevalence in the steppe environment reveal the importance of military traditions. This study focuses on pre-war military traditions according to archaeological findings and written sources. Written sources are largely supported by archaeological findings. It is noteworthy that the information in domestic and foreign sources supports each other. All source data is evaluated in detail. Based on all the data, it is possible to say that an attempt is made to determine the continuity and prevalence of the mentioned traditions.

Keywords: The Turks, Steppe, Tradition, War, Horse.

Giriş

Bozkır Türk çevresinde kayda değer gelişmelerden söz edilebilir. Bunlar arasında şüphesiz atın ehilileştirilerek binek hayvanı olarak kullanılması, demirin kullanılmaya başlaması ve Türklerin at ve demir sayesinde dağınık boyları toplayarak büyük devletler kurmaları sayılabilir. Bu sayılan gelişmeler belirli bir sıraya göre olmuştur. İlk önce at Türkler tarafından ehilileştirilmiş, bunun sonucunda çoban kültürü ortaya çıkmıştır. Türklerin attan binek hayvanı olarak faydalanmaları, insanlık tarihindeki önemli başarılar arasında sayılmaktadır (Koppers, 1941, s. 471). Türkler, atları binek hayvanı olarak kullanarak geniş bozkırları aşmış, dağları ve akarsuları geçerek seferlerini sürdürmüşlerdir (Sümer, 1983, s. 1).

Türkler atın binek hayvanı olarak kullanımından başka demirden de büyük ölçüde yararlanmışlardır. Kurganlardan bol miktarda demirden yapılmış malzeme, özellikle silah ortaya çıkarılmıştır. Altaylar ve Yenisey Nehri kaynağı civarından bol miktarda demir elde ediliyordu. Aynı çevrede demir döküm ve ocak yerlerine rastlanmıştır. Türkler tarafından Altayların batısında MÖ 1400 yıllarından başlamak üzere demir üretilmeye başlanmıştır. MÖ 1200 yıllarından başlayarak bozkır bölgelerinde demir üretimi ve kullanımı giderek daha yaygın hâle gelmiştir (Kafesoğlu, 1989, s. 212-213).

Türkler tarafından atın binek hayvanı olarak kullanılması ve demir malzemedeki silahlar üretilmesi askerî güçlerini önemli ölçüde artırmalarına yol açmıştır. Atların süratli bir ulaşım aracı olması ve demirin kuvveti sayesinde Türkler, geniş bölgelerde hızlı bir şekilde yayılabilmiş ve buralarda büyük devletler inşa edebilmişlerdir. Türkler tarafından teşkilatlı devletler kurulması "hız, güç ve dinamizm" sayesinde.

Türkler, at ve demirin sağladığı avantajlarla cihan hâkimiyeti hedefini gütmüşlerdir. Bu hedef doğrultusunda askerî güç ön planda olmuş ve sonuç olarak maddi güç gelişmiştir. Özellikle bu maddi alanda dikkat çeken ilk unsur, attır. Atın savaşta etkili bir araç olarak kullanılmaya başlanması ve okçularla donatılmış atlı orduların kurulması, Türkler tarafından gerçekleştirilmiş bir stratejidir. Bu yenilik, Türklerin askerî alandaki üstünlüğünü ortaya koymuştur (Turan, 1969, s. 112).

Türkler, ata binme ve at üzerinde hâkimiyet sağlama konusundaki becerilerini geliştirmek amacıyla üzengi, eğer ve dizgin gibi önemli ekipmanları icat etmişlerdir. Bu yenilikler, atlı savaşçıların ve taşıma işlerinin etkinliğini artırmış ve onları savaşta hızlı hareket edebilir hale getirmiştir. Ayrıca, Türkler dar pantolon, deri kuşak ve potin gibi giysilerle at biniciliğini daha da konforlu hale getirmişlerdir. Uzun kılıçlar ise süvari savaşçılığı için önemli bir silah olarak kullanılmıştır. Bu gelişmeler, Türklerin askerî alandaki ilerlemelerini ve komşu topluluklar üzerindeki üstünlüklerini sağlamıştır (Turan, 1969, s. 113).

Türk bozkırında atın binek hayvanı olarak kullanımı, bölgenin karakteristik yapısına dayanan çok önemli bir özelliktir. Bozkırın geniş otlak alanları ve su başlarının zorlayıcı doğası, yerleşik yaşam tarzının aksine, atlı yaşamı ve biniciliği gerektirir. Başlangıçta, atlar büyük sürülerin yönetilmesinde ekonomik bir araç olarak kullanılmıştır. Ancak zamanla, bu kullanım askerî anlamda da büyük bir değer kazanmış ve bu süreçte atlar bozkır savaşçılığının vazgeçilmez unsurları olarak savaş atlarına dönüştürülmüştür (Kafesoğlu, 1989, s. 207).

Türklerin büyük bir askerî güç kazanmaları onların bütün askerî hayatına etki etmiştir. Bu bağlamda Türk askerî hayatı ile ilgili çok sayıda gelenek ortaya çıkmıştır. Bunları savaş öncesi ve sonrası gelenekler olarak tasnif etmek mümkündür. Savaş öncesi gelenekler arasında süre avı, ok gönderme, savaş meclisi toplama, geçit töreni yaptırma ve at kuyruğu bağlama geleneğinden söz edilebilir. Sırasıyla belirtilen gelenekler üzerinde durabiliriz.

Süre Avı

Bozkır kavimlerinin hayatında süre avları önemli bir yer tutuyordu. Av, normal şartlar altında bozkırda yaşayanların tek başına ya da küçük gruplar hâlinde gerçekleştirdikleri bir faaliyetti. Bu faaliyet hem erkekler hem de kadınlar tarafından gerçekleştiriliyordu. Daha geniş çaplı binlerce kişi tarafından gerçekleştirilen avlar da yapılıyordu. Bu avlar için "süre", "sürgün" ya da "halka" adlandırmaları söz konusudur. Geniş alanlarda hayvanlar sürülerek öldürülüyordu. Bu geniş coğrafyaların taranması şeklinde oluyordu. Bundan dolayı "süre" ya da "sürgün" kavramları av için kullanılıyordu. Kavram olarak "halka" ise avlanmak istenen hayvanların etrafı kuşatılarak öldürülmeleri şeklindeydi. Bundan dolayı da "halka avı" tabiri kullanılıyordu. Bu tür avlanmalar büyük ölçüde askerî amaca hizmet ediyordu.

Bozkırda hükümdarlar geniş bir arazide sık sık süre avları düzenleyerek bütün ordularını buna iştirak ettiriyorlardı. Bu avlarda, ordu tıpkı savaşlarda olduğu gibi; sağ kol, sol kol ve merkez olmak üzere üç kola ayrılarak çevirme ve sarma manevraları gerçekleştiriliyordu. Herhangi bir kavme veya ülkeye sefere çıkan ordu, gerektiği zaman süre avları ile yiyeceğini temin ederdi. Uzak yerlerden kovalanan geyik, tavşan gibi hayvanlar bir mahalde dört taraftan sıkıştırılarak ok ve cidalar ile (atmaya mahsus küçük mızrak) avlanırlardı (Sümer, 1953, s. 2404).

İskit kültür coğrafyasında hayatın üç temel gayesi bulunuyordu. Bunlardan "av, sürü ve akın" olarak söz etmek mümkündür. (Kaplan, 1955, s. 205). Bunlar konargöçer hayat için son derece zaruri idi. Bunlardan sürü otlatma ve avlanma akın için bir eğitim şeklindeydi. Özellikle İskitlerin gerçekleştirdiği toplu avlar savaş hazırlığı şeklindeydi (Deer, 1954, s. 172). Avcılık eğitimi son derece değerliydi. Bu esnada yalnız kendileri değil, aynı zamanda atları da eğitilmiş oluyordu. Av yaparken

yeni deneyimler kazanıyorlar ve taktik oluşturuyorlardı. Yılın belirli dönemlerinde sürekli eğitimle uzmanlaşma onlar için çok önem taşımaktaydı (Mauricios, Maurice's Strategikon, XII).

Asya Hunlarının süreklilik avlarına çıkmaları askerî eğitimin temelini oluşturuyordu. Bu avlar savaş öncesi bir tatbikat niteliği taşırdı. Sürek avları, büyük bir grup insanın katılımıyla yapılır ve bu sayede savaş disiplini ve koordinasyonu sağlanırdı. Av sırasında belirli bir düzen içinde hareket etmek gerekiyordu. Bu durum savaş için gerekli olan organizasyonu geliştirdiyordu. Binlerce kişinin katılımıyla, at üzerinde yay kullanarak hedef vurma becerisi geliştirilirdi. Ancak avda hayvanlar, düşman askerleri gibi savunma yapma veya saldırı karşısında karşılık verme şansına sahip değildi. MÖ IV. yüzyıldan beri Hunlar, yabancı kavimler arasında en savaşçı ve en iyi donanmış topluluktu. Sarı ırmağın her yönüne iyice sızmışlar ve kuzeybatı yönünden Çin'e gelen büyük giriş yollarını da tutmuşlardı. Bundan dolayı dış dünyadan içeriye bu yollar ile hiçbir haber sızılmıyordu. Çin İmparatoru Şi-Huang-Tı da bu yolları açamamıştı. O, kendinden sonraki soylarına, devletin yalnızca kuzey sınırlarını göstermiş ve bu sınırların sıkı tutulmasına işaret etmişti (Franke, 1937, s. 241). Bu çağda, Tunghular güçlü ve Yüceçiler ise kuvvetliydi. Hun hakani T'ou-man, Çin sülalesine karşı savaşmaya artık cesaret edememişti ve kuzeye çekilmek zorunda kalmıştı. Çin generali Meng-T'ien'in ölümü üzerine Çin sülalesine karşı derebeyleri isyan etmişti. Böylece Çin İmparatorluğu karışıklığa sürüklenmiştir. Çin sülalesi tarafından sınırlara gönderilerek yerleştirilmiş olan halkın hepsi geriye dönerek, yeniden Çin'e gelmiştir. Artık, bundan sonra Hunlar serbest kalarak, yeniden yavaş yavaş Sarı Irmağı geçmişlerdir. Böylece, güneye yönelerek, Çin sınırlarından içerilere girmişlerdir. Çin'in eski savunma kalelerini zorlamaya başlamışlardır (Ögel, 1981, I, s. 164-165).

T'ou-man yönetimdeyken, Mo-tun babasının en büyük evladı ve gelecekteki vârisi olarak görülüyordu. Genellikle babaların yerini oğulları alıyordu. Büyük oğul küçük, hasta veya yetersiz ise, onun yerine hükümdarın kardeşi geçirdi. Buna göre, Mo-tun ulu hatun, yani ilk hatundan doğmuştu. Üvey annesinin ısrarı üzerine T'ou-man, büyük oğlu Mo-tun'u Yüceçilere rehin olarak göndermişti. Ancak Mo-tun, Yüceçilerin elinden kaçmayı başardı ve geri döndü. T'ou-man, Mo-tun'un bu başarısını takdir ederek ona on bin atlıdan oluşan bir birliğe komuta etmesi için emir verdi (Ögel, 1981, I, s. 211). Mo-tun tümen komutanı olduktan sonra toplum arasında saygınlığı artmıştır.

Mo-tun, devletin yönetimini üstlenmeden evvel tecrübesini artırarak tanınmış bir kişilik haline gelmiştir. O, çocukluk ve gençlik hayatını konargöçer yaşayışın gereğine göre devam ettirmiştir. O, hayatını Çin İmparatoru'na yazmış olduğu mektupta şu şekilde belirtmektedir: "İrmaklar ve göller arasında doğdum, geniş yaylalarda sığırlar ve atlar arasında büyüdüm, kendimi sık sık sınır boylarında buldum" (De Groot, 1921, s. 72). Buradan Mo-tun'un toplumun diğer fertleri gibi yaşadığı ve aynı toplumun içinden geldiği ortaya çıkmaktadır. Böyle bir durum Mo-tun'un toplumu tanımasına imkân vermiştir. Yukarıda da belirttiğimiz üzere, Mo-tun'un babası tarafından Yüceçilere rehin olarak gönderilmesi ve oradan kurtularak tekrar ülkesine geri dönmesi, onun düşmanlarını yakından tanımasına da imkân sağlamıştır. Babasının onu tümen komutanı olarak ataması askerî başarılarına zemin hazırlamıştır. Askerî yetenekleri ve zekâsı devletin başına geçmesinde büyük rol oynamıştır.

Mo-tun belirli bir tecrübe kazandıktan sonra, şartların kendisi lehine dönüşeceği zamanı bekleme ihtiyacı duymuştur. Mo-tun tümen komutanı olduktan sonra devletin başına geçme fırsatını yakalamıştır. Bu görevdeyken yaptığı önemli işlerden biri ıslıklı ok üretmektir. Okçularına bu oklarla eğitim yapmaları için bir emir vermiş ve ardından ordusuna şu şekilde seslenmiştir: "Islıklı ok nereye fırlatılırsa, her biriniz de kendi okunuzu aynı hedefe yönlendireceksiniz. Okunu bu hedefe atmayanların ise başı kesilecektir.". Mo-tun bizzat ıslık çıkaran oku değerli atlarından birinin üzerine atmış ve bu anda maiyetinden oklarını aynı hedefe atmaya cesaret edemeyenlerin başlarını kestirmiştir. O, kısa bir süre sonra, böyle bir ok ile kendi hanımını da vurmuştur. Bu defa da maiyetindeki bazıları bu durum karşısında donup kalmışlar ve oklarını atmaya cesaret edememişlerdir. Onların da Mo-tun tarafından başları kestirilmiştir. Belirli bir süre sonra, Mo-tun avda babasının iyi cins atına ıslıklı okunu attığında, maiyeti oklarını aynı hedefe yönlendirerek atmıştır (Koca, 2003, s. 123-124).

Bu durum üzerine Mo-tun maiyetine büsbütün güvenebileceğini anlamıştır. O, avda babasına ıslıklı okunu attığında bütün maiyeti de aynı yöne nişan almış ve böylece Tan-hu öldürülmüştür. Bunun üzerine Mo-tun üvey annesi ve küçük kardeşini, kendisine itaat etmeyen devlet büyüklerinin hepsini öldürtmüş ve kendisini Tan-hu (Hükümdar) ilân etmiştir (De Groot, 1921, s. 50).

Çin tarihçilerinin derledikleri bu bilgiler, şüphesiz gerçek tarihî bir olayın destanlaştırılmış bir ifadesidir. Mo-tun'un bu hareketi Hun toplumu tarafından beğenilerek, dilden dile nesilden nesile anlatıla anlatıla ayrıntıları kaldırılmış, hafızalarda uzun yıllar yaşayacak gerçek bir destan şekline dönüştürülmüştür. Yukarıda anlatıldığı şekle konulduktan sonra da Çinli tarihçiler tarafından yazıya geçirilmiştir. Bu bakımdan olayların süratle gelişmesine şaşmamak gerekir (Koca, 2003, s. 124). Yukarıdaki destanlaştırılmış bilgilerden Mo-tun'un egemenliğini güçlendirmek için gayret gösterdiği anlaşılmaktadır. Onun babasını ortadan kaldırması ve devletin ileri gelenlerinden kendi yanında yer almayanları da yok etmesi gücünü artırmış ve ülkesinde en etkili kişi olarak ortaya çıkmasına zemin hazırlamıştır.

Burada verilen bilgilerden süreklilik avına çıktığı anlaşılabilmektedir çünkü Mo-tun'un emrindeki bir tümenin dahi çok geniş

coğrafyada avlandıkları düşünülmelidir. Bu bağlamda anlatılanlara bakıldığında çok geniş bir av alanında olayların gerçekleştiği, yalnız Mo-tun'un değil, babasının da atıyla birlikte avda olduğu dikkat çekmektedir. Doğrudan süreklilik avı tabiri kullanılsa bile katılım ve yayılım coğrafyası süreklilik avına işaret etmektedir. Yazılı kaynak bilgilerine göre Hunların ilk süreklilik avlarının bu av olduğu ortaya çıkmaktadır.

Hunların daha sonraki dönemlerde de süreklilik avları yaptığı bilinmektedir. "Bir süreklilik avında 700 li, takribî 350 kilometrelik bir alan kuşatılmıştı" (Kafesoğlu, 1989, s. 276). Süreklilik avları geniş topraklarda yapılan büyük çaplı av etkinlikleriydi. Bu avları başarılı bir şekilde düzenlemek ve sonuçlandırmak için çok sayıda kişinin bir araya gelmesi gerekiyordu. Bu tür avlar bozkır Türkleri için savaş meydanlarında geniş arazileri etkili bir şekilde kullanma konusunda pratik bir eğitim sağlıyordu.

Süreklilik avlarına çok sayıda insan katılıyordu. Çok geniş coğrafyada gerçekleştirilen av, ciddi bir coğrafi tarama şeklinde oluyordu. Çin yıllıklarının belirttiğine göre MÖ 62 yılında düzenlenen süreklilik avına 100.000 Hun askeri katılmıştı (Kafesoğlu, 1989, s. 275-276). Bu durum katılımın ne ölçüde fazla olduğunu göstermek bakımından bir örnek oluşturmaktaydı.

Hun Dönemi'nde devam eden bu gelenek şüphesiz Gök Türk Dönemi'nde de vardı. Gök Türk yazılı belgelerinde doğrudan süreklilik avından söz edilmese de halkın ihtiyaçları ve beslenmesi kapsamında elde edilenler bu duruma açıklık getirmektedir. Bu durum Orhun Yazıtları'nda da geçmektedir. Bu konuda Bilge Kağan Yazıtı'nda şu bilgiler bulunmaktadır: "Töre üzerine amcam kağan oturdu. Oturarak Türk milletini tekrar tanzim etti, tekrar besledi. Fakiri zengin kıldı, azı çok kıldı" (Tekin, 2014, s. 55). "Tanrı buyurduğu için, kendim devletli olduğum için kağan oturdum. Kağan oturup aç, fakir milleti hep toplattım. Fakir milleti zengin kıldım. Az milleti çok kıldım." (Tekin, 2014, s. 47). Buradan açık bir şekilde süreklilik avlarına çıkıldığı, askerî amaç başta olmak üzere iktisadi yönden bir kazanım sağlandığı anlaşılabilmektedir. Gök Türklerde süreklilik avı geleneğinin varlığını bu döneme ait tasvirler açık bir şekilde ortaya koymaktadır. Başka bir ifadeyle yazılı kaynaklardaki bilgileri daha anlaşılır hâle getirmektedir. Gök Türklerin geniş katılımı süreklilik avına çıktığını açık bir şekilde ortaya koymaktadır.

Ok Gönderme

Bozkır kültür çevresinde hükümdarlarının yabancı devlet adamları ve boy beylerine, ok göndermeleri kendilerinin yayı ve hâkimiyeti, onların da oku ve tabiiyeti temsil etmelerinden kaynaklanmaktadır (Turan, 1969, s. 77). Bu bağlamda savaş ve toplantıya davetlerde ok gönderme geleneği söz konusudur. Yay ve okun aynı anda gönderildiği az bilinmektedir. Ok hem savaş esnasında düşmana hem de düşmana karşı savaşmak amacıyla dost urug ve boyları toplamaya yönelik olarak ilgili boyun beyine gönderilmektedir.

Savaş esnasında düşmana ok göndermeye, yani savaşa davete en eski bilinen örneğe İskitlerde rastlanmaktadır. İskitlerin Perslerle Karadeniz'in kuzeyinde gerçekleşen mücadeleleri sırasında önce Pers tarafından elçi gelir. Sonra Pers tarafına İskit tarafından elçi gönderilir. İskit elçisi Pers tarafına "bir kuş, bir fare, bir kurbağa ve beş ok" götürür (Herodotos, IV, 131). Başlangıçta Darius şu şekilde düşünür: "Fare toprak içinde yaşar ve insan gibi toprak ürünleriyle beslenir; kurbağa suda yaşar, kuş tıpkı at gibidir; oklar da silahlarını teslim ettikleri anlamını taşır." (Herodotos, IV, 132). Buna karşı bir düşünce ise Gobyraş'dan gelir: "İranlılar, eğer kuş olup uçmazsanız, fare olup yerin altına girmezseniz ve kurbağa olup batağa atlamazsanız, yurdunuza dönemeyeceksiniz; oklarla vurulup öleceksiniz." (Herodotos, IV, 132). Gerçekten de Persler iyice bitkin düşmüş, İskit ordusunun Pers ordusuna saldırma zamanı gelmişti. Burada yapılan ikinci yorum gerçeği ortaya koymaktaydı. Darius'a gönderilen oklar artık açık bir savaşa davet anlamına gelmekteydi. Bütün yorumlamalardan sonra Darius İskitlerin savaşmak için okları göndermiş olduklarını anlayabilmişti. Darius İskitlerin gerçek niyetini anladıktan sonra geri çekilme kararı almıştı.

Ok'un Hunlar zamanında kabile taksimlerinde kullanılması, şüphesiz, hükümdara tabi olan boylara bir haber ve davet, bir tabiiyet sembolü olarak ok gönderilmesinin bir sonucu olacağından bu anlayışın kökü çok eski dönemlere kadar gitmektedir (Turan, 1945, s. 308). Gök Türkleri oluşturan boyların kökeninin Hunlara dayanması da okla davet geleneğinin eskiliğini söylemeye imkân vermektedir.

Gök Türk Dönemi'nde ok bir davet sembolü olarak kullanılıyordu. Onları oluşturan On Ok'ların beylerine birer ok verilmesi hâkimiyet anlayışıyla alakalı görülmektedir (Golden, 2002, s. 110). Yazıtlarda Bilge Kağan'ın 714 yılında katıldığı Beşbalık Seferi'nden söz edilirken, yazıtında bu şehrin kurtarılışı "okıgılı kelti" ile bağlantılı bulunmaktadır (Orkun, 1987, s. 62). Okıgılı kelti tabiri "okunmuş, ok gönderilmiş olanlar, yani çağrılan imdat kuvvetleri geldi." şeklinde yorumlanmaktadır (Turan, 1945, s. 308). Buradan beylerine ok verilen ve Gök Türk boylar birliğine dâhil olanlar anlaşılmaktadır. Dolayısıyla okun Gök Türklerde bir davet sembolü olarak kullanıldığı açık bir şekilde anlaşılmaktadır.

Karahanlılarda da okun davet sembolü olduğu görülmektedir. Karahanlı hükümdarı İlig Han Samaniler ülkesini bölüşmek için Sultan Mahmud'a teklifte bulunur. Buna olumsuz cevap alır ve savaşa hazırlanır. Bu hazırlıklar kapsamında memleketin her tarafına, urug ve boylara ok göndermek suretiyle büyük bir ordu toplar. Kendine tabi boyları geleneğe uygun olarak çağırır (Turan, 1945, s. 309).

Okla davet geleneği konargöçer olarak hayatını sürdüren Oğuzlarda daha belirgin olarak görünür çünkü “ok göndermek” Oğuzlarda sefere ve savaşa davet, çağrı anlamına gelmekteydi. Başlarındaki hükümdar veya beylerden ok alan birlik komutanları ve boy başkanları, silahları ve azıklarıyla birlikte emirlerindeki bütün savaşçıları yanlarına alıp, onların emir buyuracağı yere gelerek, kendilerine katılmaktaydılar (Koca, 2005, s. 185-186). Selçuk Bey’den sonra Türkmenlerin başına geçen Arslan Yabgu, savaşa karar verdiğinde, Türkmen kuvvetlerini toplamak için onların obalarına ok veya yay göndermekteydi. Savaş silahları olan yay ve oklarını alan boy başkanları da atları ile diğer silahları ve azıklarıyla birlikte obalarının savaşçıları yanlarına alıp kısa sürede Arslan Yabgu’nun arkasında toplanmaktaydılar (Koca, 2005, s. 186).

Artuklularda da ok gönderme geleneği bulunmaktadır. Artukluların reislerinin konargöçer Türk urug ve boyları üzerinde büyük bir etki sahibi oldukları bilinmektedir. Davud bin Sokman gerekli gördüğünde Türkmen urug ve boylarını çağırarak için reislerine birer ok gönderiyor ve sembolik bir davetname olan bu oku alan bu urug ve boylar büyük bir sevinç ile onun emrettiği yere gelip toplanıyorlardı (Köprülü, 1986, I, s. 621).

Bu Türk gelenekleri Harzemşahlar Devleti ordularında da canlılığını korumaktaydı. Harzemşahlar hükümdarı Celaleddin Harzemşah, bir devlete karşı sefer kararı alınca, ordusunun komutanlarına “kırmızı oklar” göndermekteydi. Bu okları alan birlik komutanları, Sultanın arkasında toplanmak için kendilerine bağlı askerlerle hemen harekete geçmekteydiler (Koca, 2005, s. 186). Gönderilen kırmızı okların kanı, yani savaşı sembolize ettiği belirtilmektedir (Koca, 2005, s. 186). Okların kırmızıya boyanmış olması, Türkler arasında kırmızı rengin çok sevilmesi, güçlülük ve birliğe işaret etmesi şeklinde de düşünülebilir.

Ok gönderme geleneğinin çok uzun zamandan beri bulunması yaygınlığını da göstermektedir. Ok gönderme örneklerinden de anlaşılacağı üzere hem düşmanı savaşa davet şeklinde olduğu gibi hem de dost ve tabi birlikleri savaşa davette ok kullanımına rastlanılmaktadır. Bu durum savaşa çağrı yapanın bir uygulaması olarak görülmektedir.

Savaş Meclisi Toplama

Bozkır kültür çevresinde hayatın temelini av, sürü ve akın oluşturmuyordu. Akınlar hayatı hep mücadele içinde geçen insanlar için bir zorunluluk hâline geliyordu. Hareketli hayat tarzı olan bozkır kavimleri akınlar düzenleyerek yeni kültür coğrafyalarına ulaşabiliyordu. Akınlar kendi boy ve boylar birlikleri dışında kardeş boy ve boylar birliklerine yapılıyordu. Bundan başka yabancı milletler üzerine de akınlar yapılıyordu. Bozkır kavimleri için bu akınlar günlük hayatın bir parçası hâline gelmişti.

Bu akınlarla birlikte savaşlar yapılıyor ve belirli stratejiler oluşturuluyordu. Bozkır kültür çevresinde önceden beri uygulanan savaş stratejilerinde iki şey temel alınıyordu. Bunlar keşif seferleri ve yıpratma savaşlarıydı. Ele geçirilmek istenen ülkenin ne kadar uzak olduğu önemli olmaksızın önce küçük gruplarla keşif yapmak gerekirdi. Bu keşifler bazen yıllarca sürebilirdi. Keşiflerden olumlu sonuç alındığında, düşman üzerinde yıpratma harekâtına başlanırdı. Bu yıpratma harekâtında, küçük gruplardan oluşan akıncılar ve daha büyük ve hareketli kuvvetler kullanılırdı. Bu kuvvetler düşmanın önemli merkezlerine, yol kavşaklarına ve yiyecek ve malzeme depolarına saldırırdı. Amaç düşmanı yıpratıp zayıflatmaktı. Keşif ve yıpratma sırasında düşmanın moralini bozmak için korkutucu ve inanılmaz hikâyeler yaymak da önemli bir strateji olarak kullanılırdı (Kafesoğlu, 1989, s. 275).

Ülkelerini emniyette tutmak ve ani baskınları önlemek üzere, etrafa gözcüler dikilir ve belirli yerlere hızlı haberleşmeyi sağlamak için sürekli görev yapan nöbetçilerin bulunduğu ateş kuleleri yapılırdı. Ayrıca hudut boylarında belirli genişlikte, insandan ve askerden arındırılmış arazi bırakılırdı (Kafesoğlu, 1989, s. 275). Böylece düşmanların gerçekleştireceği akınlara karşı da önlem alınmış oluyordu.

Savaşa girmeden ya da savaş esnasında belirlenen stratejiler arasında savaş meclisi toplamak önemli bir yer tutuyordu. Bu mecliste savaşın kaderini değiştirebilecek kararlar alınabiliyordu. Savaşın nasıl, nerede ve ne şekilde yapılacağı, düşmana karşı nasıl başarı kazanılacağı vb. konularda karar alınıyordu. Böylece mevcut şartlar dikkate alınmak suretiyle yeni stratejiler belirleniyordu. Şüphesiz savaş meclislerinde alınan kararların uygulanması düşmana karşı başarı sağlamalarında etkili oluyordu.

Bozkır kültür çevresinde savaş meclisleri çok erken dönemlerden başlamak üzere toplanmaktaydı. Bu bağlamda ilk örneği İskitler yurtlarına yayılmaya başladığında Kimmerlerin topladığı meclis oluşturuyor. Burada şu bilgilere rastlanmaktadır:

İskitler Kimmerlerin yanına göç ettiler. İskitler geldikleri zaman, Kimmerler büyük bir istilâ karşısında oldukları düşüncesiyle toplanıp görüştüler. Düşünceler bölündü, iki taraf da dediğinden şalmadı, ama hükümdarlarından yana olanların düşüncesi daha bir yürekliydi. Halkın eğilimi kendiliklerinden çıkıp gitmekti, böylesini uygun buluyordu; bu çapulcu alayını beklemek büyük bir tehlikeye atılmaktı; hükümdarlar ise yurtlarını bu istilâcılara karşı sonuna kadar savunmak istiyorlardı. Ne halk hükümdarlarının dediğine olur diyordu, ne de hükümdarlar halkın dediğine. Halk savaşmadan yurtlarını düşmana bırakıp çekilmeyi düşünüyordu; ama hükümdarlar, halkla beraber kaçıp gitmektense yurtlarında kalıp ölmeye karar verdiler; şimdiye

kadar yurtlarının sefasını sürmüşlerdi ve onu bırakırlarsa başlarına gelmedik belâ kalmayacaktı, durum öyle gösteriyordu. Sonunda halk ve hükümdarları ikiye bölündüler ve sayıları birbirine denk olduğundan, birbirleriyle dövüşüler ve Kimmer halkı kardeş eliyle ölenleri Tyras ırmağı kıyılarına gömdü, mezarları hâlâ durur. Geride kalanlar onları mezarlarına koyduktan sonra yurtlarını bırakıp çıktılar. İskitler geldiğinde kimseler kalmamıştı (Herodotos, IV, 11).

Bu bilgilerden Kimmerlerin meclisi toplayarak durumu tartıştıkları anlaşılıyor. Kimmerler geleceğine mecliste karar veriyor. İskit tehlikesi başlamadan önce Kimmerlerin savaş meclisi toplayarak bir durum değerlendirmesi yaptıkları anlaşılıyor.

İskit/Saka Dönemi'nden başka bir savaş meclisi örneği dikkat çekmektedir. Pers kralı Darius'un üçe ayrılmış Sakalara karşı sefer düzenleyerek savaştığı ve Saka liderleri Sakesphares, Homarges ve Thamyris'in ıssız bir yerde durumu istişare ettikleri bilinmektedir (Junge, 1939, s. 65). Bu bilgi savaş meclisi açısından değerlidir çünkü Saka liderleri ortak düşmanları olan Perslere karşı strateji belirlemeye ve birlikte hareket etmeye çalışmışlardır. Bu savaş meclisinin bilinmeyen bir yerde gerçekleşmiş olması da kayda değer olup, düşmana karşı bir önlem alınmış olduğunu göstermektedir.

Asya Hunlarında savaş kurultayları yapılmıştı. Hun hakanı Mo-tun tahta geçtiğinde, komşu Tung-hular bazı isteklerde bulunmuşlardı. Güçlü olduklarını düşünen Tung-hular, Mo-tun'u zora sokmak amacıyla bazı taleplerde bulunmuşlardı. Mo-tun, onlara vergi olarak at ve kadın vermeyi kabul etti. Ancak Tung-hular, Hun ve Tung-hu sınırında bulunan, çorak ve boş olan bir araziye de talep ettiler. Mo-tun, danışmanlarıyla toplandı ve onların görüşlerini aldıktan sonra şöyle cevap verdi: "Devletin temeli olan toprağı nasıl verebiliriz?" (De Groot, 1921, s. 51). Burada savaş meclisinin toplandığı ve bir değerlendirme yapıldığı anlaşılmaktadır.

Hunlar tarafından MÖ 99 yılında da bir savaş meclisi toplandığı ve şöyle bir karar alındığı anlaşılmaktadır:

Hakanımızın bizzat idare ettiği birkaç on bin atlı ile Çinlilerin birkaç bin kişisine hücum ederek, onları yakalayıp, yok etme mümkün değildir. Böyle giderse, sınırlardaki üstünlüğümüzü yeniden kurmuş olamayacağız. Ayrıca Çin, (şimdiye kadar olduğu gibi) bundan sonra da biz Hunları küçümsemiş olacaktır. Biz onunla bu dağlar ve vadiler arasında baskın ve bastırma yolu ile savaşmalıyız. Elli veya kırk mil sonra ise, düz bozkırlar başlamaktadır. Onu düzlükte yakalayamayız ve geri dönmek zorunda kalırız! (Ögel, 1981, II, s. 100-101).

Gök Türk Dönemi'nde de savaş meclisleri toplanıyordu. Böylece savaşı nasıl ve ne zaman gerçekleştireceklerine karar veriyorlardı. Kağan, devlet ileri gelenleri ile bir araya geliyor ve burada savaş stratejisi belirlenmiş oluyordu. Bilge Tonyukuk Yazıtı'nda bu hususta bilgi vermektedir. Örneğin İlderis Kağan ile hep istişare içinde bulunduğu ve belirledikleri strateji doğrultusunda hareket ettikleri anlaşılmaktadır ancak devlet ileri gelenlerinin katılımıyla ilgili herhangi bir bilgi vermemektedir (Orkun, 1987, s. 102-103, 106-108).

Dede Korkut Hikâyelerinde de savaş kurultayı yapıldığını şu ifadelerle anlamak mümkündür: "Kalkubanı Kazan Han, yerinden turı geldi. Ala Dağda çadırın otağın dikti. Üç yüz altmış altı alp erenler, yanına yığınak oldu." (Ergin, 2021, s. 245). Bu bilgiler yazılı kaynak verilerini desteklemek bakımından önem taşımaktadır. Savaş meclisi ya da kurultayı toplama geleneğinin uzun zaman sürecinde yaygın olarak yaşatıldığına işaret etmektedir.

Savaş meclisleri tarihî kayıtlara göre daha sonraki dönemlerde de toplanıyordu. Hatta bu toplantılar düşmanla karşılaşınca kadar birkaç kez devam ediyordu. İlk toplantı genelde devletin merkezinde yapılıyordu. Bu toplantıda sefer kararı alınır ve sefer boyunca izlenecek strateji belirleniyordu. Son toplantı ise, düşmanla karşılaşınca düzenleniyordu. Bu toplantıda, savaş kararı alınmakta, savaş düzeni belirlenmekte ve çarpışma sırasında uygulanacak taktikler kararlaştırılmaktaydı (Koca, 2005, s. 188).

Bu tür savaş meclisleri Selçuklu Dönemi'nde belirgin şekilde gerçekleştiriliyordu. Sultanın başkanlığında toplanan savaş meclisine, devlet büyükleri ve büyük komutanlar katılırdı. Meclis üyeleri, fikirlerini söylemekte serbest idiler. Savaş meclisi, danışma niteliğinde bir meclisti. Sultan, herkesin fikrini dinler, bunlardan yararlanır fakat son kararı kendisi verirdi. Toplantıya katılan bütün devlet adamları ve komutanlar da bu kararı desteklemek durumundaydılar. İtiraz ve muhalefet etme, güç ve yetkisine sahip değillerdi fakat onların fikri, doğru ve inandırıcı ise, sultan tarafından kabul edilirdi (Koca, 2005, s. 188-189).

Bu meclislerden biri I. İzzeddin Keykâvus Dönemi'nde toplandı. Keykâvus, 1216 yılı ortasında ordusunu Yabanlu Pazarı'nda toplamıştı. Kozan (Sis) yöresine bir sefer düzenlemeyi düşünüyordu. Keykâvus, sefer üzerinde düşüncelerini ve görüşlerini öğrenmek üzere devlet büyüklerini ve komutanları toplantıya çağırmıştır. Keykâvus, bu toplantıda devlet büyükleri ve komutanlara düşünce ve görüşlerini sormuştur (Koca, 2005, s. 189).

Onlar, yaz mevsiminde Kozan yöresine müdahalenin uygun olmayacağını çünkü yörenin havasına alışık olmayan Selçuklu askerlerinin sıcağından ve sivri sineklerden rahatsız olacaklarını, eğer güz mevsimine kadar sabredilirse, atların Yabanlu çayırında semireceğini, hava sıcaklığının düşeceğini ve böylece çıkılacak bir seferde Allah'ın yardımı ile başarılı olacaklarını bildirmişler. Sultan da bu isabetli düşünce ve görüşleri uygun bularak seferi güz mevsimine ertelemiştir (Koca, 2005, s. 189-190).

190).

Selçuklu hükümdarları, savaş meclislerini, sadece devlet adamlarının ve komutanların bilgisinden ve tecrübesinden yararlanmak için toplamıyorlardı. Onlar özellikle bu meclisler vasıtasıyla kendi fikirlerini devlet adamlarına ve komutanlara aşıyorlar ve onları kendi amaçları doğrultusunda hazırlıyorlardı. Böylece her büyük liderin yaptığı gibi, onlar da her büyük liderin yaptığı gibi sefere çıkmadan önce kendi fikirleri etrafında kuvvetli bir birlik ruhu meydana getirmiş oluyorlardı (Koca, 2005, s. 190).

Savaş meclisleri en eski dönemlerden başlamak üzere bozkır kültür çevresinde düzenli olarak takip edilebilmektedir. Hatta bu köklü gelenek bozkır kültürünün asli temsilcileri olan Türkler tarafından yerleştikleri çevrelere, bu kapsamda Anadolu'ya da taşınıp uygulanmıştır. Savaş meclisleri büyük ölçüde savaş başlamadan önce toplandığı gibi savaş arasında da toplanmıştır. İsbetli kararlar alındığında başarılı olunmuş, isabetsiz kararların ise kötü sonuçları olmuştur. Türklerin askerî hayatında savaş meclisi toplama geleneği tarihin her döneminde görülmüştür.

Geçit Töreni Yaptırma

Bozkır kültür çevresinde hükümdarı ve otağını korumak için erken dönemlerden itibaren birlikler oluşturulmaya başlanılmıştır. Bunların asli görevleri sürekli bir şekilde hükümdar ve ailesinin yanında bulunmak, savaş zamanında onun yakınında savaşmak, diğer zamanlarda ise hükümdar nereye giderse oraya gitmek vb. görevler üstlenmişlerdi. Aynı zamanda savaşa katılmadan önce ya da yabancı devlet adamı ve elçilerin ziyaretinde geçit törenlerinde görev yapıyorlardı. Şüphesiz büyük bozkır devletlerinin ortaya çıkmalarıyla birlikte daimî askerî birliklere ihtiyaç duyulmaya başlanılmıştı.

Bu tür daimî askerî birlikler özel birliklerdi. Bunlar hükümdar ve sarayını koruyorlardı. Bu birlikler hükümdarın koruması olduklarından hep onun yanında bulunuyorlardı. Savaş sırasında da hükümdarın yanında savaşa katılıyorlardı. Barış zamanında da hükümdarın otağı ya da sarayının korunmasından sorumluydular. Özel birlikler çok deneyimli ve güvenilir askerlerden oluşuyorlardı.

Bozkır çevresinde şüphesiz özel birlikler en azından İskit Dönemi'nden başlamak üzere vardı. Özellikle İskit hükümdarlarını koruyan maiyetleri mevcuttu çünkü onlarla birlikte savaşa katılacak, onları ve otağlarını koruyacak birlikler bulunuyordu. Onlara yalnız savaşlarda değil, toplantılarında ve günlük hayatlarında eşlik ediyorlardı. Bunlar büyük ölçüde en güvenilir, savaşçı ve kahramanlardan oluşuyordu. Bu bir zorunluluk olmasına rağmen, kaynaklarda İskit özel birliklerine dair herhangi bir bilgi bulunmamaktadır.

Hunlar için ise kaynaklarda açık bilgi bulunmamaktadır. Başlangıçta Asya Hunlarının en çok savaşları ve elçi kabulleri Çinliler ile olmuştur. Çin kayıtlarında uzun zaman diliminde gerek savaş öncesinde gerekse elçi kabulünde bir resmigeçitten bahsedilmemektedir ancak Hun hakani Mo-tun'un ısıklı oklar yaptırarak, atlılarına okçuluk talimleri yaptırması kayda değerdir (Otkan, 2018, s. 65). Şüphesiz bu talimlerin savaş öncesi bir resmigeçit ciddiyetinde yapılmış olduğunu söyleyebilmek mümkündür.

Şüphesiz doğrudan askerî Çin kaynaklarında Hun Dönemi'ne ait gösteri ve törenlerden de söz edilmektedir. Özel birlikler yabancı ülkelerden elçi ya da komutanlar gelince, tam donanımlı olarak geçit töreninde görev yapıyorlar ve burada yürüyüş gerçekleştiriyorlardı. Bu bağlamda MÖ 36 yılı civarında Çiçi Han, Çinlilerle savaşmadan önce askerlerine bu şekilde bir tören düzenletmişti (Ögel, 1981, II, s. 180-181). Bununla ilgili olarak şu bilgi verilmektedir:

Bu sırada Çiçi Han surların üzerinde göründü. Beş renkli bayrağını surların üzerine dikmişti. Birkaç yüz, zırhlara bürünmüş askerde, surların üzerinde duruyordu. Yüzden fazla atlı da geldi ve surdan aşağı indi. Yüzden fazla asker de kapıya geldi. Balıksırtı şeklinde arka arkaya dizildiler. Silah kullanmaya hazır bir durumda durdular. Surların üzerinde duran karakol erleri, Çin ordusuna, savaşa gelin diye bağırmağa başladılar. Yüzden fazla atlı, atlarını karargâha doğru sürdüler. Arbaletlerinin okları gerilmiş olan okçuları, ellerine birer renkli ok alarak atışa hazır olarak durdular. Bundan sonra gönderilen okçu birlikleri ile kapıda toplanmış olan atlı veya yaya birliklerinin hepsi dönerek içeri girdiler (Ögel, 1981, II, s. 182, 184).

Böylece Çiçi Han askerlerinin savaşa ne ölçüde hazır olduğunu denetleme imkânı bulmuştur. Askerlerinin savaşabilme kabiliyetini anlamaya çalışmıştır.

Bozkır çevresinde özel birlikler Avrupa Hunlarında da vardı. Priskos, Hun Hakani Attila'nın Bizans elçilerini kabul etmesinden önce büyük bir asker kalabalığından söz etmektedir. Bunların Attila'nın sarayı civarında dolaşan muhafızları olduğuna dikkat çekmektedir (Ahmetbeyoğlu, 1995, s. 45). Muhafızların herhangi bir resmigeçidinden söz edilmemesine rağmen, kızlar tarafından gerçekleştirilen bir karşılamadan şu şekilde söz edilmektedir:

Attila'nın buraya gelmesiyle kızların beyaz örtülerle yürümeleriyle onu selamlamaları söz konusuydu. Her iki tarafta bayanlar yan yana duruyor ve bir örtünün altında yedi ya da daha fazla bayan bulunuyordu. Bayanların oluşturduğu bu halka tören alayını oluşturuyordu ve onlar İskit şarkıları söylemekteydiler (Dobhofer, 1955, s. 41).

Kızlar böyle bir karşılama törenini icra etmiş oluyorlardı ancak erkek muhafızların karşılama törenleri de olmalıydı. Burada elçiler

muhafızların resmigeçidine rastlamamışlardı.

Bozkır çevresinde özel askerlerden oluşan muhafız birliklerine en çok Gök Türk Dönemi'nde rastlanıyordu. Bu birlikler için özel adlar kullanılıyordu. Gök Türk Dönemi'nde kağanların bahadırlarından seçilmiş olan özel bir muhafız birliği vardı. Bu birliği askerlerine ise böri=kurt deniliyordu (Koca, 2003, s. 88). Bunlar daimî savaş egzersizi karakterindeki spor hareketleri dolayısıyla zindeliği, çevikliği yanında savaşta yırtıcılığıyla biliniyordu. Yazılı kaynaklarda Gök Türk askerleri hakkında şöyle denilmektedir: *"Tanrı güç verdiği için babam kağanın askeri böri gibi, düşman koyun gibi imiş"* (Tekin, 2014, s. 55). Yabancı kaynaklardaki bilgilerde de Türk askeri aynı şekilde anlatılıyor. Meşhur Tabgaç hükümdarı T'ai-wu'nun sözleri şu şekildedir: "Kurt sürüsünü andıran Türk ordusu karşısında Çin askeri taydan ve düveden farksızdı" (Kafesoğlu, 1989, s. 276). Bu açıklamalardan anlaşılacağı üzere, Gök Türk Dönemi'nde "Böri Birlikleri" vardı. Bunlar "çeviklik, dayanıklılık, atılganlık, cesaret ve savaşçılık" özelliklerinden hareketle "böri=kurt" olarak adlandırılıyorlardı çünkü onlar savaş sanatının bütün ustalıklarını biliyorlardı.

Kahramanlıklarıyla tanınan kişilerden biri Köl Tigin'dir. Devletin temel taşlarından biri sayılan Köl Tigin, cesur ve yiğit bir Gök Türk kahramanı olarak bilinirdi ve ona karşı koymak oldukça zordu (Sümer, 1999, I, s. 49). Bilge Kağan, Köl Tigin Yazıtı'nda *"Türk beyleri hücum ettiğini hep bilirsiniz."* (Tekin, 2014, s. 33) diyerek Köl Tigin'in kahramanlığına vurgu yapmaktadır. Köl Tigin hakikatten büyük bir kahramandı ve savaş için yaratılmış gibiydi. Çin kaynaklarında, *"Köl Tigin savaş becerilerinde bir ustadır ve ona karşı gelmek pek mümkün değildir."* şeklinde belirtilmiştir (Liu Mau-Tsai, 1958, s. 175, 227). Köl Tigin Yazıtı'nda, Köl Tigin'in elde ettiği zaferler ve kahramanlıkları detaylı bir şekilde anlatılmaktadır. Yazıt, onun olağanüstü kahramanlık özelliklerini vurgular. Köl Tigin'in yaya olarak bir düşmanı yakaladığı ve atlı savaş sırasında zırhı ve kaftanı yüzünden birçok okla vurulmasına rağmen, okların hiçbirini yüzüne veya başına isabet etmemiş olduğundan bahsedilmektedir (Tekin, 2014, s. 33).

Bozkır çevresinde farklı özelliklere sahip birlikler için çeşitli tabirler kullanılmaktaydı. Muhafız alayı "yortuk" olarak biliniyordu (Kaşgarlı Mahmud, 1992, s. III, 42). Hükümdarın sarayını gündüzleri bekleyen muhafızlara "turğak" deniliyordu (Donuk, 1988, s. 105). Gözetleme ve muhafızlıkla uğraşanlar "karakçı" olarak biliniyordu (Donuk, 1988, s. 99). Özel birlikler barış zamanlarında stratejik yerleri korumaktaydı. Bu bağlamda hükümdar ve sarayı özel birlikler tarafından korunmaktaydı.

Özel birlik askerleri hanedan çevresinde bulunan boylardan seçiliyordu. Gök Türk Dönemi'nde özel birlik askerleri "Böri", Çince "Fu-li" olarak adlandırılıyordu (Taşağıl, 2019, s. 153). Bu özel birlik askerlerinin cesaretli ve güvenilir olmaları gerekiyordu. Düşmana karşı cesaretli ve atılgan olmalarından böri=kurt olarak adlandırılmışlardı. Bunlar aynı zamanda birer "alpagut" idiler. Alpagut "tek başına düşmana saldıran, hiçbir yandan yakalanmayan yiğit" olarak tanımlanmaktadır (Kaşgarlı Mahmud, 1992, I, s. 144).

Özel birliklerin görevlerinden biri de askerî gösteri ve törenlere katılmaktı. 6. yüzyılın sonlarına doğru İşbara Kağan'ın muhafızları Çin elçisi gelince böyle bir gösteri gerçekleştirdi: "İşbara Kağan askerlerini dizdi. Hazinesini çıkarıp sergiledi. Hastalığı bahanesiyle elçiyi oturarak kabul etti" (Liu Mau-Tsai, 1958, s. 50).

Batı Gök Türk kağanının otağını MS 630 yılında ziyaret eden Hsüan Tsang'ın seyahat notlarında şu bilgiler bulunmaktadır: "Kağan yeşil satenden bir kaftan giymiş ve saçlarını da bırakmıştı. Yüzünü bir kumaşla kapatmıştı. Kumaşı da birkaç kez doladıktan sonra ucu da arkasından sarkmıştı. Sırmalı brokerler giymiş 200 askerle çevrilmişti. Askerler de saçlarını örmüşlerdi. Diğer askerler, atlar ve develere binmişler, kürk veya ince yünden elbiseler giymişlerdi. Ellerinde uzun mızraklar, bayraklar ve yaylar tutuyorlardı. Onlar o kadar çoklardı ki ne uçları ne de bucakları görünüyordu (Ögel, 1991, s. VII, 55).

Gök Türk Dönemi'nde var olan gelenek Uygur Dönemi'nde de sürmüştür. Çin elçisi Wang Yen-Te'nin seyahat raporunda şöyle denilmektedir:

Uygur Hakani elçiyi, oğulları ve muhafızları ile at üzerinde kabul etti. Hakan yanındakiler ile birlikte doğuya döndü ve doğu yönüne selam verdi. Doğuya yapılan selam sırasında bir müzisyen elinde tuttuğu bir şeyi, ses çıkaran bir şeyin üzerine vuruyor ve böylece selam törenine tempo tutuyordu (Ögel, 1991, s. VII, 342-343).

Burada verilen bilgiler özel birliklerin hükümdarların yakın koruması olarak görev üstlenmelerine işaret etmektedir. Bu seçilmiş askerler İskit, Hun, Gök Türk ve Uygur Dönemlerinde hep hükümdarların yanında bulunuyordu. Bozkır çevresinde ordunun temeli ve çekirdeğini özel birlik askerleri oluşturuyordu. Kendilerine verilen görevleri yerine getiriyorlardı. Hükümdarın isteği üzerine yabancı elçilerin ziyaretleri sırasında ya da savaşa çıkmadan önce geçit töreni katılıyorlardı.

Bu tür törenler daha sonraki zamanlarda da yapıyordu. Selçuklu hükümdarları sefere çıkmadan önce ordu birliklerini bir meydana toplayıp, onlara geçit töreni yaptırıyorlardı. Bundan maksat, halkın ve ordu mensuplarının maneviyatını yükseltmek ve onları savaşa teşvik etmektir. Bu arada ordu birlikleri teftiş edilirdi. Bu teftişte gerek fiziki yapısı gerek silahları standart ölçülere uymayanlar, ordu saflarından hemen dışarı çıkarılırdı. Yerine standartlara uygun yeni askerler alınırdı (Koca, 2005, s. 187).

Selçuklu Dönemi'nde ordunun teftişi, başkomutan olarak bizzat sultan tarafından yapıyordu. Sultan bulunmadığı zamanlarda ise, bu görev, "vezir veya emîr-i ârız" (Millî Savunma Bakanı) tarafından yerine getiriliyordu. Sultan Alp Arslan, Malazgirt Savaşı'ndan önce, zaman kaybetmemek için emrindeki kuvvetlerle hemen Anadolu'ya doğru harekete geçerken,

vezir Nizâmü'l-Mülk'e iktalarının başında bulunan diğer birlikleri toplayıp, arkasından göndermesini emretmiştir. Vezir, bu teftiş sırasında, vücut bakımından cılız olan bir gulâmı ordu saflarından dışarı çıkarmak istemiştir. Komutan Güherâyin, vezir nezdinde şefaatte bulunarak, bu gulâmın ordu saflarında kalmasını sağlamıştır. Bunun üzerine Nizâmü'l-Mülk, *"Peki kalsın! Belki bize, Bizans imparatorunu tutsak olarak alıp, getirir."* diyerek, bu gulâmla alay etmiştir. Ne garip bir tecellidir ki, Malazgirt Savaşı'nda Bizans İmparatoru Romanos Diogenes'i tutsak alıp, getiren kişi, bu gulâm olmuştur (Koca, 2005, s. 187).

Selçuklu Dönemi'nde orduya geçit töreni, sadece sefere çıkarken yaptırılmıyordu. Bazen savaştan sonra da orduya geçit töreni yaptırılarak, kazanılan başarı ve zafer kutlanmaktaydı. Selçuklu beyleri (Tuğrul ve Çağrı), Gazneliler Devleti'ne karşı kazandıkları Dandanakan Savaşı'ndan sonra (1040), ordularına savaş meydanında böyle bir geçit töreni yaptırmak suretiyle zaferlerini kutlamışlardır; Tarihî kayıtlara göre, Selçuklu beyleri, bu büyük zaferden hemen sonra, savaş meydanında bir taht kurdurdular. Tuğrul Bey, hükümdar sıfatıyla bu tahta oturdu. Selçuklu beyleri, Türkmen savaşçıları ve kendilerine katılan Gazneli birlikleri, sıra hâlinde bu tahtın önünden geçerek, Tuğrul Beyi "Horasan Emiri" olarak selamladılar. Bundan sonra âdet gereğince, zafer haberi birer fetihname ile komşu hükümdarlara bildirildi (Koca, 2005, s. 187-188).

Yukarıda verilen bilgilerden geçit töreni bütün savaşa katılacak ordu birliklerinde gerçekleştiriliyordu. Savaşa katılmadan önce ordu birlikleri bu törende teftiş ediliyordu. Savaşa katılacak askerler ve teçhizatları inceleniyordu. Bir eksiklik olması durumunda savaş öncesinde gideriliyordu. Ayrıca savaşa katılacak askerin moral ve motivasyonu artırılmaya çalışılıyordu. Savaş sonrasında gerçekleştirilen geçit törenleri de bir zafer kutlaması hâline dönüşüyordu.

Bütün verilere bakıldığında Türk kültür çevresinde geçit törenleri özel muhafız birlikleriyle gerçekleştirildiği gibi bütün savaşa katılacak ordu mensuplarının katılımıyla da oluyordu. Muhafız birlikleri genelde Gök Türk ve Uygur dönemlerinde örnekleri görüldüğü üzere yabancı elçilerin ziyareti esnasında resmigeçide katılıyorlardı. Burada gelenlere bu özel birliklerin askerî gücü gösterilmiş oluyordu. Savaş öncesi ve savaş sonrası geçit törenlerinde Selçuklu örneğinde olduğu üzere bütün savaşa katılacak ya da savaştan çıkmış askerin durumu, moral ve motivasyonuna yönelik resmigeçit yapılıyordu. Daha çok özel muhafız birliklerinin geçit töreninde işlevi askerî güç gösterisine dayanıyordu. Ordu birliklerinin ise düşmana karşı savaşacak askerin donanım eksikliğinin giderilmesi ile moral ve motivasyonun yükseltilmesine yönelikti. Böylece bütün eksiklikler giderilerek düşmana karşı başarı sağlanacak bütün şartlar oluşturuluyordu. Bunun için iklim ve çevre şartlarının uygun hâle gelmesi de bekleniyordu.

At Kuyruğu Bağlama

Atların ehlileştirilmesi ve atlı kültürün gelişmesi, doğrudan bozkır kavimleriyle ilişkilidir. Bu başarı hem bu kavimlerin hem de diğer kültürlerin gelişiminde büyük etkiler yaratmıştır. Tarihî veriler de gösteriyor ki, büyük devletlerin temeli bu şekilde atılmıştır (Koppers, 1941, s. 471). Atlı kültür, bozkır bölgelerinde arkeolojik kazılar sayesinde anlaşılabilir. Bozkırlarda ata binme ve tekerlekli arabaların kullanımı gibi yeni gelişmeler önemlidir. Binek ve koşum atlarının ilk örnekleri, Balhan mezarları ile Andronovo kültürüne ait gömülerde keşfedilmiştir (Zvelebil, 1980, s. 253).

Bozkır bölgelerinde at kullanımının yaygın olduğu ortaya çıkmıştır. Bu hem arkeolojik buluntularla hem de yazılı kaynaklarla desteklenmiştir. Örneğin, Bilge Kağan ve Köl Tigin yazıtlarında atların kahramanlıkları, renkleri ve türleri detaylı bir şekilde anlatılmaktadır. Bu belgelerde atların binek hayvanı olarak kullanımı ve kahramanların atları konu edinilmektedir. Yazıtlarda Köl Tigin'in bindiği atlardan "Boz", "Ögsüz", "Azman Ak" vb. olarak belirtilmektedir (Tekin, 2014, s. 33, 35-36).

Köl Tigin Yazıtı'nda "Çin kağanından resimci getirdim, resmettim... İçine dışına bambaşka resim vurdurdum" sözleri dikkate değerdir (Tekin, 2014, s. 23). Bilge Kağan Yazıtı'nda da aynı sözler bulunmaktadır (Tekin, 2014, s. 49). Bu bilgilerden anlaşıldığı üzere anıtlıkların sur duvarları resimlerle süslenmiştir. Anıtlıkların her ikisinde de savaş sahneleri de betimlenmiştir. Yazıtlarda kahramanlık üzerinde yoğun olarak durulmaktadır. Burada en çok at betimleri bulunmalıdır. Bilge Kağan Anıtı'ndan çıkarılan çatı kiremidi atlı kahraman betimlemeleri de bu durumu belgelemektedir. Bundan başka benzer betimlemeler Gök Türk Dönemi kaya çizimlerinde de bulunmaktadır (Nowgorodowa, 1980, s. 215).

Bozkır kültür çevresinde atın binek hayvanı olarak çok erken dönemlerden başlamak üzere kullanılması, atın kullanımıyla ilgili birtakım gelenekleri de ortaya koymuştur. Bunlardan biri atın savaşa çıkmadan önce kuyruğunun bağlanmasıdır. Atın kuyruğunun bağlanması için "tul" kavramı kullanılmaktadır. Tul "dul" anlamına gelmektedir (Kaşgarlı Mahmud, 1992, s. IV, 650). Tul kavramı olarak "tol" şeklinde de bilinmektedir (Caferoğlu, 1968, s. 252). Tolamak fiilinin karşılığı ise "dolamak, çevirmek" şeklindedir. Tolgamak fiilinin karşılığının "incimek, kederlenmek" olduğu bilinmektedir (Caferoğlu, 1968, s. 245). Burada "tol" kökünün "keder, elem, yas" olduğu düşünülebilir. Bundan başka "tulum" kavramı da bulunmaktadır. Bu kavram ise "saç örgüsü" anlamında kullanılmıştır (Caferoğlu, 1968, s. 245). Buradan hareketle atın kuyruğunun bağlanması, örülmesi ya da kesilmesi çok eski bir yas alameti olarak görülmektedir.

Bozkır kültür çevresinde bu kavramın yoğun olarak kullanıldığı bilinmektedir. Bu bağlamda "tullamak" fiili kullanılmaktadır. Tullamak "at kuyruğu kesmek" anlamına gelmektedir. Bir yas alameti olarak bu eylem yapılmaktadır. Kırgızca "tuldamak", yas

ve matem tutmak anlamındadır. Kumukça “tullamak”, matem alameti olarak at kuyruğunu kesmek demektir. Yakutça “tuluyah” ise yetim, öksüz anlamlarındadır. Bütün Türk lehçelerinde ortak olan tul=dul kelimesi de matem alameti olarak at kuyruğunu tullamak=kesmek geleneğinin pek eski olduğunu ispat etmektedir (İnan, 1991, II, s. 265).

Şüphesiz atın kuyruğunun bir yas alameti olarak bağlanması ya da kesilmesine ilk olarak kurgan buluntularında rastlanılmaktadır. Altaylarda Pazırık kurganlarından birinde on at kalıntısına rastlanmıştır. Atların hepsi aygır olup, al renktedir. Bunların kuyruk, yele ve toynak kılları kesilmiştir. Kulaklarında kesmek suretiyle nişanlar bulunmaktadır. Her aygırın nişanı ayırıcıdır (İnan, 1991, II, s. 265).

Pazırık'ta ortaya çıkarılmış on atın kulaklarındaki nişanların birbirinden farklı olmaları ve ölenle gömülmüş olmaları kayda değer bir durumdur. Hepsinin aygır olmaları ve kuyruk, yele ve topuk saçaklarının kesik olması da oldukça önemlidir. Atların nişanlarının birbirinden farklı olması da on ayrı kabileye işaret etmektedir (İnan, 1991, II, s. 263). Bu bilgiler her bir aygırın ölen kişi için hediye edildiğini göstermektedir. Atların nişanları kurgana konulmadan önce vardı ancak kuyruk ve yelelerinin ölene hediye olarak verildiğinden, başka bir ifadeyle ölenin atı olarak kurgana konulmalarından dolayı kuyruk ve yeleleri kesilmiştir. Bunun bir yas alameti olarak gerçekleştirildiği ortaya çıkıyor. Bu veri Dede Korkut Hikâyelerindeki bilgilerle de desteklenmektedir. Dede Korkut kitabındaki son hikâyede Beyrek ölmeden önce şöyle bir vasiyette bulunuyor: “*Yiğitlerim yerinizden örü durun, ağ boz atumun kuyruğunu kesin.*”. O, öldükten sonra vasiyeti şu şekilde yerine getiriliyor: “*Oğuz'un kaza benzer kızı gelini ağ çıkarda kara giydi; ağ boz atının kuyruğunu kestiler.*” (Gökyay, 2006, s. 1175). Burada kahraman öldüğünde atının kuyruğunun kesilme geleneği yaşatılmış oluyor.

Matem alameti olarak at kuyruğunu kesme yerine örme veya bağlama geleneği de bulunuyor. Bu hususta şöyle bir anlatı bulunmaktadır: “*Beltir Türklerinin eski zamanlarda ölünün sevdiği atını eyerleyip, eşyalarını at üzerine koyup bağlamaktaydılar. Sonra atın kuyruk ve kâkülünü kadın saçları gibi örerlerdi. Atı öldürüp bu hâlde mezar üzerine bırakırlardı.*” (İnan, 1991, II, s. 266).

Türkler atla ilgili geleneklerini yaydıkları kültür coğrafyalarına taşımışlardır. Atın Anadolu'da, özellikle Doğu Anadolu'da ön plana çıktığı görülmektedir. Erzurum ili Karayazı ilçesi yakınlarında Cunni Mağarası'nda at ve atlı süvari tasvirleri görülmektedir. Atın kuyruğu yukarıya doğru bağlanmış olup, bu eski bir Türk geleneğidir (Vary, 1968, s. 65-66). Bu şekilde kaya üstü at betimlemeleri de at kuyruğunun bir matem alameti olarak bağlandığını ortaya koymaktadır.

İslam kaynaklarındaki bilgiler de Türklerde at kuyruğu bağlama geleneğini ortaya koymaktadır. Bunun için şu örnek verilebilir: “*Sultan Alp Arslan Malazgirt Meydan Savaşı'na girerken kendi eliyle atının kuyruğunu bağlayarak, askerlerine de aynısını yaptırmıştır.*” (Sevim, 1971, s. 77). Söz konusu bilgiler ışığında yalnız ölen kişinin değil, savaşa katılacak olan kahraman ve askerlerinin de atının kuyruğunun bir matem alameti olarak bağlandığı görülmektedir. Anadolu'da bu gelenek Baraklarda ve Beğdili Türkmenlerinde yakın zamana kadar sürdürülmüştür. Doğu Anadolu'da cirit oyunlarında da aynı geleneğin yaşatıldığı bilinmektedir (Tekçe, 1993, s. 129). Bu bilgilere bakıldığında at kuyruğu bağlama geleneğinin kültürel süreklilik içinde devam ettiği ve çok uzun zaman diliminde görüldüğü anlaşılmaktadır.

Doğu Anadolu'da at ve atlı süvari betimlemelerinden başka at şeklinde mezar taşları da bulunmuştur. At heykelleri koç heykellerine nazaran daha az bulunmuştur. Bunlar Kafkaslarda da ele geçirilmiştir. Bunlardan birinin ayak kısmında Alayuntlu damgası bulunmuş olup, bunların Alayuntlu boyuyla bağdaştırılması söz konusu olmaktadır (Karamağaralı, 1972, s. 25-29).

Bu at heykeller üzerinde hayat ağacı ile çeşitli savaş gereçleri ve maddi kültür unsurları betimlenmiştir (Gülensoy, 1989, s. 170-171). Bu heykellerde atların kuyruklarının kesilmesi ya da bağlanması hususu pek açık olarak bilinmemekle birlikte onların bir matem alametini ifade ettiği düşünülebilir.

Sonuç

Türkler tarafından atın binek hayvanı olarak kullanılması ve demirin de yaygın bir şekilde kullanılması bozkır çevresinde önemli gelişmelere temel oluşturmuştur. Türkler, atın hızından ve demirin sağladığı güçten faydalanarak teşkilatlı devletler kurmuşlardır. Dağınık boyların bir araya getirilmesi ve güç kazanılması şüphesiz bu gelişmelerin sonucudur. Askerî açıdan gerekli şartlar olduğundan Türkler geniş coğrafyalara yayılmışlar ve oralarda hâkimiyet kurmuşlardır.

Türklerin askerî açıdan büyük güç haline gelmeleri bütün askerî yapılarına etki etmiştir. Türkler tarafından kullanılan savaş araç gereçleri, eğitim ve taktikleri hep bu gelişmelerin bir sonucudur. Attan savaşlarda büyük ölçüde yararlanılmıştır. Demirden yapılan savaş silahları askerî açıdan güç kazanmalarına neden olmuştur. At üzerinde at dörtnala koşarken, dört bir tarafa yay gerip ok atabilme kabiliyeti kazanmışlardır. Şüphesiz onların bu durumu askerî başarılarına yol açmıştır.

Türklerin askerî açıdan oluşturdukları çok sayıda gelenek ortaya çıkmıştır. Bunların bir kısmı savaş öncesi uyguladıkları askerî geleneklerdir. Bu gelenekler arasında sürekle avına çıkma, ok gönderme, savaş meclisi toplama, geçit töreni yapma, at kuyruğu bağlama yer almaktadır. Şüphesiz bu gelenekler İskit, Hun ve Gök Türk dönemlerinde hep uygulanmıştır. Gök Türk dönemi sonrasında Türk devlet ve topluluklarında da görülmektedirler. Bu bağlamda kültürel açıdan bir süreklilikten söz

edebilmek mümkün olabilmektedir.

Etik Komite Onayı: Etik kurul onay belgesi gerektirmemektedir.
Hakem Değerlendirmesi: Dış bağımsız.
Çıkar Çatışması: Yazar, çıkar çatışması olmadığını beyan etmiştir.
Finansal Destek: Yazar, bu çalışma için finansal destek almadığını beyan etmiştir.

Ethics Committee Approval: Ethics committee approval is not required.
Peer-review: Externally peer-reviewed.
Conflict of Interest: The author has no conflicts of interest to declare.
Financial Disclosure: The author declared that this study has received no financial support.

Kaynaklar

- Ahmetbeyoğlu, A. (1995). *Grekk Seyyahı Priskos (V. Asır)'a Göre Avrupa Hunları*. TDAV Yayınları.
- Caferoğlu, A. (1968). *Eski Uygur Türkçesi Sözlüğü*. TDK Yayınları.
- De Groot, J. J. M. (1921). *Die Hunnen der vorchristlichen Zeit*. Walter de Gruyter.
- Deer, J. (1954). İstep Kültürü. *DTCF Dergisi*, XII (1-2), 159-176.
- Doblhofer, E. (1955). *Byzantinische Diplomaten und Östliche Barbaren*. Verlag Styria.
- Donuk, A. (1988). *Eski Türk Devletlerinde İdarî-Askerî Unvan ve Terimler*. TDAV Yayınları.
- Ergin, M. (2021). *Dede Korkut Kitabı* (Cilt I-II). TDK Yayınları.
- Franke, O. (1937). *Geschichte des Chinesischen Reiches* (Cilt III). Walter de Gruyter.
- Golden, P. B. (2002). *Türk Halkları Tarihine Giriş* (Çev. Osman Karatay). KaraM Yayınları.
- Gökyay, O. Ş. (2007). *Dedem Korkudun Kitabı*. Kabalıcı Yayınevi.
- Gülensoy, T. (1989). *Orhun'dan Anadolu'ya Türk Damgaları: Damgalar, İmler, Enler*. TDAV Yayınları.
- Herodotos. (MÖ 5. yy./1991). *Herodot Tarihi* (Çev. M. Ökmen). Remzi Kitabevi.
- İnan, A. (1991). Altay'da Pazırık Hafriyatında Çıkarılan Atların Durumunu Türklerin Defin Törenleri Bakımından Açıklama. In *Makaleler ve İncelemeler* (Cilt II, ss. 261-268). TTK Yayınları.
- Junge, J. (1939). *Saka-Studien, Der Ferne Nordosten im Weltbild der Antike*. Dietrische Verlagsbuchhandlung.
- Kafesoğlu, İ. (1989). *Türk Milli Kültürü*. Boğaziçi Yayınları.
- Kaplan, M. (1955). Türk Destanında Alp Tipi. In *Zeki Velidi Togan'a Armağan* (ss. 204-213). Maarif Vekâleti.
- Karamağaralı, B. (1972). *Ahlat Mezartaşları*. Güven Matbaası.
- Kaşgarlı Mahmud. (1992). *Divanü Lûgat-it Türk Tercümesi* (Cilt I-IV, Çev. Besim Atalay). TDK Yayınları.
- Koca, S. (2003). *Türk Kültürünün Temelleri* (Cilt II). ODES Kültür Yayınları.
- Koca, S. (2005). *Selçuklular'da Ordu ve Askerî Kültür*. Berikan Yayınevi.
- Koppers, W. (1941). *Etnolojiye Dayanan Cihan Tarihinin Işığı Altında İlk Türklük ve ilk İndo Germenlik*, *Belleten*, V/17- 18, 439- 480.
- Köprülü, M. F. (1986). Artuk Oğulları. *İslam Ansiklopedisi*, I, 617-625.
- Liu Mau-Tsai. (1958). *Die Chinesischen Nachrichten der Ost-Türken (T'u-küe)* (Cilt I). Otto Harrassowitz.
- Mauricios. (1984). *Maurice's Strategikon*. Pennsylvania University Press.
- Nowgorodowa, E. (1980). *Alte Kunst der Mongolei*. E. A. Seemann Verlag.
- Orkun, H. N. (1987). *Eski Türk Yazıtları*. TDK Yayınları.
- Otkan, P. (2018). *Tarihçinin Kayıtları'na (Shi Ji) Göre Hunlar*. Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları.
- Ögel, B. (1981). *Büyük Hun İmparatorluğu Tarihi* (Cilt I). Kültür Bakanlığı Yayınları.
- Ögel, B. (1991). *Türk Kültür Tarihine Giriş* (Cilt I-VII). Kültür Bakanlığı Yayınları.
- Sevim, A. (1971). *Malazgirt Meydan Savaşı*. TTK Yayınları.
- Sümer, F. (1953). Türklerde Avcılık. *Resimli Tarih Dergisi*, 42, 2404-2406.
- Sümer, F. (1983). *Türklerde Atçılık ve Binicilik*. TDAV Yayınları.
- Sümer, F. (1999). *Türk Devletleri Tarihinde Şahıs Adları* (Cilt I-II). TDAV Yayınları.
- Taşgılı, A. (2019). Türk Askerî Tarihinin Başlangıcı: Hun Ordusu. In *Hunlardan Günümüze Türk Askerî Kültürü*. Kronik Kitap.
- Tekçe, E. F. (1993). *Pazırık, Altaylardan Bir Halinin Öyküsü*. Kültür Bakanlığı Yayınları.
- Tekin, T. (2014). *Orhon Yazıtları*. TDK Yayınları.
- Turan, O. (1945). Eski Türklerde Okun Hukuki Bir Sembol Olarak Kullanılması. *Belleten*, IX(35), 305-318.
- Turan, O. (1969). *Türk Cihan Hakimiyeti Mefkûresi Tarihi*. Turan Neşriyat Yurdu.
- Vary, H. (1968). Alttürkische Felszeichnungen in Nordost-Anatolien. *Ural-Altäische Jahrbücher*, 40(1-2), 50-68.
- Zvebil, M. (1980). Der Aufstieg der Nomaden in Zentralasien. In *Die Cambridge Enzyklopaedie der Archaeologie* (ss. 252-256). Christian Verlag.

Structured Abstract

With the establishment of great states in the steppe Turkish environment, important cultural developments emerged. Developments in the military field attract attention in every detail. The use of horses as a means of war and the production of weapons made of iron have an impact on the military structure of the Turks. It is seen that there is a development especially in military traditions. It is highly observable that the Scythian traditions were inherited by the Huns and Kök Türks. Military traditions include hunting, sending an arrow, gathering a war assembly, making a parade, knotting the tail of a horse, etc. can be specified. These are pre-war military traditions. Thanks to those traditions, we can learn more about the cultures of the afore-said societies. Besides, they make clear the very continuity of the traditions in the steppe societies. However, a significant part of them is shared among the three social entities.

Hunting had an important place in the life of the steppe tribes. Hunting was an activity that people living in the steppe carried out alone or in small groups under normal conditions. This activity was carried out by both men and women. Larger scale hunts were also carried out by thousands of people. These hunts are called "exile" or "ring". Animals were herded and killed in large areas. This was done in the form of scanning large geographies. As a concept, "ring" meant that the animals wanted to be hunted were surrounded and killed. That's why the term "ring hunt" was used. This type of hunting largely served military purposes.

In the steppe, the rulers frequently organized herd hunts in a wide area and had their entire armies participate in them. In these hunts, the army is just like in wars; Turning and wrapping maneuvers were performed by dividing it into various parts: right arm, left arm and center. The army that went on an expedition to any tribe or country would obtain its food through hunting when necessary. Animals such as deer and rabbits chased from distant places were trapped in a place from four sides and hunted with arrows and small spears.

In the steppe cultural environment, the reason why the rulers send arrows to foreign statesmen and clan lords is because they represent the bow and sovereignty, and they represent the arrow and nationality. In this context, there is a tradition of sending arrows in invitations to war and meetings. It is little known that the bow and arrow were sent at the same time. The arrow is sent both to the enemy during the war and to the relevant tribe to gather friendly tribes and clans to fight against the enemy.

Convening a war council had an important place among the strategies determined before or during the war. In this assembly, decisions that could change the fate of the war could be made. How, where and in what way the war will be fought, how to be successful against the enemy, etc. decisions were being made on the issues. Thus, new strategies were determined by taking into account the current conditions. Undoubtedly, the implementation of the decisions taken in the war councils was effective in achieving success against the enemy.

Special units served as the close protection of the rulers. These selected soldiers were always with the rulers during the Scythian, Hun, Gok Turk and Uyghur Periods. Special unit soldiers formed the basis and core of the army around the steppe. They were fulfilling the duties assigned to them. At the request of the ruler, they participated in the parade during the visits of foreign ambassadors or before going to war.

In the Turkish cultural environment, parades were held with special guard units, as well as with the participation of army members who would participate in the whole war. Guard units generally participated in official parades during the visits of foreign ambassadors, as seen in the Gok Turk and Uyghur periods. Here, the military power of these special units was shown to those who came. In the pre-war and post-war parades, as in the Seljuk example, an official parade was held to reflect the condition, morale and motivation of the soldiers who would participate in the war or left the war. Rather, the function of the special guard units in the parade was based on the display of military power. The aim of the army units was to eliminate the lack of equipment of the soldiers to fight against the enemy and to increase morale and motivation. Thus, all deficiencies were eliminated and all conditions for success against the enemy were created. It was also expected that the climate and environmental conditions would become suitable for this.

The use of horses as a riding animal in the steppe culture environment, starting from very early periods, has also revealed some traditions regarding the use of horses. One of these is tying the horse's tail before going into battle. The concept of "tul" is used to tie the horse's tail. Tul means "widow". Tul is also known as "tol" as a concept. The meaning of the verb tolamak is "to wrap around, to turn". It is known that the meaning of the verb Tolgamak is "to be hurt, to be sad". Here, it can be thought that the root "tol" means "grief, pain, mourning". There is also the concept of "overall". This concept is used in the sense of "hair braid". Based on this, tying, braiding or cutting the horse's tail is seen as a very old sign of mourning.

İlhanlı Döneminde Önemli Bir Merkez: Sugurluk (Taht-i Süleyman)

An Important Center in The Ilkhanid Period: Sugurluk (Throne of Suleiman)

Özkan DAYI ^{ID}

(Sorumlu Yazar-Corresponding Author)

Bayburt Üniversitesi, İnsan ve Toplum Bilimleri
Fakültesi, Tarih Bölümü, Bayburt, Türkiye.

Department of History, Bayburt University, Faculty
of Humanities and Social Sciences, Bayburt, Türkiye

ozkandayi@bayburt.edu.tr

Öz

İlhanlı döneminde Sugurluk olarak adlandırılan mekân, on üçüncü yüzyıl öncesinde Sâsânîler ve Arap hâkimiyeti döneminde bir yerleşim alanı olarak kullanılmıştır. Bünyesinde Sâsânîler zamanının üç büyük mabedinden biri olan Âzergoşnasb Ateşgedesi'ni barındıran bu alan, Pehlevî kaynaklarında Genzek ve Arap kaynaklarında Şîz ismi ile anılmıştır. Bu mekân, günümüzde ise Taht-i Süleyman olarak bilinmektedir. Sâsânî döneminin en önemli mabedlerinden olan Âzergoşnasb Ateşgedesi, Sâsânîlerden sonra onuncu yüzyılın sonuna kadar faaliyetine devam etmiştir. Ateşgedenin bulunduğu bu mekâna Arap hâkimiyeti sırasında Şîz ismi verilmiştir. Şîz, on birinci yüzyıldan itibaren iki yüzyıl kadar iskân edilmemiştir. Günümüzde Taht-i Süleyman ismiyle bilinen yerleşke, İlhanlı döneminde Sugurluk ismi verilen Taht-i Süleyman, yeniden yerleşime açılmıştır. İlhanlı dönemi kaynaklarında Taht-i Süleyman, Suturluk, Surluk ve Sugurluk olarak adlandırılmıştır. İlhanlı hâkimiyetinde Sugurluk'a İlhanlıların ve hanedan üyelerinin konakladığı bir av köşkü ve bazı binalar inşa edilmiştir. Özellikle İlhan Abaka zamanından itibaren oldukça etkin bir şekilde kullanılan Sugurluk, devlet işlerinin görüldüğü, İlhanlı hanedanının özel hazinelerinin koruma altına alındığı ve devlet adamlarının konakladığı bir yazlık saray yerleşkesi veya av köşkü işlevinde hizmet vermiştir. İlhanlı tarihini ilgilendiren önemli kararların alındığı bir yer olarak çok da bilinmeyen Sugurluk, bir yazlık yerleşke olmanın ötesinde İlhanlılar zamanında önemli bir siyasi mekân durumuna da yükselmiştir. İlhanlı tarihinde önemli bir yere sahip olan Büyük Bulugan Hatun'un ordusu ile konakladığı, Şehzade Gazan'ın çocukluk yıllarının geçtiği, İlhan Argun'un vezaretine Emir Buka ve daha sonra Sa'du'd-devle'yi atadığı önemli olaylara mekân olan fakat İlhanlı tarihi araştırmalarında satır arasında kalan Sugurluk'u çalışmamızda tarihi süreci ile tanıtmayı amaçlamaktayız.

Anahtar Kelimeler: İlhanlılar, Sugurluk, Taht-i Süleyman, Av Köşkü, Tarihi Mekân.

Abstract

The place, called Sugurluk during the Ilkhanid period, was used as a settlement area during the Sasanids and Arab domination before the thirteenth century. This area, which contains the Azergoşnasb Ateşgedesi, one of the three great temples of the Sassanid period, was called Genzek in Pahlavi sources and Şîz in Arabic sources. This place is known today as Taht-i Süleyman. The Fire of Azergoşnasb, one of the most important temples of the Sassanid period, continued its activities until the end of the tenth century after the Sasanids. This place where Ateşgede is located was called Şîz during the Arab domination. Şîz was not inhabited for two centuries after the eleventh century. The campus, known today as Taht-i Süleyman and called Sugurluk during the Ilkhanid period, has been reopened to settlement. In Ilkhanid period sources, it was called Taht-i Süleyman, Suturluk, Surluk and Sugurluk. During the Ilkhanid rule, a hunting lodge and some buildings were built in Sugurluk, where the Ilkhans and the dynasty members stayed. Sugurluk, which has been used very effectively, mainly since the time of Ilkhan Abaka, served as a summer palace settlement or hunting lodge where state affairs were discussed, the private treasures of the Ilkhanid dynasty were protected, and politicians stayed. Sugurluk, not well known as a place where important decisions regarding Ilkhanid history were taken, became an important political place during the Ilkhanid period, beyond being a summer settlement. It was the location of significant events where Büyük Bulugan Hatun, who had an essential place in the Ilkhanid history, stayed with his army, where Prince Gazan spent his childhood years, where İlhan Argun appointed Emir Buka and later Sa'du'd-delve as his vizier. Still, the Ilkhanid In our study, we aim to introduce Sugurluk, which remains between the lines in historical research, with its historical process.

Keywords: Ilkhanids, Sugurluk, Throne of Suleiman, Hunting Lodge, Historical Place.

Geliş Tarihi/Received 30.04.2024
Revizyon/Revision 11.07.2024
Kabul Tarihi/Accepted 24.07.2024
Yayın Tarihi/Publication Date 30.01.2025

Atıf

Dayı, Ö. (2025). İlhanlı Döneminde Önemli Bir Merkez: Sugurluk (Taht-i Süleyman). *Turcology Research*, 82, 44-55.

Cite this article

Dayı, Ö. (2025). An Important Center in The Ilkhanid Period: Sugurluk (Throne of Suleiman). *Turcology Research*, 82, 44-55.

The content of this journal is licensed under a Creative Commons Attribution-NonCommercial 4.0 International License.

Giriş

İlhanlılar zamanında Sugurluk olarak adlandırılan, bugün Taht-i Süleyman ismi ile bilinen harabeler, Batı Azerbaycan eyaletinin güneyinde Tekab şehrinin 42 kilometre kuzeydoğusundadır. Taht-i Süleyman, etrafından yaklaşık yirmi metre yüksekte olup on iki hektarlık bir alana yayılmıştır. Bu yerleşkenin etrafı üzerinde otuz dört burcun bulunduğu bin yüz yirmi metre uzunluğundaki surlar ile çevrilidir. Surların içinde Taht-i Süleyman'ın merkezinde doğal bir gölet bulunmaktadır (Ca'ferî, 1385hş. s. 26-27). Bu mekân, İbrahim Haydarî'nin çabası ile 5 Temmuz 2003 tarihinde İran'dan Unesco dünya mirası listesine giren dördüncü tarihî alan olarak seçilmiştir (Emânullahî, 1394hş. s. 4).

Baba Nazar, Çaltepe, Çakmaklı ve Ahmedâbâd-i Pâyîn gibi Taht-i Süleyman'ın yakınında bulunan mekânların arkeolojik açıdan oldukça kıymetli olduğu düşünülmektedir (Haydarî & Kasîdiyân, 1383hş. s. 27; Emânullahî, 1394hş. s. 5). Taht-i Süleyman İran tarihinin farklı dönemlerinde dinî ve siyâsî anlamda önemli bir merkez olmuştur. Büyük bir yerleşke olarak inşa edilen bu yapılar topluluğu, Sâsânî döneminin en önemli ateşgedelerinden biri olan Âzergoşnasb ateşgedesi olarak bilinmekteydi. Âzergoşnasb, hükümdarlara ve savaşçılara mahsus bir yer idi (Christensen, 1378hş. s. 119; Ca'ferî, 1385hş. s. 26). Yapılan arkeolojik kazılar sonucunda Âzergoşnasb olarak da bilinen Taht-i Süleyman ateşgedesi, miladi beşinci yüzyılın ikinci yarısından yedinci yüzyılın başlangıcına kadar tarihlendirilmektedir (Naumann, 1967: 75). Bu bilgilere ek olarak kazılarda bulunan Âzergoşnasb ateşgedesinde Sâsânîler zamanında görev yapan yüksek rütbeli mübedlere¹ (ruhanîlere) ve devlet adamlarına ait yirmi beş mühür miladi altıncı ve yedinci yüzyıla tarihlendirilmektedirler (Gubel, 1384hş. s. 154; Sultanzade, 1365hş. s. 48-55.).

Arapların Azerbaycan ve İran coğrafyasına hâkim olmalarından sonra da bu ateşgede mamur hâlini korumuştur (Ebu Dülef, 2017: 59-65). Sâsânîler zamanında Genzek olarak bilinen Sugurluk, Abbâsîler döneminde Şîz ismini almıştır (Serferâz, 1347hş. s. 100). İbn-i Hurdadbe ve Kazvînî'ye göre Âzergoşnasb ateşgedesi Şîz şehrinde Azerbaycan coğrafyasında yer alan Zencan ve Meraga arasındadır (İbn Hurdadbeh, 1371hş. s. 120; İbn Hurdazbih, 2019: 117; Kazvînî, 1373hş. s. 468-469). Onuncu yüzyılda Ebu Dülef, Şîz şehrinin duvarlar ile çevrili olduğunu, şehrin içinde derinliği bilinmeyen bir gölün bulunduğunu, bu gölden yedi nehrin ortaya çıktığını ve bu nehirlerin üzerinde yedi değirmenin mevcut olduğunu ve nehirlerin şehrin duvarlarının altında dışarı doğru aktığını aktarmaktadır (Ebu Dülef, 1354hş. s. 40; Ebu Dülef, 2017, s. 59-65; Serferâz, 1347hş. s. 99). Muhtasarü'l-Buldân'ın yazarı İbn Fakîh, Mecûsîlerin nazarında oldukça değerli olan Âzergoşnasb ateşgedesinin Şîz şehrinde bulunduğunu belirtmektedir (İbn Fakîh, 1349hş. s. 128).

On üçüncü yüzyılda Şîz şehri hakkında bilgi veren bir diğer isim ise Ahmed Tusi'dir. Tusi, Şîz şehrinin Zencan ve Meraga şehri arasında bulunduğunu, Şîz şehrindeki gölün küçük olduğunu ve bu gölün derinliğinin bilinmediğini aktarmaktadır (Tûsî, 1382hş. s. 241.). Erdebil'in Araplar tarafından fethinden sonra yıllık sekiz yüz bin dirhem karşılığında Şîz ve Meyâne halkı esir alınmayacağı, bu bölgedeki ateşgede söndürülmeyeceği, özellikle Şîz halkının bayram günlerinde ve merasimlerinde yaptıkları raksa engel olunmayacağı Belâzurî tarafından aktarılmaktadır (Belâzurî, 1364hş. s. 84). Abbâsî hâkimiyeti zamanında onuncu yüzyılda yüzyılda Şîz şehri ziyaret eden Ebû Dülef, bu şehirde bulunan ateşgedenin faal olduğunu aktarmaktadır (Ebû Dülef, 1354hş. s. 40; Ebu Dülef, 2017, s. 59-65). Abbâsîler zamanında Şîz, yerleşime açık ve mamur bir mekân idi (Serferâz, 1347hş. s. 100-105; Naumann, 1386hş. s. 79-80; Emânullahî, 1394hş. s. 6). Günümüzde Taht-i Süleyman ismi ile bilinen bu mekân, İlhanlılar zamanında tekrar yerleşime açılarak av köşkü olarak düzenlenmiştir. Fakat Taht-i Süleyman ismi, on beşinci yüzyıldan sonra tarih ve coğrafya eserlerinde kullanılmaya başlamıştır (Bikmuhammedpûr, 1400hş. s. 28-29).

Robert Ker Porter, 1819 yılında batı dünyasını ilk kez Taht-i Süleyman ile tanıştırmıştır (Porter, 1822, s. 557. Emânullahî, 1394hş. s. 10). Taht-i Süleyman hakkında ilk ilmi araştırmayı yapan Rawlinson, 1838'de Taht-i Süleyman külliyesini gördükten sonra, buranın Medlerin önemli şehirlerden biri olan Ekbatana (Ecbatana)² olabileceğini öngörmüştür. Ayrıca Rawlinson, Taht-i Süleyman'ı Azerbaycan'ın eski başkenti Ganzaka ve Âzergoşnasb³ ateşgedesi ile ilişkili görmüştür (Rawlinson, 1841a, s. 3; Rawlinson, 1841b, s. 68; Pigulevskaya, 1377hş. s. 384; Serferâz, 1347hş. s. Önsöz 6). Rawlinson'dan sonra Taht-i Süleyman hakkında araştırma yapan Minorsky ve Hoffmann, burayı Azerbaycan'ın eski başkenti Ganzaka (Genzeka) ile ilişkilendirmemişlerdir (Minorsky, 1964, s. 86; Hoffmann, 1880, s. 250-253). Jackson ve Christinesen gibi bazı araştırmacılar ise, Rawlinson'un görüşünü benimsemişlerdir. Ek olarak Taht-i Süleyman ile Ganzaka, Şîz, Âzergoşnasb ve Sugurluk'un aynı yer olacağı ihtimalini desteklemişlerdir (Jackson, 1357hş. s. 150; Chistensen, 1378hş. s. 120; Ruska, 1934, s. 385; Pope & Wilber,

¹ Müğbed veya Müğpad olarak da kullanılan Mübed terimi, Medlerden Sâsânî döneminin sonuna kadar İran coğrafyasında dinî törenleri icra eden büyük din adamları için kullanılmıştır. Bu sınıf, Sâsânîlerin son zamanlarında siyâsî olarak büyük güç kazanmıştır. Mübedler, İran üzerinde sosyal, ilmî, mezhebi olarak nüfuz sahibi idiler. Müğ sınıfından sonra Mübedân, Hîrbedân ve diğer dinî tabakaları temsil etmekteydi. Mübedân-i Mübed, Zerdüşt hiyerarşisinin en üst kişisidir. Sâsânî hükümdarı I. Şapur, Azerbaycan'daki Şîz mabedine Avesta'nın bir kopyasını koydurtmuştur (Hameneî, 1380hş., s. 59; Şükûn, 1984, s. III, 1828; Yıldırım, 2007, s. 219-220; Zâkirî, 1379 hş., s. 108; Yıldırım, 2012, s. 139).

² Ekbatana, Medlerin başkenti ve Eşkânî hükümdarlarının yazlık ikametgâhidir (Kadyânî, 1387hş., s. 125).

³ Âzergoşnasb, savaşçılara mahsus olan ateşgededir (Kadyânî, 1387hş., 14).

1937, s. 96). Erich F. Schimdt, 1937 senesinde Taht-i Süleyman'ın ve Taht-i Süleyman yakınlarında olan Zindan-i Süleyman'ın havadan çekilen fotoğraflarını 1971'de yayınlamıştır (Ca'ferî, 1385hş. s. 26).

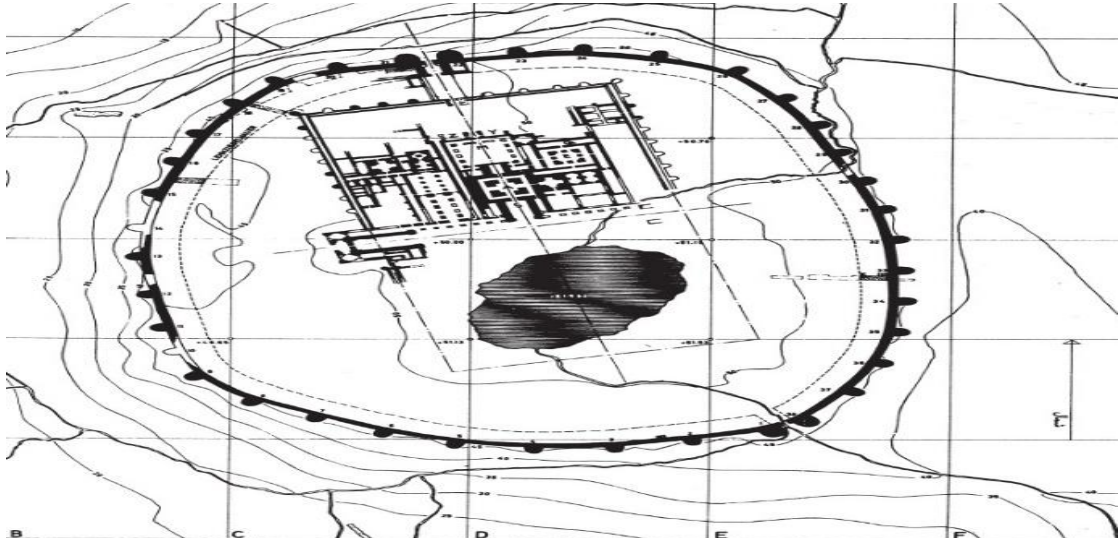
Clause Schippmann, eski metinleri tekrar gözden geçirerek Alman kazı heyetinin bulguları ile karşılaştırmış, sonuçta Taht-i Süleyman'ın Şîz şehri ile aynı yer olabileceğine kanaat getirmiştir (Schippmann, 1971, s. 309-357). Fakat Schippmann, Taht-i Süleyman'ın Sugurluk ile aynı yer olup olmadığı konusuna hiç değinmemiş, buranın bir ateşgede olduğuna daha çok odaklanmıştır.

Önemli bir merkez olan ve özellikle İslam öncesi dönemde kutsal bir alan olarak görülen Taht-i Süleyman ve çevresi zaman zaman terk edilmiştir (Emânullahî, 1394hş. s. 5; Keliss- Boehmer, 1965, s. 720). Arthur Christensen, bugün Taht-i Süleyman olarak bilinen harabenin bir ateşgede olduğunu teyit etmektedir. Şarkiyatçı Ali Ekber Serferâz ve Behmen Fîrûzmenî de Âzergoşnasb tapınağının Taht-i Süleyman'da olduğunu söylemektedirler (Christensen, 1378hş., 176; Serâfrâz-Fîrûzmenî, 1373hş. s. 38-42).

Günümüzde Taht-i Süleyman olarak bilinen, (Resim 1-2) İlhanlı döneminin önemli tarihî mekânlarından biri olan Sugurluk'un tarihî sürecini on üçüncü yüzyıla kadar kısaca aktarmaya gayret ettik. Çalışmamızda İlhanlı dönemi araştırmalarında yönetim merkezi olarak çokça karşımıza çıkan ve oldukça tanıtılan Meraga, Tebriz, Sultaniye ve Alatak'ın gölgesinde kalan ve hakkında şimdiye kadar araştırma yapılmayan Sugurluk'u İlhanlı dönemi içerisinde ele almayı ve tanıtmayı hedeflemekteyiz. Bu doğrultuda Sugurluk'un İlhanlı dönemindeki tarihî sürecini ve siyasî önemi dönemin kaynaklarından istifade ederek aktaracağız.

Resim 1. Unesco dünya kültür mirasında yer alan Taht-i Süleyman (Azîzelâlî- Aynînejâd- Ârifî, 1394 hş. s. 10).

Resim 2. Taht-i Süleyman'ın Sâsânîler zamanındaki planı (Emânullahî, 1394hş. s. 7).

Sugurluk İsminin Anlamı

Minorsky ve Boyle, Reşidüddîn'in ve Vassâf'ın aktardığı Sugurluk isminin kullanılmasının daha doğru olacağına inanmaktadırlar. Minorsky, bu ismin Moğolca bir kelime olan Sugur sözcüğüne Türkçe bir yapım eki olan -luk ekinin izafe edilmesi ile oluşturulduğunu söylemektedir (Minorsky, 1944, s. 101). Sugurluk, kelimesi Boyle'ye göre hurma fareleri tarafından çevrelenmiş veya işgal edilmiş yer anlamındadır. Türkçe'de Sugur hurma faresi anlamındadır. Hurma faresi Moğolistan'da kalabalık topluluklar hâlinde yaşayan bir hayvandır (Boyle, 1972, s. 79). Bu hayvanın derisi oldukça kıymetli olup eti ise halk tarafından yenilmektedir (Jagchid & Hyer, 1979, s. 37, 40). Sugur kelimesi, hicri dördüncü yüzyılda Kaşgarlı Mahmud tarafından yazılan bir Türkçe-Arapça sözlük olan *Dîvân-i Lugatu't-Türk*'te, dağ sıçanı bol olan yer anlamında kullanılmıştır (el-Kaşgârî, 2021, s. 428).

İlhanlılar Zamanında Sugurluk (Taht-i Süleyman)

Cengiz Han'ın torunu Môngke Kaan⁴, Moğol devletinin başına geçtikten sonra en küçük kardeşi olan Hülegü'yü Yakınoğ'u'da Moğol devleti için sorun oluşturan İsmâîlî⁵ ve Abbâsî hilafeti meselelerini çözmesi için İran'a göndermiştir. Hülegü, İsmâîlî kalelerini ele geçirerek İsmâîlîlere son vermiş, ardından Abbâsî hilafetinin merkezi olan Bağdad'ı da zapt ederek Abbâsîleri tarih sahnesinden silmiştir. İsmâîlîlere ve Abbâsîlere son veren Hülegü, İlhanlı devletini resmen tesis etmiştir (Beyânî, 1389hş. s. 166). Bu dönemde Moğollar, göçebe yaşam şekillerine uygun olan iklimi ve verimli otlakları sebebi ile Meraga ve çevresini merkez hâline getirmişlerdi. Özellikle Azerbaycan'da Urmiye gölü etrafı, kışlak olarak Mugan⁶ otlakları göçebe yaşam tarzı için oldukça uygun bölgelerdi. İlhan Hülegü'den itibaren Moğol yönetimi ve ordusu tarafından yaylak olarak Urmiye gölü civarının, kışlak olarak Mugan otlaklarının seçilmesi, Güney Azerbaycan mıntıkasında Tebriz, Urmiye, Meraga ve Mugan arasında yeni yerleşimlerin, yapı topluluklarının ortaya çıkmasına zemin hazırlamıştır. İlhanlı yönetiminin bahsedilen bu bölgede olması, burayı bir cazibe merkezi hâline de getirmekteydi (Huff, 2012, s. 95).

İlhan Hülegü, ikamet yeri olarak Meraga şehrinin güneyinde yer alan ve Urmiye gölüne dökülen Çağatu⁷ (Zerrînerûd) nehri civarını seçmişti. Ayrıca İlhan hükümdarları, Van gölünün kuzeyinde yer alan Alatak⁸ Tebriz, Hoy ve Meraga'da köşkler inşa ettirmişti (Bikmuhammedpûr & Bâstânî, 1400hş. s. 33). Hülegü'den sonra İlhanlı tahtına oturan oğlu Abaka, 1264 senesinde Çağatu'da İlhan olarak ilan edilmişti (Hemedânî, 1338hş. s. 742).

Hamdullah Müstevfî-yi Kazvînî tarafından bir coğrafya eseri olarak kaleme alınan *Nuzhetu'l-Kulûb*'da Enchrûd nahiyesinde⁹ Suturik adlı bir şehirden bahsedilmektedir. Kazvînî, bu şehri Moğolların Suturik olarak isimlendirdiklerini, şehrin bir tepenin zirvesinde yer aldığını, bu yerin ilk kez Keyhüsrev Keyânî¹⁰ tarafından keşfedildiğini aktarmaktadır. Suturik şehrinde büyük bir köşkün varlığı ve içinden bir kaynak suyunun çıktığı derinliği bilinmeyen küçük bir gölün varlığından Kazvînî bahsetmektedir. Ayrıca bu gölden her biri bir değirmeni döndürecek güçte iki dere kaynaklanmaktadır. Suturik'de bulunan köşk İlhan Abaka tarafından yenilenmiştir ve bu şehrin etrafında otlaklar bulunmaktadır. Bu bölgenin vergisi yirmi iki buçuk tûmendir (Müstevfî-yi Kazvînî, 1362hş. s. 64; Serferâz, 1347hş. s. 98). Minorsky'e göre Enchrûd nahiyesindeki Suturik, *Câmi'u't-Tevârîh*'te ve *Târîh-i Vassâf*'ta belirtilen Sugurluk şehridir (Minorsky, 1964, s. 100). Novman'a göre İlhanlılardan önce Sugurluk tam anlamıyla yok olmasa da dinî anlamda etkisini kaybetmişti (Naumann, 1386hş. s. 23). Bu dönemden sonra Sugurluk, yazlık sayfiye köşkü ve yerleşkesi olarak tercih edilen bir mekân hâline gelecektir.

Reşidüddîn, İlhan Abaka'nın başkentinin Tebriz olduğunu belirtmekte ve yazları İlhan Abaka'nın Alatak ve Siyahdağ'da, kışları ise Çağatu ve Erran'da geçirdiğine değinmektedir (Hemedânî, 1338hş. s. 743, 746). Hükümdarlar her ne zaman Hülegü, Abaka, Argun ve Keyhatu gibi bir mekân inşa etme hevesine kapılırsalar; Alatak'da, Urmiye'de, Sugurluk'ta, Sucas'ta, Ucan'da, Zencan'da ve Erran'da köşkler inşa ettirirler (Hemedânî, 1338hş. s. 1104-1105). *Câmi'u't-Tevârîh*'teki bu açıklama aslında Sugurluk'ta İlhanların istirahatgah

⁴ Môngke Han, Moğol İmparatoru (1251-1259) Toluy'un oğlu Cengiz Han'ın torunu, Hülegü'nün büyük kardeşidir (Reşidüddîn, *Câmi'u't-Tevârîh*, 580; Kadyânî, *Ferheng-i Câm'i-i Târîh-i İrân*, 852; Müstevfî, *Târîh-i Guzîde*, 587).

⁵ İsmâîlîyye, İmam Ca'fer'in oğullarından birinin ismini taşıyan bir fırkadır. Bu taifenin en son reisini Hülegü öldürterek taifenin siyasî faaliyetlerine son vermiştir. İsmâîlîler İran'daki Kuhîstân, Rûdbâr-i Alamût ve Elburz sıradağlarının güneyindeki vadilerde ikâmet etmekte idiler. (Müstevfî, *Târîh-i Guzîde*, 517-528; Âbâdânî, 1376 hş., s. 1233-1250; Meşkûr, 1379 hş. s. 19-195).

⁶ Aras ve Kura nehirlerinin Hazar denizine döküldüğü yerde bulunan Mugan, Moğolların kışlağı ve at yetiştiriciliği için uygun bir coğrafyadır (Kazvînî, *Âsârü'l-Bilâd ve Ahbârü'l-İbâd*, 644; Nesevî, *Sîretü's-Sultân Celâleddîn Mengübertî*, 153).

⁷ Meraga bölgesinde bulunan Çağatu nehri, Urmiye gölüne dökülmektedir (Müstevfî-yi Kazvînî, 1362hş., s. 87, 223, 241).

⁸ Kazvînî eseri *Nuzhetu'l-Kulûb*'ta Alatak'ı bol su kaynaklarına sahip, güzel otlakları olan ve birçok av sahasını içinde barındıran bir yer olarak tasvir etmektedir. İlhan Argun zamanında buraya bir yazlık sarayın yapıldığı ve yaz aylarında İlhan Argun'un ekseriyetle vaktini burada geçirdiği eserde belirtilmiştir (Müstevfî-yi Kazvînî, 1362hş., s. 101).

⁹ Müstevfî'nin eserinde bahsedilen Enchrûd nahiyesi, Minorsky'e göre Irak-ı Acem'de Secâs ve Suhreverd bölgesindedir. Minorsky, "Roman and Byzantin campaign in Atropatene", 100. Enchrûd nahiyesi bugün Batı Azerbaycan ve Zencân eyaletleri sınırında bulunmaktadır. Bugün Taht-i Süleyman olarak bilinen Sugurluk'un yakınından Saruk nehri adı verilen bir dere akmaktadır. Muhtemelen Saruk ismi, Sugurluk veya Suturik isminin değişerek günümüze aks etmiş hâlidir (Müstevfî-yi Kazvînî, 1362hş., s. 64.).

¹⁰ Keyhüsrev Keyânî, Keyânî hanedanının üçüncü hükümdarıdır (İbn Belhî, 1385hş., s. 44; Kadyânî, 1387hş., s. 711).

olarak yaptırdıkları ve vakitlerinin bir kısmını geçirdikleri ve İlhanlılar zamanında inşa edilen bir köşkün varlığını kanıtlamaktadır.

İlhanlı hanedanının istifade ettiği bir mekân olan Sugurluk veya diğer adıyla Taht-i Süleyman, dönemin kaynakları incelendiğinde İlhanlı Abaka, İlhan Argun, İlhan Abaka'nın eşi Büyük Bulugan Hatun¹¹ ve Gazan Mahmud Han ilişkili olarak ele alınmıştır (Bikmuhammedpûr & Bâstânî, 1400hş. s. 35). İlhanlılara zamanında Sugurluk hakkında ilk bilgileri Gazan Mahmud Han'ın ünlü veziri Reşîduddîn Fazlullah Hemedânî tarafından telif edilen *Câmi'ü't-Tevârîh*'te aktarılmaktadır. Hemedânî, ye dinci İlhanlı hükümdarı olan Gazan'ın doğumu ve çocukluğu hakkında bilgi verirken Sugurluk'tan bahsetmektedir. Gazan, 26 Ekim 1271 tarihinde Mâzenderan bölgesinde dünyaya gelmiştir. 1274/1275 senesinde Gazan üç yaşına geldiğinde Horasan valisi olan babası Şehzade Argun, büyük babası İlhan Abaka'yı görmesi düşüncesi Gazan'ı Kongur Ölöng'e¹² götürmüştür. Torunu ile oldukça ilgilenen İlhan Abaka, Gazan'ın terbiye ve eğitiminde bizzat kendisinin sorumlu olacağını Şehzade Argun'a söylemiş, orada bulunan ve İlhan Abaka'nın oldukça değer verdiği eşi ve erkek çocuğu olmayan Büyük Bulugan Hatun, Gazan'ın terbiyesi ile alakadar olabileceğini Argun'a teklif etmiştir. Bundan sonra Büyük Bulugan Hatun, Sugurluk'a gitmiş, Bulugan'dan bir müddet sonra Argun, Gazan'ı ve onun eşyalarını Sugurluk'a götürmüştür, Bulugan Hatun'a emanet etmiştir. Bu durumu Tanrı'nın bir hediyesi olarak gören Bulugan Hatun, Gazan'ı kendi oğlu gibi kabullenmiştir. Ayrıca Argun, Gazan'ın Sugurluk'taki hizmeti ile ilgilenmeleri için Ongut kabilesine¹³ mensup Hasan, Kûkâ, Mâcâr, Edrem, Bûkâ, Kûdakmîş, Kalcây, Âltûn, Bûkâ ve Ahtâcî adlı on kişiyi görevlendirmiştir. İlhan Abaka, Gazan'ın Bulugan Hatun'un ordusunda kalması gerektiğini, bu orduyu ona hediye ettiğini ve kendisinden sonra bu ordunun liderliğini Gazan'a bıraktığını söylemiştir (Hemedânî, 1338hş. s. 844-845; Durmuşoğlu, 2021, s. 85).

Gazan bu emire uyararak genellikle İlhan Abaka'nın onuncu eşi olan ve Abaka tarafından oldukça kıymet verilen Bulugan Hatun'un ordusunda kalmıştır. İlhan Abaka'nın vefatından sonra Büyük Bulugan Hatun, Abaka'nın oğlu Argun ile evlenmiştir. Reşîduddîn, Bulugan Hatun'un İlhan Argun'un naibi gibi hareket ettiğine değinmektedir (Hemedânî, 1338hş. s. 740). İlhan Abaka zamanında Sugurluk'un kullanıldığını, Büyük Bulugan Hatun'un ordusunun muhtemelen sıklıkla Sugurluk'ta bulunduğunu *Câmi'ü't-Tevârîh*'in aktarımdan anlamaktayız. Yine Bulugan Hatun'un İlhanlı siyâsî hayatındaki yerini İlhan Abaka'nın vefatından sonra da koruduğunu görmekteyiz. Horasan'da bulunan Argun, 1282 yılında Abaka'nın ölümünden sonra Bulugan ve Gazan ile irtibatını kesmemiştir. Muhtemelen bu süreç içerisinde Bulugan ve Gazan vakitlerinin birçoğunu Sugurluk'ta geçirmekte idiler.

İlhan Abaka'nın ölümünden sonra vasiyetine rağmen kardeşi Ahmed Teküdar Alatak'da İlhanlı tahtına oturmuştur. Bu durum üzerine babasına vasiyetine ulaşamayan Argun, Sugurluk'a gitmiş, burada bulunan bazı emirler Ahmed Teküdar'dan saltanatı alması konusunda Argun'un hazırlanması gerektiğini söylemişler ve onu bu doğrultuda teşvik etmişlerdir. Daha sonra Şehzade Argun, Sugurluk'tan Horasan'a dönmüştür (Âyetî, 1346hş. s. 71; Hemedânî, 1338hş. s. 788).

1283 senesi kışında Bulugan Hatun ve Gazan Bağdad'a gittiler, Argun da daha sonra Horasan'dan Bağdad'da onların yanına geldi ve aynı yılın baharında Bağdad'dan Horasan birlikte döndüler. Daha sonra Bulugan Hatun ve Argun evlendiler. Bu evlilikten sonra oldukça taraftar toplayan Argun'un bu gücünü fark eden İlhan Ahmed Teküdar, Cacerem'den Kongur Ölöng'e doğru çekildi. Ahmed 1285 tarihinde aynı yerde bulunan ve Argun'un yakın emirlerinden olan Buka'nın¹⁴ menziline yağmaladı (Howorth, 1888, s. 296). Bu olaydan beş gün sonra Ahmed, ordusuna ulaştı, Ahmed'in ordusunun tam olarak nerede olduğu bilinmediği için bazı tarihçiler Ahmed'in ordusunun bu dönemde Sugurluk'ta olabileceğini belirtmektedirler (Boyle, 1968, s. 367). Buka, Ahmed Teküdar'ın durdurulması için Bura'yı Karaunaslardan¹⁵ yardım ile Ahmed'in ordusuna saldırıp, onu yakalamak için gönderdi (Hemedânî, 1338hş. s. 798). Abaka'nın hanedan üyeleri, Reşîduddîn'in ve Vassâf'ın ifadesine göre sonradan Siyahdağ ve Sugurluk'ta yerleştiler (Hemedânî, 1338hş. s. 798; Âyetî, 1346hş. s. 71).

Argun karşısında başarısız olan Ahmed Teküdar, 16 Temmuz 1284 tarihinde Yüzağaç yakınlarındaki Ebîşûr mevkiinde beli kırılarak idam edildi. Argun, amcasının idam edildikten sonra aynı gün içerisinde İlhan tahtına oturdu, kendi yönetimini tesis ettikten sonra İlhan Argun Sugurluk'a gitmiş ve orada Buka'yı veziri olarak tayin etmiştir (Hemedânî, 1338hş. s. 808). 31 Mart 1286 tarihinde Kura

¹¹ Bukay veya Nugay yargucı'nın yakınlarından olduğu aktarılan Bulugan Hatun, İlhan Abaka'nın vefatından sonra İlhan Argun ile evlenmiş, 1286 yılında Kür nehri civarında vefat etmiştir (Özgüdenli, 2009, s. 54).

¹² Zencan yakınlarında bir yer olan Kongur Ölöng, kahverengi çayır anlamına gelmektedir. Sultan Ölceytu zamanında bu yere Sultâniye şehri inşa edilecekti (Özgüdenli, 2009, s. 53).

¹³ Reşîduddîn eseri *Câmi'ü't-Tevârîh*'te Ongutları Moğol kökenli bir kabile olarak zikretmiştir (Hemedânî, 1338hş., s. 99).

¹⁴ Celâyir kabilesinden Hugulay Kurçî'nin oğlu Emir Buka, babası öldüğünde henüz çocuk olduğu için Abaka Han'ın himayesinde terbiye edilip büyütülmüştür. Yetiştirilmesine özen gösterilen Emir Buka'nın daha sonra al tamga sahibi büyük ve itibarlı emirlerden olduğu bilinmektedir. Argun'un tahta çıkışında Emir Buka'nın etkin olarak rol aldığı görülmektedir (Hemedânî, 1338hş., s. 119, 773-774; Şa'bânî & Emîrî, 1390 hş., s. 111; Mürselpûr, 1391 hş., s. 108-109). Daha sonra vergi toplama işinden İlhan Argun tarafından azledilen Emir Buka, İlhan Argun'a karşı isyan hazırlığında olduğu gerekçesi ile 1289'da öldürülmüştür (Hemedânî, 1338hş., s. 162-163, 815-817; Mîrhând, 1339hş., s. V, 357-358; Hândmîr, 1362hş., s. III 129-130; Âştîyânî, 1374hş., s. I-II, 23; Müstevfî, 1387hş., s. 597).

¹⁵ Karaunaslar, Hindistan sınırında karma bir Moğol grubu olarak hem Çağatay hem de İlhanlılar tarafından askerî güç olarak kullanılmışlardır. İlhan Abaka döneminde İlhanlı Devleti'ne bağlanan bu grup, Argun'un hükümdar olmasıyla ona hizmet etmişlerdir. Marco Polo, bu kavmin adını karışık kan anlamına gelen Karaona kelimesinden aldığı belirtmektedir. Bunun sebebinin de annelerinin Hintli, babalarının da Moğol olmasına bağlıdır. Acımasız ve bulunduğu bölgede hırsızlık yaptıklarını söylediği bu kalabalık topluluğun liderinin Negüdar olduğunu iddia eder. (Atwood, 2004, s. 447-448; Buell, 2003, s. 223; Polo, 2003, s. 93-95; Sümer, 1970, s. 24/16 dp; Jackson, The Delhi Sultanate, s. 328; Jackson, 2018, s. 91-103).

nehri boylarında Büyük Bulugan Hatun vefat etmiş, onun tabutu Secâs dağına nakledilmiştir. Bu dönemde Tebriz’de olan İlhan Argun, 7 Haziran 1286 tarihinde Tebriz’i terk ederek Meraga üzerinden Sugurluk’a gitmiş, Eylül ayına kadar burada kalmış ve daha sonra kışlık ordugâhı olan Tebriz dönmüştür. Bulugan Hatun’un vefatından sonra İlhan Argun, İlhan Abaka’nın ona hediye ettiği paha biçilmez inci ve mücevherlerin de içinde yer aldığı Bulugan Hatun’un hazinesini teftiş etmiştir. İlhan Argun, bu hazinede yer alan bazı hırkaları, gümüş ve altın kapları kendisi için ayırdıktan sonra, İlhan Abaka’nın vasiyetinde olduğu gibi tüm hazine, çadır ve ordugâh için gerekli olan malzemenin mumlanıp mühürlenerek oğlu Gazan için koruma altına alınmasını emretmiştir (Hemedânî, 1338hş. s. 848). Reşîduddîn’in verdiği bilgiye göre, İlhan Argun zamanında muhtemelen Büyük Bulugan Hatun’un hazinesinin Sugurluk’ta idi. İlhan Argun Sugurluk’ta olduğu zaman içerisinde büyük Bulugan Hatun’un hazinesini de teftiş etme fırsatı bulmuş ve hazinenin İlhan Abaka zamanında olduğu gibi oğlu Gazan’a bırakılmasını gerektiği yeniden tasdik etmiştir.

22 Mart 1290 tarihinde İlhan Argun ile Yeni Bulugan Hatun evlenmiş, Büyük Bulugan Hatun’un ordusu ona itaat etmiştir (Hemedânî, 1338hş. s. 821). Nisan 1291 tarihinde İlhan Argun ansızın hastalanmış, Erran’daki¹⁶ Bağçe Köşkü’nde vefat etmiştir. İki gün sonra onun tabutu defnedilmek üzere daha önce Büyük Bulugan Hatun’un da defnedildiği Zencan’ın 85 kilometre güney batısında yer alan Secas Dağı’na nakledilmiştir (Hemedânî, 1338hş. s. 824-825). Argun’un ölümünden sonra Argun’un kardeşi Keyhatu, Argun’un oğlu Gazan ve Argun’un amcasının oğlu Baydu arasında çıkan taht kavgasında Sugurluk muhtemelen Yeni Bulugan Hatun’un kontrolünde idi. Bağdad’da bulunan Baydu ve Anadolu’da bulunan Keyhatu’ya nazaran Gazan, yeni Bulugan Hatun’a daha yakındı. Bu dönemde Gazan, Simnan bölgesinde kalmayı tercih etmiş, bu sırada Keyhatu taraftarı olan saltanat kadınları ve bazı emirler onu görmek için Alatak’a gittiler, Baydu’yu destekleyen emirler ise ona yardım etmek için Sugurluk’u terk ederek Baydu’nun yanına doğru yola çıktılar (Hemedânî, 1338hş. s. 826). Keyhatu, hanedan kadınlarının ve ümeranın birçoğunun desteği ile 21 Temmuz 1291 tarihinde İlhanlı tahtına oturdu, Alatak’dan Ağustos 1292 tarihinde Albağ mıntıkasında Yeni Bulugan Hatun ile evlendi (Hemedânî, 1338hş. s. 834).

Bulugan Hatun bu evlilikten Keyhatu’nun üçüncü oğlu Çing Polad’ı dünyaya getirdi, 26 Mart 1295 tarihinde Keyhatu, iki emiri tarafından öldürüldü böylece Keyhatu’nun dört yıllık saltanati son bulmuş oldu. Keyhatu’dan sonra Baydu birkaç ay İlhanlı tahtında kalmış ve bu zaman içerisinde Bulugan Hatun ile evlenmiştir (Hemedânî, 1338hş. s. 848). Gazan ve Baydu’nun orduları Kurbanşir mevkiinde karşılaştıklarında iki ordudan seçilen vekillerin müzakereleri sonucunda; İlhan Argun, Bulugan Hatun, Uruk Hatun ve Şehzade Harbende’nin ordularının Gazan’a verilmesi kararlaştırıldı (Hemedânî, 1338hş. s. 849). Ayrıca Baydu’nun ordusu müzakereler içerisinde takviye edildi. Gazan bundan sonra Siyahdağ, Sefîdrûd ve Sugurluk’dan Demavend’e doğru hareket etmeye karar verdi (Hemedânî, 1338hş. s. 896). Baydu, Gazan’ı takiben 4 Haziran 1295’te Sugurluk’taki büyük çadıra ulaştı (Hemedânî, 1338hş. s. 895). Bu sırada Demaved’e yakın Lar deresinde Gazan Şaban ayının başlarında İslamiyet’i kabul etti (Hemedânî, 1338hş. s. 903).

Baydu tarafından azledilen eski vezir Sadreddîn Zencânî, Gazan’a katılmıştır. Bir bahane ile Heştrûd’dan ayrılan Sadreddîn, daha sonra Sugurluk’a gitmiş ve Kazvin’de bulunan kardeşine bir mektup göndererek şehirden ayrılmasını, Gazan’a bağlanmasını istemiş ve kendisinin de Sugurluk’tan Gilan’a doğru hareket etmiştir (Hemedânî, 1338hş. s. 903-904). Bu sırada Gazan, Baydu’nun huzuruna bir elçi göndererek Bulugan Hatun’un yola çıkması için izin istedi. Fakat onun bu talebi yolculuk için uygun bir zaman olmadığı gerekçesi ile reddedildi. Sadreddîn, Bulugan Hatun ile görüşükten sonra Şeyh Muhammed’i Bulugan Hatun’un özrünü dile getirmesi için Gazan’ın huzuruna göndermeye karar verdi. Şeyh Muhammed’in bu elçiliğinin bir diğer görevi ise, Sadreddîn’in ve bazı emirlerin Gazan’ın ordusuna katılmaya hazır olduklarını Gazan’a haber vermektir (Hemedânî, 1338hş. s. 904-905).

Baydu’nun etrafında bulunanlar bu esnada onu terk etmeye başlamışlardı, nihayet Baydu, Nahcivan’da yakaladı ve Tebriz’e götürüldü. 4 Ekim 1295 tarihinde burada idam edildi. Aynı gün içerisinde Gazan Ucan’dan Tebriz’e gelmiş, tüm emirler kendisine bağlanmış ve 13 Ekim 1295 tarihinde Bulugan Hatun ve diğer saray kadınları Sugurluk’tan Tebriz’e gelmişlerdir (Hemedânî, 1338hş. s. 904-905, 909-917). Erran’a gitmek için Tebriz’den ayrılan Gazan, 17 Ekim 1295 tarihinde İslâmî kaidelere uygun olarak Bulugan Hatun ile evlenmiştir (Hemedânî, 1338hş. s. 910). Sugurluk, İlhan Abaka döneminden başlayarak İlhanlı hanedanının ve devlet adamlarının kullandığı önemli bir yer ve köşk olmuştur. Özellikle İlhanlı tarihinin iki önemli kadını Büyük Bulugan Hatun ve Yeni Bulugan Hatun’un Sugurluk’u hem hazinelerinin korunduğu bir mekân hem de yaşam alanı olarak kullandıkları bilinmektedir. Özellikle yaz aylarında av köşkü ve mesire alanı olarak kullanıldığı anlaşılan Sugurluk, İlhanlı tarihinin önemli olaylarına tanıklık etmiştir.

Reşîduddîn Fazlullah Hemedânî, Sugurluk mıntıkasında adında bir mekândan bahsetmektedir. Honda, bu yerin Sugurluk olduğunu iddia etmektedir. Ona göre Bulugan Hatun’un unvanlarından bir olan Fuçin-i Bozorg, telaffuz hatasından kaynaklı bir okuma ile Kuçin-i Bozorg olarak kaydedilmiş olabilir (Hemedânî, 1338hş. s. 937; Honda, 1978, s. 296-297). Unvanına atfen Sugurluk’a bir başka isim olarak Fuçin-i Bozorg denilmiş de olabilir.

İlhan Argun, Büyük Bulugan Hatun vefat ettikten sonra onun hazinesini Sugurluk’da üç ay ikamet ederek teftiş etmiş, ayrıca İlhan Argun’un şahsi hazinesi de yine Sugurluk’da muhafaza edilmiştir (Hemedânî, 1338hş. s. 962-963). İlhanlı emirlerinin genellikle

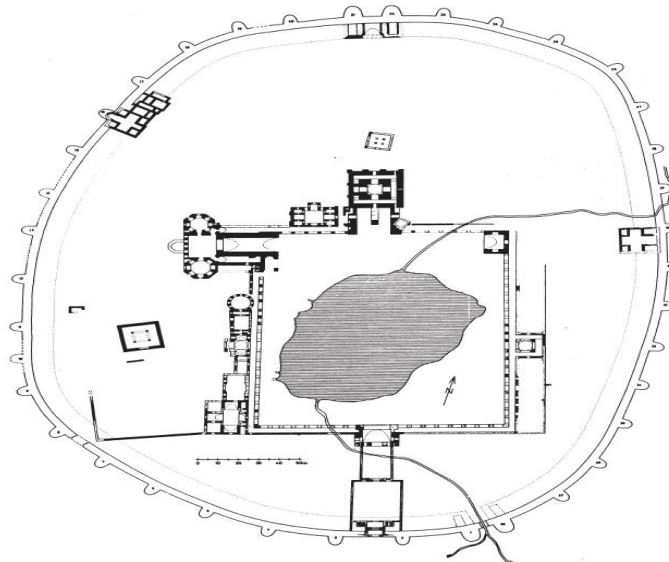
¹⁶Erran, Kur ve Aras nehirleri arasında kalan Moğollar zamanında kışlak olarak kullanılan, otlaklarıyla meşhur bir yerdir. bk. (Uyar, 2020, s. 106; Uyar, 2013, s. 250).

Sugurluk'ta buldukları yine Reşîduddîn tarafında aktarılmaktadır. 1285 yılındaki kurultay için İlhan Argun ve onun emirleri Sugurluk'a gitmişler, kurultaydan birkaç gün sonra Argun, Sugurluk'tan ayrılmış, fakat Argun'un emirleri Sugurluk'da bir müddet daha kalmışlardır (Hemedânî, 1338hş. s. 811). Bağdad'da sıkıntı yaşayan devlet adamları 1287 yılında Sugurluk'a gelerek vezir ve emirlerden önce içinde buldukları durumdan İlhan'a şikâyet ettiler (Hemedânî, 1338hş. s. 813-814). 1291 yılında ise Keyhatu ve Baydu çekişmesinin arasında kalan ve muhtemelen Sugurluk'ta bulunan hazinleri korumak ile görevli olan emirlerden bazıları Baydu'nun himayesine girmek için Sugurluk'tan ayrılmışlardır (Hemedânî, 1338hş. s. 826). Câmî'ü't-Tevârîh'te genellikle İlhanların sadece bir kaç gün Sugurluk'ta kaldıkları aktarılmaktadır (Hemedânî, 1338hş. s. 811). Ayrıca Sugurluk, İlhanlılar zamanında uzun yolculuklar için bir mola yeri niteliğinin olup Sugurluk'da bu iş ile sorumlu bir görevli de mevcuttu (Hemedânî, 1338hş. s. 937). İlhanlar, Sugurluk'da uzun süre ikamet ettiklerinde devlet işlerini de burada görmüşlerdir. 1284'te İlhan Argun, Sugurluk'ta iken vezarete Buka'yı tayin etmiştir. Yine İlhan Argun Sugurluk'ta bulunduğu bir dönemde 1289 yılında Sa'du'd-devle'yi kendi veziri olarak atamıştır (Hemedânî, 1338hş. s. 808, 819).

İlhanlılar Zamanında Sugurluk'ta İnşa Edilen Yapılar

Yapılan incelemeler sonucunda Taht-i Süleyman'daki İlhanlı dönemi yapılarının göletin etrafını kare plan ile çevreleyen bir şekilde olduğu görülmüştür. Sugurluk'u yani bugünkü ismi ile Taht-i Süleymanı çevreleyen duvarların güney yönüne İlhanlılar zamanında bir kapı açılmıştır. İlhanlı döneminde inşa edilen av köşkü ise Sâsânîler zamanında ateşgede olarak kullanılan mekânın üzerine kurulmuştur. Göletin etrafında İlhanlılar döneminde yapılan revaklar, kare şeklinde tüm göleti çevrelemektedir. Sâsânîler zamanında inşa edilen doğu ve batı eyvanları, İlhanlı döneminde onarılmıştır. Yine bu dönemde kuzey eyvanının içine basamaklar konularak ateşgedenin üzerine inşa edilen av köşküne geçiş verilmiştir. İlhanlılar zamanında kuzey eyvanının karşısında göletin güney kenarında Güneydeki kapı ve av köşkü doğrultusunda yerleşmeye girişi sağlayan geniş bir eyvan yapılmıştır (Resim 3). Taht-i Süleyman yerleşkesinde fakat bahsi geçen dörtgen yapının dışında Taht-i Süleyman'ı çevreleyen duvar ve göletin batı kenarı arasında yine İlhanlı döneminde inşa edilen bir yapı bulunmaktadır. Bu yapı, yirmi metreye yirmi metre ölçülerinde, dört sütunlu ve dört buçuk metre yüksekliğinde bir kapı girişine sahip olup kare planlıdır. İlhanlılar zamanında inşa edilen bu dört sütunlu yapı, kurultay salonu veya dört sütunlu salon olarak bilinmektedir (Resim 4-5). Bu yapıda, devlet idaresi ile ilgili işlerin yürütüldüğü ve kararların verildiği muhtemeldir (Naumann, 1386hş. s. 83-95; Wilber, 1346hş. s. 108-121; Dopolu, 1368hş. s. 84-90; Berand, 1380hş. s. 394-418; Keyânî, 1379hş. s. 48-58; Wilber, 1938, s. 398-402; Emânullahî, 1394hş. s. 13-14; Serferâz, 1347hş. s. 120).

Serferâz, Taht-i Süleyman adlı eserinde Abbâsîler zamanında inşa edilen daha sonra harabe hâline gelen binaların İlhanlı döneminde yenilendiğini ifade etmektedir. İlhanlı döneminde yapılan veya tamir gören mekânların duvarlarında alçı kullanılarak yapılan kabartma ve süslemeler mevcuttur (Serferâz, 1347hş. s. 108, 120). İlhan Abaka zamanında Sugurluk'un merkezinde yer alan doğal göletin etrafına yapılar inşa edildiği bilinmektedir. Göletin batısında ve kuzeyinde Sâsânîler döneminden kalan revaklardan İlhanlılar istifade etmişler, Sâsânî zamanındaki kutsal alanı göz önüne alan bir eksen üzerine kapıları yerleştirmişlerdir. Güney kısımda sur üzerinde yeni bir kapı açmışlardır (Ca'ferî, 1385hş. s. 31). Novman, Sâsânîlerden sonra Sugurluk ismi ile yeniden yerleşime açılan Taht-i Süleyman'ın tarihindeki en azametli döneme ulaştığını söylemektedir (Naumann, 1386hş. s. 23; Emânullahî, 1394hş. s. 6; Serferâz, 1347hş. s. 98.).

Resim 3. İlhanlılar zamanında Sugurluk (Taht-i Süleyman) av köşkünün planı (Emânullahî, 1394hş. s. 15)

Resim 4. İlhanlılar zamanında inşa edilen dört sütunlu toplantı salonu¹⁷

Resim 5. İlhanlı dönemi revakları¹⁸

İlhanlılardan Sonra Sugurluk

İlhan Ölceyto zamanında Taht-i Süleymân'a yakın bir mevkide Sultâniye şehri tesis edilene kadar Sugurluk, önemini korumuştur (Ca'ferî, 1385hş. s. 20; Emânullahî, 1394hş. s. 6). Ebu Said Bahadır Han'ın ölümünden sonra İlhanlı devleti dağılma sürecine girmiş ve tüm İlhanlı ülkesinde irili ufaklı birçok devlet ortaya çıkmıştır (Özen, 2022, s. 101). Celayirli ve Azerbaycan coğrafya hakkında önemli bilgiler aktaran Ebu Bekr Kutbî-yi Eherî'nin müellifi olduğu Târîh-i Şeyh Üveys'de yalnızca bir yerde Sugurluk'tan Surluk olarak bahsedildiği görülmektedir. Sugurluk ismi Eherî'nin eserinde Surluk olarak isim değişikliğine uğramıştır (Kutbî, 1389hş. s. 228).

Yine İlhanlılardan sonra İran coğrafyası ve Timur dönemi tarihi hakkında ana kaynaklardan biri olan, Câmî'ut'Tevârîh'in devamı niteliğinde kaleme alınan Hâfız Ebrû'nun ünlü eseri Zeyl-i Câmî'ut'Tevârîh'te Surgurluk isminin değişime uğradığını, Suyurluk ve Surluk olarak kullanıldığı görülmektedir. Hâfız Ebrû ve Ebu Bekr Kutbî-yi Eherî Sugurluk'u Tebriz-Bağdad ve Tebriz-Hemedan yolu üzerinde bulunduğuna işaret etmektedirler. 1338 yılında Hasan-i Kuçek ve Hasan-i Bozorg arasında meydana gelen çatışmadan galip ayrılan Hasan-i Kuçek, Hâfız Ebrû'nun aktarımına göre Hemedan yakınlarından Suyurluk yolu vasıtası ile Tebriz'e ulaşmıştır (Ebrû, 1350hş. s. 210). 1383 tarihinde Ahmed Celayir, Timurlu tehlikesi karşısında kendi ordusunu Suyurluk'tan Tebriz'e göndermiştir (Ebrû, 1350hş. s. 282). Safevîler zamanında Taht-i Süleyman olarak ismi değişen Sugurluk'un kullanıldığı bilinmektedir. Şah İsmail'in Sugurluk'u altı daha gittiği kaynaklarda aktarılmaktadır (Hândmîr, 1362hş. s. 478-479, 484, 530; Kumî, 1358hş. s. 84-85, 87, 119; Kazvînî, 1314hş. s. 245). Safevîler döneminin Sugurluk, Şikarkah-i Şahi ismi ile kullanılmaya devam etmiş ve bu dönemden itibaren Sugurluk, Taht-i Süleyman ismi ile bilinir olmaya başlamıştır (BikMuhammedpûr, 1400hş. s. 28.).

¹⁷<https://www.isna.ir/photo/orumiyeh-22878/%D9%85%D8%AC%D9%85%D9%88%D8%B9%D9%87-%D8%AA%D8%A7%D8%B1%DB%8C%D8%AE%DB%8C-%D8%AA%D8%AE%D8%AA-%D8%B3%D9%84%DB%8C%D9%85%D8%A7%D9%86-%D8%AA%DA%A9%D8%A7%D8%A8#13>

¹⁸<https://www.isna.ir/photo/orumiyeh-22878/%D9%85%D8%AC%D9%85%D9%88%D8%B9%D9%87-%D8%AA%D8%A7%D8%B1%DB%8C%D8%AE%DB%8C-%D8%AA%D8%AE%D8%AA-%D8%B3%D9%84%DB%8C%D9%85%D8%A7%D9%86-%D8%AA%DA%A9%D8%A7%D8%A8#4>

Sonuç

Günümüzde taht-i Süleyman olarak bilinen Sugurluk, sahip olduğu kendine has tabii özellikleri ile Selçuklu çağı istisna tutulacak olur ise, Sâsânîler döneminden itibaren Safevîler zamanına kadar iskân gören ve etkin bir şekilde kullanılan bir mekân olarak karşımıza çıkmaktadır. Sâsânîler zamanında Sugurluk önemli bir ateşatesgedeyi bünyesinde bulundurmuş, Âzergoşnasb, Pehlevîce'de Genzek, Arap hâkimiyetinde ise Şîz isimleri ile anılmıştır. Sâsânîlerden sonra Taht-i Süleyman, en parlak zamanını bir av köşkü, yazlık köşk, devlet işlerinin yürütüldüğü bir merkez ve İlhanlı hanedana ait hazinelerinin muhafaza edildiği bir mekân niteliği ile İlhanlılar döneminde yaşamıştır. İlhanlı tarihinin önemli mekânlarından biri olan Sugurluk, tarihi seyri içerisinde birçok amaçla ve farklı isimler ile kullanılmış bir yerleşim yeridir. Sugurluk'un İlhanlılar zamanındaki önemini ve tarihi sürecini aktarmaya çalıştığımız araştırmada daha çok av köşkü ve yazlık saray olarak kullanılan Sugurluk yerleşkesinin özellikle siyasi, askeri, mali ve kültürel açıdan İlhanlı dönemindeki işlevselliğini ortaya çıkarmaya gayret ettik. İlhan Abaka zamanından başlayıp İlhanlıların son dönemine kadar işlevselliği koruyan Sugurluk, özellikle İlhan Argun döneminden başlayarak Gazan Mahmud Han'ın İlhanlı tahtına çıkışına kadar mevcut siyasi çekişmelerin içerisinde ismi geçen bir mekân olarak karşımıza çıkmaktadır.

İlhan Abaka, İlhan Argun ve İlhan Keyhatu dönemlerinde İlhanlı hükümdarlarının eşi olan ve ülke siyasetinde önemli bir yere sahip olan Büyük Bulugan Hatun'un zamanının bir kısmını ordusu ile Sugurluk'ta geçirmiştir. İlhan Abaka'nın nazarında oldukça değerli olan Büyük Bulugan Hatun'un yine İlhan Abaka tarafından hediye edilen ve içerisinde değerli taşların ve incilerin yer aldığı büyük hazinesi Sugurluk'ta muhafaza edilmekte idi. Yine Büyük Bulugan Hatun'un üç yaşında kendisine eğitimi için teslim edilen Şehzade Gazan ile zamanının bir kısmını Sugurluk'ta geçirdiği bilinmektedir. Büyük Bulugan Hatun'dan sonra onun Sugurluk'taki hazinesi İlhan Abaka'nın emri ile Şehzade Gazan'a bırakılmıştır. Muhtemelen Bulugan Hatun'un vefatından sonra da bu hazine Sugurluk'ta muhafaza edilmiştir. İlhan Argun zamanında da Sugurluk, İlhanlı tarihindeki önemli yerini korumuş; Argun, Emir Buka'yı ve daha sonra Sa'du'd-devle'yi Sugurluk'taki iken kendi vezaretine tayin etmiştir. Yine İlhan Argun, Sugurluk'ta bulunduğu bir sırada o dönemde vefat etmiş olan Büyük Bulugan Hatun'un hazinesini teftiş etmiş, bu hazinede bulunan birkaç parçayı kendine ayırdıktan sonra İlhan Abaka'nın emrettiği gibi Sugurluk'taki hazinenin mühür altına alınarak Gazan adına muhafaza edilmesini istemiştir. Sadece İlhan hanedan üyeleri için değil aynı zamanda İlhanlı ümerasası için de Sugurluk önemli bir mekân idi. Devlet büyüklerinin burada bulunmasını fırsat bilen ve şikâyeti olan bazı bürokratların durumlarını arz etmek için Sugurluk'a geldikleri de bilinmektedir. İlhanlı emirlerinin bir kısmı zaman zaman Sugurluk'ta ikamet etmişlerdir, Keyhatu-Baydu ardından Baydu-Gazan çekişmesi sırasında İlhanlı devlet adamlarının bir kısmı Sugurluk'ta bulunmuş veya taraftarı oldukları kişiyi desteklemek amacı ile tepki göstermek amacı ile Sugurluk'tan ayrılmayı tercih etmişlerdir.

Etik Komite Onayı: Etik kurul onay belgesi gerektirmemektedir.

Hakem Değerlendirmesi: Dış bağımsız.

Çıkar Çatışması: Yazar, çıkar çatışması olmadığını beyan etmiştir.

Finansal Destek: Yazar, bu çalışma için finansal destek almadığını beyan etmiştir.

Ethics Committee Approval: Ethics committee approval is not required.

Peer-review: Externally peer-reviewed.

Conflict of Interest: The author has no conflicts of interest to declare.

Financial Disclosure: The author declared that this study has received no financial support.

Kaynaklar

- Âbâdânî, A. M. (1376 hş.). *Târîh-i Edyân ve Mezâhib-i Cihân* (Cilt I-III). İntişârât-i Hür.
- Ahmed b. Hüseyin Kumî. (1358 hş.). *Hulâsetu't-Tevârîh* (Tsh. İhsân İshrâkî). İntişârât-i Dânişgâh-i Tahran.
- Ahmed b. Yahya Belâzurî. (1364 hş.). *Futûhu'l-Buldân* (Çev. Âzertâş Âzernûş). İntişârât-i Surûş.
- Âştiyânî, A. İ. (1374 hş.). *Târîh-i Mogûl ve Evâyil-i Eyyâm-i Teymûrî* (Cilt I-II). İntişârât-i Nâmek.
- Atwood, C. P. (2004). *Encyclopedia of Mongolia and the Mongol Empire*. Facts on File.
- Âyetî, A. (1346 hş.). *Tahrîr-i Târîh-i Vassâf*. İntişârât-i Bonyâd-i Ferhengî Îrân.
- Azîzîzelâfî, F., Aynînejâd, H., & Ârifî, P. (1394 hş.). Terh-i Sâmhânehî yi Îrân Muhute-i Târîhî Mîrâsî Cihânî Taht-i Süleymân Bâ Revîkerd-i Terrâhî-yi Müseyyir-i Gerdeşgerî. *Hemâyiş-i Millî-yi Mimârî ve Şehirsâzî-yi Bûmî*, 1-20.
- Berand, R. H. (1380 hş.). *Mî'mârî-yi İslâmî* (Çev. Bâkır Ayetullahzâde). Neşr-i Rûzene.
- Beyânî, Ş. (1389 hş.). *Mogûlân Hukümet-i İlhanî der Îrân*. İntişârât-i Semt.
- Bikmuhammedpûr, M., & Bâstânî, K. H. (1400 hş.). Taht-i Süleymân der Gozer-i Zamân (Berresî-yi Tehevulât-i Târîh-i Taht-i Süleymân der Dovre-i İslâmî bâ Etka-i Menâbî Târîhî). *Pejûheşhâ-yi Ulûm-i Târîhî*, 2, 28-29.
- Boyle, J. A. (1972). Sites and Localities Connected with the History of the Mongol Empire. *Proceeding of the Second International Congress of Mongolist*, 15, 75-79.
- Buell, P. D. (2003). *Historical Dictionary of the Mongol World Empire*. The Scarecrow Press.
- Ca'ferî, E. (1385 hş.). Şîz: Tahlîl-i Târîhî ve Kâlbedî ve Berresî-yi İntibâk-i Mekânî Ân Bâ Taht-i Süleymân. *Honerhâ-yi Zîbâ*, 25, 25-34.
- Christensen, A. (1378 hş.). *Îrân der Zamân-i Sâsânîyân* (Çev. Reşîd Yâsmî). İntişârât-i Sadâ-yi Mu'âsir.
- Dopolu, A. P. (1368 hş.). *Mî'mârî-yi İslâmî* (Çev. Haşmet Ceznî).
- Durmuşoğlu, K. (2021). Horasan'ın İdarî Bürokrasisinde İlhanlı Şehzâdeleri ve Devlet Adamları (1256-1335). *OAD*, 4, 81-94.
- Ebî Bekr Kutbî-yi Eherî Necm. (1389 hş.). *Tevârîh-i Şeyh Uveys* (Tsh. İrec Efşâr). İntişârât-i Sutûde.
- Ebu Dulef. (1354 hş.). *Sefernâme-i Ebû Dulef der Îrân* (Çev. Seyyid Eb'û'l-Fazl Tabâtabâî). İntişârât-i Zevâr.
- Ebu Dülef. (2017). *İran Seyahatnamesi* (Çev. Serdar Gündoğdu). Kronik Yayınları.
- Emânullahî, H. (1394 hş.). Murûrî Ber Pîşine-i Târîhî, Ferhengî ve Pejûheşî-yi Muhûte-i Târîhî Taht-i Süleymân. *Faslnâme-i İlmî Fennî Honerî*, 69, 3-20.
- Giyâseddîn b. Humâmuddîn Hüseyinî-yi Hândmîr. (1362 hş.). *Târîh-i Habîbu's-Siyer*, Cilt IV. İntişârât-i Hayyâm.
- Gubel, R. (1384 hş.). *Koll-i Mohrhâ-yi Taht-i Süleymân* (Çev. Ferâmerz Necd Semî'î). İntişârât-i Sâzmân-i Mîrâs-i Ferhengî ve Gerdeşgerî.
- Hâfîz Ebrû. (1350 hş.). *Zeyl-i Câmî'u't-Tevârîh-i Reşîdî* (Tsh. Hân Bâbâ Beyânî). İntişârât-i Âsâr-i Millî.
- Hamdullah Müstevfî-yi Kazvînî. (1362 hş.). *Nuzhetu'l-Kulûb*. İntişârât-i Donyâ-yi Kitâb.
- Hamdullah Müstevfî-yi Kazvînî. (1387 hş.). *Târîh-i Guzîde* (Haz. Abdülhüseyin Nevâ'î). İntişârât-i Emîr Kebîr.
- Hameneî, S. M. (1380 hş.). *Seyr-i Hikmet der Îrân ve Cihân*.
- Haydarî, G., & Kasîdiyân, İ. (1383 hş.). Gozâreş-i Mukaddemâtî-yi Berresîhâ-yi Bâstân Zemînşenâhtî der Kismethâ-yi Travetenî Mintika-yi Taht-i Süleymân ber Esâs-i Şevâhid-i Bâstânşenâhtî der Evâhir-i Pelistosen. *Mecmu'a-yi Makâlât-i Hemâyeş-i Beyne'l-Milel-i Bâstânşenâsî-yi Îrân*, 27, 27-43.
- Hoffmann, G. (1880). Auszüge aus syrischen Akten persischer Märtyrer. Leipzig.
- Honda, M. (1978). Throne of Solomon. Celebrating Seventy-seventh Birthday of Dr Ashikaga: Collected Articles on Orientology and Indology. *Tokyo*, 287-301.
- Howorth, H. H. (1888). *History of the Mongol (The Mongol of Persia)* (Cilt III).
- Huff, D. (2012). The Ilhanid Palace at Takht-i Sulaiman: Excavation Result. In L. Komaroff (Ed.), *Beyond the Legacy of Genghis Khan* (ss. 44-110). Brill.
- İbn Belhî. (1385 hş.). *Fârsnâme*. İntişârât-i Esatir.
- İbn Fakîh Ebubekr Ahmed b. İshâk Hemedânî. (1349 hş.). *Muhtasarü'l-Buldân*. İntişârât-i Bonyâd-i Ferheng.
- İbn Hurdazbih. (1371 hş.). *Mesâlik ve'l-Memâlik* (Çev. Sa'îd Hâkrend). İntişârât-i Mîrâs-i Milel.
- İbn Hurdazbih. (2019). *Yollar ve Ülkeler Kitabı el-Mesâlik ve'l-Memâlik* (Çev. Murat Ağarı). Ayışığı Kitapları.
- Jackson, P. (2003). *The Delhi Sultanate: A Political and Military History*. Cambridge University Press.
- Jackson, P. (2018). The Mongols of Central Asia and the Qara'unas. *İran*, 56, 91-103.
- Jackson, W. (1357 hş.). *Sefernâme-i Jaksin* (Çev. Menûçehr Emîrî). İntişârât-i Hârezm.
- Jagchid, S., & Hyer, P. (1979). *Mongolia's Culture and Society*.
- Kadyânî, A. (1381 hş.). *Ferheng-i Câmî-i Târîh-i Îrân*. İntişârât-i Âren.
- Ker Porter, R. (1822). *Travels in Georgia, Persia, Armenia, Ancient Babylonia during the Years 1817-1820*.
- Keyânî, M. Y. (1379 hş.). *Mî'mârî-yi Îrân der Dovre-i İslâmî*. Sâzmân-i İntişârât-i Kutb-i Ulûm-i İnsânî Dânişgâhhâ.
- Kleiss, W. B. (1965). Takht-i Sulieman und Zendan-i Suleiman, Die Grabungen auf dem Zendan-i Suleiman. *Archaeologischer Anzeiger*, 716-788.
- Mahmûd el-Kaşgârî. (2021). *Dîvânü Lugâtî't-Türk* (Çev. M. S. Kaçalın). Kabcacı Yayınları.
- Marco Polo. (2003). *Dünyanın Hikâye Edilişi*. Ötüken Neşriyat.
- Meşkûr, M. (1379 hş.). *Târîh-i Şî'a*. İntişârât-i İshrâkî.
- Minorsky, V. F. (1964). Roman and Byzantine Campaigns in Atropatene. *Iranica*.
- Mîr Seyyid Hamîdeddîn Muhammed b. Seyyid Burhâneddîn Hâvendşâh b. Kemâleddîn Mahmûd el-Belhî Mîrhând. (1339 hş.). *Târîh-i Ravzatu's-*

Safâ (Cilt V). Pîrûz.

- Muhammed b. Muhammed b. Ahmed Tûsî. (1382 hş.). *'Acâyibu'l-Mahlûkât* (Tsh. Menuçehr Sutûde). İntişârât-i İlmî ve Ferhengî.
- Naumann, R. (1386 hş.). *Vîrânehâ-yi Tatht-i Süeymân ve Zendân-i Süleymân*. (Çev. Ferâmerz Necd Semî'î). Sâzmân-i Mîrâs-i Ferhengî.
- Özen, F. (2022). *İlhanlı Devleti'nin Dağılışı ve Halefi Olan Devletler (1335-1350)*. Berikan Yayınları.
- Özgüdenli, O. G. (2009). *Gâzân Han ve Reformları (1295-1304)*. Kaknüs Yayınları.
- Pigulevskaya, N. V. (1377 hş.). *Şehrhâ-yi Îrân der Rûzgâr-i Pârtiyân ve Sâsânîyân*. İntişârât-i İlmî ve Ferhengî.
- Pope, A. U., Crane, M., & Wilber, D. (1937). The Institute's Survey of Persian Architecture: Preliminary Report on Takht-i Sulayman. *Bulletin of the American Institute for Iranian Art and Archaeology*, V, 71-105.
- Rawlinson, H. C. (1841a). Notes on a Journey from Tabriz, Through Persian Kurdistan, to the Ruins of Takht-i Suleiman and from Thence by Zenjan and Tarom to Gilan, in October and November 1838. *Journal of the Royal Geographical Society of London*, 10, 1-64.
- Rawlinson, H. C. (1841b). Memoir on the Site of the Atropatenian Ekbatana. *Journal of the Royal Geographical Society of London*, 10, 65-158.
- Reşîduddîn Fazlullah Hemedânî. (1338 hş.). *Câmi'u't-Tevârîh* (Tsh. Behmen Kerîmî). İntişârât-i İkbâl.
- Ruska, J. (1934). Shiz. In *Encyclopedia of Islam* (Cilt IV, s. 385).
- Schippmann, K. (1971). *Die iranischen Feuertempel*.
- Serferâz, A. E. (1347 hş.). *Takht-i Süleymân*. İntişârât-i Müessese-i Târîh ve Ferheng-i Îrân.
- Sultanzade, H. (1365 hş.). *Mukaddeme'î ber Târîh-i Şehrneşîn der Îrân*. Neşr-i Âbî.
- Sümer, F. (1970). Anadolu'da Moğollar. *SAD*, 1, 1-147.
- Şihâbüddîn Muhammed b. Ahmed b. Ali el-Hurendizî ez-Zeyderî en-Nesevî. (1366 hş.). *Sîretu's-Sultân Celâleddîn Mengübirtî* (Çev. Muhammed Ali Nâsîh). İntişârât-i Sa'dî.
- Şükûn, Z. (1984). *Ferheng-i Ziya* (Cilt III). MEB Yayınları.
- Uyar, M. (2013). İlhanlı Devleti'nin Önemli Yaylak ve Kışlakları. *Prof. Dr. Erdoğan Mercil'e Armağan* (ss. 244-257). Bilge Kültür Sanat Yayınları.
- Uyar, M. (2020). *İlhanlı Devleti'nin Askerî Teşkilatı*. TTK Yayınları.
- Wilber, D. N. (1346 hş.). *Mî'mârî-yi İslâmî-yi Îrân der Dovre-i İlhânânî* (Çev. Abdullah Feryâr). Neşr-i Kitâb.
- Wilber, D. N. (1938). The Parthian Structure of Takht-i Suleman. *Iranica*, 7, 389-410.
- Yahya b. Abdullatîf Kazvînî. (1314 hş.). *Lubu't-Tevârîh*. Çâp-i Müessese-i Hâver.
- Yıldırım, N. (2012). *İran Mitolojisi*. Pinhan Yayınları.
- Yıldırım, N. (2007). *İran Edebiyatı*. Pinhan Yayınları.
- Zâkirî, M. (1379 hş.). Muğân ve Nakş-i Ânân der Ferheng-i Îrân Zemîn. *Ma'ârif*, 3, 95-130.
- Zekeriya b. Muhammed b. Muhammed Kazvînî. (1373 hş.). *Âsâru'l-Bilâd ve Ahbâru'l-İbâd*. İntişârât-i Emîr Kebîr.

İnternet Kaynakları

- <https://www.isna.ir/photo/orumiyeh22878/%D9%85%D8%AC%D9%85%D9%88%D8%B9%D9%87-%D8%AA%D8%A7%D8%B1%DB%8C%D8%AE%DB%8C-%D8%AA%D8%AE%D8%AA%D8%B3%D9%84%DB%8C%D9%85%D8%A7%D9%86%D8%AA%DA%A9%D8%A7%D8%A8#13>
- <https://www.isna.ir/photo/orumiyeh22878/%D9%85%D8%AC%D9%85%D9%88%D8%B9%D9%87-%D8%AA%D8%A7%D8%B1%DB%8C%D8%AE%DB%8C-%D8%AA%D8%AE%D8%AA-%D8%B3%D9%84%DB%8C%D9%85%D8%A7%D9%86%D8%AA%DA%A9%D8%A7%D8%A8#4>

Structured Abstract

With its unique natural features, Sugurluk, known today as Taht-i Süleyman, appears as a place inhabited and used effectively from the Sassanid period until the Safavid period, except the Seljuk age. During the Sassanid period, Sugurluk contained a necessary truce and was called Âzergoşnasb, Genzek in Pahlavi, and Şîz in Arab rule. After the Sassanids, Taht-i Süleyman lived its brightest period during the Ilkhanid period as a hunting lodge, a summer mansion, a center where state affairs were carried out, and a place where the treasures of the Ilkhanid dynasty were kept. The place, called Sugurluk during the Ilkhanid period, was used as a settlement area during the Sasanids and Arab domination before the thirteenth century. This area, which contains the Azergoşnasb Ateşgedesi, one of the three great temples of the Sassanid period, was called Genzek in Pahlavi sources and Şîz in Arabic sources. This place is known today as Taht-i Süleyman. The Fire of Azergoşnasb, one of the most important temples of the Sassanid period, continued its activities until the end of the tenth century after the Sassanids. This place where Ateşgedesi is located was called Şîz during the Arab domination. Şîz was not inhabited for two centuries after the eleventh century.

Sugurluk, one of the essential places of Ilkhanid history, is a settlement used for many purposes and has different names throughout history. In our research, in which we tried to convey the importance and historical process of Sugurluk during the Ilkhanid period, we tried to reveal the functionality of the Sugurluk settlement, which was mainly used as a hunting lodge and summer palace, especially in terms of political, military, financial and cultural aspects, during the Ilkhanid period. Sugurluk, which maintained its functionality starting from the time of İlhan Abaka until the last period of the Ilkhanids, appears as a place mentioned in the current political conflicts, especially starting from the period of İlhan Argun until Gazan Mahmud Khan accedes to the Ilkhanid throne. The campus, known today as Taht-i Süleyman and called Sugurluk during the Ilkhanid period, has been reopened for settlement. In Ilkhanid period sources, it was called Taht-i Süleyman, Suturlik, Surluk and Sugurluk. During the Ilkhanid rule, a hunting lodge and some buildings were built in Sugurluk, where the Ilkhans and the dynasty members stayed. Sugurluk, which has been used very effectively, mainly since the time of İlhan Abaka, served as a summer palace settlement or hunting lodge where state affairs were discussed, the private treasures of the Ilkhanid dynasty were protected, and politicians stayed. Sugurluk, not well known as a place where important decisions regarding Ilkhanid history were taken, became an important political place during the Ilkhanid period, beyond being a summer settlement. It was the location of significant events where Büyük Bulugan Hatun, who had an essential place in the Ilkhanid history, stayed with his army, where Prince Gazan spent his childhood years, where İlhan Argun appointed Emir Buka and later Sa'du'd-delve as his vizier. Still, the Ilkhanid In our study, we aim to introduce Sugurluk, which remains between the lines in historical research, with its historical process.

Great Bulugan Hatun, who was the wife of the Ilkhanid rulers during the periods of İlhan Abaka, İlhan Argun, and İlhan Keyhatu and had an essential place in the country's politics, spent some of her time in Sugurluk with her army. The great treasure of Büyük Bulugan Hatun, which was very valuable in the eyes of İlhan Abaka and which was also gifted by İlhan Abaka and contained precious stones and pearls, was kept in Sugurluk. It is also known that Büyük Bulugan Hatun spent some of her time in Sugurluk with Prince Gazan, who was handed over to her for education at the age of three. After Great Bulugan Hatun, her treasure in Sugurluk was left to Prince Gazan by the order of İlhan Abaka. This treasure was probably kept in Sugurluk after Bulugan Hatun's death. During the time of İlhan Argun, Sugurluk maintained its essential place in Ilkhanid history; Argun appointed Emir Buka and later Sa'du'd-devle as his vizier while he was in Sugurluk. Again, while İlhan Argun was in Sugurluk, he inspected the treasure of Büyük Bulugan Hatun, who had passed away then. After keeping a few pieces in this treasure for himself, he requested that the treasure in Sugurluk be sealed and preserved in the name of Gazan, as ordered by İlhan Abaka. Sugurluk was an important place not only for the Ilkhan dynasty members but also for the Ilkhanid era. It is also known that some bureaucrats who took advantage of the presence of state officials and had complaints came to Sugurluk to present their situation. Some of the Ilkhanid emirs resided in Sugurluk from time to time. During the Keyhatu-Baydu and then Baydu-Gazan conflict, some Ilkhanid statesmen were in Sugurluk or chose to leave Sugurluk to react and support the person they supported.

Osmanlı'dan Cumhuriyet'e Artvin Bölgesinde İdari Yapı

Administrative Structure of the Artvin Region from the Ottoman Empire to the Republic

Muammer DEMİREL

(Sorumlu Yazar-Corresponding Author)

Bursa Uludağ Üniversitesi Eğitim Fakültesi, Türkçe ve Sosyal Bilimler Eğitimi Bölümü, Sosyal Bilimler Eğitimi Ana Bilim Dalı, Bursa, Türkiye

Department of Turkish and Social Sciences Education, Social Studies Education, Bursa Uludağ University Faculty of Education, Bursa, Türkiye
mdemirel@uludag.edu.tr

Bu çalışma, II. Uluslararası Karadeniz Tarihi Sempozyumu'nda (Trabzon, 6-7.06.2024) sunulan bildirinin genişletilmiş hâlidir.

This study is an expanded version of the paper presented at the II. International Black Sea History Symposium (Trabzon, 6-7.06.2024).

Geliş Tarihi/Received 23.09.2024
Revizyon/Revision 17.12.2024
Kabul Tarihi/Accepted 05.01.2025
Yayın Tarihi/Publication Date 30.01.2025

Atıf

Demirel, M. (2025). Osmanlı'dan Cumhuriyet'e Artvin Bölgesinde İdari Yapı. *Turcology Research*, 82, 56-70.

Cite this article

Demirel, M. (2025). Administrative Structure of the Artvin Region from the Ottoman Empire to the Republic. *Turcology Research*, 82, 56-70.

The content of this journal is licensed under a Creative Commons Attribution-NonCommercial 4.0 International License.

Öz

Gürcü krallıkları yönetiminde olan Artvin bölgesinin ilk fethi Karadeniz sahilinden başlandı. Şehzade Selim'in Trabzon valiliği sırasında Batum'a kadar alındı. Çoruh havzası ise Kanunî Sultan Süleyman'ın ikinci İran Seferi sırasında fethedilmeye başlandı. 1549 yılında Tortum, Nihah, Pertekrek kaleleri fethedildi, ileri harekete devam eden Osmanlı kuvvetleri 1550 yılından Livane ve devamında Ardanuç, İmerhev ve Şavşat fethetti. Yeni fethedilen bu yerler sancak yapılarak Erzurum Beylerbeyliğine başlandı. Başlangıçta sancak beyliklerine yerli Hıristiyan Beyler tayin edildi. Kısa bir zaman sonra bu beyler Müslüman oldu. Bu sancakların bir kısmı yurtluk ve ocaklık olarak verildi.

Ahıska bölgesi 1578 yılında fethedilip Çıldır Eyaleti kurulunca Artvin bölgesindeki Pertekrek, Livane-i Ulya, Nisf-i Livane, Ardanuç, Şavşat sancakları bu eyalete bağlandı. 1828-1829 Osmanlı-Rus Savaşında Çıldır Eyaletinin merkezi olan Ahıska Rusya tarafından işgal edilmiş, Ahıska'nın işgalinden sonra bir müddet daha Çıldır Eyaleti varlığını sürdürdü ise de daha sonra lağvedilerek bağlı Erzurum vilayetlerine bağlandı.

Artvin bölgesinin sahil kesiminde yer olan Hopa yeni kaza yapıldığında Trabzon Vilayeti Batum sancağına bağlandı. Aynı tarihlerde Livane, Ardanuç, Şavşat, Kiskim (Pertekrek) sancakları da kaza idari yapısına dönüştürüldü.

"93 Harbi" sonunda imzalanan Berlin anlaşmaları ile Elviye-i Selasa (Kars, Ardahan, Batum) sancakları savaş tazminatı olarak Rusya'ya terk edildi. Bu sancakların içinde kalan Artvin bölgesinden Livane, Ardanuç ve Şavşat kazaları da Rusya'ya bırakıldı.

Millî Mücadele sırasında 1921 yılından Livane (Artvin), Hopa, Ardanuç ve Şavşat Anavatan'a katıldı. 1924 yılında Artvin Vilayeti kuruldu ve bu kurtarılan yerlerle birlikte Yusufeli kazası da Artvin Vilayetine bağlandı. Daha sonra Artvin Vilayetinin ismi Çoruh olup merkezi Rize'ye taşındı ise de 1936 yılından tekrar Artvin'e taşındı ve 1956 yılında yeniden Artvin Vilayeti ismini aldı.

Anahtar Kelimeler: Artvin, İdari yapı, Osmanlı, Türkiye Cumhuriyeti.

Abstract

The first conquest of the Artvin region, which was under the rule of the Georgian kingdoms, began on the Black Sea coast. During the governorship of Prince Selim in Trabzon, it was taken as far as Batum. The Çoruh basin began to be conquered during the Second Iranian Campaign of Suleiman the Magnificent. In 1549, Tortum, Nihah, Pertekrek castles were conquered, and the Ottoman forces, continuing their advance, conquered Livane and then Ardanuç, İmerhev and Şavşat in 1550. These newly conquered places were made into sanjaks and the Erzurum Beylerbeylik was started. In the beginning, local Christian Beys were appointed to the sanjak beys. After a short while, these beys became Muslims. Some of these sanjaks were given as yurtluk and ocaklık.

When the Ahıska region was conquered in 1578 and Çıldır Province was established, the Pertekrek, Livane-i Ulya, Nisf-i Livane, Ardanuç, and Şavşat districts in the Artvin region were attached to this province. In the 1828-1829 Ottoman-Russian War, Ahıska, the center of Çıldır Province, was occupied by Russia. After the occupation of Ahıska, Çıldır Province continued to exist for a while, but was later abolished and attached to the Erzurum provinces.

When Hopa, located on the coastal part of the Artvin region, was made a new district, Trabzon Province was attached to Batum district. At the same time, Livane, Ardanuç, Şavşat, and Kiskim (Pertekrek) districts were also converted into district administrative structures.

With the Berlin agreements signed at the end of the "93 War", Elviye-i Selasa (Kars, Ardahan, and Batum) districts were ceded to Russia as war compensation. Livane, Ardanuç and Şavşat districts from the Artvin region within these districts were also left to Russia.

During the War of Independence, Livane (Artvin), Hopa, Ardanuç and Şavşat were annexed to the Motherland in 1921. Artvin Province was established in 1924 and Yusufeli district was also connected to Artvin Province along with these liberated places. Later, the name of Artvin Province was Çoruh and its center was moved to Rize, but in 1936 it was moved back to Artvin and in 1956 it was renamed Artvin Province again.

Keywords: Artvin, Administrative structure, Ottoman, Republic of Turkey

Giriş

Bölgenin Osmanlılar Tarafından Fethi

XV. yüzyılda Osmanlı Devleti güçlenip dünya devleti olduğu sırada Artvin bölgesinin¹ sınırları içinde bulunan Gürcistan, İran ile Osmanlı Devleti arasında sıkışmış ve iki devletin hâkimiyet mücadele alanı idi. İstanbul fethedilip Bizans İmparatorluğu ortadan kalkınca bölgenin Avrupa ile kültür bağlantısı kesintiye uğradığı gibi ekonomik açıdan da zayıf Gürcistan için yıkım daha fazla oldu. İç ve dış ticaret durdu, şehir merkezlerinde hayat zorlaştı, şehirler küçüldü, kırsal kesimde para ile yapılan alışverişin yerini takas sistemi aldı.

Osmanlı Devleti'nin Doğuya doğru fetihlerinin başladığı yıllarda Gürcistan'da iç savaş çıktı. 1465 yılında çıkan iç savaşta Gürcistan Kralı VIII. Giorgi, Samsthe Atabegi Kvarkvare tarafından mağlup ve esir edilince siyasi birliği ortadan kalkan Gürcistan, bağımsız krallıklar ve atabeyliklere parçalandı.

XV. yüzyılda Gürcistan Kartli, Klarjeti, İmereti krallıkları ile Samtshe Saatabago (Atabey Yurdu) olarak dört parçaya bölündü.

Gürcistan'daki parçalanmada Artvin'in Sahil kesimleri İmereti ve iç kesimleri Saatabago/Atabey Yurdu denilen Samtshe sınırları içinde kaldı. Merkezi Ahıska olan Saatabago'nun sınırları, Borcomi vadisinden Çoruh boylarına, oradan Erzurum'a değin geniş bir alanı kapsamaktaydı (Berdzenişvili & Canaşa, 1997, s. 225).

1461'de Fatih Sultan Mehmed, Trabzon'u fethettikten sonra Batı Gürcistan bölgesinde Batum ve Acara taraflarına akınlar yapılarak buralar da fethedildi (Karamanlı, 1995, s. 314-316). Ancak daha sonra Osmanlı kuvvetleri buralardan çekilmek zorunda kaldı. Osmanlıların sınıra dayanması ile Atabeylerden bazıları hemen hasmane tavırları terk ederek dostluğu ve Osmanlılara itaati seçtiler. Fatih Sultan Mehmed, Trabzon'u fethettikten sonra Yusufeli bölgesinde hüküm süren komşu Atabeylerden Pertekrek Beyine 'nâme' (mektup) göndererek itaate davet etmiştir. Rivayete göre, Pertekrek Beyi, itaat ederek Osmanlı'ya bağlılığını bildirmiştir (Muvahhid Zeki, 2010, s. 199)².

Şah İsmail İran'a hâkim olduktan sonra Anadolu'da Şia yayılmasını artırarak Anadolu halkı üzerinde etkin olmaya başlamış ve aynı zamanda Osmanlı ile Safevilere arasında çekişme alanı olan Gürcistan'da da İran etkisini artırmıştır. Celalzâde'nin ifadesine göre II. Bayezid döneminde uzun süre sefer yapılmadığından Anadolu'daki gençler sefer için bölük bölük Şah İsmail'e katılmaktaydı. Trabzon Sancak Beyi Şehzade Selim bu olumsuzlukların önüne geçmek üzere önce Kelkit ve Erzincan taraflarına akın düzenledi. Daha sonra Gürcistan üzerine harekete geçen Şehzade Selim yapacağı akın için Anadolu'nun doğu ve orta (Anadolu, Rum ve Karaman) kesimlerinden asker topladı. Şehzade Selim'in Gürcistan üzerine yapacağı seferde Anadolu'dan asker toplamada asıl gayesi Anadolu halkını Kızılbaş inancının yayılmasına karşı şuurlandırmaktı. Hatta Şehzade Selim, bu etkiyi oluşturmada sefere katılanların aldığı ganimetlerden beşte birlik devlet payını almayarak hem gençleri daha fazla Osmanlı'ya bağlamayı hem de memleketlerinde Osmanlı sempatisini yaymalarını istiyordu (Celalzâde Mustafa, 1990, s. 59-60). Şehzade Selim, 1508 yılında Gürcistan'a düzenlediği seferinde İmereti'nin başkenti Kutais'e girdi. Bu sefer sırasında Samtshe Atabeyi Emirza Çabuk, Osmanlı ordusunu karşılayarak bağlılığını bildirdi ve Kutais'e kadar Şehzade Selim'e rehberlik etti (Berdzenişvili & Canaşa, 1997, s. 225; Kırcıoğlu, 1993, s. 86-89). Şehzade Selim'in İmereti'ye düzenlediği seferin tarihi hakkında 1508, 1509, 1510 ve 1512 gibi değişik tarihler verilmektedir.

Arazinin sarplığından Şehzade Selim, Çoruh nehrinin güney bölgelerinde ilerleyemedi (Gümüş, 2000, s. 51-57). Şehzade Selim'in bu akını ile Batum bölgesi fethedildi ve Osmanlı idaresine bağlandı. Daha sonra İran etkisi ile bölge Gürcü akınlarına uğrayıp zaman zaman el değiştirirse de yeni akınlarla geri alındı. Bugünkü Artvin Vilayetinin sahil kesimi de böylece fethedilerek Türk idaresine bağlandı. Günümüzde Arhavi, Hopa ve Kemalpaşa ilçeleri içinde kalan yerler bir daha Türk idaresinden ayrılmadı.

Erzurum'u fethinden sonra Osmanlı Devleti, Samtshe Atabeyliği ile komşu olmuştur. Samtshe Atabeyliği'nde Emirza Çabuk Osmanlı Devleti'ne bağlılığını sürdürmüştü, ancak Emirza Çabuk sonra tahta oturan oğlu Kvarkvare ve onun oğlu Kayhusrev'in Osmanlı ve İran arasında sürekli saf değiştirmesi üzerine Samtshe Atabeyliği Osmanlı Devleti için güvenilmez komşu olmuştur (Gümüş, 2000, s. 62).

İran savaşları devam ederken İmereti Kralı Bagrat, 1535 yılında Murcaheti Savaşı'nda Kvarkvare'yi esir ederek Samtshe Atabeyliği'ni büyük ölçüde nüfuzu altına aldı. Kvarkvare'nin beylerinden Otar Sakaşvili, Kvarkvare'nin oğlu Keyhusrev'le birlikte İstanbul'a giderek Padişah'tan yardım istemesi üzerine Osmanlılar, Samtshe Atabeyliği'ne sefer açmaya karar verdi (Berdzenişvili & Canaşa, 1997, s. 225; İnbaşı, 2008, s. 45). Erzurum Beylerbeyi Mehmed Han Gürcistan seferine memur edildi. 1536 ilkbaharında hazırlıklarını yapan Mehmed Han, 4 Temmuz 1536 tarihinde Tortum, Narman, Oltu ve Pertekrek yönünde Gürcistan'a sefere çıktı ve Gürcü ordularını ağır mağlubiyete uğrattı. Savaşın nerede cereyan ettiği kayaklarda zikredilmemektedir. Mehmed Han'ın 1536 yılında çıktığı Gürcistan seferi iki yıl kadar sürdü, Mehmed Han, savaşlar sonunda

¹ Bu makalede Artvin bölgesi olarak isimlendirilen alan, 1936 ve 1956 tarihlerinde son idari yapısı oluşturulan Artvin Vilayeti coğrafi alanıdır.

² 1926'da Pertekrek Beyleri süalesinden Şerif Bezâde Faik Bey'de Fatih'in mektubu ve başka bazı belgelerin mevcut olduğunu Muvahhid Zeki öğrendiğini, ancak bunları görerek yazmadığını kaydetmektedir.

1538'da Gürcü Samtshe Atabeyliği'nden Micinkerd, Zivin, Kağızman, Kars, Narman, Oltu'nun güneyi, Tortum'da Kisha Deresinin yukarı kısımları (Aydın, 1998, s. 65) ve Livane Deresi denilen Çoruh boylarını fethetti. 1538'de yeni fethedilen Livane Deresinde Livane sancağı kuruldu, sancak beyliğine 7 Nisan 1538 tarihinde Kullar Ağası Murad Bey 200.000 akçe hasla tayin edildi. Pertekrek'te kurulan Livane sancağı, Pertekrek Kalesinin batı ve kuzey batı taraflarını ihtiva etmekteydi (BOA, TD, 190, s. 8; Aydın, 1998, s. 262).

İmereti Kralı Bagrat, 1541 yılında Samtshe Atabeyliği'ne saldırıp Atabey Keyhusrev kuvvetlerini mağlup ederek Samtshe Atabeyliği topraklarını işgal etti (Gümüş, 2000, s. 132). Daha önce Osmanlıların fethedip sancak yaptığı Pertekrek Kalesi ve diğer bağlı kaleler, bu savaş sırasında Kral Bagrat tarafından zapt edildi (Aydın, 1998, s. 65).

Kanuni Sultan Süleyman'ın İkinci İran Seferi sırasında Gürcülerin sınır boyunda yığınak yaptıkları öğrenildi. Bunun üzerine, Üçüncü Vezir Ahmed Paşa Gürcistan seferine çıkması üzere görevlendirildi (4 Ağustos 1549). Erzurum, Maraş, Karaman ve Sivas (Rum) beylerbeyleri de Ahmed Paşa'ya yardım etmek üzere görevlendirildi. Ahmed Paşa komutasındaki kuvvetler Erzurum'da toplanarak Erzurum Kalesi'ndeki büyük topları da alıp 9 Eylül 1549 günü Tortum Kalesi önüne geldi. Dört günlük muhasaradan 13 Eylül 1549 tarihinde Tortum Kalesi âmân teslim oldu. 18 Eylül günü hücum ile Akçakale, 25 Eylül günü Kemhis Kalesi fethedildi.

Ahmed Paşa, fethedilen yerlere nizam verdikten sonra Erzurum ve Sivas beylerbeylerini Livane vadisi adıyla meşhur olan Yusufeli-Artvin bölgesine akına gönderdi. 7 Ekim 1549 (15 Ramazan 956) tarihinde Pertekrek Kalesi ve ona bağlı olan iki kale (Celal-zâde, 2009, s. 265).³ Kiskim ve Nihak kaleleri fethedildi (Hamdullah bin Mustafa, s. 91b-92a)⁴. Fetihden hemen sonra Livane vadisinde 8 Ekim 1559 tarihinde Pertekrek sancağı kurularak sancak beyliği Erzurum Kethüdası Ferhad Bey'e verildi.

Kara Şahin Mustafa Paşa'nın Erzurum Valiliği zamanında 1550 yılında Gürcistan üzerine iki sefer daha yapıldı. Bizzat Beylerbeyi Mustafa Paşa tarafından komuta edilen ilk sefer Gürcistan/İşhan üzerine yapılarak İşhan'da savaş yapıldı. Bu zafer sonucunda Gürcü beylerinden Mervan'ın bölgesinde yer alan İşhan ve İphan'nın içinde olduğu dört kale ile Tavuskar bölgesi fethedildi. İkinci sefer Trabzon Sancak Beyi Mustafa Paşa komutasında Trabzon, Şarkî Karahisar, Amasya ve Canik sancakları askerinin katıldığı seferde Gönve üzerine gidilerek Maçahel ile birlikte dört kale daha fethedildi.

1551 yılında Erzurum Beylerbeyi İskender Paşa, Ardanuç Seferine çıktı, Ardanuç fethedildikten sonra ileri harekâta devam edilerek Arsiyan dağına kadar Ardahan ve Hanak bölgeleri alındı. İran taraftarı olan Gürcü beylerinden Livar ve Keyhusrev'in Ardahan'dan adam kaçırmaları üzerine İskender Paşa 1552 yılında hareket ederek Gürcü beyleri ve yanlarındaki İran kuvvetlerini bozguna uğrattı. Bu sefer sonucunda Şavşat, Livane (Artvin) ve Acara bölgesi Gürcü beyleri Osmanlı'ya itaat ederek bağlandı (Aydın, 1998, s. 70-74).

İdari Yapı

Böylece 1552 yılında Artvin bölgesinin fethi tamamladı. Fetihden sonra bölgede Erzurum Beylerbeyliğine bağlı sekiz sancak kuruldu. Bu sancaklar; Liva-i Pertekrek, Liva- i Nısf-i Livane,⁵ Liva- i Livane, Liva-i Ardanuc, Liva- i Şavşat, Liva- i İmerhev, Liva-i Maçahel ve Liva- i Batum'dur. Livane deresinde Pertekrek, Nısf-i Livane ve Livane adı ile üç sancak kurulmasına rağmen Pertekrek ve Livane sancaklarına tevcihat yapıldığı halde Nısf-i Livane sancağına atama yapılmayarak iki sancak beyinin ortak tasarrufuna bırakıldı. Bu sancaklar ilk kuruldukları dönemde Erzurum Beylerbeyliğine bağlandı.

Bugünkü Artvin Vilayetinin sahil bölgesinde yer alan Arhavi, Hopa ve Kemalpaşa ilçeleri bölgesinde yer alan yerleşim yerleri Batum sancağı idari yapısına bağlı idi.

1548 – 1574 (955–982) tarihleri arasında Erzurum beylerbeyliğine bağlı sancaklar (Sevinç, 1994, s. 47-54):

³ "... Ramazan-i şerifin on birinci günü asker-i zafer ile avdet Memâlik-i Gürcden (Gürcistan) Livane deresi dimekle ma'rûf ma'mûr vilayete akıncılar salunub asker-i cerrâr ganayim-i bîşümâra mâlik oldular. Küffâr-i delâlet-i âsar Gürc (Gürcistan) muazzam kal'alarından Pertekrek nâm kal'aları ile ana tâbi iki pâre kal'alarından dahi hücum-i mecnun-i zafer nişân ile alunub Ramazan-i şerifin on beşinci günü kahr ile feth olundu...", Kayseri, 2009, s. 562.

⁴ "...Ba'de ez-in kal'a-i Keskin (Kiskim) ve kal'a-i Nihak ve anın civarında Pertekrek nâm bir azîm kal'a olub üzerlerine varılıb seng-i cenkle âlemi başlarına terk idüb zikr olunan kıl'a cebren ve kahren keferenin ellerinden alunub zabt olunduk da ol-tarafda olan kal'alar müstahfizleri asker-i İslâmın bu selâbet-i muahbbetine muttali olub...", Hamdullah bin Mustafa (Şehsuvar-zâde), *Camiü'l- Cevâhir, Tarih-i Sultan Seli ve Sultan Süleyman*, Millet Kütüphanesi, Reşid Efendi, No: 655, vr. 91b-92a.

⁵ Bu sancağın ismi başlangıçta Nısf-ı Livane ve Pertekrek yazıldığı halde daha sonraki belgelerde sadece Nısf-ı Livane olarak yazılmaktadır.

Evliye-i Vilayet-i Erzurum	
Livâ-i Erzurum	Livâ-i Mamervan
Livâ-i Trabzon	Livâ-i Ardanuç
Livâ-i Karahisar-i Şarki	Livâ-i Küçük Ardahan
Livâ-i Kiğı	Livâ-i Kızucan
Livâ-i Pasin	Livâ-i Tortum
Livâ-i İspir	Livâ-i Ardahan
Livâ-i Hınıs	Livâ-i Pertekrek ve Nisf-i Livane
Livâ-i Çimişgezek	Livâ-i Livane
Livâ-i Sağman	Livâ-i Kars
Livâ-i Şavşat	Livâ-i Şavşat
Livâ-i Pertek an-ülka-i Çemişgezek	Livâ-i İmerhev
Livâ-i Oltu	Livâ-i Acara
Livâ-i Batum	Livâ-i Malazgird
Livâ-i Bardiz	Livâ-i Nevahi-ı Tekman

Osmanlı – Safevi mücadelesinde 9 Ağustos 1578’de yapılan Çıldır Savaşı’nın Osmanlı kuvvetlerinin zaferi ile sonuçlanması sonucunda Çıldır ve Atabeg ülkesi tamamen fethedildi. Çıldır ve Ahıska bölgelerinin fethinden hemen sonra Atabegler yurdu birleştirip 1 Temmuz 1579 (6 Cemaziyelevvel 987) tarihinde Çıldır Eyaleti kuruldu (Emecen, VIII, s. 300). Atabegler yurdu bir parçası olan Livane deresi denilen Çoruh Havzasında Erzurum Eyaletine bağlı olan Pertekrek, Livane, Nisf-ı Livane, Ardanuç, Şavşat, İmrehev ve Maçahel, Acara sancakları Çıldır Beylerbeyliğine bağlandı.

1578 – 1588 tarihli sancak tevcih defterinde Pertekrek sancağı hem Erzurum vilayeti sancakları arasında hem de Çıldır vilayeti sancakları arasında gösterilmektedir. Erzurum vilayeti içinde gösterilen Ardanuç ve Livane sancakları için “Çıldır beylerbeyliğine nakil olunmuştur.” notu düşülmüştür. Şavşad, Nisf-ı Şavşad sancakları ise Erzurum Beylerbeyliğine tabi olarak yazılmıştır. Çıldır Eyaletinin kuruluş döneminde Arpalu, İmerhev, Pertekrek, Ardanuç, Livane, Hacrek, Aspanca ve Acara’dan oluşan yedi sancağı vardır.

16. yüzyıl başında Yavuz Sultan Selim’in Doğu Karadeniz bölgesinde fetihler gerçekleştirdikten sonra Trabzon sancağının sınırlarını genişletti. Arhavi, Trabzon sancağına bağlı kazalardan biridir (Gökbilgin, 1962, s. 293-337). Daha sonra Trabzon, Batum ile birlikte müstakil beylerbeylik yapıldı (BOA, KK, 262, s.213-214; Kunt, 1978, s. 174-176). Bu Eyaletin tek sancağı Gönnye idi. Gönnye sancağının merkezi Batum şehrine yakın Gönnye/Gonio köyüdür (Orhankazi, 2021, s. 171-188). Arhavi ve Hopa bölgeleri Gönnye sancağına bağlıdır.

1609 (1018) tarihli sancak tevcihatları, hasları ve askerlerinin (cebeler / tımarlı sipahiler) sayısını kaydeden Ayn Ali Efendi’nin risalesine göre, Çıldır Eyaletinin Paşa sancağı Çıldır olup 13 sancağı daha vardır. Bunlardan Pertekrek, Livane, Nisf-ı Livane ve Şavşat sancakları yurtluk, ocaklık ve mülkiyet yolu ile tasarruf olunmaktadır (Ayn Ali Efendi, 1280, s. 27-28).

1646 yılında Erzurum Beylerbeyi olan Defterdarâze Mehmed Paşa’nın yanında gümrük memuru olarak Erzurum’a gelen (İlgürel, XI, s. 529-533) ve Doğu Anadolu ile ilgili ayrıntılı açıklamalar yapan Evliya Çelebi, Çıldır Eyaletinin 15 sancağı olduğunu kaydetmektedir. Bu sancaklar, Ahıska (Paşa sancağı), Pertekrek, Livane, Nisf-i Livane, Oltu, Ardanuç, Şavşat, Hirtız (Hertos), Ardahan-i Büzürg, Hacarek (Göle), Poshov, Maçahel, Acara, Penek’tir. Evliya Çelebi, sancakları, statüleri ile sancakların has, zeamet ve tımar miktarlarını vermektedir. Çıldır Eyaletinde dört sancak; Pertekrek, Livane, Nisf-ı Livane ve Şavşat yurtluk, ocaklık ve mülkiyet esasları ile verilmiştir. Pertekrek, Livane ve Nisf-ı Livane ayrı sancaklar olarak yazılmasına rağmen sancakların hasları yazılırken Liva-i Livane için “ber-vech-i ocaklık iki sancak bir yerdedir” denilerek Livane ve Nisf-ı Livane sancaklarının aynı sancak beyi tarafından tasarruf edildiği kaydedilmiştir. Evliya Çelebi’nin vermiş olduğu sancak hasları Ayn Ali Efendi rakamları ile aynıdır (Evliya Çelebi, 1999, s. 163).

18. yüzyılın ilk yarısında 1717-1730 tarihlerini kapsayan tevcihat defterine göre, Çıldır Eyaletinin merkezi Ahıska’da (Astiha) olduğu anlaşılmaktadır. Zira Çıldır ayrı sancak olarak yazılmış ve önceki sancak beyi Mehmed Halife vefat edince Çıldır Beylerbeyi İsak Paşa’nın oğlu Hafız Mehmed’e tevcihat yapılmıştır. Bu defterde Çıldır Eyaletinin sancakları artırılarak 23 olmuştur. Artvin’in bugünkü Yusufeli bölgesinde Kiskim sancağı kurulmuş, ancak sancak beyi tayin edilmemiştir (BOA, KK, 523, s. 31-34; Başar, 1997, s. 119-125).

17 ve 18. Yüzyıllarda Çıldır Eyaletine bağlı sancaklar:

1609	1717-1730
Livâ-i Çıldır Paşa sancağı	Livâ-i Mamervan
Livâ-i Oltu	Livâ-i Nısf-ı Livane ve Pertekrek (Ocaklık)
Livâ-i Hertos (Hirtiz)	Livâ-i Oltu
Livâ-i Ardanuç (sonradan ilave olundu)	Livâ-i Ardanuç
Livâ-i Ardahan-i Büzürg (Tavusker)	Livâ-i Şavşad
Livâ-i Hacarek (Göle)	Livâ-i Pertekrek
Livâ-i Poshov (Ahışa)	Livâ-i Ardahan-ı Büzürg
Livâ-i Maçahel (Ahilkelek)	Livâ-i Nısf-ı Livane
Livâ-i Acara (Taralet)	Livâ-i Maçahel
Livâ-i Penek (Cırcır)	Livâ-i Penek
Livâ-i Pertekrek (Yurtluk ve ocaklık ve mülkiyet üzere)	Livâ-i Acara-ı Ulya (Ocaklık)
Livâ-i Livane (Yurtluk ve ocaklık ve mülkiyet üzere)	Livâ-i Acara-i Süfla (Ocaklık)
Livâ-i Nısf-ı Livane (Yurtluk ve ocaklık ve mülkiyet üzere)	Livâ-i İmerhev
Livâ-i Şavşad (Yurtluk ve ocaklık ve mülkiyet üzere)	Livâ-i Aspinza (Ocaklık)
	Livâ-i Posthov
	Livâ-i Hertus
	Livâ-i Altun-Kal'a
	Livâ-i Astiha
	Livâ-i Çıldır
	Livâ-i Ahalkelek
	Livâ-i Kiskim der Çıldır
	Livâ-i Cecerek nâm-i diğer Göle
	Livâ-i Acara (Ocaklık)

1828–1829 Osmanlı-Rus Savaşı'nda Ahıska ve Ahilkelek'in Ruslar tarafından işgal edilmesiyle Çıldır Eyaletinin merkezi Oltu'ya taşındı (Emecen, VIII, s. 301). Artvin bölgesindeki sancaklar Çıldır Eyaletine bağlı olarak devam ettirildi.

Osmanlı Devleti'nde ilk nüfus sayımı genel olarak 1830 yılında yapıldı. Ancak uzak bölgelerin sayımı sonraki yıllarda ancak tamamlanabildi. Çıldır Beylerbeyliği bölgesinin nüfus yazımı 1835 yılında yapıldı. Bu sayımda Çıldır Eyaletine Bağlı Artvin Bölgesindeki sancaklar; Ardanuç (BOA, NFS. d., 2761), Kiskim (BOA, NFS. d., 2765), Livane (BOA, NFS. d., 2766), Livane-ı Ulya (BOA, NFS. d., 2768), Satlil (Satlel) (BOA, NFS. d., 2775), Mirhev (BOA, NFS. d., 2771), Maçahel (BOA, NFS. d., 2769) ve Tavusker (BOA, NFS. d., 2776) livalarıdır.

1835 Nüfus Defterinde Kiskim sancak olarak yazılmış, daha önce sancak olan Pertekrek, Kiskim sancağının köyü olarak yazılmıştır. Aynı şekilde daha önce sancak olan Şavşat nüfus defterinde Satlel sancağına bağlı bir köy olarak yazılmıştır. Satlel, Şavşat'ın en yakın köylerinden olup sancakbeyleri zaman zaman burada ikamet etmekteydiler. Nüfus yazımı yapıldığında sancakbeyi Satlel'de ikamet ettiğinden Şavşat yerine Satlel'in sancak olarak yazıldığı anlaşılmaktadır. Ancak burada Osmanlı öncesi ve Osmanlı devirlerinde Şavşat her zaman idari merkez olarak geçmektedir.

19. yüzyılda Arhavi kazası ve ona bağlı Hopa nahiyesi Trabzon vilayeti gönye sancağına bağlıydı (BOA, NFS. d., 1165).

26 Nisan 1846 (29 Rebiülahir 1262) tarihinde Doğu Anadolu'da Çıldır, Kars, Van ve Muş eyaletleri lağvedilerek Erzurum Eyaletine bağlı sancak haline getirildiler (BOA, A.} TŞF., 1/78). Çıldır Eyaleti bünyesinde sancak idari birimi olan Ardanuç, Kiskim, Livane, Livane-ı Ulya, Şavşat, İmerhev ve Maçahel sancakları da böylece kaza idari birimine dönüştürüldü.

1280 (1863) tarihli Devlet Salnâmesinde yer alan idari yapıya göre; Trabzon vilayeti Lazistan (Batum) sancağının 12 kazası, Erzurum Vilayeti Çıldır sancağının 17 kazası vardı (Salname-i Devlet-i Âliyye, 1280, s. 154). 1866 yılında her iki sancağına bağlı bölgedeki kazalarda bazı değişiklikler yapıldı Salname-i Devlet-i Âliyye, 1283, s. 168-169). Daha önce Erzurum Eyaleti Çıldır sancağına bağlı bir kaza olan Livane, Çıldır'dan alınarak Batum sancağına bağlandı.

1863-1866 yıllarında Artvin bölgesinin yer aldığı vilayetler, sancaklar ve kazalar:

Trabzon Vilayeti Lazistan (Batum) Sancağı Kazaları		Erzurum Vilayeti Çıldır Sancağı Kazaları	
1863	1866	1863	1866
Batum	Batum	Çıldır	Oltu
Gönye	Hopa	Penek	Mamervan
Hopa	Hemşin	Göle	Penek
Arhavi ma'-i Viçe	Atina	Satlil ve Mirhev	Tavusker
Atina	Acara-i Süfla	Ardahan	Poshov
Hemşin	Acara-ı Ulya	Oltu	Kiskim
Çürüksu	Maçahel	Poshov	Ardanuç
Acara-ı Ulya		Kiskim	Göle
Acara-i Süfla	Arhavi	Ardanuç	Mirhev nam-i diğer Şavşad
Maçahel	Gönye	Mamervan	Ardahan
Nahiye-Ardaşen	Livane	Nahiye-i Neriman	Çıldır
Livane-i Süfla nâm-i diğer Vartin (Artvin)	Çürüksu	Şavşad	
		Nahiye-i Livane-ı Ulya	
		Tavusker ma'-i Pertekrek	
		Cercer	
		Benaleshev	
		Cebecerek	

1863 yılında Batum sancağına bağlı Hopa, Arhavi, Maçahel ve Livane-i Süfla nâm-i diğer Vartin (Artvin) kazaları varken 1866 yılında farklı olarak Livane yazılmıştır. 1863 yılında Erzurum vilayeti Çıldır sancağına bağlı Satlil ve Mirhev, Kiskim, Ardanuç, Şavşad, Nahiye-i Livane-ı Ulya, Tavusker ma'-i Pertekrek kaza ve nahiyeleri yazılmıştır. Pertekrek Tavusker'in nahiyesi olarak yazılmasının hatalı olduğu kanaatindeyim. Zira tüm Osmanlı yazışmalarında Pertekrek Kiskim kazasının nahiyesi veya köyü olarak yazılmaktadır. 1866 yılında Kiskim, Ardanuç ve Şavşad (Mirhev nam-i diğer Şavşad) kazası yazılmıştır. Daha önce Şavşad bölgesinde iki kaza varken birleştirildiği görülmektedir.

1867 yılında Kiskim kazası Çıldır sancağından alınarak Erzurum merkez sancağına bağlanmıştır (Salname-i Devlet-i Âliyye, 1285, s. 184). Kiskim kazası 1871 (1288) yılında nahiye haline getirilerek Erzurum vilayeti merkez sancağının İspir kazasına bağlanmıştır (Salnâme-i Vilâyet-i Erzurum, 1288, s. 53).

Berlin Antlaşması ile Yeniden Yapılanma

"93 Harbi" denilen 1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşı'nda Rusya bazı Osmanlı topraklarını işgal etti. Osmanlı Devleti'nin aldığı ağır mağlubiyet üzerine anlaşma istemek zorunda kaldı. Savaşı sonlandıran nihai antlaşma Berlin Antlaşması (3 Mart 1878) ile savaş tazminatı olarak Elviye-i Selase denilen Kars, Ardahan ve Batum sancakları Rusya'ya terkedildi (Erim, 1953, s. 384-400).

Rusya'ya terk edilen bu üç sancaktan Batum Trabzon vilâyetine, Kars ve Ardahan (Çıldır) sancakları ise Erzurum vilâyetine bağlı idi. Bu tarihte Çıldır sancağının merkezi Ardahan'da olduğundan Ardahan sancağı olarak kaydedilmiştir. Bu sancakların kaza, nahiye ve köylerinin çoğunluğu Rusya tarafında kaldı. Bunlara bağlı bir kısım kaza, nahiye ve köyler de Osmanlı tarafında kaldığı gibi bazı idari birimler bölünerek köylerin bir kısmı Rusya, bir kısmı Osmanlı tarafında kaldı. Hem Osmanlı hem de Rus tarafında bu yeni duruma göre idari yapılanmaya gidildi.

Savaşın önce Lazistan sancağının altı kazası ile altı da nahiyesi vardı. Kazaları Batum, Livane (Artvin), Acara-i sufla, Acarateyn, Çürüksu, Hopa ve Atina (Akbayar, 2001, s. 12),⁶ nahiyeleri ise Acarateyn kazasının Maçahel⁷ ve Acara-ı ulya nahiyeleri, Livane kazasının Habekelaskur ve Vakıf (Kobak) (BOA, YA. Hus, 175 / 110)⁸ nahiyeleri, Hopa kazasının Arhavi, Gönye nahiyeleri ile Atina kazasının Hemşin nahiyesidir (Salnâme-i Vilâyet-i Trabzon, 1294, s. 59-66). Bu idari birimler tabloda gösterildiği gibi bölündü.

Berlin Antlaşması ile Batum sancağının Osmanlı ve Rusya tarafında kalan yerleri:

Osmanlı tarafında kalan kazalar	Osmanlı tarafında kalan nahiyeler	Rusya'ya verilen kazalar	Rusya'ya verilen nahiyeler
Hopa	Arhavi	Batum	Acara-i ulya
Atina	Hemşin	Livane	Habekelaskur
	Vakıf (Kobak)	Çürüksu	Gönye
		Acara-i sufla	Maçahel
		Acarateyn	

⁶ Bugünkü Rize ili Pazar ilçesinin eski adı Atina'dır (Akbayar, 2001, s. 12.)

⁷ Artvin ili Borçka ilçesi Camili köyü.

⁸ Vakıf nahiyesi Trabzon ve devlet salnamelerinde geçmemektedir. Ancak Livane kazasına bağlı eskiden beri bir nahiyenin olduğu resmi devlet kayıtlarında geçmektedir. BOA, YA.Hus, 175 / 110. Bu Vakıf nahiyesinin merkezi Kobak köyüdür. Kobak köyünün yeni adı Yüksekoba olup Artvin Yusufeli ilçesine bağlıdır.

Bugün Artvin ilinin ilçeleri olan Borçka ve Murgul o tarihte köy idari birimi olduğundan tabloda gösterilmedi. Ancak Borçka, Murgul ve çevrelerindeki köyler de Rusya tarafında kaldı.

Berlin Antlaşması ile Erzurum Vilayetinin Çıldır (Ardahan) ve Kars sancaklarının tamamı Rusya'ya bırakıldı. Yukarıda da zikredildiği gibi antlaşma metinlerinde sancak merkezi olmasından dolayı Ardahan sancağı olarak geçen sancak aslında Çıldır sancağıdır. 1860 yılında ise Çıldır sancağının merkezi Ardahan'a nakledilmiştir (BOA, A.MKT.UM, 397/22; 397/76). Daha sonra sancak merkezi Oltu'ya taşınmışsa da savaş sırasında Ardahan'ın merkez olduğu anlaşılmaktadır.

Oltu sancak merkezi iken Merkez kaza ile Ardahan ve Ardanuç kazaları ona bağlıydı. Oltu kazasının Namervan (Narman), Penek, Tavsuger nahiyeleri, Ardahan kazasının Göle, Çıldır, Posof nahiyeleri ve Ardanuç kazasının Şavşat nahiyesi vardı (Salnâme-i Vilâyet-ı Erzurum, 1288, s. 138; Salnâme-i Vilâyet-ı Erzurum, 1291, s. 80). Bu idari birimlerden Namervan nahiyesi hariç tamamı Rusya'ya bırakıldı. Erzurum'un İspir kazasına bağlı olan Kiskim nahiyesi Osmanlı tarafında kaldı (Erim, 1953, s. 396).

Berlin Antlaşması ile Ardahan (Çıldır) sancağının Osmanlı ve Rusya tarafında kalan yerleri:

Rusya'ya verilen kazalar	Rusya'ya verilen nahiyeler	Osmanlı tarafında kalan nahiyeler
Oltu	Penek	Namervan (Narman)
Ardahan	Tavsuger	Kiskim
Ardanuç	Göle	
	Çıldır	
	Poshov	
	Şavşat	

Osmanlı tarafında kalan yerlerde yeni idari yapılanma yapıldı. Trabzon vilayeti Lazistan sancağı merkezi Rize'ye nakledilerek varlığı devam ettirildi ve Hopa kazası, Arhavi ve Vakıf (Kobak) nahiyeleri buraya bağlandı (Trabzon Vilayeti Salnamesi, 1296, s. 89).

Kaza ve nahiyeye idari yapılarının yeni oluşumu kolayca halledilmekle birlikte Livane bölgesi ikiye bölünerek merkezi Artvin olan Livane kazası Rusya'ya terkedildi. Ancak daha önce Livane-ı Ulya denilen bölge bu tarihte Ma'ı Ulya/Vakıf nahiyesi idi ve burası Osmanlı tarafında kaldı. Bu nahiyeye Lazistan sancağına bağlandı. Köbak köyü, Rize livasına kırk saat uzaklıkta olup yolu bulunmamaktaydı. Kışın ise irtibat tamamen kesilmekteydi. Bundan dolayı nahiyeye götürülecek maaş ile sair masrafların nakli aksamakta, suç işleyenlerin kazaya getirilmesi mümkün olamamakta, asayiş ihlallerine karşı etkili tedbir alınamamakta ve bazı eşkiyanın Rusya tarafına baskınlar yaparak saldırı ve mezalimde bulunmasının önü alınamamaktaydı. Köbak'da bulunan böyle bir nahiyenin Trabzon vilayeti Rize sancağından idaresinin imkânsızlığı görüldü (BOA, YA. Hus, 175/10). Hem Vakıf nahiyesinin sorunu çözmek hem de dağlık ve engebeli bölgede ulaşımdan kaynaklanan idari işleri kolaylaştırmak için 19 Nisan 1885 (4 Receb 1302) tarihinde merkezi Öğdem köyü olan Kiskim kazası yeniden kuruldu ve Vakıf (Köbak) nahiyesi bu kazaya bağlandı. Yeni kurulan Kiskim kazası Erzurum merkez sancağına bağlandı (BOA, İ. DH, 75536). 1892 yılında Kiskim kazası merkezi Ersis köyüne nakledildi. 28 Mayıs 1914 tarihinde Kiskim kazasının ismi Yusufeli olarak değiştirildi (Demirel, 2009, s. 82-95).

Artvin bölgesinden Rusya tarafında kalan yerler için Rusya, Osmanlı idari sistemi ile benzer bir yapı kurdu. Rusya'da kalan yerler için Kars ve Batum oblastlarına (eyalet) bağlı okruglar (sancak) ve uçastoklar (kaza) kuruldu. 1878 yılında Artvin bölgesi Batum Oblastına bağlandı.

Rusya idaresinde Artvin Bölgesi İdari Yapısı:

Oblast (Eyalet)	Okrug (Sancak)	Uçastok (Kaza)
Batum	Artvin	Artvin
		Ardanuç
		Şavşat-İmerhev
	Acara	Maçahel

1917 yılında Artvin bölgesi idari yapısı yine Batum oblastına bağlı Artvin sancağının Artvin, Ardanuç, Şavşat-İmerhev kazalarından oluşmaktaydı. Bu tarihte Batum sancağına bağlı Gönye kazası merkezi Maradit (Muratlı) köyünde bulunmakta olup Borçka buraya bağlı bir nahiyedir (Badem, 2018, s. 58-71).

Artvin Bölgesinin Türkiye'ye Katılması ve Artvin Vilayetinin Kurulması

Osmanlı Devleti'nin Birinci Dünya Savaşı'na girmesi üzerine Artvin'in vatansever evlatları Rusya kuvvetlerine karşı hareket geçti. Teşkilat-i Mahsusa kuvvetlerinin de desteği ile "Çete" adıyla milis kuvvetleri oluşturularak 1914 yılında Artvin bölgesi Rus askerlerinden temizlendi. Ancak dört ay süren bu kurtuluş "Sarıkamış Felaketi" ile son bularak Artvin yeniden esarete düştü. 1918'de Rus kuvvellerinin çekilmesi ile Artvin bölgesi yeniden kurtarıldı ise de Mondros Mütarekesi gereği Osmanlı kuvvetleri bölgeyi terk etmek zorunda kaldı. Türk kuvvetlerinin çekilmesi ile İngilizler kuvvetleri bölgeyi kontrol altına aldı. 1920 yılı başında İngiliz kuvvetlerinin çekilmesi ile Gürcü kuvvetleri bölgeye girdi. 1920 yılında Kazım Karabekir Paşa komutasındaki Türk kuvvetleri Millî Mücadele'nin ilk zaferini Ermenilere karşı kazanınca 1921 yılında Gürcülere verilen nota ile Artvin bölgesini boşaltmaları sağlandı ve 7 Mart 1921 tarihinde Türk kuvvetleri Artvin'e girdi (Çiçek, 2013, s. 133-152; Tuncel, 1991, s. 420-422). Böylece Artvin bölgesi yaklaşık kırk yıllık esaretten sonra Anavatana katıldı.

Artvin kurtarılacak anavatana katılmasından sonra 7 Temmuz 1921 tarihinde Artvin sancağı kuruldu. 24 Nisan 1924 tarihinde Teşkilat-i Esasiye Kanununun idari bölümünde yapılan değişiklikle sancaklar vilayete çevrildi ve Artvin vilayet oldu (www.anayasa.gov.tr/tr/mevzuat/onceki-anayasalar/1924-anayasasi).

Artvin vilayeti kurulduğunda Artvin merkez kaza ve Şavşat kazasından oluşmaktaydı. Ardanuç, Borçka, Sirya, Maçahel, Murgul Artvin merkez kazaya bağlı nahiyelerdi. Şavşat kazasının Mirya ve İmerhev nahiyeleri vardı (Muvahhid Zeki, 2010, s. 139; Köylerimiz, 1928, s. 77).

30 Mayıs 1926 tarihinde çıkarılan Teşkilât-i Mülkiye Kanunu ile Yusufeli kazası, Erzurum vilayetinden alınarak Artvin vilayetine bağlandı ve kaza merkezi Ersis'ten Öğdem nahiyesine nakledildi (Düstür, 3.Tertip, C.7D, s. 2512-2519; BCA, 30.11.10/29.45.14; Kırcıoğlu, 1973, s. 61; Muvahhid Zeki, 2010, s. 167). Kaza merkezinin Öğdem'e taşınmasında Ersis'e göre Öğdem'in Artvin'e daha yakın olması ve harita itibarıyla Öğdem'in bağlı köylerin merkezinde yer almış olması etken oldu.

20 Mayıs 1933 tarihinde Artvin ve Rize vilayetleri birleştirilerek merkezi Rize olan Çoruh vilayeti kuruldu. Artvin, Çoruh Vilayetinin kazası yapıldı. Aynı kanun ile Yusufeli kazası tüm teşkilatı ile birlikte tekrar Erzurum vilayetine bağlandı (Düstür, 3. Tertip, C.14, s.642; Kırcıoğlu, 1973, s. 61; Tarkan, 1973, s. 71).

4 Ocak 1936 tarihinde çıkarılan kanun ile Çoruh vilayetinin merkezi Rize'den Artvin'e nakledildi. Bu kanun ile Borçka, Artvin, Şavşat, Hopa kazaları ve daha önce Erzurum vilayetine bağlanan Yusufeli kazası Çoruh vilayetine bağlandı. Rize vilayeti de ayrıca kuruldu (T.C. Resmî Gazete, 4 Kânunusani (Ocak) 1936, s. 3197).

Ardanuç Artvin kazasına bağlı nahiye iken 1 Ağustos 1945 tarihinde çıkarılan bir kanun ile ilçe yapıldı (BCA, 66-441-16).

17 Şubat 1956 tarihinde Çoruh vilayetinin adı Artvin vilayeti olarak değiştirildi. Demokrat Parti Çoruh Milletvekili Hilmi Çeltikçioğlu'nun TBMM'ye verdiği kanun teklifi kabul edilerek "Çoruh Vilâyeti adı şimdiki hudutları içinde bulunan ve Artvin merkez, Şavşat, Yusufeli, Ardanuç, Borçka, Hopa ve Arhavi kazalarını ihtiva üzere Artvin olarak kabul edilmiştir." (TBMM Zabıt Ceridesi, 10, 17.02.1956)

11 Şubat 1950 tarih ve 5531 numaralı kanun ile Yusufeli ilçe merkezi Öğdem'den Ahalt, Vecenget ve Kozahora mahallelerinden teşekkül eden Ahalt köyüne nakledildi (Düstür, 3. Tertip, C.31, s.781, 15.2.1950).

Son olarak Murgul 1987 yılında ve Kemalpaşa 2017 yılında ilçe yapıldı.

Ardanuç Sancağı

Ardanuç kalesi, Erzurum Beylerbeyi İskender Paşa tarafından 13 Haziran 1552 tarihinde fethedildi. Fethi müteakip Ardanuç sancağı kurularak sancak beyliğine Sinan Bey tayinde edildi. 1555 yılında Ardanuç sancak beyliğine tayin edilen Mehmed Bey 1558 yılına kadar görev yaptıktan sonra 1558 yılında Hasan Bey tayin edildi (Aydın, 1998, s. 268). 1568 yılında eski Küçük Ardahan sancak beyi Mahmud Bey tayin edildi. 1568 yılında eski Erzurum Tımar kethüdası Kasım Bey tayin edildi. 1573 yılında eski Batum sancak beyi Şahrüh Bey atandı ise de aynı yıl içinde görevden alınarak eski Kiği sancak beyi Mehmed Bey tayin edildi (Sevinç, 1994, s. 52).

Sultan III. Murad devrinde (1574-1595) yapılan ve tarihi olmayan tahrir defteri 16. yüzyılının son çeyreğinde Ardanuç sancağının sınırlarını belirtmektedir. 1575 yılında yapıldığı tahmin edilen bu tahrirde göre Ardanuç sancağının dört nahiyesi vardı; bunlar merkez Ardanuç nahiyesi, Tavusker, Kahis ve İshhan nahiyeleri idi (Güney, 2019, s. 33). 1550 yılında fethedilip sancak yapılan Tavusker'in (Aydın, 1998, s. 266) daha sonra nahiye yapılarak Ardanuç sancağına bağlandığı görülmektedir.

Ardanuç sancağı, 1578 yılında Çıldır eyalet yapılıncaya kadar Erzurum Eyaletine bağlı idi. O tarihte bölgedeki diğer sancaklarla birlikte Ardanuç da Çıldır Eyaletine bağlandı. 1846 yılında Çıldır Beylerbeyliği sancak yapılıncaya Ardanuç da Çıldır'a bağlı değer sancaklar gibi kaza idari birimine dönüştürüldü (Salname-i Devlet-i Âliyye, 1276, s. 141).

Ardanuç kazası 1878 yılında Berlin Antlaşması ile savaş tazminatı olarak Rusya'ya terkedilen yerlerden biri idi. Ardanuç, Rus yönetiminde de kaza idari birimi olarak devam ettirildi.

Ardanuç, 1921 yılında Türkiye'ye katıldıktan sonra Artvin Vilayeti merkez kazaya bağlı nahiye yapıldı. Ardanuç 1 Ağustos

1945 tarihinde çıkarılan bir kanun ile ilçe yapıldı (BCA, 66-441-16).

Arhavi Kazası

Arhavi, 16. yüzyıl başında Yavuz Sultan Selim'in Doğu Karadeniz bölgesinde gerçekleştirdiği fetihlerde Osmanlı topraklarına katılarak Trabzon sancağına bağlı kaza yapıldı (Gökbilgin, 1962, s. 293). Arhavi kazasının Laz, İskele, Yagobit ve Gönye nahiyeleri vardı. Laz nahiyesi merkez nahiyedir. İskele nahiyesi Hopa civarında olup Hopa köyü bu nahiyeye bağlıdır. Yagobit ise Kemalpaşa civarındadır. Gönye nahiyesi ise Batum yakınlarında olup daha sonra sancak yapılacaktır ((Gökbilgin, 1962, s. 325).

Daha sonra Trabzon, Batum ile birlikte müstakil beylerbeylik yapıldığında (BOA, KK, 262, s. 213-214; Kunt, 1978, s. 174) bu Eyaletin tek sancağı Gönye idi. Gönye sancağının merkezi Batum şehrine yakın Gönye/Gonio köyüdür (Orhankazi, 2021, s. 171-188). Gönye sancak yapılıncaya Arhavi kazası da bu sancağa bağlandı. 19. yüzyılda da Arhavi kazası Gönye sancağına bağlıdır. Osmanlı Devleti'nde ilk nüfus sayımı yapılırken Trabzon Vilayeti Gönye sancağında nüfus yazımı 1836 (1251) yılında yapıldı. Arhavi, Gönye sancağına bağlı kaza olup Hopa da Arhavi kazasının bir nahiyesi idi (BOA, NFS. d., 1165).⁹

1869 yılına kadar Arhavi, Trabzon Vilayeti Lazistan sancağının bir kazası iken (Salnâme-i Devlet-i Âliyye-i Osmaniye, 1287:184) bu tarihte nahiyeye yapılarak Hopa kazasına bağlandı (Trabzon Vilayeti Salnamesi 1288, 1993, s. 93).

Türkiye Cumhuriyeti kurulduktan sonra yapılan idari taksimatta Rize Vilayeti kuruldu. 1925 yılında Rize Vilayetinin iki kazasından biri Hopa kazası olup Arhavi yine Hopa kazasına bağlı nahiyeye idi (Türkiye Cumhuriyeti Devlet Salnamesi, 1926, s. 632).

1936 yılında Artvin, Çoruh Vilayetinin merkezi yapıldığından Arhavi nahiyesi de Hopa kazası ile birlikte Artvin'e bağlandı. Arhavi 1954 yılında ilçe yapıldı.

Hopa Kazası

Yavuz Sultan Selim'in Trabzon sancak beyliğinde Doğu Karadeniz'in fethi ile bir köy yerleşmesi olan Hopa da Osmanlı idaresine katıldı. 16. yüzyılın başında Hopa, Trabzon sancağı Arhavi kazası İskele nahiyesine bağlı bir köy yerleşmesidir (Gökbilgin, 1962, s. 325). 1836 yılında Hopa, Gönye sancağı Arhavi kazasına bağlı nahiyedir (BOA, NFS. d., 1165).¹⁰

Tanzimat'ın uyguladığı idari, mali ve askeri reformlara Trabzon Vilayetinde 1847 yılında başlandı (Çadircı, 1988, s. 601-626). Bu reformlar çerçevesinde Hopa kaza yapıldı (BOA, MVL, 75/59).¹¹ Osmanlı devrinde Hopa, Trabzon Vilayeti Lazistan sancağına bağlı kaza iken Türkiye Cumhuriyeti kurulduğunda da yine aynı idare şekli devam ettirildi. Zira Batum Rusya'ya bırakılana kadar Lazistan sancağının merkezi Batum idi, bundan sonra ise Lazistan sancağının merkezi Rize yapılarak idari düzen devam ettirildi.

1936 yılında Artvin, Rize'den ayrılarak Çoruh Vilayetinin merkezi yapıldığında Hopa kazasında bu tarihte ilk defa Artvin ile birleştirildi (T.C. Resmî Gazete, 4 Kânunusani (Ocak) 1936, Sayı, 3197).

Livane Sancağı

1549-1552 yıllarından fethi tamamlanan bugünkü Yusufeli-Artvin bölgesinde yukarıda da bahsedildiği üzere üç sancak kuruldu. Pertekrek sancağı, Nısf-i Livane ve Pertekrek sancağı ve Nısf-i Livane sancağı; bunlardan Pertekrek ve Nısf-i Livane sancağına atama yapıldığı halde Nısf-i Livane ve Pertekrek sancağına tevcihat yapılmayarak diğer iki sancak beylerinin müşterek tasarrufuna verildi. Bu Nısf-i Livane sancağı genel olarak Livane Sancağı olarak anılmaktadır. Nısf-ı Livane Sancak Beyliğine Pertekrek Sancak Beyi Beka Beyin kardeşi Zuzenda Bey tayin edildi. Beka Beye Pertekrek sancağı ve kardeşi Zuzenda Beye Livane sancağı beyliğinin verilmesinden sonra bu iki kardeş İstanbul'a giderek Padişah'a bağlılıkları bildirip sancaklarına döndükten birkaç yıl sonra Müslüman oldular. Müslüman olan Beka Bey, Sefer ve kardeşi Zuzenda Bey, Mehmed isimlerini aldı (BOA, KK,210, s. 271; BOA, MAD, II, s. 219).¹² Pertekrek ve Livane sancakları yurtluk ve ocaklık sistemi içinde bu aile mensuplarına verildi (BOA, HAT, 6/203-B).

Nısf-ı Livane sancak merkezi Artvin köyündedir. Diğer sancak Nısf-ı Livane ve Pertekrek'e düzenli tevcihat yapılmadığından merkezi konusu da muallak olmakla birlikte bugün Yusufeli ilçe sınırları içinde olan Udav Kalesinin bu sancağın merkezi olduğu anlaşılmaktadır (Aydin, 1998, s. 271).

⁹ "Kaza-ı Arhavi tabi'i Liva-i Gönye".

¹⁰ "Nefs-i Nahiyeye-i Hopa tabi'i kaza-ı Arhavi"

¹¹ Hopa kazası kurulduğunda kaza müdürü olduğunu ifade eden Tahir Bey "...iş bu Tanzimât-ı Hayriye usûl-ı muhasin-i şümülün icrasında kazâ-i mevbur cây-i kaymakamı ittihaz olunmuş..." BOA, MVL, 75/59.

¹² "Erzurum beylerbeyi mektub gönderub Gürcü kullarında ahd-i sadakat ile asitane-i saadetime arz-i ubudiyet edub sancak inayet olunan Beka Bey ve Zuzende bendeleri me'mûr oldukları serhad hizmetinde gereği gibi terettüb üzere hidmet idüb inayet buyurulan sancağının noksanı olduğun ilâm idüb sancaklarından vereseleriyle gereği gibi oluna deyu buyruldu.", BOA, KK,210, s.271; "Gürcü beylerinden Pertekrek [beyi] olup İslâm'a gelen Sefer Bey'in İslâm-ı şerefiyye berâtlarının resmleri afv olundu." BOA, MAD, II, s. 219 (hkm. 1975, trh. 3 Rebiülâhir sene 964)

Beka Bey ve Zuzende Beyin XII. yüzyılda, Gürcü Kralı IV. David zamanında Gürcistan'a getirilip yerleştirilen Kıpçak Türklerinden olduklarını gösteren kanıtlar vardır. Birincisi Beka Bey ve kardeşi Zuzende Bey, kısa bir zaman sonra Müslüman olmuşlar, Müslüman olmaları yeni hâkimleri olan Osmanlı Türkleri ile aynı kökenden geldiklerinden kolay olmuş olması muhtemeldir. İkicisi ve asıl önemlisi Atabey olarak bugün de anılan bu beylerin torunları, Gürcüce konuşmayı bilmeyip ana dili olarak Türkçe konuşmakta ve Türk kökenli olarak kabul etmektedirler. Eğer Gürcü kökenli olsalardı bölgede bazı köylerde bulunan Gürcü kökenli vatandaşlar gibi Gürcüce konuşur ve Gürcü kökenli olduklarını muhafaza ederlerdi.

Pertekrek ve Livane sancaklarında uygulanan yurtluk ve ocaklık sistemi, arazi gelirlerinin bağlanması bir çeşiddir. Bir yerin gelirinin kaydı hayat ve irsen bir kişiye verilmesi için Yurtluk ve Ocaklık tabiri kullanılır. Yurtlukta yalnız kaydı hayat şartı, Ocaklıkta ise irs yoluyla kalan arazi tasarrufudur (Turan, 1963, s. 201-231). Osmanlı Devleti, sınırlarını genişletirken, Artvin bölgesinde Pertekrek, Livane ve Şavşat sancakları yerli beylere, babadan intikal eden yerler olduğundan yurtluk ve ocaklık olarak sancak beyliği verdi. İmparatorluğun çeşitli yerlerinde rastlanan bu yöntem Doğu Anadolu'da daha yoğun olarak uygulandı.

Erzurum Beylerbeyliğine bağlı olan Livane sancağı 1578 yılında yeni teşkil edilen Çıldır Beylerbeyliğine bağlandı. 1846 yılında Çıldır Beylerbeyliğinin sancağa dönüştürülmesi ile Livane sancağı da kaza idari birimine dönüştürüldü. 1878 yılında Batum sancağı ile birlikte Livane kazası da savaş tazminatı olarak Rusya'ya verildi. 1921 yılında kurtarılan Artvin önce liva, 1924 yılında de vilayet yapıldı. 1933 yılında Artvin ve Rize birleştirilerek merkezi Rize olan Çoruh vilayeti kuruldu ve Artvin kaza yapıldı. Ancak bölge halkı bu durumu iyi karşılamadığından 1936 yılında Çoruh Vilayeti Artvin'e taşındı ve 1956 yılında de vilayetin ismi Artvin olarak değiştirildi.

Pertekrek Sancağı

Yusufeli bölgesi ilk olarak 1538 yılında fethedildi. Bölgede Erzurum Beylerbeyliğine bağlı merkezi Pertekrek olan Livane sancağı teşkil edildi. 7 Nisan 1538 (7 Zilkade 944) tarihinde kurulan sancak beyliğine Kullar Ağası Murad Bey 200.397 akçelik has (yıllık gelir, maaş) verilerek tayin edildi. 200.397 akçenin 160.000 akçesi Livane adı verilen bölgenin vergilerinden, geri kalan miktar 24.200 akçe Trabzon sancağından, 1.000 akçe Arhavi dizdarından ayrıldı ve 15.197 akçe Erzurum Paşa (merkez) sancağında hizmete gelmeyip tımarı boşalan sipahilerin tahvillerinden Pertekrek Sancak Beyi Kullar Ağası Murad Bey'e bağlandı (BOA, TD, 190, s. 8). Liva-i Livane olarak isimlendirilen sancağın bağlı olduğu vilayet olarak Gürcistan yazılmaktadır.¹³ Defterin buradaki kaydına göre, Tortum'dan başlayan bütün Çoruh vadisi için coğrafi bir isim olarak Livane denilmektedir. Erzurum Vilayetine bağlı Tortum, Pertekrek gibi kuzey bölgesi sancakları nüfuslarının yazıldığı 525 numaralı ve 1574 (Hicri 981) tarihli Tapu Tahrir Defteri'nde "*Kanunnâme-i Vilâyet-i Gürcistan*" olarak yazılmaktadır (BOA, TD, 525, s. 3). Burada Gürcistan adıyla bir vilayet kurulmadığına göre Gürcistan isminin coğrafi bölge anlamında kullanıldığı anlaşılmaktadır.

8 Ekim 1549 tarihinde yeniden kurulan Pertekrek Sancağı, Erzurum Kethüdası Ferhat Bey'e verildi (BOA, KK, 209, s. 92). Bir müddet sonra Gürcü döneminde Pertekrek beyi olan Beka Bey, Pertekrek ve civar kalelerin fethinde aman ile teslim olmasından ve Livane deresinde yer alan Artvin, Maçahel, Ardanuç bölgelerinin fethi sırasında Osmanlı kuvvetlerine yardım ve kılavuzluk etmesinden dolayı (BOA, HAT, 6/203-B)¹⁴ 16 Ağustos 1552 (25 Şa'ban 959) tarihinde Pertekrek sancak beyliğine yurtluk ve ocaklık olarak tayin edildi (BOA, KK, 2413, s. 5; KK, 215, s. 153).¹⁵ Pertekrek ve Nisf-ı Livane Sancak Beyi Beka Bey, kendisine sancak beyliği tevcihinden yaklaşık beş yıl sonra 3 Şubat 1557 tarihinde Müslüman olarak Sefer adını aldı.¹⁶ Sefer Beyin sancak tevcihatı 1558 (965), 1567 (975) tarihlerinde yenilendi, 1573 (981) yılında ise terakki ettirilerek yenilendi (BOA, MAD, II, s. 219).

19. yüzyılın ilk çeyreğine kadar Pertekrek sancak idari birimi olarak devam ettirildi. 1816 tarihinde Pertekrek ve Livane sancakları tımar yoklama defterinde Pertekrek sancak olarak yazılmaktadır (BOA, DFE.RZ.d.,1895, s. 3). 1835 yılında bölgenin nüfus yazım defterinde Pertekrek, Kiskim sancağına bağlı köy olarak kaydedilmektedir (Demirel, 2011).

Kiskim Sancağı

Yusufeli bölgesinde Pertekrek ve Livane sancakları idari birim olarak varlığını sürdürürken XVIII. yüzyılın başı itibarıyla Kiskim sancağı kaydedilmektedir. 1682–1702 tarihleri arasındaki Osmanlı sancak tevcihat defterlerine göre, Kiskim sancağı kurulmuş, ancak sancak beyi kısmı "*açık*" olarak yazılmasından anlaşıldığı üzere, henüz sancak beyi atanmamış ve dolayısıyla Kiskim sancağı cari olmamıştır (Kılıç, 1997, s. 66). 1717 – 1730 tarihleri *Osmanlı Eyalet ve Sancak Tevcihat Defterine*'de de Kiskim

¹³ "*Liva-i Livane der-Gürcistan be-nam-ı Murad Bey...*" defter ifadesi ile başlamıştır. BOA, TD, 190, s. 8.

¹⁴ Pertekrek beylerinin varislerinden birinin 26 Ekim 1780 tarihinde yazdığı arz tezkeresinde "...Livâne sancağı hîn-i fethinde bu kullarının ecdâdına taraf-ı saltanat-ı âliyeden ber-vech-i yurtluk ve ocaklık ve arazisi mülkiyet ve ahali rıkiyyed ile ba-hudûd-ı hümâyûn-i mevhibet-i makrûn-i ihsân ve itâ ve ve vechle kadr-i hakirânemizi beynel-akrân i'tilâ' buyurdularından...", BOA, HAT, 6/203-B.

¹⁵ "*Beka Bey Gürcü Mirlivâ-i Pertekrek*" BOA, KK, 2413, s. 5; KK, 215, s.153.

¹⁶ "Gürcü beylerinden Pertekrek [beyi] olup İslâm'a gelen Sefer Bey'in İslâm-ı şerefiyye berâtlarının resmleri âfv olundu.", BOA, MAD, II, s. 219 (hkm. 1975, trh. 3 Rebiülâhir sene 964).

sancağı kaydedilerek sancak beyi tayini yapılmadığından (Başar, 1997, s. 112-125) kurulan sancağın idaresinin Pertekrek sancağından yapıldığı anlaşılmaktadır.

XIX. yüzyılın ilk çeyreğine kadar Kiskim, Osmanlı arşiv belgelerinde Pertekrek sancağına bağlı bir köy olarak yazılmaktadır. 1816 yılında Pertekrek ve Livane sancakları tımar yoklama defterinde Kiskim, Pertekrek sancağına bağlı köy iken (BOA, DFE.RZ.d.,1895, s. 3)¹⁷ 1835 yılında nüfus sayımında Kiskim sancak olarak kaydedilmektedir. Pertekrek ise Kiskim sancağına bağlı bir köydür (BOA, NFS.d., 2765).¹⁸

1846 yılında Çıldır bir sancak haline getirilerek Erzurum Eyaletine bağlandı. Bu düzenleme ile Kiskim, Çıldır sancağına bağlı bir kaza haline getirildi (BOA, A.} TŞF, s. 1/78; Emecen, VIII, s. 301). Kiskim kazası Çıldır sancağına bağlı iken 1867 yılında Erzurum merkez sancağına bağlandı (Salnâme-i Devlet-i Aliyye-i Osmaniye, 1300, s. 184).

Kiskim 1869 (1286) yılında nahiye haline getirildi ve Kiskim nahiyesi, Erzurum vilayeti merkez sancağının İspir kazasına bağlandı (Salnâme-i Vilâyet-i Erzurum, 1287, s. 52).

1877–1878 Osmanlı – Rus Savaşı sonunda imzalanan Berlin Antlaşması ile Kars, Ardahan ve Batum sancakları savaş tazminatı olarak Rusya'ya bırakıldı (Mahmud Celeleddin Paşa, 1993, s. 579). Doğu Anadolu'da Osmanlı – Rus sınırı çizildiğinde Livane kazası Rusya tarafında ve Kiskim kazası Osmanlı tarafında kaldı. Böylece Osmanlı-Rus sınırı Artvin ile Kiskim arasında çizildi.

Merkezi Artvin olan Livane kazası Rusya'ya bırakıldı, ancak sancağına bağlı 37 köy Osmanlı tarafında kaldı. Bu köylerin idaresi için Trabzon Vilayeti Lazistan sancağına bağlı Köbak köyünde Mâ-i Ulya Vakıf nahiyesi kuruldu. Lazistan sancağının merkezi Rize idi. Kobak köyü, Rize livasına kırk saat uzaklıkta olup yolu bulunmamaktaydı. Kışın ise irtibat tamamen kesilmekteydi. Bundan dolayı nahiyeye götürülecek maaş ile sair masrafları aksamakta, suç işleyenlerin kazaya getirilmesi mümkün olamamakta, asayiş ihlallerine karşı etkili tedbir alınamamakta ve bazı eşkiyanın Rusya tarafına baskınlar yaparak saldırı ve mezalimde bulunmasının önü alınamamaktaydı. Köbak'da bulunan böyle bir nahiyenin Trabzon vilayeti Rize sancağında idaresinin imkânsızlığından dolayı (BOA, YA. Hus, 175/10)¹⁹ 19 Nisan 1885 (4 Receb 1302) tarihinde Erzurum Vilayeti merkez sancağına bağlı Kiskim kazası Öğdem köyünde yeniden kuruldu ve Vakıf (Köbak) nahiyesi de bu kazaya bağlandı (BOA, İ. DH, 1295-3/102152).

Kiskim kazası Öğdem'de yedi yıl kaldı. 8 Şubat 1892 (9 Receb 1309) tarihinde Kiskim kazası, Padişah fermanı (irâde-i seniyye) ile Ersis nahiyesine nakledildi. Öğdem köyünde çok az insan yaşaması, yolunun iyi olmaması, hatta kışın tamamen kapanması gibi sebeplerden kaza merkezi Ersis'e taşındı (BOA, İ.MMS,128/ 5499).²⁰

1894 yılında Kiskim kazana bağlı nahiyeler, Vakıf,²¹ Ersis, Pertekrek, Öğdem, Erkinis, Hüngamek, Oşnak, Hoduçur, Barhal, Utav, Zor, Melo, Nikzevan nahiyeleri idi. Kazaya bağlı 70 köyde 34.930 nüfus vardı. Kaza merkezi ile Erzurum vilayeti arasında mesafe 24 saat idi.

Yusufeli İsminin Verilişi

Erzurum vilayetine bağlı Kiskim/Keskim (كسكیم) kazası ile Ankara'nın Keskin (كسكین) kazası isimleri benzerliğinden dolayı posta ve telgrafların dağıtımında yanlış dağıtımlar yapılmaktaydı. 28 Mayıs 1914 (15 Mayıs 1330) tarihinde çıkarılan Padişah V. Mehmed Reşad'ın fermanıyla (irâde-i seniyye) Kiskim kazasının ismi Yusufeli olarak değiştirildi (Demirel, 2009).

Birinci Dünya Savaşı sırasında 1916 yılı sonunda Türk kuvvetleri, Yusufeli kaza merkezi olan Ersis'i boşaltarak Bayburt yönünde çekilmek zorunda kaldı (Kırzioğlu, 1967, s. 130). Yusufeli işgalden kurtarıldıktan sonra 5 Haziran 1918 tarihinde Yusufeli Kaymakamlığına tayin edilen Hasankeyf Nahiyesi Müdürü Şükrü Avni Efendi Ersis'e gelerek kaza idaresini yeniden tesis etti (BOA, İ. DÜİT, 46/118).²²

1926 yılında Yusufeli kaza merkezi Öğdem'e taşınarak yeni kurulan Artvin Vilayetine bağlandı ise de 1933'de tekrar Erzurum Vilayetine bağlandı. Son olarak merkezi Artvin olan Çoruh Vilayeti kurulunca Yusufeli de Artvin'e bağlandı. 1950 yılında Yusufeli ilçe merkezi Öğdem'den Ahalt, Vecanget ve Kazahora'dan oluşan Ahalt'a taşındı.

¹⁷ "Der Liva-i Pertekrek karye-i Kiskim tâbi-i mezbûr", BOA, DFE.RZ.d.,1895, s.3.

¹⁸ "Çıldır Eyaleti dahilinde Kiskim sancağında kâin zekûr nüfus defteridir, sene 1251", BOA, NFS.d., 2765.

¹⁹ Köbak köyünde bulunan Vakıf nahiyesinin durumu Şûrâ-i Devlet Dâhiliye Dairesi'nde etraflı bir şekilde incelenmiş ve bu incelemede, Savaş sonunda Osmanlı-Rus sınırının tespitinde görevli olan Tahdid-i Hudud Komiseri Miralay (Albay) Şahab Bey'in 8 Aralık 1881 (16 Muharrem 1299) tarihli raporu ve şifahi izahatı ile bu olumsuzluklar Hükümet tarafından anlaşılmıştır. BOA, YA.Hus, 175/10.

²⁰ "... Kiskim kazasının merkezi olan Öğdem karyesi birkaç haneden ibaret olup yollarının su'ûbet ve mevsim-i şitada mesdüdiyeti mevâridâtca müşkilâtı ve bazen ahalice de zâyîâtı mücib olmağla beraber kaza-i mezbûrun umûr-i adliyesi Tortum kazasına merbût ve bu Kaza merkezinin Öğdem karyesine yirmi altı ve Ersis karyesine on dört saat mesafede bulunduğu ve bu hudûd-i hakanide Öğdem karyesine iki saat mesâfede ve muhâtara-i lazimede asâkir-i nizâmiye ikâme ve müntazam kaleler inşâ olunmak hasebiyle Öğdem cihetince emniyet-i matlûbe husûle geldiği gibi kurbîyet-i münasebetiyle Tortum'dan Kiskim'e alınan kura ile Kazanın kısm-i küllisini teşkil eden karyeler dahi Ersis tarafında kaldığı ve karye-i mezkûrede ma' koğuş ve hapishane bir bâb-i hükûmet konağı ve telgrafhane inşası ve dâhil-i kazadan mürûr etdirilecek telgraf hattı için iktizâ eden vergilerin meccânen i'tâsı müteberân-i ahâlî tarafından taahhûd olduğu beyanıyla kaza-i mekûr merkezinin Ersis karyesine nakli istizân kılınmış...", BOA, İ.MMS,128/ 5499.

²¹ Vakıf nahiyesi belgelerinde nahiye olarak yazılırken Erzurum Vilayeti Salnamesinde yazılmamıştır. BOA, DH.MKT,371/9.

²² Irâde-i seniyyede kazasının eski ismi Kiskim olarak yazılmıştır. BOA, İ. DÜİT, 46/118.

Yusufeli Barajı'nın yapılması ile ilçe merkezi baraj suları altında kalacağından 16 Nisan 2008 tarihinde Türkiye Büyük Millet Meclisi'nde çıkarılan kanun ile Yusufeli yeni ilçe merkezinin taşınması kararlaştırıldı (Resmî Gazete, 24 Nisan 2008, s. 26856) ve 2022 yılında Yusufeli ilçesi yeni yerine taşındı.

Şavşat Sancağı

1552 yılında Şavşat'ın fethi gerçekleşikten bir müddet sonra Erzurum Vilayetine bağlı Şavşat sancağı kuruldu. Şavşat sancağı yurtluk ve ocaklık sancak olarak kuruldu ve Gürcü döneminde buranın beyi olan Yusbet Beye sancak beyliği verildi. Yusbet Bey bir müddet sonra Müslüman olarak Mehmed ismini aldı ve 1563 yılında Şavşat Sancak beyi Mehmed Bey olarak kaydedilmektedir. Sancak tevcihat defterindeki kayda göre 1567 yılında Mehmed Bey yeniden atandı ve buranın eski sancak beyi olduğu (mîr-i livâ-i mezbûre) teyit edilmektedir. Mehmed Beyin ölümü üzerine 1569 yılında eski Küçük Ardahan sancak beyi Mahmud Bey sancak beyliğine atandı ise de iki yıl sonra 1571 yılında Mehmed Beyin oğlu Hüsrev Bey Şavşat Sancak beyliğine tayin edildi (Sevinç, 1994, s. 54). Şavşat yurtluk ve ocaklık sancak olduğundan yerli beyin soyundan olan Hüvrev Beye verildiği görülmektedir.

1866 yılında merkezi İmerhev olan Şavşat kaza iken (Salname-i Devlet-i Âliyye, 1284, s. 180)²³ 1867 yılında Şavşat, İmerhev kazasının nahiyesi yapıldı (Salname-i Devlet-i Âliyye, 1285, s. 185).²⁴ 1869 yılında İmerhev kazası kaldırılarak Şavşat nahiyesi Ardanuç kazasına bağlandı (Salnâme-i Vilâyet-i Erzurum, 1287, s. 85).

1878 Berlin Antlaşması ile Rusya'ya bırakılan yerlerden biri de Şavşat idi. Rusya idaresinde Şavşat, Batum Oblastı (Eyaleti) Artvin okruguna (sancak) bağlı uçastok (kaza) idari birimi yapıldı.

1921 yılında Şavşat Türkiye'ye katıldıktan sonra kurulan Artvin vilayetine bağlı kaza yapıldı. Şavşat kazasının Mirya ve İmerhev nahiyeleri vardı (Muvahhid Zeki, 2010, s. 139; Köylerimiz, 1928, s. 77).

Sonuç

Artvin bölgesi coğrafi olarak oldukça dağlık ve engebeli bir arazi yapısına sahip olup ulaşım hemen her devirde zor sağlandı. Nüfusu çok kalabalık olmamasına ve arazisi çok geniş olmamasına rağmen doğal dağlık yapı her devirde idari yapıyı zorlaştırdı. Bundan dolayı yakın bölgelerde ayrı idari birimler kurulması zorunlu oldu. Osmanlı bölgeyi fethettiğinde hem Gürcü dönemindeki idari yapıyı dikkate alarak hem de arazinin doğal yapısına uygun idari yapılar oluşturdu. Osmanlı'nın Doğudaki ilk fetihlerinde idari merkez olarak Erzurum Beylerbeyliği kurulup Trabzon'dan itibaren Karadeniz bölgesindeki yerler ve Doğu Anadolu içinde yer alan bölgelerdeki yerler buraya bağlandı. Bugün ki Artvin Vilayetinin Karadeniz sahil kesimleri fethedildiğinde Erzurum Beylerbeyliği Batum sancağına bağlandı. Daha sonra Yusufeli'nden itibaren Artvin bölgesi fethedilince Pertekrek, Livane, Ardanuç, Şavşat müstakil sancaklar olarak kurulup yine Erzurum Beylerbeyliğine bağlandı. Bu haliyle bölgenin bağlı olduğu eyalet bakımından bir birliklilik oluştu. Ancak Çıldır ve Trabzon eyaletleri kurulunca Artvin bölgesinin idari yapısı da iki ayrı merkeze bağlandı. Sahil kesimler Trabzon Beylerbeyliğine iç kesimler ise Çıldır Beylerbeyliğine bağlandı. 19. yüzyılda Çıldır Eyaleti ortadan kaldırılınca bu seferde Çıldır'a bağlı olan iç kesimlerden Kiskim, Ardanuç, Şavşat Erzurum'a bağlanırken Livane Trabzon'a bağlandı.

1878 Berlin Antlaşması ile Batum sancağı Rusya'ya terkedilince sahil kesiminde Hopa, Arhavi ile iç kesimdeki Kiskim sadece Osmanlı tarafında kalabildi. Birinci Dünya Savaşı sonucunda Osmanlı Devleti ve Rusya dağılınca Millî Mücadele devrinde Artvin bölgesi Türkiye ile yeniden birleşti. Türkiye Cumhuriyeti devrinde birkaç idari düzenlemeden sonra 1936 yılında Rize ve Artvin bölgeleri ayrılarak Çoruh vilayetinin merkezi Artvin'e nakledilip bugünkü idari birlik sağlandı ve 1956 yılında Çoruh Vilayetinin ismi Artvin olarak değiştirilerek son şekli verildi.

Etik Komite Onayı: Etik kurul onay belgesi gerektirmemektedir.

Hakem Değerlendirmesi: Dış bağımsız.

Çıkar Çatışması: Yazar, çıkar çatışması olmadığını beyan etmiştir.

Finansal Destek: Yazar, bu çalışma için finansal destek almadığını beyan etmiştir.

Ethics Committee Approval: Ethics committee approval is not required.

Peer-review: Externally peer-reviewed.

Conflict of Interest: The author has no conflicts of interest to declare.

Financial Disclosure: The author declared that this study has received no financial support.

²³ "Mirhev kazası nâm-i diğer Şavşat" yazılmaktadır.

²⁴ "Mirhev kazası ma' Nahiye-i Şavşat" yazılmaktadır.

Kaynaklar

Arşivler

- BCA (Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Cumhuriyet Arşivi), 66-441-16.
 BOA, A.} TŞF. (Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi), 1/78.
 BOA, A.MKT.UM, 397/22, 397/76.
 BOA, C.EV.,271.
 BOA, DFE.RZ.d.,1895
 BOA, DH.MKT,371/9.
 BOA, HAT, 6/203-B.
 BOA, İ. DH, 1295-3/102152, 75536.
 BOA, İ. DUİT, 46/118.
 BOA, İ. MMS,128/ 5499.
 BOA, KK, 209, 210, 262, 523, 2413.
 BOA, MAD, II.
 BOA, MVL, 75/59.
 BOA, NFS. d. 2761, 2765, 2766, 2768, 2769, 2771, 2775, 2776, 1165.
 BOA, TD, 190, 525
 BOA, YA. Hus, 175 / 110.
 TBMM Zabıt Ceridesi, Cilt: 10, 17.02.1956.
 Düstur, 3. Tertip, C.14, s.642 /3. Tertip, C.31, s.781, 15.2.1950 /3. Tertip, C.7D, s.2512-2519.
 Salnâme-i Devlet-i Âliyye-i Osmaniye, 1276, 1280, 1283, 1284, 1285, 1287, 1300.
 Salnâme-i Vilâyet-i Erzurum, 1287, 1288, 1291, 1300.
 Salnâme-i Vilâyet-i Trabzon, 1294, Haz. K. Emiroğlu, Ankara, 1993.
 Trabzon Vilayeti Salnâmesi, 1288, Haz. K. Emiroğlu, Ankara, 1993 / Trabzon Vilayeti Salnâmesi, 1296, Haz. K. Emiroğlu, Ankara, 1993.
 Türkiye Cumhuriyeti Devlet Salnâmesi, 1926.
 T.C. Resmî Gazete, 24 Nisan 2008, Sayı: 26856 /4 Kânunusani (Ocak) 1936, Sayı: 3197.

Modern Kaynaklar

- Akbayar, N. (2001). *Osmanlı yer adları sözlüğü*. Tarih Vakfı Yurt Yayınları.
 Aydın, D. (1998). *Erzurum Beylerbeyliği ve teşkilatı, kuruluş ve genişleme devri (1535-1566)*. Türk Tarih Kurumu Yayınları.
 Ayn Ali Efendi. (1280). *Kavânin-i Âl-i Osman der hülâs-i mezâmin-i defter-i divân*. Matbaa-i Amire.
 Badem, C. (2018). *Çarlık yönetiminde Kars, Ardahan, Artvin (1878-1918)*. İletişim Yayınları.
 Başar, F. (1997). *Osmanlı eyâlet tevcihatı (1717-1730)*. Türk Tarih Kurumu Yayınları.
 Berdenişvili, N., & Canaşa, S. (1997). *Gürcistan tarihi (Başlangıçtan 19. yüzyıla kadar)* (H. Hayrioğlu, Çev.). Arkeoloji ve Sanat Yayınları.
 Çadırcı, M. (1988). Tanzimat döneminde Türkiye'de yönetim (1839-1856). *Belleten*, 52(203), 601–626.
 Çiçek, R. (2013). Cumhuriyetin ilk yıllarında Artvin vilayetinin sosyo-ekonomik durumu. *Uluslararası Karadeniz İncelemeleri Dergisi*, 14, 133–152.
 Demirel, M. (2009). *Yusufeli tarihi*. Marmara Üniversitesi Yayınları.
 Demirel, M. (2011). *Yusufeli nüfus defteri (1835)*. Marmara Üniversitesi Yayınları.
 Emecen, F. (1993). Çıldır Eyaleti. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi (TDVİA)*, 8, 300.
 Erim, N. (1953). *Devletlerarası hukuku ve siyasi tarih metinleri: Osmanlı İmparatorluğu anlaşmaları* (Cilt 1). Türk Tarih Kurumu.
 Evliya Çelebi. (1999). *Evliya Çelebi Seyahatnamesi* (Cilt 2, Z. Kurşun, S. A. Kahraman, & Y. Dağlı, Haz.). Yapı Kredi Yayınları.
 Gökbilgin, M. T. (1962). XVI. yüzyıl başlarında Trabzon Livası ve Doğu Karadeniz Bölgesi. *Belleten*, 26(102), 293–337.
 Gümüş, N. (2000). *XVI. asır Osmanlı-Gürcistan ilişkileri* (Tez No: 97025) [Doktora tezi, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü]. YÖK Tez Merkezi. <https://tez.yok.gov.tr/UlusalTezMerkezi/tezDetay.jsp?id=NVnxMZUH3yeZvaqZpS1Zow&no=IFOGdM4gP7TsqTScg-mvtw>
 Güney, T. (2019). *71 numaralı mufassal tahrir defterine göre Ardanuç Sancağı* (Tez No: 588648) [Yüksek Lisans Tezi, Kafkas Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü]. YÖK Tez Merkezi. https://tez.yok.gov.tr/UlusalTezMerkezi/tezDetay.jsp?id=ov2h50HrycK0GgE9_wzwGw&no=hucizxUQ4A7t62xq72pe4Q
 Hamdullah bin Mustafa (Şehsuvar-zâde). *Camiü'l-Cevâhir: Tarih-i Sultan Selim ve Sultan Süleyman* (Millet Kütüphanesi, Reşid Efendi, No. 655, vr. 91b–92a).
 İlgürel, M. (1995). Evliya Çelebi. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi (TDVİA)*, 11, 529–533.
 İnbâşi, M. (2008). *Osmanlı idaresinde Tortum Sancağı (1549-1650)*. Türk Tarih Kurumu.
 Karamanlı, H. (1995). Gürcistan: Osmanlı hâkimiyeti dönemi. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi (TDVİA)*, 14, 314–316.
 Kılıç, O. (1997). *18. yüzyılın ilk yarısında Osmanlı Devleti'nin idari taksimatı – Eyalet ve sancak tevcihatı*. Fırat Üniversitesi Yayınları.
 Kırzioğlu, F. (1967). *Artvin 1967 İl Yıllığı*. Valilik Yayınları.
 Kırzioğlu, F. (1973). *Artvin 1973 İl Yıllığı*. Valilik Yayınları.
 Kırzioğlu, F. (1993). *Osmanlıların Kafkas-ellerini fethi (1451-1590)*. Türk Tarih Kurumu.
 Koca Nişancı Celalzâde Mustafa Çelebi. (2009). *Tabaâtü'l-Memâlik ve Derecâtü'l-Mesâlik* (F. Demirtaş, Haz.). Erciyes Üniversitesi.

- Koca Nişancı Celalzâde Mustafa. *Selimnâme* (A. Uğur & M. Çuhadar, Haz.). Türk Tarih Kurumu.
Köylerimiz. (1928). *Köylerimiz*. Devlet Matbaası.
Kunt, İ. M. (1978). *Sancaktan eyalete: 1550–1650 arasında Osmanlı ümerası ve il idaresi*. Boğaziçi Üniversitesi Yayınları.
Mahmud Celaleddin Paşa. (1983). *Mir'ât-i Hakikât* (Cilt 1-2-3, İ. Miroğlu, Haz.). Çağdaş Yayınları.
Muvahhid Z. (2010). *Artvin Vilâyeti hakkında malumat-i umumiyeye* (M. Demirel, Yay. Haz.). İletişim Yayınları.
Orhankazi, S. (2021). Osmanlı Devleti idaresinde Gonye (Gonio) Sancağı. *Karadeniz İncelemeleri Dergisi*, 31, 171–188.
Sevinç, P. (1994). *955-982 / 1548-1574 tarihli Osmanlı Beylerbeyi ve Sancak Beyleri tevcihat defteri* (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi). Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü.
Tarkan, T. (1973). *Orta ve aşağı Çoruh havzası: Beşerî ve iktisadi coğrafya bakımından bir bölge araştırması*. Türk Coğrafya Kurumu Yayınları.
Turan, Ş. (1963). XVII. yüzyılda Osmanlı İmparatorluğu'nun idari taksimatı. *Atatürk Üniversitesi 1961 Yıllığı*, 201–232.
Tüncel, M. (1991). Artvin. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi (TDVİA)*, 3, 420–422.

Structured Abstract

During the Ottoman Empire's expansion, the Artvin region was divided among four small Georgian kingdoms. The coastal areas fell under the Kingdom of Imereti, while the inland areas belonged to the Kingdom of Samtskhe, also known as Saatabago or Atabey Yurdu. After Fatih Sultan Mehmed captured Trabzon in 1461, he launched raids into Georgia from the Black Sea coast, extending Ottoman control as far as Batum. However, Georgian raids later reclaimed these territories from the Ottomans. In 1508, during Prince Selim's tenure as governor of Trabzon, he personally led raids and extended his conquests to Batum. The newly acquired territory was incorporated into the Trabzon Sanjak. Arhavi, now part of the Artvin province, was designated as a district within the Trabzon-Batum Sanjak, including the Hopa region.

The conquest of Artvin's interior, located in the Çoruh River basin, began during Suleiman the Magnificent's Second Iranian Campaign. In 1549, the castles of Tortum, Nihah, and Pertekrek were captured, and the Ottoman forces pressed on to take Livane, followed by Ardanuç, İmerhev, and Şavşat in 1550. These newly conquered areas were established as sanjaks and became part of the Erzurum Beylerbeylik (Governorship). Initially, local Christian Beys were appointed as sanjak beys, but they soon converted to Islam. The sanjaks of Pertekrek, Livane, Nisf-i Livane, and Şavşat were granted as homeland and residence.

In 1578, after the conquest of the Ahıska region and the establishment of Çıldır Province, the sanjaks of Pertekrek, Livane-i Ulya, Nisf-i Livane, Ardanuç, and Şavşat in the Artvin region were incorporated into this new province. Following the Russian occupation of Ahıska, the provincial capital, during the Ottoman-Russian War of 1828-1829, the provincial center was relocated to Oltu.

During the Tanzimat administrative arrangement, in 1846, the provinces of Çıldır, Kars, Van and Muş were abolished and turned into sanjaks and connected to the province of Erzurum. In this administrative change, the sanjak administrative units of Ardanuç, Kiskim, Livane-i Süfla, Livane-i Ulya, Şavşat, İmerhev and Maçahel sanjaks within the province of Çıldır were also turned into district administrative units and remained in the administrative structure of the sanjak of Çıldır.

During the Tanzimat reforms, Hopa was established as a district. A few years later, Arhavi was made a sub-district and became part of Hopa district. In the 1863 administrative reorganization, the Livane-i Süfla district, centered in Artvin, was separated from the Çıldır district and placed under the Batum district of Trabzon Province. Livane-i Ulya district remained part of the Çıldır district. In 1866, the two districts were merged, and the combined area continued to be governed as Livane district under the Batum district.

Under the Berlin agreements signed after the 1877-1878 Ottoman-Russian War, the Elviye-i Selase districts (Kars, Ardahan, and Batum) were ceded to Russia as war reparations. This included the Batum district center, as well as the districts of Livane, Çürüksu, Acara, and parts of Ardahan, including Ardanuç and Şavşat. After the Russian occupation of Batum, the Lazistan district center was moved to Rize, with Hopa becoming part of it. The Kiskim district, which remained under Ottoman control, was incorporated into the central Erzurum district. On the Russian side, the territories were reorganized according to Russian administrative systems: Batum became a province, and Artvin was made a sanjak under it, with Ardanuç, Şavşat, and Maçahel becoming administrative units within Uçastok district.

Before the war, Kiskim was made a district and placed under İspir district but was later reestablished as a separate district. After the war, when the Ottoman-Russian border was redrawn, most villages under Livane district remained on the Ottoman side within Kiskim. To govern these villages, Vakıf district was created and attached to Lazistan Sanjak. However, due to its distance from Lazistan and the lack of proper roads, administration became difficult. To improve governance, Kiskim district was re-established in Öğdem village, but since it was hard to reach from other villages, the district center was relocated to Ersis village seven years later.

During World War I, the Bolshevik Revolution erupted in Russia in 1917, leading the Russian Army to withdraw from Ottoman territories and the Caucasus. The Artvin region, previously under Russian occupation, came under the control of the Georgian Government, which was organized by the British. Following the Eastern Operation, the first victory of the Turkish National Struggle against the Armenians, and the expulsion of Armenians from the Kars region, a formal request was made to the Georgian Government to vacate the Artvin area. In 1921, after the Georgians withdrew, Livane (Artvin), Ardanuç, and Şavşat were reintegrated into Turkey. Upon Artvin's return to Turkey, it regained its status as a "liva" (subprovince). In 1924, the Artvin Province was officially established. In 1926, the Yusufeli district was incorporated into Artvin Province, and its center was relocated back to the village of Öğdem. However, because Öğdem was unsuitable as a district center due to poor infrastructure and inadequate transportation links to other villages, the district center was moved in 1950 to the village of Ahalt, which included the neighborhoods of Ahalt, Vecenget, and Kazahora. Yusufeli's relocations continued, and in 2022, due to the Yusufeli Dam submerging the previous district center, the district was moved again to a newly leveled area above the dam.

In 1933, Artvin and Rize were merged to create Çoruh Province, with Rize designated as its administrative center. Due to the distance from Rize, Yusufeli was transferred to Erzurum Province. However, in 1936, Rize and Artvin were separated, and the center of Çoruh Province was moved to Artvin. At that time, Artvin, Şavşat, Hopa, Yusufeli districts, and the newly established Borçka district were incorporated into Çoruh Province, forming the current administrative structure of Artvin, which combined both the coastal and inland regions. In 1945, Ardanuç was made a district, followed by Arhavi in 1954, which also became a district and was added to Çoruh Province. On February 17, 1956, Çoruh Province was renamed Artvin. In 1987, Murgul, previously a district within Borçka, became a separate district. Finally, in 2017, Kemalpaşa, which had been part of Hopa district, was also established as a district.

Türkiye’de Gaspıralı Gündemi Üzerine Bir Değerlendirme

An Evaluation of Gasprinsky Agenda in Türkiye

Volkan MARTTİN

(Sorumlu Yazar-Corresponding Author)

Eskişehir Osmangazi Üniversitesi, İnsan ve Toplum Bilimleri Fakültesi, Tarih Bölümü, Eskişehir, Türkiye

Department of History, Eskişehir Osmangazi University, Faculty of Humanities and Social Sciences, Eskişehir, Türkiye

vmartin@ogu.edu.tr

Öz

Kırımlı fikir adamı, eğitimci ve yayıncı olan İsmail Bey Gaspıralı bütün Türklük için büyük hizmetlerde bulunmuştur. Gaspıralı fikir ve faaliyetleriyle Rusya sınırlarını aşmış, Türk ve Müslümanların yaşadığı yerlere ulaşabilmiştir. Bu bağlamda Osmanlı Devleti’nde aydın çevrelerin Gaspıralı’nın faaliyetlerine kayıtsız kalmadıkları görülmektedir. Gaspıralı’ya gösterilen yoğun alakaya rağmen siyasi konjonktüre bağlı olarak İsmail Bey Gaspıralı’nın kendisinin ve yayınlarının Osmanlı ülkesine girmesinin yasaklandığı zamanlar olmuştur.

Öte yandan yasaklı yıllar da dâhil olmak üzere özellikle Türkçülük fikrinin etrafında toplanan aydınlar tarafından İsmail Bey Gaspıralı’nın çalışmaları, fikir yazıları sıkı bir şekilde takip edilmiş, takdir görmüştür. Zira eğitim alanına getirdiği yenilikler, Osmanlı Devleti’nin içinde bulunduğu buhranlı dönemlerin aşılmasına yönelik görüşleri ve Türkler için birlik duygusuna yaptığı vurgu çağının ötesindedir.

Osmanlı Devleti’nin en büyük mirasçısı Türkiye Cumhuriyeti’nde belirli zamanlarda Gaspıralı’dan yoğun şekilde söz edildiği ve Gaspıralı’nın anısına dair etkinlikler düzenlendiği görülmektedir. Buna karşılık bazı dönemlerde İsmail Bey Gaspıralı Türkiye’nin entelektüel çevrelerinin gündeminde yer bulamamıştır.

Bu çalışmada Gaspıralı’nın Türkiye gündemindeki yerini bir değerlendirme ile ortaya çıkarmak amaçlanmıştır. Bu amaç doğrultusunda Türkiye’de basılan, yayımlanan eserlere dayanılarak çalışmanın ana çerçevesi oluşturulmuştur. Yıllar içinde çeşitli kaynaklarda sunulan bilgiler ışığında konferans ve anma programları gözden geçirilerek çalışma zenginleştirilmiştir.

Nitel araştırma yöntemlerinden biri olan doküman incelemesi ile elde edilen veriler hazırlanan tabloda somutlaştırılmıştır.

Türkiye gündeminde İsmail Bey Gaspıralı’nın yerinin iç politikadaki hareketliliğe ve dış politikada Türkiye-Rusya ilişkilerine bağlı olarak şekillendiği görülmüştür.

Anahtar Kelimeler: Türkiye gündemi, İsmail Bey Gaspıralı, Entelektüel gündem, Veri değerlendirmesi

Abstract

Ismail Bey Gasprinsky (Gasprinski), a Crimean intellectual, educator, and publisher, has provided great services for all Turks. With his ideas and activities, Gasprinsky was able to cross the borders of Russia and reach the places where Turks and Muslims lived. In this context, it is seen that the intellectual environment in the Ottoman Empire did not remain indifferent to Gasprinsky's activities. Despite the intense interest shown to Gasprinsky, there were times when Ismail Gasprinsky and his publications were banned from entering the Ottoman country, depending on the political conjuncture.

On the other hand, Gasprinsky's works, and opinion writings were closely followed and appreciated by the intellectuals who gathered around the idea of Turkism, including the years of prohibition. Because of the innovations he brought to the field of education, his views on overcoming the crisis periods of the Ottoman Empire, and his emphasis on the sense of unity for the Turks were beyond his time.

It is seen that in the Republic of Türkiye, the greatest heir of the Ottoman Empire, Gasprinsky is mentioned extensively at certain times, and events are held in memory of Gasprinsky. Oppositely, in some periods, Ismail Gasprinsky could not find a place on the agenda of Türkiye's intellectual environment.

This study aims to reveal Gasprinsky's place on Türkiye's agenda with an evaluation. For this purpose, the main framework of the study was created based on the works printed and published in Turkey. The study was enriched by reviewing conference and commemoration programs in light of information provided by various sources over the years.

The data obtained by means of document review, a qualitative research method, was transferred to the prepared table.

It has been observed that the place of Ismail Bey Gasprinsky in Turkey's agenda is shaped depending on the mobility in domestic politics and Turkey-Russia relations in foreign policy.

Keywords: Türkiye agenda, Ismail Gasprinsky, Intellectual agenda, Data evaluation.

Geliş Tarihi/Received 04.06.2024
Revizyon/Revision 18.08.2024
Kabul Tarihi/Accepted 21.08.2024
Yayın Tarihi/Publication Date 30.01.2025

Atıf

Marttin, V. (2025). Türkiye’de Gaspıralı Gündemi Üzerine Bir Değerlendirme. *Turcology Research*, 82, 71-82.

Cite this article

Marttin, V. (2025). An Evaluation of Gasprinsky Agenda in Türkiye. *Turcology Research*, 82, 71-82.

Giriş

İsmail Bey Gaspıralı,¹ Türk dünyası için kıymeti her geçen gün daha fazla anlaşılan çok önemli bir isimdir. Bahçesaray'da çıkardığı *Tercüman* adlı gazetesini başta Rusya Müslümanları olmak üzere Türkçe okuyan herkese ulaştırabilmesi oldukça değerlidir (Kırimer, 2015, s. 173-177).² Bilindiği üzere 1851'de Bahçesaray Avcıköy'de dünyaya gelen fikir adamı, eğitimci, gazeteci, yazar İsmail Bey Gaspıralı 1914 yılının Eylül ayında bahtiyar bir insan olarak hayata gözlerini yummuştur (Akpınar, 2018, s. 511). Bu çalışma İsmail Bey Gaspıralı'nın Türkiye'deki kültürel çevrelerin gündemindeki yerine odaklanmaktadır. Gündem tespiti yapılırken basılı yayınlar taranmış, yayımlanmış kitaplar incelenmiştir. Elde edilen veriler nitelik ve nicelik bakımından değerlendirilmiştir. Zaman zaman oldukça zayıflayan bir kanaldan ilerlemiş olsa da İsmail Bey Gaspıralı'nın görüş, düşünce ve eylemleri günümüze değin anlatılagelmıştır.

Osmanlı Devleti'nin son yarım asrında İsmail Bey Gaspıralı'nın öne çıktığı, münevver kesim tarafından takdirle karşılandığı söylenebilir (Kırimer, 2015, s. 131). Aynı şekilde 1990'lı yıllardan itibaren her yıl artarak devam eden akademik bir ilginin varlığından söz edilebilir. Nasıl ki, Osmanlı matbuatının gündemini şekillendiren hususlar arasında *Tercüman*'da ele alınan konular varsa güncel sorunlara ilişkin görüşler sıralanırken bugün dahi Gaspıralı'ya başvurulabilmektedir. Gaspıralı, dönemindeki gündemi yakından takip eden görüş ve düşüncelerini ilk günkü heyecanla savunan bir aydın olarak yılların getirdiği tecrübe ile olgu ve olaylara yaklaşmıştır. Bu nedenle çalışmalarını takdir edenlerin yanı sıra eleştirenler olmuştur. Hayattayken *Tercüman*'ın 1888 yılında Osmanlı ülkesine sokulması yasaklanmasına şahitlik etmiştir. Yasağa rağmen el altından İstanbul'a getirilen nüshalara dair kayıtlar bulunsa da resmî olarak altı yıl sonra bu yasak kaldırılmıştır (Devlet, 2014, s. 67). Buradan hareketle Gaspıralı'nın Osmanlı Devleti döneminde sıkı bir takipçi kesiminin olduğunu söylemek yanlış olmaz (Matbuat, 1999, s. 358-359). İsmail Bey Gaspıralı hem takdir hem de tenkit edenlere *Tercüman*'ın sütunlarından karşılık vermiştir. Osmanlı matbuatında yazılarına ve ele aldığı konulara ilişkin görüşlerine yer verilmiştir. Her ne kadar bir dönem yayınlarının Osmanlı Devleti'ne girmesi yasaklanmış olsa da Türkçü münevverler İsmail Bey Gaspıralı ile irtibatı kesmemiştir (Saray, 1993, s. 123; Akpınar vd., 2003, s. 44-46; Ayvazoğlu, 2014, s. 56).³

Zaman içinde Gaspıralı'nın eğitimin yanı sıra dile dair görüşleri tekrar tekrar işlenmiştir. Osmanlı'nın son döneminde dilde sadeleşme çalışmaları 1908 yılında ilan edilen Meşrutiyet'ten sonra daha kuvvetli ve yaygın bir şekilde sürmüştür. Selanik'te *Genç Kalemler* dergisinin çatısı altında Ömer Seyfettin, Ali Canip ve Ziya Gökalp'in çalışmaları konuya ivme getirmiştir. Dil alanında daha sonra İsmail Bey Gaspıralı hakkında "*Bütün hayatını Türklüğün yükselmesine*" sarf ettiği yönünde yazılar yazacak olan Köprülüzade Mehmet Fuat Bey'in bu konudaki çalışmaları da etkili olmuştur (Köprülüzade Mehmed Fuad, 1928, s. 1-2; Kırimer, 2015, 98).⁴ Ölümünden önce İstanbul'a gelmesiyle birlikte *Türk Yurdu*, *Sırat-ı Müstakim*, *İkdam* ve *Tasvir-i Efkâr* gibi yayınlarda İsmail Bey Gaspıralı'ya özel bir yer verildiği görülmektedir (İsmail Bey Gasprinski Hazretleri Tarafından Verilen Konferans, R.1326/1910, s. 332; Türklük Şuûnu: İsmail Bey Gasprinski'nin İstanbul'a Gelmeye, 1999, s. 364; Akpınar, 2018, s. 539-549). Bu seyahatte verdiği röportajlarında yıllar içinde ısrarla üzerinde durduğu eğitim, dil gibi hususlara bir kez daha değinmesi çok önemlidir (Kırimer, 2015, s. 135). Bu bağlamda *İkdam* gazetesinde çıkan bir makale münasebetiyle 24 Temmuz 1913 tarihinde *Tercüman*'da bir yazı kaleme almıştır. "*İsmail*" imzasını kullandığı bu yazısında kendisine yapılan övgüleri büyük bir alçakgönüllülükle yanıtlamakta ve yaptıklarını mütevazı bir üslupla anlatmaktadır (Akpınar, 2018, s. 423-426).

Gaspıralı'nın vefatının ardından Birinci Dünya Savaşı boyunca *Tercüman* yayımlanmaya devam etmiştir. Bilindiği üzere Gaspıralı, *Tercüman*'ın idaresini Hasan Sabri Ayvazov'a bırakmıştı. Ayvazov idaresindeki *Tercüman*, Bolşeviklerin Bahçesaray'a gelişine değin yayın hayatına devam etmiştir. Böylece 35 yıl aralıksız yayımlanan *Tercüman* susturulmuştur. Türkçülüğün kökünden sökülüp atılması için her adımda şiddetlenen hamleleriyle Bolşeviklerin Türk dil birliğine karşı uyguladıkları politikanın Çarlık Rusya'sından pek farkı olmadığı bu süreçte anlaşılmıştır (Kırimer, 2015, s. 108).

Eğitim ve dil konusu başta olmak üzere çağdaşlaşmanın yanı sıra toplumsal görüşleriyle İsmail Bey Gaspıralı müstesna bir makama sahip olmuştur. Yalnız Osmanlı İstanbul'unda değil Mısır'da ve diğer İslam şehirlerinde Gaspıralı'nın görüş ve düşünceleri karşılık bulmuştur (Kırimer, 2015, s. 135).

Vefatının ardından yazılanlar İsmail Bey Gaspıralı'nın büyük bir iş başardığının göstergesidir. Aralarında Antlı Şehit Numan Çelebicihan'ın bulunduğu geniş bir kesim İsmail Bey Gaspıralı'nın ardından üzüntülerini dile getirmiş, faaliyetleri sıralayarak mefkuresini aktarmışlardır. Vefatının ardından çeşitli gazete ve dergilerde yazı yazarlar arasında *Vakit* gazetesinde "*Büyük Millî*

¹ Kaynaklarda farklı şekillerde yazımlara rastlanmaktadır. Gaspıralı, kendi yazılarında "*İsmail, İsmail Gasprinsky*" gibi isimlerle imzalar kullanırken onun hakkındaki yazılarda "*Gaspıralı İsmail Bey, İsmail Mirza Gasprinski, Kırmırlı İsmail Bey, Gaspıralı İsmail Gasprinski/Gasprinsky*" şeklinde yazımlara rastlanılmaktadır. Bu çalışmanın Türkçe kısımlarında İsmail Bey Gaspıralı ifadesi tercih edilmiştir.

² Bu arada Zeki Velidî'nin babasının *Tercüman*'ı okuması, İsmail Bey Gaspıralı'yı takip etmesi dikkate değer bir ayrıntıdır, (Baykara, 1989, s. 2).

³ Örneğin *Türk Yurdu*'nda Petersburg'da toplanan Müslüman Kongresi hakkında verilen haberde Gaspıralı'nın rahatsız olması dolayısıyla katılmadığından söz edilmektedir, (Türklük Şuûnu: Petersburg'da Müslümanlar İçtimalı, 1999, s. 379).

⁴ Burada Gaspıralı'nın kendisinden övgüyle bahsettiği Sadri Maksudi Arsal'ın *Türk Dili İçin* eseri de zikredilmelidir. Zaten Sadri Maksudi de Gaspıralı'yı "*manevi babam*" olarak anmıştır, (Toprak, 2020, s. 303).

Matem” başlığıyla Fatih Kerimov, *İkbal*’de “*Büyük ve Tarihi Milli Matem*” başlığıyla S. İbrahimov, *Yıldız* gazetesinde “*Zor Vak’a*” isimli makalesiyle Battal Bey ve “*Emeller Üstadı*” yazısıyla Sadri Maksudi Bey, *İl* gazetesinde Mahmut Fuat Toktar ve Ayaz İshaki beyler ile Selime Hanım Yakub, *Ak Yol* mecmuasında “*Kart Babamız Bahtlı Olarak Öldü*” başlıklı makalesiyle Fahrüslâm Aliyev sayılabilir. Gaspıralı hakkında Kuyaş, *Tercüman*, *Kazak* gazetelerinde Fatih Emirhan’ın, Cafer Seydahmet’in, Hasan Sabri Ayvazov’un taziye yazıları bulunmaktadır. Türkiye’de neşredilen *Türk Yurdu*’nun 72’nci ve 73’üncü sayılarında İsmail Bey Gaspıralı’nın hatırası yâd etmek için çıkmıştır (Türk Yurdu, 1999a; Türk Yurdu, 1999b). Bu sayılarda Mehmet Emin ve Celâl Sahir’in şiirleri ile Hamdullah Suphi, Akçuraoğlu Yusuf, Ağaoğlu Ahmed’in İsmail Bey Gaspıralı hakkındaki yazıları yayımlanmıştır (Kırimer, 2015, s. 182-206).

İsmail Bey Gaspıralı’nın vefatının 100’üncü yıl dönümünde düzenlenen sempozyumda Gaspıralı’nın hayattayken gördüğü hürmetin derecesini göstermek için *Tercüman*’ın 20 ve 25’inci yıllarında yapılan toplantılar bir bildiride mercek altına alınmıştır (Türkoğlu, 2014, s. 21). Aktarıldığına göre 25’inci yıl kutlamalarında Osmanlı Devleti’nden herhangi bir girişimin olmaması dikkat çekicidir. İstanbul’daki İran elçisinin dahi bu kutlamaları telgrafla tebrik ederken Osmanlı Devleti’nin dış temsilciliklerinin ve özellikle Petersburg’daki Osmanlı sefirinin tepkisiz kalması oldukça düşündürücüdür (Türkoğlu, 2014, s. 25).

Bütün bunlara karşılık Osmanlı Devleti’nin siyasi olarak ortadan kalkmasının ardından yeni Türk devletinin kuruluş yıllarında İsmail Bey Gaspıralı’nın etkisinin nispeten azaldığı görülmektedir. Her ne kadar takip ettiği halkçılık görüşü yeni Türk devletinin kuruluşunda etkili olmuşsa da bunun kaynak kişisinin Akçuraoğlu Yusuf’un olduğu yönünde görüş birliği vardır (Toprak, 2020, s. 136). Hâlbuki Akçuraoğlu Yusuf Bey’in görüşlerinin şekillenmesinde, aralarında akrabalık teessüs etmiş İsmail Bey Gaspıralı’nın olduğunu söylemek iddialı olmasa gerekir (Temir, 1987, s. 27; Kanlıdere, 2023, s. 219). *Tercüman*’ın sayfalarında Akçuraoğlu Yusuf Bey’in yazılarına rastlanılmaktadır (Temir, 1987, s. 40). İkisinin teşrikimesaisi azımsanacak düzeyde değildir. Gaspıralı İsmail Bey’in dönemin şartları nedeniyle serbestçe dile getiremediği hususları, Kazan Tatarı olan Akçuraoğlu Yusuf’un diğer çevrelerde dile getirdiği görülmektedir (Akçuraoğlu Yusuf, 1999, s. 470). Rus hükümetlerinin baskıcı tutumları Gaspıralı’nın her ifadesini ölçüp tartarak kullanmasını zorunlu kılmıştır. Akçuraoğlu Yusuf Bey ise Osmanlı Devleti’nde ve yeni Türk devletinin ilk yıllarında akademik kimliğinin katkısıyla başta Türkçü/milliyetçi aydınlar olmak üzere toplum içindeki saygın yeri sayesinde İsmail Bey Gaspıralı’nın görüş ve düşüncelerine dile getirmek fırsatı yakalamıştır (Akçuraoğlu Yusuf, 1998, s. 367-369). Akçuraoğlu, Gaspıralı’yı “*Hiç kimse Kırmımlı İsmail Bey Gasprinski kadar bütün Türklük gayesini vuzuh, sebat ve ısrarla nazariyatta takip, fiiliyatta tatbik etmeye çalışmamıştır*” sözleriyle tanımlamıştır. Üyesi olduğu Türk Derneği, Türk Yurdu ve nihayet Türk Ocakları İsmail Bey Gaspıralı’yı yakından takip etmiştir (Temir, 1987, s. 41). *Türk Yurdu*’nda Gaspıralı’nın yazılarına yer verilmiş, onun hakkında makaleler yayımlanmıştır.

Öte yandan İstanbul’da yayımlanan *Kırım Mecmuası*’nda birçok makalede değinildiği gibi Fevzi Altuk [Altuğ] Bey’in “*Kırım Gençliği ve Rus İhtilali*” başlıklı yazısında, İsmail Bey Gaspıralı’nın çalışmalarının etkinliğinden etraflıca söz etmektedir (Kırimer, 2015, s. 207). Aynı dönemde yayımlanan *Gökbayrak Altında Milli Faaliyet* başlıklı diğer bir eserde İsmail Bey Gaspıralı’nın sayısız engelle karşılaşmasına karşın yılmadan ideallerinin peşinde koştuğundan ve elde ettiği başarılarından söz edilmektedir (Kırimer, 2015, s. 208; Hatif, 1998, s. 23-85).

Genç Cumhuriyet Dönemde Gaspıralı Gündemli Çalışmalara Bakış

Türk İstiklâl Harbi’nin kazanılmasından sonra inkılaplar devri başlamıştır. Gazi Mustafa Kemal Paşa’nın liderliğinde gerçekleşen devrimler birbiri ardınca gelmiştir. Bu süreçte kurucu felsefenin şekillendiği görülmektedir. Kurulmuşta izlenen yolun yıllar boyunca milletin kurtuluşu için aranan çarelerin bir sonucu olduğunu söylemek mümkündür. İsmail Bey Gaspıralı’nın övünçle bahsettiği Yusuf Akçura ve Sadri Maksudi Arsal gibi önemli kimselerin Cumhuriyetin ilk yıllarında etkili olduğu görülmektedir (Toprak, 2020). Cumhuriyetle birlikte başlayan dönemde İsmail Bey Gaspıralı’yı takip eden bir kuruluş olan Türk Ocakları da daha etkin hale gelmeyi başarmıştır. Gazi Paşa’nın emir ve direktifleri doğrultusunda gösterilen hedeflere doğru ilerleyişte Türk Ocakları adeta bir lokomotif haline gelmiştir.

Genç Cumhuriyet döneminde 300 şubeye ulaşan köklü ve etkili bir sivil toplum kuruluşu olan Türk Ocaklarının İsmail Bey Gaspıralı’ya dair faaliyetlerinin ise oldukça sınırlı olduğu dikkat çekmektedir. Hâlbuki 1914’te ölümüne değin Gaspıralı ile yakın ilişki kurulduğu ve *Türk Yurdu*’nda çeşitli yazılarına yer verildiği bilinmektedir. Örneğin *Türk Yurdu*’nun ilk altı cildinde eğitime ilişkin “*Türk Yurducularına*” başlıklı yazısı seri halinde yayımlanmış, çeşitli makalelerde adından söz edilmiştir (Gasprinski, 1912a; 1912b). Ayrıca “*Hind Yolundan*” (Gasprinski, 1912c), “*Hindden Dönerken*” (Gasprinski, 1912d) ve “*Muhaceret-i Muazzama*” ile 1914 yılında “*Türklük Osmanlılık*” (Kırımımlı, 1996b, s. 273) yazıları da *Türk Yurdu*’nda yer bulmuştur. *Türk Yurdu*’nun yanı sıra Türk Ocaklarının bu yıllardaki faaliyetlerine bakılarak Gaspıralı hakkında yapılan çalışmaların sayısına ulaşmak mümkündür (Marttin, 2023, s. 340-352). Türk Ocaklarında Eylül 1919’a kadarki faaliyetleri içeren listeye bakıldığında Cafer Seydahmet Bey’in ziyaretinin yanı sıra iki defa olmak üzere gelen Türk-Tatar heyetler hakkında bilgi yer almakla birlikte Gaspıralı’ya ilişkin bir kayıt yoktur. Buna karşılık Cafer Seydahmet Bey’in bu ziyaretinde Galatasaray Yurdu’nda Kırım Cemiyet-i Hayriyesi’nin düzenlediği çay ziyafetinde ve Hamdullah Suphi Bey’in Türk Ocağı’nda tertiplediği ziyafette karşılıklı nutuklar söylenmiştir. Cafer Seydahmet Bey’in *Türk Yurdu*’nda yayımlanan konuşmasında İsmail Bey Gaspıralı’yı andığı görülmektedir (Şuûn: Kurtuluş Günlerinde Kardeş Musahabeleri, 2000, s. 186). *Türk Yurdu*’nda İstanbul

Türk Ocağı hakkında bilgiler paylaşılırken, “Bir ara edebiyat akşamı yaptık. Tarihimizde büyük bir iz bırakmış meşhur adamları birer birer tetkik ettik. Büyüklüğü takdis, sanatkârlara hürmet, onları tanımak ve tanıtmak Ocağın daima sadık kaldığı bir şiar oldu. Namık Kemal’e bir akşam ayırıyor, bazen İsmail Gasprinski’yi dilimizle, yazımızla, kardeş müesseselerle beraber okuttuğumuz mevlit ile takdis ediyorduk” denilmektedir (Türk Ocağı İdare Raporu, 2002, s. 218, 215-227). Bu ifadeden anlaşılacağı üzere Türk Ocağı’nın Gaspıralı’yı idealini yaşatmaya çalıştığı görülmektedir. Aynı makalede, “Hatırası kudsî olan büyük mürid İsmail Gasprinski, son defa İstanbul’u ziyaret ettiği vakit Ocağımızı ziyarete gelmişti” açıklaması bu bağlamda değerlidir (Türk Ocağı İdare Raporu, 2002, s. 226).

Türk Ocaklarının yeniden açılmaya başlamasının ardından yayımlanan *Türk Yurdu* dergilerinde İsmail Bey Gaspıralı’ya ilişkin yazılar çıkmıştır. Türk Ocaklarında yapılan toplantılarda İsmail Bey Gaspıralı anılmıştır. Bu faaliyetlere bakıldığında Yusuf Akçura’nın yanı sıra Cafer Seydahmet Kırimer, Ağaoğlu Ahmed, Ayaz İshaki Bey, Hamdullah Suphi Tanrıöver, Muharrem Feyzi Togay, Sadri Maksudi Arsal gibi kimselerin olduğu görülmektedir (Maraş, 2014, s. 30).

Bunlarla birlikte 1923 yılından sonra kaleme alınan eserlerde İsmail Bey Gaspıralı hakkında bilgi verilmeye devam etmiştir. Örneğin, 1925 yılında basılan *Türk Tarihi* adlı eserinde Dr. Rıza Nur, Gaspıralı’dan “Türk tarihinin uyanma devresine hizmet eden büyüklerindendir” sözleriyle bahsetmiş, basın-yayın faaliyetlerini anlatmıştır (Kırimer, 2015, s. 209).

Aynı yıl Abdullah Battal [Taymas] Bey’in İstanbul’da yayımlanan *Kazan Türkleri* adlı eserinde *Tercüman*’dan ve Gaspıralı’nın eğitim-öğretim alanındaki çalışmalarından söz edilmektedir. Abdullah Battal’ın *Türk Yurdu*’nda yayımlanan bir dizi makalesinde İsmail Bey Gaspıralı’yı anlattığı görülmektedir (Kırimer, 2015, s. 210-212).

1924 yılı boyunca Gaspıralı hakkında bir kayda rastlanılmamıştır. Buna rağmen 1925 yılının 29 Nisan günü gerçekleşen Türk Ocağı Kurultayı’nın ikinci oturumunda alınan karar gereğince Türk Ocaklarına Gazi Mustafa Kemal Paşa’nın yanı sıra Mehmet Emin, Ziya Gökalp, İsmail Bey Gaspıralı ile Vefik Paşa’nın resimlerinin asılması kabul edilmesi oldukça önemlidir (Şuûn: Türk Ocakları İkinci Kurultayı, 2001, s. 138).

1925 yılının sonbaharında Ayaz İshakî’nin (2001a) bir makalesi *Türk Yurdu*’da yer almıştır. Bu makalede İsmail Bey Gaspıralı’nın başardığı işler sıralanmıştır. Henüz alfabe değişikliği devletin gündeminde değil iken Şubat 1926’da Ayaz İshakî (2001b, s. 136) elifbaları karşılaştırdığı diğer bir makalesinde İsmail Bey Gaspıralı’dan *Hoca-ı Sıbyan* eserinin açtığı çığırda söz etmektedir.

Bu makalelerde adından söz edilen Gaspıralı hakkında yine en etraflı makaleyi Akçuraoğlu Yusuf’un kaleme aldığı görülmektedir. Bilindiği üzere Yusuf Akçura’nın 1928 *Türk Yılı* eseri de bu dönemde yayımlanmıştır. Eserde “Kafkas, Kırım ve Kazan Türklerinde Milliyet Fikri” bahsinde İsmail Bey Gaspıralı, “Bütün Türkçülük hareketinin en mühim ve merkezî siması” şeklinde takdim edilmektedir (Akçuraoğlu Yusuf, 2009, s. 354).

Bununla birlikte Köprülüzade Mehmet Fuat Bey *Cumhuriyet* gazetesinde, “İlim ve medeniyete en çok hizmet eden Türk meşahiri silsilesi” serisinde Gaspıralı’yı anlatmıştır (Köprülüzade Mehmed Fuad, 1928, s. 2).

Bu konuda 1932 yılında Hüseyin Namık [Orkun] Bey’in *Türk Dünyası* adlı eserinde Gaspıralı’yı yalnız Kırım tarihinde değil bütün Türklük dünyasında önemli ve büyük bir rol üstlendiğinden söz etmiştir (Kırimer, 2015, s. 215). İstanbul Halkevi’nde 28 Nisan 1933 günü gerçekleştirilen toplantıda Turan Cemiyeti Başkanı Muharrem Feyzi [Togay] Bey, hariçteki 30 milyonluk Türk dünyasındaki yarım asırdaki neşriyat ve matbuat faaliyetleri hakkında bir konferans verdiği gazetelerden duyurulmuştur (Muharrem Feyzi beyin konferansı, 1933, s. 2).

Bu dönemde Türkiye’ye yapılan neşriyata bakıldığında ise *Azerbaycan Yurt Bilgis*’nde yayımlanan makaleler öne çıkmaktadır. Nisan 1933’te yayımlanan sayısında Ahmet Caferoğlu’nun “İsmail Bey Gasprinski” makalesinin yanı sıra Abdullahoğlu’nun “İsmail Bey Gasprinski” başlıklı makalesi çıkmıştır (Sertkaya, 1969, s. 8; Kırımlı ve Aktaş, ty., s. 18). Aynı sayıda Halil Hasmehmetli’nin “İsmail Bey Gasprinski’ye Ait Bir Hatıra” makalesi ile Köprülüzade Mehmet Fuat’ın “İsmail Bey Gasprinski” başlıklı yazısı yayımlanmıştır. Özel sayılabilecek bu sayı *Tercüman*’ın 50’nci yılına atfen çıkarılmıştır.

Gaspıralı İsmail Bey hakkında Cafer Seydahmet Kırimer’in kaleme aldığı 1934 yılında basılan eseri bu konuda yazılan ayrıntılarıyla müstesna, günümüzde de muteber görülen ilk eserdir (Kırımlı ve Aktaş, ty., s. 36-37; Maraş, 2014, s. 30; Cafer Seydahmet Kırimer, 2018).

1923-1944 yılları arasında İsmail Bey Gaspıralı hakkında yapılan çalışmaların genel bir listesine bakıldığında nispeten bir seyrelme dikkat çekmektedir. Seçilen zaman aralığı yeni Türk devletinde Cumhuriyet’in ilan edilmesiyle başlamakta ve “Türkçülük Davası” olarak bilinen döneme kadar uzanmaktadır. Belirlenen dönemde dalgalanmalar, bunalımlar olsa da milliyetçi faaliyetlerin nispeten daha serbest bir şekilde yürütüldüğü söylenebilir. En azından 1931 yılına kadar Türk Ocakları güçlü bir şekilde varlık göstermiştir (Marttin, 2023, s. 324).

Bununla birlikte 1944 yılına değin faaliyet gösteren ve “Dilde, Fikirde, İşte Birlik” alt başlığıyla çıkan *Çınaraltı* dergisinde Hüseyin Namık Orkun gibi yazarların 1941 yılında yayımlanan makalesinde Gaspıralı’ya dair ifadeler yer verildiği görülmektedir (Orkun, 1941, s. 9). Buna karşılık 1944 yılının temmuz ayına değin 136 sayı yayımlanan dergide İsmail Bey Gaspıralı hakkında münferiden bir makale kaleme alınmamıştır.

Soğuk Savaş Yıllarında Türkiye Gündemindeki Gaspıralı

İkinci Dünya Savaşı'nın bitmesinin ardından Türkiye'de özgürlük ve demokrasi söylemlerinin artmasıyla çok partili yaşama geçilmiştir. Çok partili hayatın getirdiği imkânlardan biri de yayınlardaki çeşitliliktir. Bilindiği üzere savaş sonrası ilk kurulan parti Nuri Demirağ'ın Millî Kalkınma Partisi'dir. Bu partinin ardından daha başka siyasi oluşumlar ortaya çıkmış, nihayet ülkenin on yıllık kaderini eline alacak olan Demokrat Parti 1946 yılında kurulmuştur. Demokrat Parti'nin iç ve dış politikalarına bakıldığında Türk Ocaklarının yeniden kuruluşuna zemin hazırlayacak bir yapıda olduğu görülmektedir. Hamdullah Suphi Bey'in çabalarıyla Türk Ocakları 1947 yılında açılmış ve faaliyetlerine başlamıştır. Heyecanlı bir başlangıçla girilen işler, önceki dönemlerdeki gibi sürmemiş, faaliyetler süreklilik gösterememiştir.

Bu dönemde göze çarpan yazılardan biri 1925 yılında Devrek'te dünyaya gelen Saffet Onur tarafından 1942-1950 yıllarında yayın faaliyeti gösteren *Doğu* dergisinde "*Gaspıralı İsmail Bey*" başlıklı tek sayfalık makalesidir (Onur, 1949, s. 57).

Doğu dergisinin yanı sıra *Orkun* dergisinin yayın hayatı 1950-1952 yıllarıdır. Bu süreçte tespit edilebildiği kadarıyla konu hakkında dergide 1951 yılının mayıs ayında Faik Gözübüyük'ün "*Gaspıralı İsmail*" başlıklı tek sayfalık yazısı çıkmıştır (Gözübüyük, 1951, s. 10).

1951-1953 yıllarında Afyon'da çıkan *Türkeli* dergisinde konuya ilişkin bir makale yayımlanmıştır. 5 Ekim 1952 tarihinde yayımlanan *Türkeli* dergisinde Hüseyin Namık Orkun'un "*Gaspıralı İsmail Bey'in Dünya Türklük Aleminde Rolü*" başlıklı iki parça makalede Gaspıralı'nın çalışmaları ve özellikle *Tercüman* gazetesinin yayın hayatına değinilmiştir (Orkun, 1952, s. 2, 7).

Ülke gündeminin hareketliliğinden kaynaklanan yoğunluk sebebiyle olacak bir süre Gaspıralı'dan söz edilmediği görülmektedir. Eldeki kayıtlara göre Atatürk'ü anma programının yanı sıra örneğin, 3 Aralık 1959 tarihinde Türk Ocakları Ankara Şubesi Gençlik Kolu "*Yahya Kemal Günü*" etkinliği düzenlemiş, bu tür anma günleri yıllar boyunca devam etmiştir. Bu anma etkinliklerinde Gaspıralı'ya yer verilmemiştir. Bununla birlikte İsmail Bey Gaspıralı'nın düşünceleri ve faaliyetlerini bir dönem devamlı işleyen *Türk Yurdu*'nun Nisan 1960'daki sayısında Nejdet Sancar'ın bir makalesine rastlanılmaktadır. Bu makalede "*Türk Milliyetçiliğinde Devreler*" ele alınmıştır. Makalenin bütününe bakıldığında konu oldukça sınırlı bir çerçevede Ahmed Vefik ve Süleyman paşaların yanı sıra Ali Suavi, Veled Çelebi, Necip Asım, Bursalı Tahir, Şemsettin Sami beyleri bir devre olarak Ziya Gökalp, Ömer Seyfettin, Mehmet Emin Yurdakul ve Müftüoğlu Ahmet gibi isimleri de diğer bir devrede anmaktadır. Makalede geçen isimler arasında İsmail Bey Gaspıralı, Yusuf Akçura, Ağaoğlu Ahmet, Zeki Velidî Togan gibi önemli kimseler yoktur (Sançar, 1960, s. 19-20).

Buna karşılık Bernard Lewis'in Türkiye'deki tarihçiliğe ve millî uyanışa eğildiği makalesinde "*On Dokuzuncu Yüzyılın sonunda ve Yirminci Yüzyılın başlarında Türkçülük cereyanına başka bir kaynaktan, Rusya Türklerinden, siyasi bir ilk hız verildi*" cümlesiyle başlayan paragrafta "*Kırımlı İsmail Gasprinski veya Gaspıralı (1841-1914)'nin başında bulunduğu Tatar entelektüelleri yeni bir siyasi Pan-Türkizm cereyanı başlattılar. Akçuraoğlu Yusuf (1876-1933) ve Ağaoğlu Ahmet (1869-1939) gibi adamlar bu cereyan fikirlerini Türkiye'de yaymışlardır*" denilmektedir (Lewis, 1960, s. 10).

Aynı yıl Cafer Seydahmet Kırimer'in hayat öyküsü *Türk Yurdu*'nda yayımlanmıştır. Rahmeti Arat'ın bu makalesinde, "*Gaspıralı Kırım'da doğmuş olmakla beraber, Türk dünyasının her köşesinde onun şerefli bir Ocağı vardır. Ziya Gökalp ve İsmail Gaspıralı isimleri bugün gençlik için bir ülke veya kavimden ziyade umumi bir millî mefkûreye delâlet eden birer âlem olmuşlardır*" sözlerine yer verilmiştir (Arat, 1960, s. 24).

Bu kayıttan iki yıl sonra, 24 Haziran 1962'de Sovyetler Birliği Tanıma Enstitüsü adına Mehmet Ali Emircan ile birlikte Dr. Edige Kırımal'ın Türk Ocakları'nı ziyaretinin ardından yapılan basın toplantısında Sovyetler Birliğindeki Türklerin durumu gündeme taşınmış, bir Türk yurdu olan Kırım'ın Sovyet yönetimi altındaki vaziyeti hakkında açıklamalar yapılmıştır (Hacaloğlu ve Memişoğlu, 1998, s. 121).

Gündeme girebilen bu açıklamalardan bir yıl sonra, 1963 yılında *Türk Yurdu*'nun Sosyoloji kısmında Hikmet Temuroğlu'nun "*Milliyetçiliğimizin Tarihî Gelişmesi ve Verilecek İstikamet Hakkında*" başlıklı yayımlanmıştır. Temuroğlu'nun makalesinde, "*Millî şuuru ilk idrak eden ve bunun için mücadele eden dış Türklerinin birincisi Kırımlı Gaspıralı İsmail Bey olmuştur. Neşrettiği (Tercüman) gazetesinin gayesini (DİLDE, FİKİRDE, İŞTE BİRLİK) cümleleri ile açıklamıştır. Gazetesi İstanbul'da olduğu kadar, Kazan'da, Semerkant'ta da okuyucu buluyordu*" ifadesinin yer alması oldukça önemlidir (Temuroğlu, 1963, s. 9).

Bu makaleden bir yıl sonra, 1964 senesinde, Müstecib Ülküsal'ın *Emel* dergisinin 24'üncü sayısında "*Gaspıralı İsmail Bey*" başlıklı makalesi yayımlanmıştır (Ülküsal, 1964, s. 2-7). Anlaşıldığı kadarıyla bir anma özel sayısı mahiyetindeki bu yayında Ülküsal'ın yanı sıra Orhan Özkırım'ın "*Ölümünün 50. yıldönümünde İsmail Gaspıralı*", Nurettin [Mahir] Altuğ'un "*Gaspıralı İsmail Bey*", Z. Fahri Fındıkoğlu'nun "*Türk Gazetecilik Tarihi ve Gaspıralı İsmail Bey*" başlıklı yazılarına yer verilmiştir. *Türk Kültürü* dergisinin "*Eğitim*" sayısında Ayhan Göksan tarafından "*Gaspıralı İsmail Bey ve Usulü Ceditçiliği*" adlı bir makalenin yanı sıra Nevin Okay'ın aynı derginin 21'inci sayısında "*Esir Milletler ve İsmail Gaspıralı*" başlıklı makale çıkmıştır (Göksan, 1964; Okay, 1964).

İsmail Bey Gaspıralı'nın 50'nci ölüm yıl dönümü gündemiyle 1964 yılında Kırım Türk Kültür ve Yardımlaşma Derneği tarafından neşredilen Ahmet Caferoğlu'nun 16 sayfalık *İsmail Gaspıralı-Ölümünün 50. Yıldönümü Münasebetiyle Bir Etüd-* başlıklı muteber biyografi eseri ayrıca zikredilmelidir (Caferoğlu, 1964; Sertkaya, 1969, s. 24).

Sayılan bu yayınlardan dört yıl sonra Altan Deliorman'ın "*İsmail Gaspıralı ve Tercüman Gazetesi*" başlıklı makalesi ile A. Battal-Taymas'ın "*Ben Onu Gördüm (İsmail Gaspıralı Hakkında Notlar)*" adlı yazısı *Türk Kültürü* dergisinde 1968'in temmuz ayında yayımlanmıştır (Deliorman, 1968; Taymas, 1968). Aynı yılın sonunda Hüseyin Nihal Atsız, "*Edebi Dil*" konusunu ele aldığı yazısında Gaspıralı'nın fikir ve faaliyetlerinin etkisi Kırım, Kazan ve Türkistan'da görüldüğü esnada Bolşeviklerin yalanlarla tesis ettikleri düzenin bu çabaları boşa çıkardığından söz etmiştir (Atsız, 1968, s. 3).

Atsız'ın makalesinin yayımlanmasından üç yıl sonra Türkiye'de yayın faaliyeti sürdüren *Defne* dergisinde konuya ilişkin bir makale çıkmıştır. Bu makale Dr. Edige Kırimal'ın aylık sanat dergisi olan *Defne*'nin Şubat 1971 tarihli sayısında bulunan beş sayfalık bir yazısıdır. Bu yazı, "*Kırım'ın en büyük evlâtlarından, cemiyet adamı, gazeteci, yazar, pedagog, ideolog ve ıslahatçı İsmail Bey Gaspıralı 24 Eylül 1914 tarihinde, sabah saat 11'de Bahçesaray şehrinde ebediyete kavuşmuştur.*" sözleriyle başlamaktadır (Kırimal, 1971, s. 4). Makalenin sonunda ise şu ifade yer almaktadır: "*Ve gerçekten de tarihin nadir bildiği büyük mutlu insanlardan biri olmak üzere Gaspıralı'nın hatırası, bütün dünya ve Türk ve Müslümanlarının kalbinde ebediyen yaşayacaktır.*" (Kırimal, 1971, s. 8). Gaspıralı'nın faaliyetlerine ilişkin bilgiler barındıran bu yazının daha önce "*Dergi, Sovyetler Birliğini Öğrenme Enstitüsü*" adlı yayının 62'nci sayısında yayımlandığına dair bir bilgi bulunmaktadır. Buradan hareketle Münih'te yayımlanan bu *Dergi* adlı yayının içeriğine göz atıldığında Mirza Bala'nın makalesinin bir yerinde olmak üzere Edige Kırimal'ın doğrudan İsmail Bey Gaspıralı'yı ele aldığı makalelerinin 1957 ve 1970 yıllarında yayımlandığı görülmektedir (Bala, 1957, s. 5; Kırimal, 1970, s. 60-64).

Soğuk Savaş döneminde Türk Ocaklarında 6 Ocak 1957'de Rızaeddin Fahreddin (Hacaloğlu ve Memişoğlu, 1998, s. 146), 21 Aralık 1964 günü Namık Kemal, 26 Aralık 1964 ve 10 Ocak 1987'de Mustafa Çokay'ı anma etkinlikleri yapılmıştır. 1957'den 1988 yılına değin devam eden süreçte anma etkinlikleri bağlamında Atatürk başta olmak üzere Ömer Seyfeddin, Nejdet Sançar, Mehmet Akif Ersoy, Ziya Gökalp, Mevlâna, Yunus Emre, Fethi Gemuhluoğlu, Osman Yüksel Serdengeçti, Nihal Atsız, Erol Güngör, Mümtaz Turhan, Sadri Maksudi Arsal gibi önemli kimseler için programların gerçekleştirildiği görülmektedir. Aynı süreçte dil ve milliyetçilik konularına sıkça değinilmiş, Millî Mücadele hakkında ve özellikle Çanakkale'ye dair etkinliklere yoğun bir şekilde yer verilmiştir (Hacaloğlu ve Memişoğlu, 1998, s. 63-246). Bu kayıtlardan anlaşılacağı üzere belirtilen dönemde etkinlik ve çalışmaların odağında dış Türklere ziyade Türkiye Türklüğü bulunmaktadır.

Etkinlikleri bir kenara bırakılarak Türkiye'deki yayınlara bakıldığında 1976 yılında *Türk Dili ve Edebiyatı Ansiklopedisi*'nin üçüncü cildinde Nuri Akbayar tarafından "*Gaspıralı İsmail Bey*" maddesinin kaleme alındığı görülmektedir (Akbayar, 1976, s. 288-289).

Bundan başka *Türk Yurdu*'nun Ağustos 1987 sayısında çıkan Beşir Ayvazoğlu'nun makalesiyle birlikte, Mehmet Saray'ın *Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü* yayınlarından 1987 yılında çıkan *Türk Dünyasında Eğitim Reformu ve Gaspıralı İsmail Bey (1851-1914)* başlıklı eseri yayımlanmıştır. Bunlarla birlikte 1988 yılında Kültür ve Turizm Bakanlığı'nın "*Türk Büyükleri*" serisinden çıkan kitap adeta bu alanda yapılacak çalışmaların öncüsü olmuştur (Ayvazoğlu, 2014; Saray, 1987; Devlet, 1988).

SSCB'nin dağılması arifesinde *Türk Kültürü* dergisinde biri özel olmak üzere iki sayı çıkmıştır. 1991 yılının İsmail Bey Gaspıralı'nın 140'ıncı doğum yılı olması dolayısıyla hazırlanan sayılarda torunu İnci Ertem'in yanı sıra alanında temayüz etmiş kimselerin makaleleri yayımlanmıştır (Ertem, 1991; Yakubaskas, 1991; Elçin, 1991; Osmanoviç İzidinoviç, 1991; Devlet, 1991a; Kafalı, 1991b; Kafalı, 1991a; Saray, 1991; Gülensoy, 1991; Tural, 1991; Ülküsal, 1991; Muhtaroglu, 1991; Yüksel, 1991; Ercilasun, 1991; Devlet, 1991b).

SSCB'nin Dağılmasından Sonra Türkiye Gündemindeki Gaspıralı

Nadir Devlet, İsmail Bey Gaspıralı'ya ilginin SSCB'nin dağılmasına bağlı olarak arttığını ifade etmektedir (Devlet, 2004).

Türkiye'deki yayınların yıllara göre dağılımına bakıldığında Nadir Devlet'in bu görüşünü doğrulayacak bir manzara karşımıza çıkmaktadır.

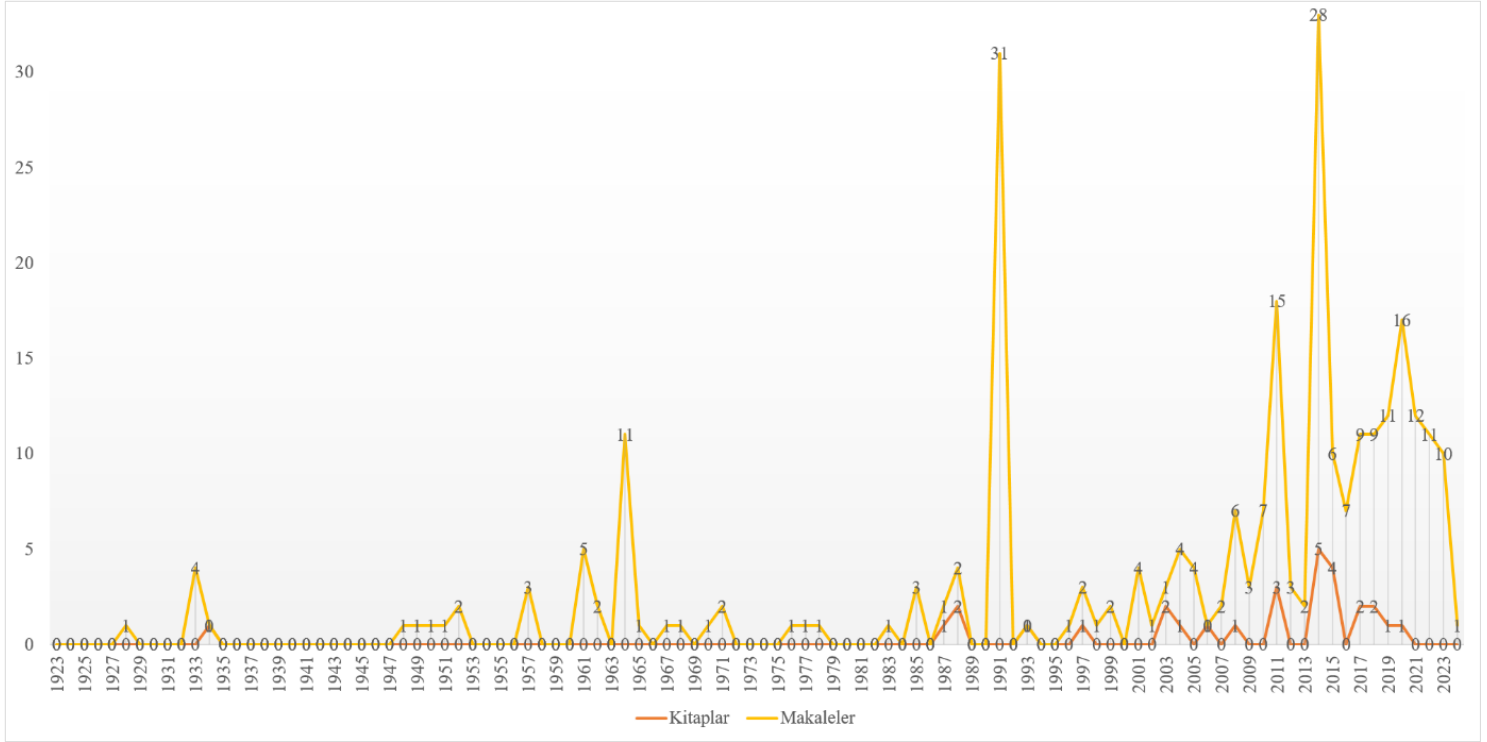
SSCB'nin dağılmasının ardından başlayan dönemde Kıbrıs, Bulgaristan, Azerbaycan, Türkistan ve Ermeni Meselesi üzerinde yoğun çalışmalar ve etkinlikler yapıldığı dikkat çekse de Kırım'a ilginin eksilmediğini gösteren kayıtlar vardır. 10 Şubat 1992 tarihinde Türk Ocakları Ankara Şubasının Ankara Bulvarı Palas'ta Kırım Lideri Mustafa Abdülcemil Kırımoglu şerefine verdiği yemekte Türk dünyasının meseleleri gündeme taşınmıştır. Bu toplantıda Kırımoglu, Kırım Türklerinin yaşadığı sorunları Türk dünyasının içinde bulunduğu durum perspektifinden dile getirmiştir. Kırımoglu konuşmasında Gaspıralı İsmail Bey'i anarak onun "*Dilde, Fikirde, İşte Birlik*" sözüne vurgu yapmış, Türk birliği üzerinde durmuştur (Hacaloğlu ve Memişoğlu, 1998, s. 308-309).

Buna karşılık Türk Ocaklarında Arif Nihat Asya (Ocak 1989, Ocak 1993), Necip Fazıl (Haziran 1992), Niyazi Yıldırım Gençosmanoğlu (Eylül 1992), Şeyh Şamil (Kasım 1992) gibi önemli şahsiyetlerin anıldığı programların yapıldığı kayıtlara geçmiştir. 1993 yılının şubat ayında Yusuf Has Hacib, Ali Şir Nevai, Hoca Ahmed Yesevi, Kaşgarlı Mahmud'a ilişkin programlar düzenlenmiştir (Hacaloğlu ve Memişoğlu, 1998, s. 271-339). Tarihe düşülen bu notlara bakıldığında zikredilen anma programları dizisinde Gaspıralı İsmail Bey'e yer verilmediği görülmektedir.

Bu olumsuz manzara karşısında konuyla ilgili iyi işler de çıkarılmıştır. 1990 yılında Wisconsin-Madison Üniversitesinde doktora tezi olarak kabul edilen, 1996 yılında E. J. Brill Yayınevi'nde İngilizce ve Türk Tarih Kurumu'ndan Türkçe olarak yayımlanan *Kırım Tatarlarında Millî Kimlik ve Millî Hareketler (1905-1916)* kitabıyla Hakan Kırımlı bu alanda çok muteber bir esere imza atmıştır. Kırımlı,

eserinin diğer sayfalarında söz etmesinin yanı sıra doğrudan doğruya iki bölümünü İsmail Bey Gaspıralı'ya ayırmıştır (Kırımlı, 1996a, s. 37-64 ve 135-176).

Konuyla ilgili olarak 1987 tarihini taşıyan kitabından başka Mehmet Saray'ın bu dönemde *Gaspıralı İsmail Bey'den Atatürk'e Türk Dünyasında Dil ve Kültür Birliği* adlı eseri 1993 yılında basılmıştır. Kitapta Gaspıralı'nın hayatının yanı sıra faaliyetleri ve görüşlerine yer verilmiş, bunlar Türkiye'deki gelişmelerle birlikte irdelenmiştir (Saray 1993, s. 94-96). (Grafik-1)

Grafik-1: Gaspıralı Üzerine Kaleme Alınmış Eserlerin Yıllara Göre Dağılımı

Türkiye'nin gündeminde her geçen yıl daha geniş yer tutmaya başlayan Kırım davası, özelde Gaspıralı'ya ilgiyi de artırmıştır. Öyle ki, Kırım Millî Meclisi'nin Bahçesaray'daki kurultayı 1993 yılının haziran ayında gündemde yer bulmuştur (Hacaloğlu ve Memişoğlu, 1998, s. 350). Aynı şekilde 10 Eylül 1994 tarihinde Mustafa Abdülcemil Kırımoğlu'nun İstanbul'da gerçekleştiği basın toplantısı gündeme alınmıştır. Kırımoğlu bu toplantıda Kırım Türklerinin ana vatanlarına dönüşü hususunda Türkiye'nin geçmişte olduğundan daha fazla destek ve yardımda bulunması üzerinde durmuştur (Hacaloğlu & Memişoğlu, 1998, s. 381). Faaliyetlere bakıldığında 4 Nisan 1996 günü Eskişehir Türk Ocağı'nda Ertuğrul Kardeş tarafından "*Kırım Türklüğünün Varolma Mücadelesi ve Mustafa Cemiloğlu*" başlıklı bir konuşmanın yapıldığı görülmektedir (Hacaloğlu ve Memişoğlu, 1998, s. 433). 1994-1998 yılları arasında Zeki Velidî Togan'ın anıldığı programlardan, Dr. Sadık Ahmet'in Batı Trakya Türklüğü için Türkiye'nin çeşitli yerlerinde gerçekleştiği toplantılardan söz etmek mümkündür. Bu dönemde Şeyh Şamil, Mehmet Emin Resulzade ve Cengiz Aytmatov hakkında etkinliklerin düzenlendiği kaydedilmiştir (Hacaloğlu & Memişoğlu, 1998, s. 386-403). Buna karşılık aynı dönemde Gaspıralı İsmail Bey hakkında ne bir toplantı ne de bir yazı vardır.

Odaklanılan dönemde konuyla ilgili değinilmesi gereken bir isim vardır: Lazzerini. Edward James Lazzerini'nin doktora tezi konuyla ilgili önemli bir yere sahip olup 1973 yılında kabul edilmiştir. Bununla birlikte Türkiye dışında 1975, 1984, 1985 ve 1998 yıllarında Gaspıralı hakkında yayınlar hazırlayan Lazzerini'nin Türkiye'de basılan eseri 1992 yılını taşımaktadır (Lazzerini, 1992, s. 143-156; International Committee for Crimea, ty.).

Bununla birlikte Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi'nde "*Gaspıralı, İsmail Bey*" maddesi 1996 yılında yayımlanmıştır. Ansiklopedinin 13'üncü cildinde yer alan makalenin yazarı Hakan Kırımlı'dır (Kırımlı, 1996b, s. 392-395). Yine bu dönemde yayımlanan Yusuf Ekinci'nin *Gaspıralı İsmail* adlı kitabının ilk baskısı 1997 yılında yapılmıştır (Ekinci, 2013).

Konuya ilişkin Sabri Arıkan'ın 1998'den itibaren 1999-2006 yıllarında Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı'nın dergilerinde *Tercüman*'dan aktarımlar yaptığı yazıları sayılmalıdır. Daha sonra Arıkan'ın Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı tarafından *Kendi Kaleminden İsmail Bey Gaspıralı'nın İdealleri, İşleri, Tavsiyeleri ve Haberleri* eseri yayımlanmıştır (Arıkan, 2006).

Gaspıralı'nın eseri konusunda adından söz ettirenlerden biri de Yavuz Akpınar'dır. Akpınar'ın 1998 yılında basılmış olan "*İsmail Gaspıralı Bey'in Edebi Tenkitleri 1*" makalesini (Akpınar, 1998), 2001 yılında "*Gaspıralı'nın Türk Diline Bakışı*" yazısı ve "*İsmail Gaspıralı'nın Fikrî ve Edebi Eserleri*" tebliği takip etmiştir (Akpınar, 2001a; Akpınar 2001b). Akpınar'ın bunlar dışında 14 çalışması daha

makale ve tebliğ olarak yayımlanmıştır. Daha önce de atıf yapıldığı üzere Ötügen Neşriyat'tan çıkan ilki 2003 tarihli dört ciltlik *İsmail Gaspıralı: Seçilmiş Eserler* serisi de bu alanda çalışma yapacakların başvuru kaynağı olmuştur.⁵

2000'li yıllara gelindiğinde Yavuz Akpınar ve arkadaşlarının Gaspıralı'nın eserlerinin topluca yayımlanmasının da katkısıyla Gaspıralı'ya başta akademik çevrelerde olmak üzere ilgi artmış ve Gaspıralı hakkında yayınlar çoğalmıştır. 150'nci doğum yılında -2001'de- www.ismailgaspıralı.org sitesi açılmış, her on yılda yenilenmiştir (Emel Vakfı, 2021).

2003 yılında basılan *İsmail Bey Gaspıralı ve Ziya Gökalp Sempozyumları* bildirileri gündemi tayin edecek nitelikte çalışmalar olmuştur. 26-27 Ekim 2001 tarihlerinde Ankara'da gerçekleştirilen "*İsmail Bey Gaspıralı Sempozyumu*"nda Hakan Kırımlı, Zuhal Yüksel, Giray Saynur Bozkurt, Viktor Yuryeviç Gankeviç, Timur Kocaoğlu, İsmail Türkoğlu, Fahri Temizyürek, Ümit Polat, Ahmet Kanlıdere, İbrahim Maraş, Cevdet S. Minnullin, Dilara Osmanova, Saime Selenga Gökgöz, Mirkasım Osmanov, Amankos Mektep, Ömer Turan, Eldar Seytbekir, İsmet Zaat, Yavuz Akpınar ve Mehmet Şahingöz gibi önemli kimseler birbirinden değerli bildirimlerini sunmuşlardır (Akarca, 2003, s. 20-203). Nadir Devlet ile birlikte burada sayılan isimlerin bugüne değin Gaspıralı hakkında kıymetli çalışmalar yapanlar olduğunu belirtmek gerekmektedir.

Öte yandan Türkiye'deki yayınlara göz atıldığında Özcan Yeniçeri'nin 2002 Ağustos ayında yayımlanan yazısında 1920'li yıllarda ortak kimlik ve dil arayışlarının kesintiye uğradığından ve İlminski'nin Gaspıralı'ya karşı şiddetli şekilde düşmanlığından bahsedilmekte, İsmail Bey Gaspıralı'nın faaliyetlerine yer verilmektedir (Yeniçeri, 2002, s. 14-25). Aynı yıl Yeni Türkiye'de "*Gaspıralı İsmail Bey ve Kazak Aydınlarına Tesiri*" başlıklı bir makale yayımlandığı görülmektedir (Tamir, 2002, s. 436-440).

Bu makalelerden iki yıl sonra yayımlanan ve kaynaklarıyla öne çıkan Ahmet Kanlıdere'nin "*Sovyet ve Türk Tarih Yazıcılığında Rusya Müslümanlarının Düşünce Tarihi*" başlıklı makalesinde özellikle usûl-i cedid hareketi bağlamında Gaspıralı'ya atıf yapılmaktadır. Kavramın ortaya çıkışı, hareketin gelişmesi noktasında cedit mekteplerinin faaliyetleri ile *Tercüman*'ın etkinliği makalede Gaspıralı özelinde irdelenmiştir (Kanlıdere, 2004, s. 150, 153).⁶

Kanlıdere'nin makalesinin yayımlandığı yılın, 7 Haziran'ında *Milliyet* gazetesindeki "*Objektif*" adlı köşesinde Taha Akyol, Yavuz Akpınar'ın *Seçilmiş Eserler* kitabı üzerine, "*Türk dünyasının milli uyanış ve aydınlanma öncüsü*" olarak tanıttığı Gaspıralı'yı anlatmıştır (Akyol, 2004, s. 19).

Yazılı basınının konuya ilgisi bağlamında bir diğer örnek *Cumhuriyet* gazetesinden verilebilir. Gazetenin "*Strateji*" ekinde İsmail Bey Gaspıralı'dan Atatürk'ün Avrasyacılığa bakışı konusunda Türk birliği ekseninde bahsedildiği görülmektedir (Külebi, 2008, 17).

İsmail Bey Gaspıralı'nın 90'ıncı ölüm yıl dönümünde Kırım Türkleri Kültür ve Yardımlaşma Derneği Genel Merkezi yayınlarından bir kitap çıkmıştır. 15 bölümden oluşan kitapta alanında tanınmış kimseler tarafından farklı boyutlarıyla İsmail Bey Gaspıralı anlatılmıştır. Eserde ilk bölüm "*Gaspıralı'nın Hayatı ve Şahsiyeti*" olmak üzere sırasıyla "*Gaspıralı'nın Fikriyatı*", "*Gaspıralı'nın İlk Yayınları*", "*Tercüman Gazetesi*", "*Ceditçilik Hareketi*", "*Gaspıralı ve Maarif*", "*Gaspıralı ve Dil*", "*Gaspıralı'nın Edebî Faaliyetleri*", "*Gaspıralı'nın Dünya Müslümanları Kongresi Teşebbüsü*", "*Gaspıralı ve İdil-Ural*", "*Gaspıralı ve Kırım*", "*Gaspıralı ve Azerbaycan*", "*Gaspıralı ve Türkistan*", "*Gaspıralı ve Nogaylar*", "*Gaspıralı ve Bulgaristan*" olmak üzere bölümler yer almaktadır (Kırımlı vd., 2004).

2011 yılına gelindiğinde Nadir Devlet'in *Unutturulan Türkçü, İslamcı, Modernist İsmail Gaspıralı* adlı kitabı yayımlanmıştır. Kitabın önsözünde Türkiye'nin ancak 1990'lı yıllardan sonra sınırlarının dışındaki Türkleri fark ettiğinden söz etmekte, Ulusal Türk kimliğinin cumhuriyetle resmîleşmesine bağlı olarak yurttaşlık kavramı bağlamında şekillenmesi dolayısıyla Türk dünyasına kayıtsız kalındığına vurgu yapılmaktadır (Devlet, 2011, s. 9).

Aynı yılın şubat ayında Fahri Atasoy'un "*Türk Yurdu Yazarlarının Milliyetçiliğe Bakışına Bir Örnek: Ziya Gökalp*" başlıklı makalesinde Osmanlı toprakları dışında Türkçülerin varlığından söz edilirken İsmail Bey Gaspıralı örnek olarak gösterilmektedir (Atasoy, 2011, s. 51-57). Yine Mehmet Beşirli'nin 2011 yılının Aralık ayında yayımlanan makalesinde Osmanlı Devleti'nde milliyetçilik düşüncesinin yayılması ve kökleşmesinde etkili olanlar arasında sayılanlardan biri de İsmail Bey Gaspıralı'dır (Beşirli, 2011, s. 244).

2014 yılında ilk baskısı yapılan Necip Hablemitoğlu'nun *Gaspıralı İsmail* adlı kitabında daha önce Cafer Seydahmet'te geçen platin yüzük anekdotuna yer verilmiştir. Anekdotan hareketle Gaspıralı'nın değerinin daha sonra anlaşılacağı/anlaşıldığı dile getirilmektedir (Hablemitoğlu, 2014, s. 135).

Tabloda görüleceği üzere çalışmalardaki hızlı yükselişin arkasında Gaspıralı'nın değerinin yavaş yavaş anlaşıldığı yorumu yapılabilir. Zira Cezmi Bayram'ın 2018 yılında *Türk Yurdu*'nda yayımlanan yazısında Türk Dünyası'nın birbirine bağlanması hususunda İsmail Bey Gaspıralı'nın "*Dilde, Fikirde, İşte Birlik*" şiarı doğrultusunda bir araya gelecekleri üzerinde durmaktadır (Bayram, 2018, s. 14-16).

Bütün çalışmaların yanı sıra Türkiye'de yapılan tezlerle bakıldığında Gaspıralı'nın başlığında yer aldığı yüksek lisans ve doktora tez sayısının 15 olduğu görülmektedir. Bu tezlerden beş tanesinin doktora tezi olduğu anlaşılmaktadır. Yine bu tezlerden en erken tarihli 2008 yılına aittir. Ulusal Tez Merkezi'nde bulunan bu tezlerin alan tasnifine bakıldığında çoğunluğunun Türk Dili ve Edebiyatı alanında olduğu göze çarpmakta, bir tane yüksek lisans tezinin ise Tarih alanında tamamlandığı görülmektedir. Doğrudan doğruya Gaspıralı'nın

⁵ Bir incelik örneği olarak, bu eserlerde katkıları dolayısıyla Sn. İsmail Türkoğlu ile Sn. Hakan Kırımlı'ya yardım ve destekleri için teşekkürler bulunmaktadır.

⁶ Cafer Seydahmet'in Gaspıralı'yı anlattığı biyografinin bu konudaki en iyi eser olduğu burada da zikredilmektedir, (Kanlıdere, 2004, s. 161).

adının başlıkta yer aldığı bu 15 tezden ayrı olarak konu bağlamında İsmail Bey Gaspıralı'ya değinen tezlerin sayısının ise 52'ye ulaştığı tespit edilmiştir. Gaspıralı'dan söz eden tezlerin ilki 1996 yılında Abdullah Tukay'ı işleyen bir çalışmadır (YÖK, 2024).

Anlaşıldığı üzere 2000'li yıllarda Gaspıralı hakkında çalışmalar büyük bir ivme ile artmıştır. Özellikle 2013 yılından itibaren kitaplar, makaleler, bildiriler ve tezlerde İsmail Bey Gaspıralı daha geniş şekilde işlenmiştir. Belirtilen noktadan günümüze değin Gaspıralı için münferiden eserler kaleme alınmış, Türkiye gündeminde nispeten daha fazla yer ayrılmıştır.

Sonuç

Osmanlı Devleti'nin son yıllarında İstanbul'daki fikri hareketliliğinin aktörleri Kırım Bahçesaray'dan dünyaya yayılan *Tercüman*'ın bilge çağrısına kayıtsız kalmamıştır. Onun yenilikçi, çözüm odaklı ve birleştirici yaklaşımı bütün Türkler için can suyu olmuştur.

Gaspıralı hakkında yayımlanan eserler, verilen konferanslar, yapılan anma programlarına ilişkin gerçekleştirilen kaynak tarama ve analizi sonuçları bu çalışmanın gündemini oluşturmaktadır. Bu araştırma ve inceleme faaliyetlerinden elde edilen veriler tablo ve listeler halinde somutlaştırılmıştır. Cumhuriyet'in ilk yüzyılında Gaspıralı'ya dair yazılar yazan ve konuşmalar yapan değerli kişilerin isimleri -en az bir kez dahi olsa- tarihsel süreçte zikredilmeye çalışılmıştır.

Buradan hareketle Osmanlı'dan Cumhuriyet'e uzanan ve bugünlere kadar gelen uzun sayılabilecek bir zaman aralığında İsmail Bey Gaspıralı'nın hayatından, düşüncelerinden ve faaliyetlerinden söz eden yayınların oldukça sınırlı olduğu göze çarpmaktadır. Vefatından sonra yazılanlar hem Mehmet Saray'ın eserlerinde hem de Nadir Devlet'in 1988 yılında yayımlanmış öncü kitabında geçmektedir.

Öte yandan tespit edilen yayınların ve gerçekleştirildiği kaydedilen etkinliklerin yıllar içindeki dağılımlarına bakıldığında bazı yıllarda seyrelmeler görülmektedir. Hatta bazı senelerde herhangi bir kayda rastlanmamaktadır.

Nadir Devlet'in "*Unutturulan Türkçü, İslamcı, Modernist*" olarak nitelediği gibi Gaspıralı'nın çeşitli zaman aralıklarında Türkiye'nin entelektüel gündeminde özellikle milliyetçi çevrelerde yer bulamadığı, adeta gözden çıkarıldığı söylenebilir.

SSCB'nin dağılmasının ardından kitaplar, makaleler, tezler, bilimsel toplantılar ve konferanslarda İsmail Bey Gaspıralı'nın münferiden veya metin içinde ele alınmasına bağlı olarak bir yeniden hatırlama ve hatırlatma sürecinden söz etmek mümkündür. Özellikle Türk dünyasında ihtiyaç duyulan birlik kavramı, Gaspıralı'nın "*Dilde, Fikirde, İşte Birlik*" sözleriyle özdeşleşmiştir.

Gaspıralı'nın *Tercüman* ile gerçekleştirdiği mucize sayesinde eğitim, kültür, medeniyet alanlarındaki fikir ve faaliyetleri geniş bir şekilde karşılık bulmuştur. İdeali zamanla Türk dünyasında bir harekete dönüşmüş olmasından dolayı 1990'lardan itibaren her geçen yıl sayıları artan çalışmalarda Gaspıralı adı sıkça anılmıştır.

İsmail Bey Gaspıralı, hayattayken türlü zorluklar, engeller ve eleştirilere maruz kalmış, vefatından sonra kendisi gibi takipçileri de Sovyet Rusya'nın baskıcı rejiminde karalanmış, unutturulmaya çalışılmıştır. Yaklaşık yetmiş yıllık Sovyet Rusya'da Gaspıralı, ancak SSCB'nin dağılmasından kısa süre önce aklanabilmiştir.

Türkiye'deki durum ise farklıdır. Geçen yıllara bakıldığında İsmail Bey Gaspıralı'nın 1928 yılından başlamak üzere 1934'e kadar herhangi bir çalışmaya konu olmadığı tespit edilmiştir. Cafer Seydahmet'in yazmış olduğu bugün de muteber biyografisi ile Türkiye gündeminde Gaspıralı lehine bir hareketlenme olsa da bu devam etmemiştir. Buna rağmen, Gaspıralı'nın Türkiye'de zaman zaman cılızlaşan bir kanaldan geçip gelen görüş, düşünce ve eylemleri bugünlere ulaşabilmiştir. İsmail Bey Gaspıralı hakkında yapılan çalışmaların geneline bakıldığında yıl bazında 10 ve üzeri olan seneler 1964, 1991, 2011, 2013-2015, 2017-2023'tür.

Gaspıralı'nın 50'nci ölüm yıl dönümü dolayısıyla 1964 yılındaki yayın faaliyetleri bir kenara konulursa çalışmaların İsmail Bey Gaspıralı'nın doğumunun 140'uncü yılı olan 1991 yılından başlamak üzere 2000'li yıllarda artarak sürdürüldüğü görülmektedir. Bununla birlikte her iki yıl dönümü için 1991 yılına değin diğer zamanlarda herhangi bir gündem, dergi özel sayısı tespit edilememiştir. Vefatının 100'üncü sene-i devriyesi olması dolayısıyla 2014'ün UNESCO tarafından Gaspıralı Yılı ilan edilmesi, gündemin buna göre şekillenmesini ve yayınların artmasını sağlamıştır.

Öte yandan Türkiye'nin karşı karşıya kaldığı yüzyıllık süreçte iç ve dış olaylar yüzünden İsmail Bey Gaspıralı gündemde belirli bir yere sahip olamamıştır. İşaret edilen geniş zaman aralığında Türkiye'de milliyetçiliğinin siyasi, sosyal, kültürel seyrinin bu durumla doğrudan ilişkili olduğu söylenebilir. Bununla birlikte dış politikada Türkiye'nin Rusya ile ilişkileri Gaspıralı'nın basın-yayında, makalelerde, kitaplarda yer edinme sıklığını belirleyen en önemli unsur olduğu iddia edilebilir.

Türk dünyasının birleşerek ilerleyip yükselmesi için ömrünü bu yolda harcayan Gaspıralı'nın fikri, azmi, çalışkanlığı ve başarıları gelecek nesillere örnek olabilecek mahiyettedir. Bu noktadan hareketle Türkiye'nin ve Türk dünyasının gündeminde geçmiş yıllardaki kayıtsızlığa nispeten daha fazla ve sürekli yer bulmasının değerlerin korunması ve geliştirilmesi bağlamında önemli yadsınamaz. Kıymeti her geçen gün yeniden keşfedilen Gaspıralı'nın Türkiye'nin gündeminde süreklilik arz eden bir konumda bulunması temenni edilmektedir.

Etik Komite Onayı: Etik kurul onay belgesi gerektirmemektedir.
Hakem Değerlendirmesi: Dış bağımsız.
Çıkar Çatışması: Yazar, çıkar çatışması olmadığını beyan etmiştir.
Finansal Destek: Yazar, bu çalışma için finansal destek almadığını beyan etmiştir.

Ethics Committee Approval: Ethics committee approval is not required.
Peer-review: Externally peer-reviewed.
Conflict of Interest: The author has no conflicts of interest to declare.
Financial Disclosure: The author declared that this study has received no financial support.

Kaynaklar

- Akarca, H. D. (Yay. Haz.). (2003). İsmail Bey Gaspıralı ve Ziya Gökalp Sempozyumları-Bildiriler (s. 20-203). Türksoy Yayınları.
- Akbayar, N. (1976). Gaspıralı İsmail Bey. *Türk Dili ve Edebiyatı Ansiklopedisi*, 3, 288-289.
- Akçuraoğlu, Yusuf. (1998). Türklerin Büyük Muallim ve Müverrihi: İsmail Bey Gasprinski. *Türk Yurdu*, 1(22), 367-369. Tutibay Yayınları.
- Akçuraoğlu, Yusuf. (1999). Türklük. *Türk Yurdu: Altın Armağan 2* (s. 466-470). Tutibay Yayınları.
- Akçuraoğlu, Yusuf. (2009). Türk Yılı 1928 (A. Tekin & A. Z. İzgöer, Haz.). Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- Akpınar, Y. (1998). İsmail Gaspıralı Bey'in Edebi Tenkitleri 1. *Türk Dili ve Edebiyatı Dergisi*, 9, 87-115.
- Akpınar, Y. (2001a). Gaspıralı'nın Türk Diline Bakışı. *Türk Dünyası Dili ve Edebiyat Dergisi*, 12(1), 385-408.
- Akpınar, Y. (2001b). İsmail Gaspıralı'nın Fikrî ve Edebî Eserleri. C. Bayram, İ. Türkoğlu & F. Baloğlu (Yay. Haz.), *Yüz Yılda Gaspıralı'nın İdealleri Bildiriler* içinde (s. 63-93). Türk Yurdu Yayınları.
- Akpınar, Y. (2018). İsmail Gaspıralı Seçilmiş Eserleri IV: Eğitim Yazıları (2. bs.). Ötüken Neşriyat.
- Akpınar, Y., Orak, B. & Muradov, N. (Haz.). (2003). İsmail Gaspıralı Seçilmiş Eserleri I: Roman ve Hikayeleri. Ötüken Neşriyat.
- Akyol, T. (2004, 7 Haziran). Gaspıralı İsmail Bey. *Milliyet*, 19.
- Alimcan el-İdrisî. (1999). İsmail Bey Hakkında Küçük Bir Hatıra. *Türk Yurdu*, 4, 28. Tutibay Yayınları.
- Arat, R. R. (1960). Cafer Seydahmet Kırimer. *Türk Yurdu*, 2(285/3), 23-24.
- Arıkan, S. (2006). Kendi Kaleminden İsmail Bey Gaspıralı'nın İdealleri, İşleri, Tavsiyeleri ve Haberleri. Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı Yayınları.
- Atasoy, F. (2011, Şubat). Türk Yurdu Yazarlarının Milliyetçiliğe Bakışına Bir Örnek: Ziya Gökalp. *Türk Yurdu*, 31(282), 51-57.
- Atsız, H. N. (1968, Aralık). Edebi Dil. *Ötüken*, 12(60), 3.
- Ayaz İshakî [İdillî]. (2001a). Bütün Türklerde Yüksek Bir Türk Dilinin Vücuda Gelmesi Mümkün müdür? *Türk Yurdu*, 10, 35-36. Tutibay Yayınları.
- Ayaz İshakî. (2001b). Arap ve Lâtin Elifbalarını Mukayese. *Türk Yurdu*, 10, 195-200. Tutibay Yayınları.
- Ayvazoğlu, B. (1987). Gaspıralı İsmail Bey, Dilde Fikirde İşde Birlik. *Türk Yurdu*, (353), 11-15.
- Ayvazoğlu, B. (2014). Gaspıralı İsmail Bey'in Rüyası. *Vefatının 100. Yıl Dönümünde Gaspıralı İsmail Bey* içinde (s. 50-57). Eskişehir Valiliği Kültür Yayınları.
- Bala, M. (1957). Rusya İhtilalinde Türkler. *Dergi*, (9), 5-8.
- Baykara, T. (1989). Zeki Velidî Togan. Kültür Bakanlığı Yayınları.
- Bayram, C. (2018). Milliyetçiliğin Geleceği: İhya ve İnşa Mesuliyeti. *Türk Yurdu*, (372), 14-16.
- Beşirli, M. (2011). Osmanlı'da Türk Milliyetçiliğinin Oluşumuna Zemin Hazırlayan Dinamikler Üzerine Düşünceler. *Türk Yurdu*, 31(292), 241-246.
- Cafer Seydahmet Kırimer. (2018). <https://www.vatankirim.net/cafer-seydahmet-kirimer-1889-1960-448/> Erişim Tarihi: 24.02.2024
- Caferoğlu, A. (1964). İsmail Gaspıralı -Ölümünün 50. Yıldönümü Münasebetiyle Bir Etüd. Kırım Türk Kültür ve Yardımlaşma Derneği.
- Deliorman, A. (1968). İsmail Gaspıralı ve Tercüman Gazetesi. *Türk Kültürü*, (69), 653-658.
- Devlet, N. (1988). *İsmail Bey Gaspıralı (1851-1914)*. Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları.
- Devlet, N. (1991a). Dünde ve Bugünde İsmail Beğ Gaspıralı. *Türk Kültürü*, (337-338), 285-289.
- Devlet, N. (1991b). İsmail Gaspıralı Sovyetler Birliğinde Ancak 60 Yıl Sonra Aklanabildi. *Türk Kültürü*, (339), 424-429.
- Devlet, N. (2004). İsmail Mirza Gasprinski'ye İlgili Neden Arttı? H. Kırımlı vd. (Ed.), *İsmail Bey Gaspıralı İçin* içinde (s. 45-52). Kırım Türkleri Kültür ve Yardımlaşma Derneği Yayınları.
- Devlet, N. (2011). *Unutturulan Türkçü, İslamcı, Modernist İsmail Gaspıralı*. Başlık Yayın Grubu.
- Devlet, N. (2014). İslamcı, Yenilikçi İsmail Gaspıralı ve Tercüman Gazetesi. *Vefatının 100. Yıl Dönümünde Gaspıralı İsmail Bey* içinde (s. 61-75). Eskişehir Valiliği Kültür Yayınları.
- Ekinci, Y. (2013). *Gaspıralı İsmail (2. bs.)*. Akçağ Yayınları.
- Elçin, Ş. (1991). İsmail Gaspıralı, Eğitim ve Öğretim Problemleri. *Türk Kültürü*, (337-338), 275-279.
- Emel Vakfı. (2021). <http://www.ismailgaspıralı.org/hakkında/> adresinden 24 Şubat 2024 tarihinde edinilmiştir.
- Ercilasun, A. B. (1991). İsmail Gaspıralı'nın Fikirleri. *Türk Kültürü*, (337-338), 719-725.
- Ertem, İ. (1991). Dedem, İsmail Gaspıralı. *Türk Kültürü*, (337-338), 325-328.
- Gasprinski, İ. (1912a). Türk Yurducularına. *Türk Yurdu*, 1(7), 190-195.
- Gasprinski, İ. (1912b). Talim ve Terbiye: Türk Yurducularına. *Türk Yurdu*, 1(8), 236-240.
- Gasprinski, İ. (1912c). Hind Yolundan. *Türk Yurdu*, 1(10), 307-310.
- Gasprinski, İ. (1912d). Hindden Dönerken. *Türk Yurdu*, 1(12), 369-371.
- Göksan, A. (1964). Gaspıralı İsmail Bey ve Usulü Cedidçiliği. *Türk Kültürü*, (18), 126-129.
- Gözübüyük, F. (1951). Gaspıralı İsmail. *Orkun*, (33), 10.

- Gülensoy, T. (1991). İsmail Gaspıralı ve Anadolu Türklüğü. *Türk Kültürü*, (337-338), 321-324.
- Hablemitoğlu, N. (2014). Gaspıralı İsmail. Pozitif Yayınları.
- Hacaloğlu, Y., & Memişoğlu, R. (1998). Türk Ocakları Tarihi (2. cilt). Türk Yurdu Yayınları.
- Hatıf, O. K. (1998). Gökbayrak Altında Millî Faaliyet (H. Kırmırlı, Haz.). Kırim Türkleri Kültür ve Yardımlaşma Derneği Genel Merkezi Yayınları.
- International Committee for Crimea. (t.y.). <https://iccrimea.org/Gaspıralı/publications.html> Erişim Tarihi: 24.02.2024
- İsmail Bey Gasprinski Hazretleri Tarafından Verilen Konferans. (R. 1326/1910). *Sırat-ı Müstakim*, 2(47), 332.
- Kafalı, M. (1991a). İsmail Gaspıralı'nın Yayımcılığı ve Gazeteciliği. *Türk Kültürü*, (337-338), 302-307.
- Kafalı, S. (1991b). İsmail Beğ Gaspıralı'nın Fikir Dünyası ve Batı Türklüğü. *Türk Kültürü*, (337-338), 290-301.
- Kanlıdere, A. (2004). Sovyet ve Türk tarih yazıcılığında Rusya Müslümanlarının düşünce tarihi. *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi*, 2(1), 149-181.
- Kanlıdere, A. (2023). *Yusuf Akçura ve Rusya Türklüğü*. Ötüken Neşriyat.
- Kırımal, E. (1970). İsmail Bey Gaspıralı. *Dergi*, (62), 60-64.
- Kırımal, E. (1971). İsmail Bey Gaspıralı. *Defne*, (86), 4.
- Kırimer, C. S. (2015). *Gaspıralı İsmail Bey*. (C. Bayram, Yay. Haz.). İstanbul Türk Ocağı Yayınları.
- Kırımlı, H. (1996a). Gaspıralı, İsmail Bey. *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, 13, 392-395. Diyanet Vakfı Yayınları.
- Kırımlı, H. (1996b). *Kırım Tatarlarında millî kimlik ve millî hareketler (1905-1916)*. Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- Kırımlı, H. & Aktaş, Ü. (Haz.). (t.y.). *Kırım bibliyografyası Türkiye Cumhuriyeti dönemi (1923-1986)*. Şafak Matbaası.
- Kırımlı, H., Tanatar, B., Akarca, D. & Köremezli, İ. (Ed.). (2004). *İsmail Bey Gaspıralı için*. Ankara Kırim Türkleri Kültür ve Yardımlaşma Derneği Genel Merkezi Yayınları.
- Köprülüzade Mehmed Fuad. (1928). İlme ve medeniyete en çok hizmet eden Türk meşahiri silsilesinden: 14, İsmail Bey Gasprinski. *Cumhuriyet*, 1-2.
- Külebi, A. (2008, 18 Şubat). Atatürk'ün Avrasyacılığa bakışı. *Cumhuriyet Strateji*, 16-17.
- Lazzerini, E. J. (1992). İsmail Bey Gasprinski's Perevodchick/Tercüman: A clarion of modernism. *Central Asian Monuments* (H. B. Paksoy, Ed.), içinde (s. 143-156). Isis Press.
- Lewis, B. (1960). Türkiye'de tarihçilik ve millî uyanış. *Türk Yurdu*, 2(285/3), 9-12.
- Maraş, İ. (2014). İsmail Gaspıralı ve siyasi faaliyetleri. *Vefatının 100. Yıl Dönümünde Gaspıralı İsmail Bey*, içinde (s. 27-35). Eskişehir Valiliği Yayınları.
- Marttin, V. (2023). Cumhuriyet'in kökleşip yeşermesinde asırlık çınar: Türk Ocakları. *Yüzüncü Yıla Armağan* (O. Berber & V. Marttin, Ed.), içinde (s. 299-352). ESOGÜ Yayınları.
- Matbuat. (1999). *Türk Yurdu*, 3, içinde (s. 358-359). Tutibay Yayınları.
- Muharrem Feyzi beyin konferansı. (1933, 29 Nisan). *Akşam*, 2.
- Muhtaroglu, V. (1991). Türk alimlerinin araştırmalarına göre Gaspıralı İsmail Bey. *Türk Kültürü*, (337-338), 355-359.
- Okay, N. (1964). Esir milletler ve İsmail Gaspıralı. *Türk Kültürü*, (21), 12-14.
- Onur, S. (1949). Gaspıralı İsmail Bey. *Doğu*, (76-81), 57.
- Orkun, H. N. (1941). Bugünkü Türkçülüğün esasları V. *Çınaraltı*, (11), 8-9.
- Orkun, H. N. (1952). Gaspıralı İsmail Bey'in dünya Türklük aleminde rolü. *Türkeli*, (21), 2 ve 7.
- Osmanoviç İzidinoviç, S. (1991). İsmail Gaspıralı ve Kırim Türkleri. *Türk Kültürü*, (337-338), 280-284.
- Sançar, N. (1960). Türk milliyetçiliğinde devreler. *Türk Yurdu*, 2(283/1), 19-20.
- Saray, M. (1987). *Türk dünyasında eğitim reformu ve Gaspıralı İsmail Bey (1851-1914)*. Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü.
- Saray, M. (1991). Gaspıralı'nın Türk dünyasında verdiği dil ve kültür birliği mücadelesi. *Türk Kültürü*, (337-338), 308-315.
- Saray, M. (1993). *Gaspıralı İsmail Bey'den Atatürk'e Türk dünyasında dil ve kültür birliği*. Nesil Matbaacılık Yayıncılık.
- Sertkaya, O. F. (1969). Ahmet Caferoğlu'nun hayatı ve eserleri. *Türk Dili ve Edebiyatı Dergisi*, 17, 1-28.
- Şuûn: Kurtuluş günlerinde kardeş musahabeleri. (2000). *Türk Yurdu*, 7, içinde (s. 184-186). Tutibay Yayınları.
- Şuûn: Türk Ocakları ikinci kurultayı. (2001). *Türk Yurdu*, 9, içinde (s. 137-139). Tutibay Yayınları.
- Tamir, F. (2002). Gaspıralı İsmail Bey ve Kazak aydınlarına tesiri. *Yeni Türkiye*, (46), 436-440.
- Taymas, A. B. (1968). Ben onu gördüm (İsmail Gaspıralı hakkında notlar). *Türk Kültürü*, (69), 649-652.
- Temir, A. (1987). *Yusuf Akçura*. Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları.
- Temuroğlu, H. (1963). Milliyetçiliğimizin tarihî gelişmesi ve verilecek istikamet hakkında. *Türk Yurdu*, 3(305/7), 8-13.
- Toprak, Z. (2020). *Atatürk kurucu felsefenin evrimi*. Türkiye İş Bankası Yayınları.
- Tural, S. (1991). Gaspıralı İsmail Bey'in Osmanlı Türkiye'sine tesirleri. *Türk Kültürü*, (337-338), 339-346.
- Türk Ocağı idare raporu. (2002). *Türk Yurdu*, 7, içinde (s. 215-227). Tutibay Yayınları.
- Türklük şuûnu: İsmail Bey Gasprinski'nin İstanbul'a gelmesi. (1999). *Türk Yurdu*, 3, içinde (s. 364). Tutibay Yayınları.
- Türklük şuûnu: Petersburg'da Müslümanlar içtimalı. (1999). *Türk Yurdu*, 3, içinde (s. 379). Tutibay Yayınları.
- Türkoğlu, İ. (2014). Gaspıralı'ya ihtiram ve hürmet. *Vefatının 100. Yıl Dönümünde Gaspıralı İsmail Bey*, içinde (s. 21-26). Eskişehir Valiliği Kültür Yayınları.
- Ülküsal, M. (1964). Gaspıralı İsmail Bey. *Emel*, (24), 2-7.
- Ülküsal, M. (1991). Büyük düşünür ve öğretmen Gaspıralı İsmail Bey. *Türk Kültürü*, (337-338), 347-354.
- Yakubaskas, A. (1991). Gaspıralı ve Vilnyus (M. H. Leylak, Çev.). *Türk Kültürü*, (337-338), 272-274.
- Yeniçeri, Ö. (2002). Bıçak sırtında Türklüğü var olma stratejileri. *Türk Yurdu*, (180), 14-25.
- YÖK (2024, Mart 5). <https://www.yok.gov.tr/> Erişim Tarihi: 05.03.2024
- Yurdakul, M. (1928). 19 Nisan konuşması. *Türk Yurdu*, (347), 121.

Structured Abstract

The actors of the intellectual movement in Istanbul in the last years of the Ottoman Empire did not remain indifferent to the wise call of the Perevodčik-Tercüman, which spread from Crimea Bakhchisaray to the world. His innovative, solution-oriented, and unifying approach has been the lifeline for all Turks.

The results of the source scanning and analysis regarding the works published about Gaspıralı, the conferences given, and the commemoration programs made constitute the agenda of this study. The data obtained from these research and examination activities are concretized in tables and lists. The names of valuable people who wrote articles and made speeches about Gaspıralı in the first century of the Republic have been tried to be mentioned - at least once - throughout the historical process.

It is aimed to reveal Gasprinsky's place on Türkiye's agenda with an analytical evaluation. For this purpose, the main framework of the study was created based on the works printed and published in Turkey. The study was enriched by reviewing conference and commemoration programs in light of information provided by various sources over the years.

It is noticeable that publications talking about the life, thoughts, and activities of İsmail Bey Gaspıralı are quite limited in a relatively long period, from the Ottoman Empire to the Republic and up to today. It has been seen that the place of İsmail Bey Gaspıralı in Turkey's agenda is shaped depending on the mobility in domestic politics and Turkey-Russia relations in foreign policy.

On the other hand, when we look at the distribution of the identified publications and recorded activities over the years, we see a dilution in some years. In fact, in some years there is no record whatsoever.

It can be said that Gaspıralı, as Nadir Devlet described him as "The Forgotten Turkist, Islamist, Modernist", could not find a place in Turkey's intellectual agenda, especially in nationalist circles, at various periods, and was almost discarded.

After the dissolution of the USSR, it is possible to talk about a process of re-remembering and reminding, depending on whether İsmail Bey Gasprinsky is discussed individually or within the text in books, articles, theses, scientific meetings, and conferences. The concept of unity, which is especially needed in the Turkish world, is identified with Gasprinsky's words "Unity in Language, Idea, and Work".

İsmail Bey Gaspıralı was exposed to various difficulties, obstacles, and criticisms while he was alive, and after his death, his followers like him were slandered and tried to be forgotten in the oppressive regime of Soviet Russia. During nearly seventy years of Soviet Russia, Gaspıralı could only be acquitted shortly before the collapse of the USSR.

The situation in Turkey is different. When we look at the past years, it has been determined that İsmail Bey Gaspıralı was not the subject of any study from 1928 until 1934. Even though there was a movement in favor of Gaspıralı on the Turkish agenda with the still valid biography written by Cafer Seydahmet, this did not continue.

Despite this, Gasprinsky's views, thoughts, and actions, which passed through a channel that has become weak from time to time in Turkey, have survived to this day. When we look at the general studies about İsmail Bey Gaspıralı, the years with 10 or more years are 1964, 1991, 2011, 2013-2015, 2017-2023. As it is understood, studies about Gaspıralı increased rapidly in the 2000s. Especially since 2013, İsmail Bey Gasprinsky has been covered more extensively in books, articles, papers, and theses. From the mentioned point until today, individual works have been written for Gaspıralı, and a relatively larger place has been allocated on Turkey's agenda.

It can be said that the political, social, and cultural course of nationalism in Turkey in the large period indicated is directly related to this situation. However, it can be claimed that Turkey's relations with Russia in foreign policy are the most important factor that determines the frequency with which Gaspıralı appears in the press, articles, and books.

The idea, determination, diligence, and achievements of Gaspıralı, who spent his life on this path for the Turkish world to unite, progress, and rise, can set an example for future generations. From this point of view, it cannot be denied that Turkey's and the Turkish world's agenda is more and more constant compared to the indifference of previous years, which is important in the context of protecting and developing values. It is hoped that Gaspıralı, whose value is being rediscovered every day, will have a permanent position on Turkey's agenda.

Avusturya Kamuoyunda Bosna-Hersek'in İşgali: Biat ile Direniş Arasında Bosna-Hersek Müslümanları 1878-1879

The Occupation of Bosnia and Herzegovina in Austrian Public Opinion: The Muslims of Bosnia and Herzegovina between Allegiance and Resistance 1878-1879

Hakan GÖKPINAR

(Sorumlu Yazar-Corresponding Author)

Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi, İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi, Uluslararası İlişkiler Bölümü, Ankara, Türkiye.

Department of International Relations, Faculty of Economics and Administrative Sciences, Ankara Hacı Bayram Veli University Ankara, Türkiye.

hakangokpinar.31@gmail.com

Öz

Müslüman, Katolik ve Ortodoks nüfusuyla kozmopolit bir yapıya sahip olan Osmanlı Vilayeti Bosna-Hersek, jeopolitik konumu ile de Osmanlı Monarşisi, Avusturya-Macaristan Monarşisi ve Çarlık Rusya'sı arasında Balkanlar'daki nüfuz mücadelesine sahne olmuştur. Bu çıkar çatışması, Bosna-Hersek'te Rusya'nın Pan-Slavizm propagandası ile 1875'te Bosna-Hersek isyanına ve Balkanlar'da bütün Büyük Güçler'i ilgilendiren bir bunalıma yol açmıştır. 1877/78 Osmanlı-Rus Harbi'nin galibi Rusya'yı frenlemek üzere, 1878 Berlin Kongresinde Bosna-Hersek'in fiili yönetimi ve geçici işgal hakkı Avusturya'ya verilmiştir. Bu çalışmada; Berlin Kongresi'nin ilk günlerinden Nisan 1879'da Osmanlı Monarşisi ile Avusturya-Macaristan Monarşisi arasında imzalanmış olan Konvansiyona kadar Avusturya Basınında yayınlanmış haber, haber-analiz, makaleler, Avusturya-Macaristan'ın bu gazetelerde yayınlanmış diplomatik telgraflarından ve bildirilerinden yararlanılmıştır. Bu kaynaklardan edinilen bilgilere göre; Avusturya Monarşisi, Balkanlar'daki güvenliği bakımından büyük önem arz eden Bosna-Hersek'in işgal sürecini direnişe maruz kalmadan tamamlamak adına, Müslüman halkı da kapsayan Bosna-Hersek halkına yönelik yazılı çağrılarda bulunmuştur. Bu çağrılarının metinleri, Avusturya basını tarafından da yayınlanmıştır. Osmanlı Hükümeti dahil Berlin Kongresi taraflarının bilgi ve onayı ile barışçıl bir surette gerçekleşmesi öngörülen bu işgal, Hristiyan Avusturya Monarşisinin bölgedeki hâkimiyetine karşı olan Salih Vilayetoviç gibi Müslüman Beylerin örgütledikleri direniş, kanlı bir şekilde kırmak zorunda kalan Avusturya ordusu için bu işgal kanlı bir fethetme dönüştürmüştür. Hatta bu Müslüman direnişinin Osmanlı Hükümeti ve yetkilileri tarafından tertiplendiğine ilişkin kuşku, basına yansımaya kadar Osmanlı-Avusturya diplomatik gerginliklerine sahne olmuştur. Barışçıl işgal niyetini, kamuoyuna yansıtmak isteyen Avusturya Hükümetinin, Dışişleri Bakanı ile Bosna-Hersek'ten sorumlu Konsolosları arasındaki diplomatik yazışmalardan örnekler, Avusturya basını tarafından tam metin olarak yayınlanmıştır. Bu raporlardan anlaşıldığı üzere, Avusturya Monarşisinin, Osmanlı Monarşisinin onayına rağmen Müslüman direnişi ile karşılaşması ve bu direnişin bastırılıp kontrolün ele alınmış olmasına Avusturya kamuoyu tarafından siyasal ve tarihsel bir başarı olarak özel bir önem atfedilmiştir. Bu işgaldeki Müslüman direnişi ve direnişin bastırılmasındaki çatışma sahneleri Tarot kartlarını süsleyecek kadar Avusturya kamuoyunda büyük bir tarihi zafermişçesine geniş yankı uyandırmıştır. Bosna-Hersek'teki fiili hâkimiyeti ile ilk ve son kolonisine sahip olan Avusturya Monarşisinin direniş göstermemiş Bosna-Hersek Müslümanları ile iyi ilişkilerinin ve bunlara tanıdığı inanç özgürlüğü ile Bosna-Hersek'teki varlığını sağlamlaştırmaya çalışmıştır.

Anahtar Kelimeler: Avusturya-Osmanlı Monarşileri, Berlin Kongresi, Avusturya Basını, Bosna-Hersek Müslümanları, İşgal ve Fetih

Abstract

The Ottoman Province of Bosnia and Herzegovina, which has a cosmopolitan structure with its Muslim, Catholic and Orthodox population, had been the scene of a struggle for influence in the Balkans between the Ottoman Monarchy, the Austro-Hungarian Monarchy and Tsarist Russia with its geopolitical location. This conflict of interest led to the Bosnia-Herzegovina revolt in Bosnia and Herzegovina in 1875 with Russia's Pan-Slavism propaganda and a crisis in the Balkans that concerned all the Great Powers. To contain Russia, as the victor of the Ottoman-Russian War of 1877/78, the de facto administration of Bosnia and Herzegovina and the right of temporary occupation were given to Austria at the Berlin Congress of 1878. In this study, news, news-analysis, articles, diplomatic telegrams and declarations of Austria-Hungary published in the Austro-Hungarian Press from the first days of the Berlin Congress to the Convention signed between the Ottoman Monarchy and the Austro-Hungarian Monarchy in April 1879 were used. According to the information obtained from these sources, the Austrian Monarchy made written calls to the people of Bosnia and Herzegovina, including the Muslim people, in order to complete the occupation process of Bosnia and Herzegovina, which was of great importance for its security in the Balkans, without being exposed to resistance. The texts of these calls were also published by the Austrian press. This invasion, which was predicted to take place peacefully with the knowledge and approval of the parties to the Berlin Congress, including the Ottoman Government, turned into a bloody conquest for the Austrian army, which had to break the resistance organized by Muslim Beys such as Salih Vilayetovich who opposed the dominance of the Christian Austrian Monarchy in the region. In fact, the suspicions that this Muslim resistance was organized by the Ottoman Government and its officials were reflected in the press, which was the scene of Ottoman-Austrian diplomatic tensions. Examples of diplomatic correspondence between the Minister of Foreign Affairs and the Consuls responsible for Bosnia and Herzegovina of the Austrian Government, which wanted to reflect its intention to peaceful occupation to the public, were published in full text by the Austrian press. As it can be understood from these reports, the Austrian public gave special importance as a political and historical success to the fact that the Austrian Monarchy encountered Muslim resistance despite the approval of the Ottoman Monarchy and that this resistance was suppressed and taken control. The scenes of the Muslim resistance in this occupation and the scenes of conflict in the suppression of the resistance had wide repercussions in the Austrian public opinion as if it were a great historical victory, to the extent that it embellished the Tarot cards. The Austrian Monarchy, which had its first and last colony with its de facto dominance in Bosnia and Herzegovina, did not resist, and tried to strengthen its presence in Bosnia and Herzegovina with its good relations with the Muslims of Bosnia and Herzegovina and the freedom of belief it granted to them.

Keywords: Austrian-Ottoman Monarchies, Congress of Berlin, Austrian Press, Muslims of Bosnia and Herzegovina, Occupation and Conquest

Geliş Tarihi/Received 20.11.2024
Revizyon/Revision 23.12.2024
Kabul Tarihi/Accepted 31.12.2024
Yayın Tarihi/Publication Date 30.01.2025

Atıf

Gökpinar, H. (2025). Avusturya Kamuoyunda Bosna-Hersek'in İşgali: Biat ile Direniş Arasında Bosna-Hersek Müslümanları 1878-1879. *Turcology Research*, 82, 83-102.

Cite this article

Gökpinar, H. (2025). The Occupation of Bosnia and Herzegovina in Austrian Public Opinion: The Muslims of Bosnia and Herzegovina between Allegiance and Resistance 1878-1879. *Turcology Research*, 82, 83-102.

The content of this journal is licensed under a Creative Commons Attribution-NonCommercial 4.0 International License.

Giriş

Bosna-Hersek, Fatih Sultan Mehmet'in İstanbul'u fethinden sonra 1464/65 yıllarında bir Osmanlı Sancağı olmuştur. İslamiyet'i kabul etmeleri, devlete bağlılık ve güvenilirliklerini ispat etmeleri sayesinde Osmanlı Devleti'nde Sadrazamlık gibi üst düzey görevler dahil olmak üzere Osmanlı bürokrasisinin çeşitli kademelerinde görevlere getirilmişlerdir. Bununla birlikte, Osmanlı Hükümetine karşı bölgede ilk isyan 1875'te Bosna-Hersek'teki Müslümanları temsil ettiğini iddia eden Bosnalı Osmanlı Komutanı Hüseyin Kaptan Gradaşçević tarafından çıkarılmıştır. "*Bosna Ejderi*" namıyla da tanınan Hüseyin Kaptan, Sultanı II. Mahmut'un Ayanlığın kaldırılmasına karşı çıkmış, bu bahaneyle de Bosna'nın Osmanlı Devleti'nden bağımsızlığı için çalışmıştır. Bosna-Hersek Müslüman halkı bu ayaklanmaya destek vermemiş ve Osmanlı Sultanına bağlılığını sürdürmüştür (Gölen, 2010, s. 436). Hüseyin Kaptan'ın isyancı birlikleriyle sınırlı kalan bu ayaklanma, Osmanlı Hükümeti tarafından bastırıldıktan sonra Kaptan Gradaşçević İstanbul'a getirilmiş ve idamı kanı akıtılmadan zehirlenerek gerçekleştirilmiştir (Kamberović, 2002, s. 106-108).

1870'teki Osmanlı nüfus sayımına göre, 315.228 Müslüman Boşnak, 226.312 Ortodoks Sırp ve 78.383 Katolik Hırvat olmak üzere üç ana grup yaşamaktaydı (Başbakanlık Devlet Arşivleri, 1992, s.5). Doğu Avrupa Tarihi ve Rusya Uzmanı Tarihçi L. Steindorff'a göre, 19. yüzyılın son çeyreğine kadar, Osmanlıların İslami olarak şekillenmiş İmparatorluk sistemi, Bosna-Hersek'in Ortodoks ve Katolik halkı için sınırlayıcı bir etken iken Müslüman halkın Osmanlı İmparatorluk sistemine uyumunu kolaylaştıran bir faktör olmuştur (Steindorff, 1997, s. 254).

1875'e kadar Bosna-Hersek'te kayda değer bir isyan çıkmamışken, bölgede Pan-Slavist amaçlar güden Rusya bağlantılı örgütlerin bölgede yaşayan Ortodoks Hristiyanları kışkırtma faaliyetleri yoğunlaşmıştır (Alp, 1990, s. 17). Tüccar sınıftan çok köylü Ortodokslar arasında etkisini gösteren bu kışkırtmalarda ağnam vergisinin çok yüksek olduğu bahanesiyle Hersek'in Nevesin Kazasında 160 Ortodoks köylüden müteşekkil silahlı hareketlilik 13 Nisan 1875'te başlamıştır (Gölen, 2010, s. 421-476). Rusya Ortodoks Slavları kışkırtırken 1873'ten itibaren Avusturya Macaristan Parlamentosu Dalmaçya Milletvekili ve bir Katolik Hırvat milliyetçisi olan Dr. Miho Klaiç Katoliklik ve Hırvatlık üzerinden kışkırtmalarını yapmıştır. 1875'ten itibaren Osmanlı Devleti egemenliğine karşı Bosna-Hersek isyancılarını ve sığınmacılarını Osmanlı Hükümetine karşı kışkırtmış ve desteklemiştir (Klaiç, 2024, s.55). Karadağ ve Bulgaristan gibi diğer Slav unsurların destek verdikleri bu ayaklanma hareketi kısa bir sürede Fransa, İngiltere ve Rusya'nın da dâhil oldukları siyasi bir bunalıma "*Balkan Bunalımı*"na evrilmiştir. Osmanlı Hükümeti ise ek vergileri kaldıran ve adli hususlarda yenilikler içeren bir ferman yayınlayarak sorunun üstesinden gelmeye çalışmıştır (Gölen, 2010, s.456-457). Rusya'ya ek olarak Hristiyan unsurların Müslüman bir devlet tarafından yönetilmemesi gerektiğini savunan İngiliz Gladstone Hükümetinin de kışkırtmalarıyla Bulgaristan'da 1876'da bir ayaklanma başlamış ve 1877'ye kadar devam eden çatışmalarda Bulgar çeteler tarafından sivil Müslüman Türk ahaliye katliamlar uygulanmıştır (Alp, 1990, s. 17).

İngiltere'nin ve Osmanlı Devleti'nin dahli olmaksızın Balkanlar'daki bu meseleleri kendi lehlerine çözüme kavuşturmak isteyen Rus Çarı, Avusturya-Macaristan İmparatoru ve Alman İmparatoru Temmuz 1876'da imzaladıkları "Üç İmparatorlar Antantı" ile Bosna-Hersek'in Avusturya Monarşisine verilmesini ilk defa burada öngörmüşlerdir (Uygur, 2020, s. 568).

1877'de Osmanlı Devleti'nin Çarlık Rusya'sına karşı yenilgisiyle sonuçlandıktan sonra, imzalanan Ayastefanos Antlaşması ile Rusya'nın diğer Büyük Güçlere karşı da büyük avantajlar getirmesi, Batılı Büyük Güçleri Ayastefanos Antlaşması'nı revize etmek üzere harekete geçirmiştir. Alman Şansölye Otto von Bismarck'ın başkanlığında "...*Osmanlı Devleti'nin menfaatlerini savunmak değil Avrupa'nın çıkarlarını korumak...*" amacıyla toplanan ve 13 Haziran 1878'de toplanan Berlin Kongresi ve 13 Temmuz'da imzalanan Berlin Antlaşması ile son bulmuştur (Bosna-Hersek ile İlgili Arşiv Belgeleri, 1992, s. 21).

Berlin Kongresi'nde alınan kararlar arasında; Karadağ, Romanya, Sırbistan ve Bulgaristan'ın bağımsız birer prenslik olmaları Berlin Antlaşması'nın karara bağlanan hususları arasında yer almıştır (Baykal, 1998, s. 202-206). Balkanlar'da Türklerin varlığı minimize edilirken Rusya'nın da Balkanlar'daki Pan-Slavist yayılmacılığı frenlenmeye çalışılmıştır. Bu bağlamda, Rusya'yı Balkanlar'daki çıkarları için bir tehdit olarak gören Avusturya-Macaristan'a 13 Temmuz 1878'de imzalanan Berlin Antlaşması'nın 25. maddesi ile yoğun bir Müslüman nüfusa da sahip olan Bosna-Hersek ve Yeni Pazar'ın geçici işgali hakkı verilmiştir. Bosna-Hersek, Jeopolitik bakımdan Sırbistan ile Karadağ arasında yer almaktaydı. Çarlık Rusya'sının Balkanlar'daki yörünge devleti mahiyetinde olan Sırbistan için bu bölge Karadağ ile birleşerek "*Büyük Sırbistan'ı kurmak ve denize ulaşmak yolunda hayati bir önem arz etmekteydi. Avusturya-Macaristan ise, Bosna-Hersek ve Yeni Pazar'ı elinde bulundurarak Akdeniz'e açılmayı, Sırbistan ve Karadağ'ı ayırmak ve Selanik'e kadar uzanan hayallerini gerçekleştirerek hâkimiyet alanını genişletmeyi hedeflemiştir.*" (İpek, 2002, s. 18). Bu antlaşma ile hakikaten de Osmanlı Devleti'nin hakları savunulmamış, bunun yerine Avrupa'daki varlığı Balkan devletleri lehine minimize edilmiştir (Boskovska, 2021).

Avusturya Basınında ve Diplomatik Yazışmalarında Bosna-Hersek'in İşgali ve Müslüman Direnişi Üzerine Değerlendirmeler

Berlin Kongresi'nde Büyük Güçler'in görüşmelerinin devam ettiği günlerden 25 Haziran 1878'de *Laibacher Tagblatt* gazetesi, devam etmekte olan Kongre'den edindiği kulis bilgilerine göre; Romanya, Karadağ ve Sırbistan'ın bağımsızlıkları ve mülkiyet hakları garanti edilirken Avusturya'ya Bosna-Hersek'in mülkiyet hakkının verilmeyişini eleştirmiştir (Berliner Kongress, 1878, s. 2). (Resim 1).

Die Selbständigkeit Rumäniens, Montenegro's und Serbiens ist gesichert, ebenso Oesterreichs Besitzrecht auf Bosnien. (?)

Resim 1. *Laibacher Tagblatt*, "Berliner Kongress", 25 Haziran 1878, s. 3.

Berlin Antlaşması'nın 13 Temmuz 1878'de imzalanmasıyla, Osmanlı Devleti ve Rusya dâhil diğer Batılı Büyük Güçler'in de onayıyla Avusturya-Macaristan Berlin Antlaşması'nın 25. maddesince, coğrafi olarak Balkanlar'ın batısında kalan Bosna-Hersek'i "geçici" işgal etme hakkı kazanmıştır. Osmanlı Devleti ile Avusturya-Macaristan arasında 13 Temmuz 1878'de imzalan gizli konvansiyona göre ise, bu işgal süresiz olacaktı. Bununla birlikte Osmanlı Sultan ve Halifesinin Bosna-Hersek'teki hâkimiyet hakkı baki kalacaktı (Buchmann, 1999, s. 225-226).

1854 Kırım Savaşı'ndan 1878 Berlin Kongresi'nin sonuna kadar, Avusturya-Macaristan, Osmanlı Devleti, Rusya, İngiltere ve Fransa arasında cereyan etmiş olan gizli ve açık bütün diplomatik görüşmeler, isyanlar, askerî çatışmalar ve antlaşmalar bütün çıplaklığıyla, Avusturya-Macaristan'ın Bosna-Hersek'teki işgalinin tamamlanmasının ardından, Avusturya basınından *Epoche* Gazetesi tarafından "İşgal Meselesi Üzerine Diplomatik Ajanda" başlığı altında 5 Kasım 1878'de ortalama 4 sayfa olarak detaylı bir şekilde kamuoyu ile paylaşılmıştır (Die diplomatische Memorial, 1978, s. 1). (Resim-2).

Das diplomatische Memorial über die Okkupationsfrage.

welches Ludwig Kossuth an den Abgeordneten Ignaz Helfy sandte, und dessen Wortlaut wir zum größeren Theile reproduciren, kam mit folgendem Einbegleitungs-Schreiben an die Adresse des erwähnten Abgeordneten:

Collegno (al Baraccione), 10. Oktober 1878.

An den Herrn Abg. Helfy.

Lieber Freund!

İbedenpi hat in der jüngsten Session der Delegationen gesagt: die Okkupation Bosniens und der Herzogovina — welche Mar Fall, der Referent in der Angelegenheit des Sechzig-Millionen-Kredits, für ein dem gesunden Verstande widerstrebendes Unternehmen erklärte — würde „die Arbeit, die Strebungen, die heldenmüthigen Thaten von zehn Jahrhunderten über den Haufen werfen, denn sie würde zu Gestaltungen führen, in denen „Ungarn“ fortan keinen Raum mehr hätte.“

Ist es denn möglich, daß der Reichstag, der heute eröffnet werden soll, dieser entsetzlichen Politik, über welche aus den Kreisen der Regierungspartei selbst dieses Urtheil gefällt wird, die Sanction der ungarischen Nation ertheilen sollte?

Das wird eine erstaunliche Erscheinung sein, wenn es geschieht; eine ganz unerhört erstaunliche Erscheinung. — — —

Wenn die Regierung klar eingesehen wollte, was sie mit dieser abenteuerlichen Okkupation will, — es würden sich nicht zehn Menschen im Abgeordnetenhanse finden, die es wagen würden, dafür zu stimmen.

Resim 2. "İşgal Meselesi Üzerine Diplomatik Ajanda", *Epoche*, 5 Kasım 1878, s. 1.

Avusturya'nın Saraybosna Konsolosu von Wassitisch'in Avusturya Dışişleri Bakanı Grafen Julius Andrassy'e işgalden kısa süre önce ve işgal günlerinde Müslüman halkın direnişine ilişkin 15 Temmuz 1878'den 4 Ağustos 1878'e kadar telgrafla gönderdiği bilgilendirme raporları 2 Eylül 1878'de *Wiener Zeitung*'un Ek yayını *Wiener Abendpost*'ta yayınlanmıştır (Berichte des k., 1878, s. 1-5). (Resim 3).

Wiener Abendpost.

1878. — Nr. 201.

Beilage zur Wiener Zeitung.

Montag, 2. September.

Wien, 2. September.

Berichte des k. und k. Generalconsuls in Serajewo
Herrn v. Wassitsch an Se. Exc. den Herrn Minister
des Auswärtigen Grafen J. Andrássy.

(Schluß.)

Serajewo, 15. Juli 1878.

In Fortsetzung meiner Berichte melde ich Ew.,
daß die Gerüchte von den Vorgängen in Serajewo in
den Kreisstädten ähnliche Bewegungen, jedoch in viel
geringerem Maßstabe hervorriefen. Nur die in Travnik
stattgehabten Auftritte haben einen Tag hindurch den
Generalgouverneur für die Ruhe dieser Stadt besorgt
gemacht. Da daselbst nur eine Garnison von hier Kom-

Resim 3. "Avusturya-Macarista İmparatorluğu Saraybosna Başkonsolosu Bay Wassitsch'in, Ekselansları Dışişleri Bakanı Grafen J. Andrássy'e Raporları", Wiener Abendpost-Beilage zur Wiener Zeitung, 2. Eylül 1878, s. 1.

Wiener Abendpost'un yayınladığı 15 Temmuz 1878 tarihli Avusturya-Macaristan'ın Saraybosna Konsolosu von Wassitsch Avusturya Dışişleri Grafen J. Andrássy'e yazdığı raporda, Saraybosna'da Müslümanların Bosna'nın herhangi bir bölgesindeki Müslümanlardan daha "fanatik" olduklarını iddia etmiştir. Müslümanların talepleri üzerine Travnik'teki pazar yerinin ve dükkânların da ahalice kapatıldığını belirten Konsolos, Travnik'teki Müslümanların beklenen işgale karşı örgütlendiklerini ve dünyevi hukuku yok saydıklarını ve yerine şeriatı esas alacaklarını karara bağladıklarını aktarmıştır. Bosnalı Müslüman ileri gelenlerin Avusturya işgaline karşı bir direniş sergileyip sergilememeleri hususunda Bab-ı Ali'nin görüşüne başvurma kararı aldıklarını yazmıştır. Bab-ı Ali'nin, direnilmemesini telkin etmesi hâlinde, Bosnalı Müslüman ileri gelenlerin işgale karşı halkı teskin etme ve Avusturya işgal kuvvetlerini karşılama hazırlığı yapma niyetinde olduklarını belirten Konsolos Wassitsch, Avusturya işgal ordusunu karşılama hazırlığı etkinlikleri arasında, Bosna-Hersek'in bütün yerleşimlerinden temsilcilerin oluşturduğu bir heyet oluşturulması ve bu heyetin Avusturya işgal güçlerini Bosna-Hersek sınırında karşılamak istediklerini belirtmiştir. Hatta Avusturya-Macaristan İmparatoru Franz I. Josef majestelerine teşekkürlerini iletmek üzere Viyana'ya gitmeyi planladıklarını ve Bab-ı Ali'ye de "...Bab-ı Ali tarafından onaylanan işgale kayıtsız şartsız boyun eğeceklerini..." belirten bir telgraf gönderme kararı aldıklarını bildirmiştir. Avusturya Monarşisi ordusunu barışçıl bir şekilde karşılayacak Bosnalı Müslüman heyetin yanı sıra, "haydut" olarak nitelendirdiği "Hazi Loza" olarak nam salmış Salih Vilayetoviç'in ve Taşlıca Müftüsü Vehbi Şemsekadiç'in Bosna-Hersek Müslümanlarını Avusturya ordusunun işgaline karşı direnişe kışkırttıklarını bildirmiştir. Buna göre 13 Temmuz'da Saraybosna'daki Osmanlı Devleti Bosna ordusu komutanı Hafız Paşa'nın Bosna-Hersek'in değişik bölgelerinden gelen Müslümanlar ve feshedilmiş olan halk meclisi üyeleriyle bir toplantı yapmıştır. Ancak bu toplantıda, Salih Vilayetoviç, Rusların Bulgaristan Müslümanlarına yapmış oldukları vahşetlerden örnek vererek Avusturya ordusunun da benzer bir vahşet uygulayacağını iddia ederek Bosna-Hersek Müslümanlarını direnişe kışkırtmıştır. Taşlıca Müftüsü Vehbi Şemsekadiç ise yabancı askerî kuvvetlerin vahşetlerini dile getirmiş ve Bosnalılara "...Avusturya birliklerini kolaylıkla püskürtme garantisi..." vermiştir. Konsolos Wassitsch, Taşlıca müftüsünün Kur'an'dan alıntılar yaparak toplantı katılımcılarına, içerik olarak *cihat* etmeye teşvik eden, "...her müminin bütün nefsiyle mala ve mülke bakmadan düşmana karşı savaşmakla ve savaş meydanına çıkmakla yükümlüdür. Bunu yapmayanların evleri yağmalanmalı, kundaklanmalı ve bunlar sürgüne gönderilmelidirler. Zaferin olanaklı olup olmayacağını kimse öngöremez, ancak düşman eliyle öldürülmenin kendisini bir şehit ve cennetin bir parçası yapacağı herkesin aklındadır. Vilayet meclisinin düşünürlerinin öfkelerine paralel olarak meclisin çoğunluğu ülkeyi (Bosna-Hersek'i) silaha sarılmaya çağırmaya hazırdır..." şeklindeki hitabını aktarmıştır (Telegramm von Generalconsul, 1878, s. 1).

Bu toplantıda, Bosna-Hersek Müslümanlarının görüşüne başvurdıkları General Hafız Paşa'nın ise kendisinin görevinin işgalin düzenli bir şekilde gerçekleşmesini sağlamak olduğunu ifade etmiştir. Buna göre Hafız Paşa, işgale başlayan Avusturyalı komutanlara sadece uzlaşma sağlanamadığı hallerde, birer protesto beyanatı verebileceğini açıklamıştır. Bu meyanda Hafız Paşa hem Osmanlı askerî birliklerine hem de halka sakin davranmalarını telkin etmiştir. Konsolos Wassitsch, Bosna-Hersek Valisi Topal Osman Paşa'nın da Müslüman ileri gelenlere işgale direnmemeyi ve barışçıl davranmalarını telkin ettiğini aktarmıştır. Bu

telkinlerden ikna olmayan Müslüman ileri gelenlerin Osmanlı Sultan'ı II. Abdülhamit'e ve Sadrazam Ahmed Hamdi Paşa'ya hitaben "...yabancı birliklere karşı toplu olarak ayaklanmaya Bosna hazırdır..." ifadelerini içeren birer telgraf gönderme kararı aldıklarını aktarmıştır. Konsolos buna ek olarak, Bosnalı Müslümanlar arasında işgale karşı direniş hususundaki fikir ayrılıklarına, ilçelerdeki Müslümanların, halk meclisinin kayıtsız-şartsız direnme çağrısına icabet etmediklerine ve bunların Bab-ı Ali'nin talimatlarına uymayı sürdüreceklerine ilişkin beyanatlara, dikkat çekmiştir. Sayıları az da olsa, Ortodoks esnafın direnişçi Müslümanlara destek verdiklerini belirten Wassitsch, Ortodoks köylülerin ise Müslümanlarla ittifak yapan Ortodoks esnafın bütün Ortodoksları temsil etmediklerini belirterek bu ittifakı gülünç karşıladıklarını aktarmıştır (Telegramm von Generalconsul, 1878, s. 1).

16 Temmuz 1878'de Neue Freie Presse, Berlin Antlaşması'nda alınan kararlar gereğince Bosna-Hersek'te büyük devletlerin manda yönetimine karar verilmiş olduğunu ve bu manda yönetiminin Avusturya-Macaristan'ın Bosna-Hersek'i işgal etmesiyle (Occupation) tesis edileceğini belirtmiştir. İngiltere'nin ise Rus tehdidine karşı Osmanlı Devleti'nin sadece Asya'daki topraklarını koruma güvencesi verdiği ve buna karşılık Kıbrıs'taki Müslüman toplumunun da rızasını alarak Kıbrıs'a yerleşmesinin taraflar arasında karara bağlandığını belirtilmiştir. Gazete, İngiltere'nin Rus tehdidine karşı Osmanlı Devleti'ne sadece Asya toprakları için güvence vermesi ve Balkanlar'daki topraklar için bir güvence vermemesinin şüphe uyandırıcı olduğunu belirtmiştir. *Neue Freie Presse*, Avusturya siyasetinin cesaretini toplayıp Osmanlı Devleti'nin Balkan topraklarının himayesine talip olması hâlinde, Osmanlı egemenliğindeki "Ermenistan" da Türklerin tecrübe ettikleri gibi Avusturya'nın da Balkanlar'da Rusya'yı karşısında bulma tehlikesiyle karşı karşıya kalabileceği uyarısında bulunmuştur (Das Protectorat, 1878, s. 1).

Wassitsch 18 Temmuz 1878'de Dışişleri Bakanı Andrassy'e yazdığı raporda, Saraybosna'da yönetimin Avusturya-Macaristan tarafından teslim alınacağını herkes tarafından bilindiği atmosferde kendisinin 5 Temmuz'dan itibaren "...siyasi tutuklulara ve yoksul Müslümanlar destek..." planlaması yaptığı bilgisini vermiştir. Bunun yanı sıra Taşlıca Müftüsü gibi "fanatik" olarak nitelendirdiği Müslüman liderlerin Müslüman ahaliyi direnişe teşvik eden provokatörce söylemlerinden ve hatta Telgraf merkezini ele geçirmeye kadar varan girişimlerinden duyduğu endişeleri dile getirmiştir.

Konsolos Wassitsch, Bosna-Hersek'teki Osmanlı askerî ve idari amirlerinin, Avusturya-Macaristan'ın kontrolüne geçtikten sonra da Bosna-Hersek Müslümanlarının Osmanlı Hükümetine karşı bağlılıklarını sürdürmek ve Osmanlı nüfuzunu sürdürmek adına Saraybosna halkını direnişe gizlice teşvik ettiklerini iddia etmiştir. Bu iddia bağlamında Saraybosna'daki Türk yetkililer "...İşgalin ardından Bosna Hersek Müslümanlarının Bab-ı Ali'ye 'Boşnakları Avusturya işgaline boyun eğmeye Bab-ı Ali zorladı' suçlamasında bulunamamaları için kendilerine hoşgörülü ve direnişi gizlice desteklemişçesine davranmışlardır. Hoşgörülü davrandıklarını söylüyorlar...". Hatta Vali Topal Osman Paşa'nın "...Boşnak askerler her an isyana kalkışabilirler, artık kimse vergi vermiyor; Avusturya-Macaristan birliklerinin varlıkları her gün gerçekleşebilir; halk ne isterse onu yapar..." şeklinde konuşmalar yaptığını iddia etmiştir. Vali Osman Paşa'nın bu ifadelerini Konsolos Wassitsch, alaylı bir üslupla yorumlayarak aktarmıştır: "...Bab-ı Ali'den bir talimat olmadığı hâlde 'Valimizin' açıklamaları amirlerinin zihinlerini aydınlatmaktan çok zihinlerini karıştırıyor..." (Telegramm von Generalconsul, 1878, s. 2).

Bir hafta sonra ise Bosna sancağından sürgün edilmiş olan Müslümanların Saraybosna'ya geldiklerini bildiren Konsolos Wassitsch, bunlar arasında Salih Vilayetoviç gibi "ezeli fanatik" olarak nitelendirdiği Banaluka'dan, Fehim Efendinin ve İhlivne'den Buşatlı Bey'in bulduklarını aktarmıştır. Bunların Vali Osman Paşa tarafından bir "vilayet temsilciliği" kurmakla görevlendirildiklerini iddia eden Konsolos Wassitsch, bu kişilerin 24 Temmuz'da Camii'de Müslüman cemaat arasında işgal karşıtı, kışkırtıcı olan ancak amacına ulaşmayan faaliyetlerini müteakip şekilde aktarmıştır: "...Hazi Loza (Salih Vilayetoviç), bizim birliklerimize karşı yürüyecek olan Başibozukların sancağını açtı. Camide asker kayıtları başlamak üzereyken bu Başibozukların tamamı oradan uzaklaştılar. Şehrin sokaklarında sancağı taşıyarak gezdirmeye işine de kimse yanaşmadı. Bu gösteri yürüyüşünün başarısız olduğunun farkına varan ve '...hükümetin izni olmadan kimse çekilemez...' diyen Fehim Efendi, sancağı misafiri olan... Paşa arkadaşına taşıttı... İki devletin sözleştikleri üzere, Hafız Paşa'nın Avusturyalılar ile iş birliğine yanaştığını ancak Vali Topal Osman Paşa'nın halk meclisi oturumlarıyla meşgul olmayı tercih ettiğini ve memurların da işlerini aksattıklarını belirtmiştir. "Fanatik" olarak nitelendirdiği bu direnişçi Müslümanların "...Provokasyonda sınır tanımayışlarını..." ise, olumsuz şarklı karaktere dayandırmıştır: "...Şark, mantığın ülkesi değildir. Avrupa'da her yerde konuşulan Salih Vilayetoviç'in, bir sancakla bu ayın 21'indeki sahnesi son buldu, ancak burada Provokatörlerin utanmazlıkları, memurların etkisizliğinden daha az...". Bosna-Hersek Valisi Topal Osman Paşa'nın özel kalemi Yozgatî Efendi aracılığıyla gönderdiği bilgilere göre, "...Müslüman 'fanatiklerin' silah ve cephaneye depolarına bir saldırı düzenlemeyi planladıklarını, Bosna sınırında Müslüman halkın da direniş sergileyeceklerini ve Avusturya birliklerini taciz etmek üzere de çeteler oluşturmaya çalıştıklarını aktaran Konsolos Wassitsch, Vali T. Osman Paşa'nın da kendisine, "...Hristiyan ahaliye karşı bir 'katliam' endişesi taşıdığına..." ilişkin uyarılarını aktarmıştır. Bu tehlikelere karşı Vali'nin bizzat tedbir alması gerektiğini telkin ettiğini ve bu konuda sözlü de olsa mutabık kaldıklarını bildirmiştir (Telegramm von Generalconsul, 1878, s. 2). Bu arada, Neue Freie Presse, Avusturya-Macaristan İmparatoru Franz I. Josef'in, işgalden iki gün önce, 26 Temmuz'da, "...Müslüman ve Osmanlı vatandaşı olan Bosna-Hersek Müslümanlarını teskin etmek ve

bir direnişle karşılaşmamak maksadıyla- hem Müslüman Boşnakların hem de bilhassa Ortodoks Hristiyan köylülerin işgal kuvvetlerine karşı sorumluluklarının farkında olamamaları ihtimaline karşı bir bildiri yayınlamış olduğunu...” haber vermiştir. Bu bildiride İmparator I. Josef, “...Avusturyalılar Bosna-Hersek’e dost olarak ve Sultan’ın onayıyla gelmektedirler...” ifadesiyle Osmanlı Sultanının onayını vurgulamış ve Müslüman halka münhasır barışçıl bir mesaj vermeye çalışmıştır. Neue Freie Presse, bu bağlamda Avusturya Hükümetinin Bosna-Hersek’in farklı inanç ve etnik kökenden halklarına uygulayacağı siyaseti ve bunların işgale muhtemel tepkilerine yönelik öngörülerini de müteakip şekilde aktarmıştır: “...Müslümanlar büyük olasılıkla dost bir ülkenin askerî güçlerinin Sultan’ın iki vilayetini elinden alacağı niyetinde olduğunu düşünmeyeceklerdir. Müslümanlar bundan sonra da kendilerini Sultan’ın tebaaları olarak görecektir. Bunun tam tersine Katolik Bosnalılar ve belki de Ortodoksların bir kısmı Avusturyalıların girişlerini Türk hâkimiyetinin sonu, Türklerden kurtulma olarak anlayacak ve kendilerini buna göre ayarlayacaklardır. Kim haklı çıkacak, Müslümanlar mı Hristiyanlar mı?...” (Neie Frie Presse, 1878, s. 1).

Bosna-Hersek Müslümanlarının Biat ve Direnişleri

Biat eden Bosna-Hersek Müslümanları

Avusturya Monarşisi Saraybosna Konsolosu Wassitisch’in Dışişleri Bakanı G. J. Andrassy’e yazmış olduğu raporda, Bosna-Hersek Müslümanlarından Avusturya’nın işgaline biat eden barışçıl olan halkın, Avusturya ordusunu ilk günden Vilayet girişinde karşılamak üzere bir heyet hazırlığı yapıldığını bildirmişti (Telegramm von Generalconsul, 1878, s. 1). Hakikaten de direniş ve çatışma taraftarı olmayan Bosna-Hersek Müslüman ahalisi, Osmanlı Sultanı’nın kararına ve Avusturya İmparatoru Franz I. Josef’in yayınladığı bildiriye riayet etmişlerdir. Bu Müslüman heyet, General Philippoviç komutasındaki Avusturya Ordusu’nu 28 Temmuz 1878’de sınırda barışçıl bir şekilde karşılamışlar, Avusturya-Macaristan İmparatoru’na biat ve bağlılıklarını ifade etmişlerdir. Bu karşılama sahnesi Avusturya basını tarafından, bir kara kalem resim ile *Illustriertes Wiener Extrablatt* tarafından bir ay sonra 28 Ağustos 1878’de ilk sayfadan yayınlanmıştır. Görsele ilişkin açıklamasında ise gazete şu ifadelerle yer vermiştir: “... Şimdilerde Avusturya-Macaristan’ın günden güne şekillenen hinterlandından bir resim; Bosna’nın barışçıl unsurları bir heyetle işgal kuvvetleri komutanının huzurundalar ve şarklı saygısı gösteriyor ve dualar ediyorlar...”. Taraflar arasında yaşanan diyaloga ilişkin ise İşgal Kuvvetleri Komutanı Philippoviç’in Müslüman Heyet’e, “...biz Avusturyalılar Bosna-Hersek’in barışını ve refahını istiyoruz ve mevcut vaziyette zaten budur...’ dediğini aktarmıştır (Eine bosnische Deputation, 1878, s. 1). (Resim 4).

Resim 4. “Bir [Müslüman] Bosna Heyeti, İşgal Kuvvetleri Komutanı Philippoviç’in Huzurunda”, *Illustriertes Wiener Extrablatt*, 25 Ağustos 1878.

Avusturya ve Osmanlı Monarşileri Arasında İşgale İlişkin Görüşmeler

Avusturya-Macaristan Ordusunun General Philippoviç komutasında Bosna-Hersek’i işgale başladığı gün (Buchmann, 1999, s. 225), 28 Temmuz’da Saraybosna Konsolosu Wassitsch, Mostar Konsolosu von Strauß’a yazdığı telgrafta, Valinin kendisiyle uzlaşıcı yaklaşım sergilediğini yazmıştır. Buna göre, Saraybosna’daki mevcut atmosferin vahameti nedeniyle hem Vali Osman

Paşa hem de Osmanlı Ordusu Komutanı Hafız Paşa'nın Saraybosna'daki Avusturya işgalinin hızlandırılmasını Konsolos Wassitsch'ten talep etmişlerdir: "...*Fanatik isyanlar, memurların, Türk birliklerinin, Konsolosluğun, Hristiyan halkın, hatta Bosna'nın saygın Müslümanlarının kaderlerine belirgin bir şekilde nüfuz edebilir. Bir süre sonrası için genel endişelerin dayanakları çok güçlüdür. Hem ordu komutanı hem de Vali benden, bizim birlik komutanlarımızın Saraybosna'nın işgalini hızlandıracak surette konuşmalarını rica ettiler...*". Bu nedenle de Konsolos Wassitsch, mevkidaşı Mostar Konsolosu'na, işgal orduları komutanı General Baron Philippoviç'i ve Jovanoviç'i Saraybosna'daki vaziyet ve Türk yetkililerin talepleri hususunda bilgilendireceğini de belirtmiştir (Telegram von Generakonsul Wassosisch, 1878, s. 4).

F. Willfort imzalı makalede *Wiener Sonn-und Montag* gazetesi, Türk devlet adamlarının Avusturya-Macaristanlı mevkidaşları ile Osmanlı Devleti'nin Avrupa'daki toprak varlığı olan Bosna-Hersek üzerindeki mülkiyet hakkını, Bosna-Hersek Müslümanları üzerindeki nüfuzunu korumak ve işgalin sınırlarını netleştirmek için sıkı pazarlık yaptıklarına dikkat çekmiştir (Willfort, 1878). Bundan iki gün sonra ise *Neue Freie Presse*, hâlihazırda Avusturya-Macaristan Dışişleri Bakanı Grafen Andrassy ile görüşmeler sürdüren Türk devlet adamlarının, Avusturya-Macaristan'ın Bosna Hersek'i işgalinin bir "Occupation" geçici bir işgal olduğunu ve ilhak "Annexion" anlamını taşımadığını ısrarla vurguladıklarını aktarmıştır. Banat'taki Hırvatlar ve Sırp lar hariç kamuoyunda hiç kimsenin Türk topraklarını ele geçirerek Avusturya-Macaristan Monarşisinin topraklarını genişletme görüşünde olmadığını aktaran *Neue Freie Presse*, bu konuda Grafen Andressy'in bir delegasyon toplantısında "...Avusturya'da yeni vilayetler ele geçireceğimizden korkulmaktadır...". Avusturya'nın Bosna-Hersek vilayetlerini ilhak gibi bir düşüncesinin olmadığını Dışişleri Bakanı Grafen Andressy'in de ilhak düşüncesinin olmadığını mükerrer surette vurguladığını ve bu yönde garanti verdiğini aktarmıştır (Neue Freie Presse, 1878, s. 1).

Bu askerî seferin ilhak olmayıp işgal faaliyeti olduğuna ilişkin bir değerlendirme de 30 Temmuz 1878'de *Laibacher* gazetesi tarafından yayınlanmıştır. Berlin Kongresi'nin ağırlıklı olarak Avusturya-Macaristan'ın Bosna-Hersek'te edindiği hakları içeren bölümünü yayınlamış; Berlin Antlaşması'nın 25. Maddesi ile Avusturya-Macaristan'a Bosna-Hersek'in "Manda Yönetimi"nin verildiğini aktarmıştır. *Laibacher* gazetesi yaptığı değerlendirmede, Bosna-Hersek'in ne Avusturya İmparatoru'nun ne de Macaristan Kralı'nın mülkü sayılmamış olduğunu fiili bir yönetim hakkı tanınmıştır. Dolayısıyla Bosna-Hersek'in Avusturya-Macaristan'a ait olacak bir mülk olması garantisinin antlaşmanın kapsamı dışında olmasını eleştirmiştir. Avusturya ordusunun yaklaşmakta olan "...askerî işgal seferi..."ni Avusturya-Macaristan'ın Bosna-Hersek'i "...Türk zulmünden kurtaran...", bir "Kültür Seferi" olarak tanımlamıştır (Berliner Kongress, 1878, s. 1-2).

Bosna-Hersek Müslümanlarının Direnişi ve Askerî Değerlendirmeler

Barişçil işgal konusunda Avusturya ve Osmanlı yetkilileri Bosna-Hersek'te uzlaşırlarken Başkent Viyana'da İmparator Franz I. Josef, işgal hareketinden kısa bir süre önce Bosna-Hersek halkına hitaben bir bildiri yayınlamıştır. Avusturya basınından *Grazer Volksblatt*, 30 Temmuz 1878'de yayınladığı bu bildiri şu ifadeleri içermektedir:

"... *Avusturya İmparatorunun ve Macaristan Kralının birlikleri ülkenizin sınırlarını aşmak üzereler. Yıllardır sadece Bosna ve Hersek'te değil Avusturya-Macaristan'ın diğer ülkelerinde de huzursuzluklara sebep olan zulme son vermek için birer dost olarak gelmektedirler... Sultan sizin refahınızı dilemektedir, sizleri güçlü dostlarınız olan İmparatora ve Kral'a emanet etmeyi uygun gördü... İmparator ve Kral sizlerin şikâyetlerini bilmektedirler ve sizlerin dirliğini istemektedirler. İmparatorun Asası altında birçok halk yaşamaktadır ve her biri kendi dilini konuşmaktadır. O, birçok farklı dinin mensuplarına hükmetmekte ve her biri inancını özgürce yaşamaktadır... Güvenerek Avusturya-Macaristan'ın muhteşem bayrağının himayesine sığınınız. Askerlerimizi birer dost olarak karşılayınız...*" (Proklamation an der Bewohner, 1878, s. 1)

İmparator Franz I. Josef'in Bosna-Hersek'in işgalinin Osmanlı Sultanının onayıyla gerçekleştiğini vurgulayarak halkı teskin edici bu çağrısından sonra 4 Ağustos'ta Konsolos Wassisch, Dışişleri Bakanı Andrassy'e, "...Türk zihniyetiyle eğitilmiş..." ve "direnişçi ve fanatik" olarak nitelendirdiği Boşnak Salih Vilayetoviç'in 10 kişilik bir direnişçi grubuyla, Saraybosna Konsolosluğundaki makamında kendisini ziyaret ettiğini haber vermiştir. Konsolosun aktardığı üzere, birtakım taleplerde bulunmaya gelmiş olan bu "fanatik direnişçiler" ile yaşanan diyalogdan, Bosna-Hersek'teki kısmi Müslüman direnişinin dini gerekçeleri kadar sosyal ve ekonomik gerekçeleri de anlaşılabilir. Buna göre, Salih Vilayetoviç, Konsolos Wassisch'e Osmanlı vergi sisteminde olduğu gibi, Müslümanlar için ondalık vergi, Hristiyan ve Yahudiler için ise cizye vergisinden başka bir vergi alınmaması gerektiğini söylemiştir. Bölgedeki bütün Müslüman ve gayrimüslim halkı temsil ediyormuşçasına Salih Vilayetoviç, aksi bir durum yaşanması hâlinde Bosna-Hersek'teki bütün Müslümanların silaha sarılacakları tehdidinde bulunmuştur. Meselenin dini boyutuna ilişkin ise, Salih Vilayetoviç;

"...*Biz Kur'an'dakinden başka bir kanun tanımıyoruz. Bu, Müslümanlara da Hristiyanlara da Yahudilere de yeter. Bununla birlikte bizler, Kur'an'a inanmayı cehenneme düşeceklerle, bize sadık kalmaları koşuluyla imtiyazlar vermek istiyoruz. Kur'an'a göre çanları indirmek ve paramparça yapmak zorundayız; ancak Hristiyanlar ve Yahudiler bizimle birleştikleri için bunu*

yapmıyoruz. Her kim Kur'an'a tutunursa, saygın bir kişidir. Ben Bosna'da bir efendiyim. Beylerin ve diğer ileri gelenlerin varlıkları geçersizdir...".

Salih Vilayetoviç'in pazarlıklığı ve tehdit içeren bu söylemlerine Konsolos Wassisch'in yanıtı da son derece sert ve aşağılayıcı bir üslupta olmuştur: "...Sizin Kur'an'a güveninizi fark ettim, ancak, Kur'an dünyevi işlerde uygulanabilir değildir. Çünkü bir mucize gerçekleşmemiştir, aksine karar verici olan unsurlar, güç ve zenginliktir...". Konsolos Wassisch, Salih Vilayetoviç'i kastederek kendisine alaycı bir üslupla "... Altı ay önce Bosna'ya geldiğimde, cesur bir haydudun Bosna'da gezindiğini, bu kişinin çok dostu olduğunu ve rahatlıkla da gizlenebildiğini duymuştum. O zamanlar, şimdikinden daha kötü bir Müslüman olmamana rağmen sokağa çıkamıyordun. ...Ruslara karşı savaşan Müslüman birlikler de Kur'an ile kurtarılmadılar. Ancak sizler, akıllı bir yönetiminiz olmadan Saraybosna'da parasızınız. Tam donanımlı bir orduya karşı ne yapabilirsiniz ki?".

Bu görüşmenin ertesi günü Hafız Paşanın, Bosna-Hersek Müslümanlarının temsilcilerinden İmam Kandiyâ, Hoca Jamakoviç ve Ortodoks esnaf Petraki ile görüşmesi hakkında bilgi veren Konsolos Wassisch, birlikte gelmelerine rağmen Müslüman temsilcilerle Ortodoks temsilci arasında fikir ayrılığı olduğuna dikkat çekmiştir. Hoca Jamakoviç'in konuşmasında "... Avusturya-Macaristan, bütün kanunlara aykırı bir şekilde, birliklerini Müslümanları soymak ve yok etmek için gönderiyor..." suçlamasını yönelttiğini belirtmiştir. Konsolos Wassisch ise, "...Avusturya-Macaristan, Avrupa'nın talebi ve Bab-ı Ali'nin onayıyla bu vilayetin iyiliği Bosna-Hersek'i işgal etmektedir..." ifadesiyle suçlamaları yalanlamış ve İmparator Franz I. Josef'in bildirisinin tam metnini toplantıda okutmuştur (Telegramm von Generalconsul, 1878, s. 4-5). (Resim 5).

Resim 5. "1878 Bosna-Hersek'teki Operasyonlar"; Avusturya-Macaristan birliklerinin, 28 Temmuz 1878 itibarıyla Macaristan, Hırvatistan ve Dalmaçya üzerinden Bosna-Hersek'e üç koldan düzenledikleri askeri operasyonu gösterir haritadır. (Neumayer & Schmid, 2008, s. 24).

Bosna-Hersek Müslümanlarının bir kısmının işgale karşı direndikleri haberleri bu dönemde Avusturya-Macaristan basınının sayfalarına sıklıkla taşıdıkları gelişmeler olmuştur. 13 Ağustos 1878'de Linzer Tages-Post, Bosna-Hersek'in işgalini ve Müslümanların sergiledikleri direnişi "Şark'ta Bulanık Bulutlar", "Avusturya'ya Karşı Türk Savaşı" ve "Bosna ve Hersek'ten" başlıklarıyla üç ayrı haber şeklinde vermiştir. "Şark'ta Bulanık Bulutlar" başlıklı haberde; Bosna-Hersek'te üç yıl öncesinde

başlamış olan huzursuzlukların Berlin Kongresinde alınan kararlar son bulması gerekirken, Müslüman halkın direnişi nedeniyle bu kongrenin Bosna-Hersek'e ilişkin kararlarının hasar gördüğü fikrini savunmuştur. Buna göre, Bosna'dan gelen haberler, Bosna'da işgale karşı Müslüman ayaklanması ve bu ayaklanmanın Avusturya İşgal Kuvvetleri Komutanı General Philippoviç tarafından güç kullanılarak bastırılmasıyla gerçekleşen askerî kuvvet kullanılması meselesinden ibaret değildir. Burada asıl meselenin, Bab-ı Ali'nin Berlin Kongresi kararlarını ihlal eden siyasi bir mesele olduğunu iddia etmiştir. Bosna Müslüman direniş ve kalkışmalarının sorumlusu olarak Bab-ı Ali'yi göstermiştir (Linzer Tages-Post, 1878, s. 1). 18 Ağustos 1878'de *Ischler Wochenblatt*, "Saraybosna'dan" (Von Sarajewo, 1878, s. 1) ve "İşgal" (Die Occupation, 1878, s. 1-2) başlıklı iki ayrı haberlerinde, Avusturya işgal kuvvetlerinin, Türkiye'nin ve desteklediği düşünülen Bosnalı Müslümanların Berlin Antlaşması kararlarına aykırı bir şekilde pasif direniş gösterdiklerini belirtmiştir. Bununla birlikte, işgal günlerinde *Linzer Tages Post*, "Avusturya'ya Karşı Türk Savaşı" başlıklı haberinde, Müslüman halkın direnişi nedeniyle Bosna-Hersek'in işgalinin Türkiye'nin Avusturya'ya karşı şekilsel savaşına dönüştüğünü değerlendirmiştir. Hatta Avusturya makamlarında ve kamuoyunda, bu Müslüman direnişinin örgütlenmesinde Türkiye'nin parmağının olduğu kanaatinin oluştuğunu belirtmiştir:

"...Okurlarımız yeterince iyi biliyorlar ki, Bosna'daki direniş Türk Hükümeti tarafından hazırlanmış, kışkırtılmış ve yönetilmiştir... 'Neuen Wiener Tagblatt' gazetesinin özel temsilcisi buna ilişkin yeni kanıtlar ortaya koymaktadır. Buna göre, Berlin Antlaşması ile Sultanın elleri bağlanmış olduğundan, ülkenin yönetimini ve savunmasını bizzat yürütmeleri için Türk Paşalar Mazhar ve Hafız'a, bütün işlerin yönetiminin [Müslüman] halkın eline verilmesi hususunda emir vermiştir. Her iki Paşa da halkın hizmetine girmişlerdir..."

Askerî eğitimlerini Belçika ve Fransa'da almış ve Osmanlı ordusunun en cesur Paşalarından olan Hafız Paşa'nın Bosna'daki askerî direnişi yönettiği ve Boşnaklardan müteşekkil saygın bir ordu oluşturmaya çalıştığını belirten gazete, Hafız Paşa'nın da 24. tabur tarafından desteklendiğini belirtmiştir. Daha önceleri Bosna-Hersek'teki Osmanlı reformlarına karşı gelmiş olan Bosnalı Müslüman "Hadzi Lojo" namıyla bilinen Salih Vilayetoviç de Hafız Paşa'nın bu askerî direniş örgütlemesine destek verdiğini iddia etmiştir (Der Türkische Krieg, 1878, s. 1). "Bosna ve Hersek'ten" başlıklı haberinde ise *Linzer Tages-Post*, direnişin Türk Hükümeti tarafından kışkırtıldığı iddiasını yinelemiş ve "...işgal tamamıyla savaşlı bir fethe dönüştü..." ifadesini kullanmıştır. Eski redif askerlerinin ve muhafızların "isyancı" ve "haydut" kılığına bürünerek bu Müslümanların direniş hareketine katıldıklarını iddia etmiştir. Gazete, bu Müslüman direnişinin Türk Hükümeti tarafından organize edildiğini iddia etmesine rağmen, "...aç bırakılmış bu kitle, yarın neyle yaşayacağını derdindedir..." görüşünü savunmuş ve bu silahlı direniş olayların temelinde ne siyasi ne de dini prensipler olmadığını iddia etmiştir (Aus Bosnien, 1878, s. 1).

19 Ağustos 1878'de, Müslüman direnişçilerle yaşadıkları sokak çatışmalarında çok sayıda kayıp verdikleri iddiasıyla, Avusturya işgal güçlerinin Müslümanların evlerine teker teker silahlı müdahalede bulunmak zorunda kaldıkları beyan edilmiş ve buna kanıt olarak da savaş ressamı tarafından çizilmiş kara kalem resim yayınlanmıştır (Neumayer & Schmidl, 2008, s. 29). (Resim 6).

Resim 6. Christoph Neumayer; Erwin A. Schmidl, *Des Kaisers Bosniaken-Die bosnisch-herzegowinischen Truppen in der k.u.k Armee-Geschichte und Uniformierung von 1878 bis 1918*, Verlag Militaria, Wien, 2008

26 Ağustos 1878'de *Epoche* gazetesi, "İşgal Ordusundan-Doğu Bosna'daki Vaziyet" başlıklı haberinde, İznornik bölgesinde Müslümanlar arasında olağanüstü bir huzursuzluk ve isyan hareketi olduğunu haber vermiştir. Saraybosna'nın Avusturya birlikleri tarafından işgal edilmesinin Müslüman halkta kararlı bir direniş oluşturduğuna dikkat çekmiştir. Hatta Müslüman halkın

kararlılıkla, Avusturya işgal askerlerine “...Devam edin, Saraybosna’yı zaten geri alacağız...” dediklerini belirtmiştir. Gazete ayrıca, Zvornik ile Aziziye (Samac) arasında kadın ve çocuklar da dâhil olmak üzere Müslümanların hepsinin silahlı olduklarını belirtmiştir (Von der Okkupations, 1878, s. 1).

31 Ağustos 1878’de *Prager Zeitung*’un Eki *Prager Abendblatt*, Bosna-Hersek Müslüman direnişinden iki büyük “isyancı” liderin, Saraybosna’nın en büyük camii imamı Hacı Muhammed Ağa Jamakoviç’in ve Salih Vilayetoviç’in sağ kolu, “Bosnalı Türklerin en fanatığı” olarak nam salmış olan Begjowa Jamia’nın yakalandıklarını ve idama mahkûm edildiklerini bildirmiştir (Die Bosnisch-herzegowinische Okkupation, 1878, s. 1). Bosnalı Müslüman direnişçilerle Avusturya işgal güçleri arasındaki çatışmalar Eylül/Ekim 1878’de sonlanmıştır (Neumayer & Schmidl, 2008, s. 27). *Prager Abendblatt*’ın bildirdiği üzere, General Philippoviç komutasındaki Avusturya işgal güçleri 4 Ekim 1878’de, Saraybosna’dan İstanbul’a uzanan büyük ordu yolu üzerindeki Vizegrad’ı direnişsiz bir şekilde ele geçirmeleriyle kontrol altına almışlardır (Die Bosnisch-herzegowinische Okkupation, 1878, s. 1).

Avusturya Kamuoyunda Bosna-Hersek’in İşgalinin Tamamlanması ve “Fetih” Algısı Basında ve Tarot Kartlarında İşgal ve Müslüman Direniş Sahneleri

Avusturya-Macaristan basınına ve diplomatik yazışmalarına yansıdığı şekilde bir anlaşmalı işgalden çok Bosna-Hersek’in Müslüman direnişçilerini şiddet kullanarak kontrol altına almak suretiyle “savaşla fetih hareketine” dönüşmüş olan Bosna-Hersek’in işgali Avusturya-Macaristan kamuoyunda o kadar çok popüler olmuştur ki, *Die Vedette* gazetesi, Avusturya-Macaristan bayrağının göndere çekildiği savaş meydanından zafer sahnesini ilk sayfasından yayınlamıştır (Aufhüllung des Kaiserbanners, 1878, s. 1). (Resim 7).

Resim 7. “[Avusturya-Macaristan] İmparatorluk Sancağı’nın Saraybosna Kalesinde Göndere Çekilmesi”, *Illustrirtes Wiener Extrablatt*, 8 Eylül 1878

Hatta bu Popülerite gerçek bir Fetih ile elde edilmiş bir zafer olarak algılanmış ve yansıtılmış olup, Viyana iskambil kartı fabrikası Platnik, işgal seferinin dönüm noktalarını yansıtan Tarot Kartları imal etmiştir (Neumayer & Schmidl, 2008, s. 28-29).

(Resim 8).

Resim 8. Avusturya-Macaristan'ın Bosna-Hersek'i 1878'deki işgal sahnelerini büyük bir kahramanlık ve zafer olarak yansıtan Viyana-Platnik İskambil fabrikası tarafından imal edilmiş Tarot Kartları.

Bosna-Hersek'in İşgalinden Sonra Avusturya-Macaristan Parlamentosu'nda Bosna-Hersek Tartışmaları ve Dalmaçya Milletvekili Dr. Klaics

Avusturya-Macaristan İmparatorluk Meclisi, elde ettiği fiili yönetimi yapılandırmak ve güçlendirmek üzere 1878 Aralık ayının ilk haftasının toplanmış olduğunu, *Epoche* gazetesi bildirmiştir. Gazetenin aktardığı üzere, bu Parlamento oturumunda en ateşli ve sansasyonel konuşmayı Dalmaçya Milletvekili Dr. Klaics yapmıştır (Rede des Delegierten, 1878, s. 1). Bu mecliste Güney Slavları'nın yegâne temsilcisi olup Katolik mezhebinden olan Hırvat milliyetçisi ve Katolik olan Dalmaçya Milletvekili Dr. Miho Klaics'in Bosna-Hersek'in işgali ve idaresine ilişkin kışkırtıcı açıklamalarını aktarmıştır. Buna göre, Dr. Klaics, Balkanlar'da Güney Slav sorununun çözümü için ve Panslavizm tehlikesinin savrulması için Bosna-Hersek'in işgalini başından itibaren desteklediğini belirtmiştir. Bu işgalle, Güney Slavlığı'nın kalbinden 500 yıllık Türk hâkimiyetinin ve zulmünün uzaklaştırılmış olduğunu savunmuştur. Ancak Bosna-Hersek'te Slavların ve diğer Hristiyan unsurların yanı sıra Müslümanların da yaşadıklarına işaret eden Klaics, Bosna-Hersek'te Türkçe'nin tek dil olarak kullanılmasına izin verilmesinin bu işgalle elde edinilmiş kazanımların tehlikeli sonuçlar doğuracağını iddia etmiştir. Hatta Avusturya-Macaristan Hükümeti'nin milliyetçi bir politika gütmesini ve Türkçe konuşan Bosna-Hersek Müslümanlarını vatandaşlıktan çıkarmasını telkin etmiştir (Rede des Delegierten, 1878, s. 1-2). Konuşmasının devamında "Türkiye" olarak ifade ettiği Osmanlı Devleti'nin Avrupa'da ölüm fermanının yazılmış olduğunu ve kültürel bakımdan "aciz" olduğunu iddia ederek Türk Hükümeti ile Bosna-Hersek Müslümanlarının bağlarının kesilmesi gerektiğini savunmuştur (Rede des Delegierten, 1878, s. 1-2).

1879 yılına girildiğinde, *Epoche* gazetesi, Avusturya'nın Katolik Piskoposu Stroßmayer'in Bosna-Hersek Katoliklerine hitaben yazdığı ve dayanışma mesajını içeren mektubunu yayınlamıştır. "Piskopos Stroßmayer'in Pastoral Mektuplarından" başlıklı 1 Şubat 1879 tarihli haberde, Katolik Piskopos Stroßmayer de Katolik Dr. Klaics gibi, 500 yıllık "...Türk zulmünden kurtulmaları..." vesilesiyle kendilerini tebrik etmiş ve Katolik kardeşlik bağlarının pekiştirilmesini telkin etmiştir (Aus den Hirtenbriefe, 1879, s. 2). Avusturya Monarşisi ile Osmanlı Monarşisi arasında, Bosna-Hersek'e ilişkin bir Konvansiyon antlaşması hazırlıklarının devam ettiği günlerde, Avusturya Parlamentosu'nun 11 Mart oturumunda yine Dalmaçya milletvekili Dr. Klaics Bosna-Hersek Müslümanlarını topyekûn hedef almıştır. *Epoche* gazetesinin 12 Mart 1879'da aktardığı habere göre Klaics, "...Müslümanların yerinde Katolikler olsalardı işgale direnmezlerdi..." ifadesiyle imparatorluk meclisinde İslam düşmanlığı yapmış ve dinsel ayrımcılığı körüklemiştir. Bosna-Hersek Müslümanlarının refah düzeylerinin Katolik halktan daha iyi bir seviyede olduğunu savunarak Bosna-Hersek'te tarım ve alt yapı için ayrılması öngörülen bütçeyi eleştirmiştir. Hatta bu konuşmasında, Bosna-Hersek'in işgal edilmesinin bir hata olduğu görüşünü savunmuştur. Önceki oturumlardaki işgal yanlısı söylemleriyle çelişmesi üzerine de parlamento Raportörü Dr. Sturm, Klaics'e ve parlamentoya, Klaics'in geçmiş oturumlardaki söylemlerini hatırlatılarak kendisini eleştirmiştir (Oesterreichische Delegation, 1879, s. 1-2).

Osmanlı Devleti- Avusturya-Macaristan Konvansiyonu

21 Nisan 1879'da Osmanlı Devleti ile Avusturya-Macaristan arasında 13 Temmuz 1878, Berlin antlaşmasının 25. maddesine

dayanılarak imzalanan bir antlaşma ile Bosna-Hersek hukuken Osmanlı İmparatorluğuna bağlı kalmakla birlikte yönetim hakkı Avusturya-Macaristan'a bırakılmıştır. Böylelikle Bosna-Hersek ayrıcalıklı bir vilayet statüsüyle fiilen Avusturya-Macaristan'a bağlı bir vilayet olmuştur. Bu antlaşmanın 2. maddesi Bosna-Hersek Müslümanlarının dini özgürlükleri ile ilgili olup müteakip şekildedir: "Bosna ve Hersek'te mevcut olan bütün din ve mezheplerin özgürlüğünün sağlanması ve açık bir şekilde icra edilmesi bu eyaletlerde yerleşmiş olan veya ikamet eden bütün şahıslar için temin olunacak özellikle Müslümanlar ulemalarıyla olan münasebetlerinde tamamıyla serbest olacaklardır. Avusturya komutanlarıyla mülki memurlar ırz, namus, ahlak, adetler, ayin serbestliği, Müslümanların canları ve mallarının emniyetine hiçbir suretle zarar gelmemesine olağanüstü dikkat ve özen göstereceklerdir. Müslümanların can, mal ve dinine saldıran kimse şiddetli bir şekilde cezalandırılacaktır. Hazret-i padişahın ismi hutbelerde zikir olunacaktır. Osmanlı Sancağının minarelere çekilmesine devam edilecektir.". Berlin Antlaşmasında kararlaştırıldığı üzere, Yenipazar ve Bosna-Hersek'in hukuki ve fiili statüleri ve halklarının haklarını düzenlemek üzere 21 Nisan 1879'da Osmanlı Devleti Hükümeti ile Avusturya-Macaristan Hükümeti yeniden müzakerelere başlamışlardır (Çakmak, 2003, s. 18-19). Bu müzakereler sonucunda 29 Nisan 1879'daki Türk-Avusturya Konvansiyonunun tam metni 18 Mayıs 1879'da "Avusturya-Türk Konvansiyonu" başlığıyla Avusturya basınından *Steyrer Zeitung*'ta yayınlanmıştır. Bu Konvansiyona göre, Osmanlı Devleti Bosna-Hersek'in idaresini Avusturya-Macaristan'a bırakmış ve Avusturya-Macaristan da bölgedeki Müslüman halka ibadet özgürlüğü tanıyacağını taahhüt etmiştir (Yetişgin & Başkan, 2018, s. 12-14). (Resim 9).

Pränumeration:
Für Steyr:
vierteljährig . . . 90 fr.
halbjährig . . . fl. 1.75 fr.
ganzjährig . . . fl. 3.50 fr.
Zustellung 1/4jährig 10 fr.
Mit der Post:
vierteljährig . . . fl. 1.25 fr.
halbjährig . . . fl. 2.50 fr.
ganzjährig . . . fl. 5.— fr.
Einzeln Exemplare 5 fr.
mit Beilage 6 fr.

Steyrer Zeitung.

Für Wahrheit, Recht und Freiheit.

Zuschriften ohne Namensfertigung werden nicht berücksichtigt. Betrag für Pränumeration und Inserate ist im Vorhinein zu entrichten. — Unversetzte Zeitungs-Reclamationen werden von der Post portofrei befördert.
Erscheint jeden Donnerstag Vormittag 11 Uhr und Samstag Abends 6 Uhr.

Redaction:
Riedengasse 78.
Anfangungsbureau und
Expedition
Sieringerasse Nr. 190.
Inserate
werden nach einem festge-
setzten Tarife billig be-
rechnet.
Eingefendet
die Petitzeile 10 fr.

Nr. 40.

Steyr, Sonntag den 18. Mai 1879.

4. Jahrgang.

Die österreichisch-türkische Convention.

Am 8. d. M. wurde in Constantinopel der Schleier über die vielfach besprochene österreichisch-türkische Convention gelüftet und der Sturm der österreichischen Presse über diesen Androssy'schen Act ging los. Selbst officielle Blätter dies- und jenseits der Weitha geben ihrem Willkür hierüber ziemlich deutlichen Ausdruck. Andere, die ihrer Kritik noch freieren Lauf ließen, wurden confiscirt. Bei solchem Sachverhalte müssen wir uns selbstverständlich mit dem einfachsten Wortlaute des Actenstückes, wie die „Turquie“ dasselbe brachte, begnügen. Die 10 Artikel des Uebereinkommens, worin dem Sultan das Oberhoheitsrecht über Bosnien-Herzegowina zugestanden ist, lauten in deutscher Uebersetzung wie folgt:

Art. 1. Die Verwaltung Bosniens und der Herzegowina wird entsprechend dem Art. 25 des Berliner Vertrages von Oesterreich-Ungarn ausgeübt werden; trotzdem ist die österreichisch-ungarische Regierung nicht abgeneigt, alle jene bereits angestellten Beamten beizubehalten, welche die nothwendige Eignung für eine gute Ausübung ihres Amtes besitzen sollten. In dem Falle einer Ersetzung wird die öster-

gowina werden ausschließlich ihren Bedürfnissen, ihrer Verwaltung und den für nothwendig erachteten Ameliorationen zugewendet.

Art. 4. Die klingende ottomanische Münze wird auch fernerhin in Bosnien und der Herzegowina freien Cours haben.

Art. 5. Die hohe Pforte wird nach ihrem Belieben über die Waffen, das Kriegsmaterial und andere Gegenstände verfügen, welche der ottomanischen Regierung gehören und sich in den festen Plätzen oder bei den Garnisonen befinden sollten. Zu diesem Behufe werden unter Intervention von Commissären der beiden Regierungen Inventarien errichtet werden.

Art. 6. Die Frage wegen der Behandlung der Bewohner Bosniens und der Herzegowina, welche außerhalb dieser Provinzen wohnen oder reisen, wird weiterhin durch ein specielles Arrangement geregelt werden.

Art. 7. Um im gemeinschaftlichen Interesse das politische und militärische Ziel zu erreichen, das der Art. 25 des Berliner Vertrages in Betreff des Sandschakats von Novibazar anstrebt, haben die beiden Regierungen beschloffen, schon jetzt die Modalitäten zu regeln, unter welchen zu seiner Ausföhrung geschritten werden wird. Zu diesem Behufe verpflichtet sich die Regierung Sr. Majestät des Kaisers und Königs,

Art. 9. Wenn die hohe Pforte reguläre Truppen selbst an jenen Punkten des Sandschakats von Novibazar zu unterhalten wünschen sollte, welche von den österreichisch-ungarischen Truppen besetzt sein werden, so soll dem keinerlei Hinderniß entgegengestellt werden. Die hohe Pforte verpflichtet sich, in der ganzen Ausdehnung des Sandschakats von Novibazar keine irregulären Truppen zu unterhalten.

Art. 10. Es versteht sich jedoch, daß die Befugniß für Oesterreich-Ungarn in den Gegenden, wo die Truppen Garnison halten sollen, gemäß den Bestimmungen des Art. 7, Truppen in hinreichender Zahl, nach Bedarf der Umstände, zu unterhalten, durch diese Dispositionen nicht befristet werden darf. Zur Beurlaubung dessen haben die Bevollmächtigten der Türkei und Oesterreich-Ungarns die gegenwärtige Convention unterzeichnet und ihre Siegel beigelegt.

So geschehen zu Constantinopel, am 21. April 1879.
Gezeichnet: A. Karatheodory m. p.
Munif m. p. Zichy m. p.

Nachtrag zur Convention.

Es wird angenommen, daß unter den gegenwärtigen Umständen die Regierung Oesterreich-Ungarns, unter Wahrung

Resim 9. "Türkiye-Avusturya Konvansiyonu", *Steyrer Zeitung*, 18 Mayıs 1879, s. 1.

Avusturyalı tarihçi Bertrand Michael Buchmann'ın da tabiriyle, Bosna-Hersek'i işgal ederek Avusturya-Macaristan, büyük bir mücadele sonucunda ilk ve son kolonisine sahip olmuştur (Buchmann, 1999, s. 224). Bu işgal, Rusya'nın Balkanlar'da bir Slav Birliği kurmasının önüne bir set çekmiştir. Bununla birlikte yoğun bir Müslüman, Katolik ve Ortodoks Sırp nüfusun da yaşadığı Bosna-Hersek'in Avusturya yönetimine girmesi I. Dünya Savaşı'nın fitilini ateşleyecek olan Balkan bunalımının bir dönüm noktası olmuştur (Frommelt, 2014, s. 166).

Tarihçi L. Steindorf'a göre, Temmuz-Ağustos 1878'de Avusturya-Macaristan'ın Bosna-Hersek'i işgali, Osmanlıların İslami olarak şekillenmiş İmparatorluk sisteminden çıkıp Avusturya-Macaristan İmparatorluk sistemine dâhil olmasıyla Bosna-Hersek'te İslam dininin işlevi sınırlanma eğilimine girmeye başlamıştır (Başbakanlık Devlet Arşivleri, 1992, s. 5).

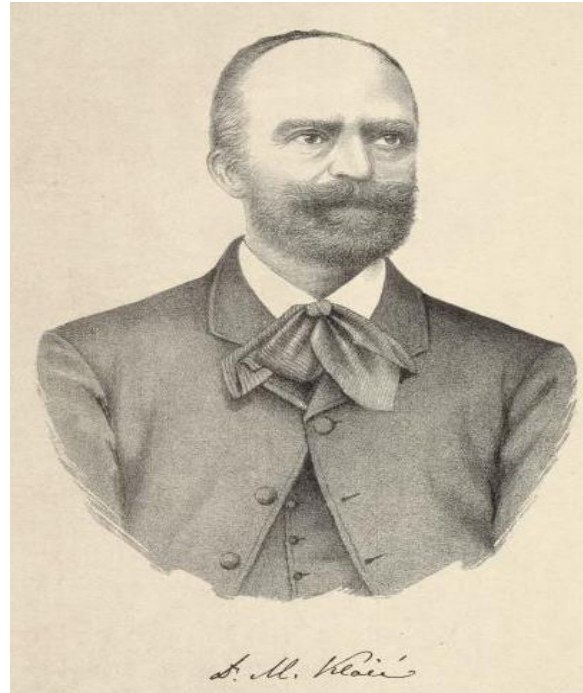

Mehmed Bey Kapetanoviç'ten Kışkırtmalara Cevap Mektubu: Bosna-Hersek Müslümanlarının İlk Manifestosu

Avusturya Gazetelerinde Müslüman Bosna Bey'i Mehmed Kapetanoviç ile Dr. Miho Klaiçs Arasında Bosna-Hersek Polemiği Türk-Avusturya Konvansiyonunun imzalanmasından üç gün sonra, Bosna-Hersek Müslümanlarının Bosna-Hersek'te geçici işgalci Avusturya-Macaristan hükümeti ve Hristiyan halkla yapıcı ilişkiler Avusturya basınında yer almıştır. 24 Nisan 1879'da Saraybosna'nın ilk belediye meclis üyesi ve Bosna Yüksek Heyeti üyesi Bosnalı Müslüman Mehmed Bey Kapetonovics'in (Kapetanoviç Ljubušak, 2024) Avusturya-Macaristan İmparatorluk Meclisi Dalmaçya Milletvekili Dr. Miho Klaiçs'in ayrılıkçı konuşmalarına cevap mahiyetinde kamuoyuna açık bir mektup yazmıştır (Die Presse, 1879, s. 4). (Resim 10-11).

Resim 10. Mehmed-beg Kapetanoviç Ljubušak(1839-1902): Poslovice; <https://ljubusaci.com/2023/11/05/mehmed-beg-kapetanovic-ljubusak1839-1902-poslovice>

Resim 11. Avusturya-Macaristan Parlamentosu, Dalmaçya Milletvekili, Hırvat Kökenli Dr. Miho Klaiçs (1829-1896), <https://digitalcollections.nypl.org/items/510d47e2-9d88-a3d9-e040-e00a18064a99>

Die Presse gazetesi bu mektubu, 27 Nisan 1879'da Boşnakçadan Almancaya tercüme edilmiş suretiyle "Bir Bosna Beyi'nin Polemik Yazısı" başlığıyla tam metin olarak yayınlamıştır. Bu mektupta Kapetanoviç, Avusturya-Macaristan İmparatorluk Parlamentosu Dalmaçya milletvekili Dr. Miho Klaiçs'in delegasyon toplantılarındaki; Bosna-Hersek Müslümanlarını Avusturya hükümetine karşı hainliklerle, Avusturya Hükümeti ile Bosna-Hersek Hristiyan halkı ve Bosna-Hersek Müslümanları arasında çatışma yaratabilecek, kıskırtıcı söylemlerine cevap vermiştir. Kapetanoviç'in bizzat kendisi, bu mektubunu "Bosna-Hersek Müslümanlarının İlk Manifestosu" olarak nitelendirmiştir. *Die Presse* gazetesi "Bir Bosna Beyinin Polemik Yazısı" başlığıyla yayınlamıştır. Bu yayına gerekçe olarak da gazete, bu mektubun, Bosna-Hersek'teki güncel vaziyeti, Müslüman mülk sahiplerinin düşünce tarzlarını yansıtmayı ve ilginç çözümler içermesini göstermiştir. Gazete ayrıca, Mehmed Bey'in bu mektubu, Boşnakça yazmış olduğunu ve gazete tarafından Almancaya tercüme edilerek aslına uygun ve sansüresiz bir şekilde yayınladığını vurgulamıştır (*Die Presse*, 1879, s. 4). (Resim 12).

Streitschrift eines bosnischen Beg.

Mehmed Beg Kapetanovic, der erste Stadtrath von Sarajewo und Mitglied der eben hier anwesenden bosnischen Huldigungs Deputation, ersucht uns um die Aufnahme der folgenden interessanten Manifestation, welche gegen eine Rede gerichtet ist, die der dalmatinische Abgeordnete Klaiç während der letzten Delegations-Sitzungen in Pest gehalten hat. Diese Art Streitsch ist eines bosnischen Notablen, welche wir in wortgetreuer Uebersetzung wiedergeben, ist nicht nur als solche bemerkenswerth, sie gibt auch präcis gefasste interessante Aufschlüsse über die Zustände in Bosnien und die Denkwiese der dortigen vornehmen mahomedanischen Grundbesitzer.

Aus der Rede des Herrn Dr. Klaiçs in den letzten Delegationen habe ich entnommen, daß er über die ickiae Ver-

geirt haben.

Was die Herrschaft und Regierung anbelangt, so war sie nie in unseren Händen, sondern in jenen der Osmanen, welche unter uns lebten. Wir können uns also nicht beklagen, daß wir etwas verloren, was wir nie besessen haben. Wie wir aber treu der osmanischen Herrschaft gedient haben, so wollen wir mit vermehrter Treue und Anhänglichkeit dem ruhmreichen habsburgischen Kaiserhause ergeben sein, nach seinen Befehlen verfahren und das Vaterland gegen jeden Feind vertheidigen. Gott gebe uns nur Zeit und Gelegenheit dazu!

Mehmed Beg Kapetanovic,
Ljubuschat.

Wien, 24. April 1879."

Resim 12. "Bir Bosna Beyi'nin Polemik Yazısı"; *Die Presse*, 27 Nisan 1879.

Şahsen bir delege olmamasına, ailesi yüzyıllardır Bosna'da yaşamış olmasından ötürü de Almanca bilmediğini belirttikten sonra, kendi ana dili Boşnakça ile Avusturya Monarşisi Dalmaçya Milletvekili Dr. Klaiçs'in suçlamalarına cevap vermek istediğini belirtmiştir. Mehmed Bey, bu cevabının bir Bosna-Hersek Müslümanının kamuoyuna açık ilk konuşması olduğunu belirtmiş ve şu temennide bulunmuştur:

"...Allah, kahraman şans ve koşullar izin verirse ben ya da başka bir Bosnalı Müslüman Delegasyona gelirse şimdikinden daha net ve kapsamlı bir şekilde, kutsal haklarımızı savunacağız ve delegasyondaki bütün beyefendilere aynısını ispatlayacağız. Umarım ki, kadim tarihimiz bize sadık kalır ve bu amacımıza ulaşabiliriz ve hükümet nezdinde dilimiz imparatorluk diline çeviren bir tercüman buluruz. Sayın Klaiçs'in açıklamasındaki beyanlarına yanıt vermeme şimdilik müsaade ediniz..."

Müteakiben Mehmed Bey, Dr. Klaiçs'in son delegasyon toplantısında yaptığı konuşmasının bir bölümünde, Bosna-Hersek Müslümanlarını hedef gösterdiğini ve "...Müslümanları buldukları yerden Asya'nın çöllerine sürmek amaca en uygun olandır..." ifadesini kullandığını aktarmıştır. Mehmed Bey, Dr. Klaiçs'in Bosna-Hersek'teki güncel yönetim hakkında hiçbir bilgisinin olmadığını belirterek mektubunda şu ifadelerle yer vermiştir:

"...Dr. Klaiçs'ten ricam, Bosna-Hersek hakkındaki malumatlarını, yalnızca kendi bencilce ve tek taraflı şikâyetçilerden ve münferit huzur bozuculardan almamasıdır. Öyle ki, bunlar zaten yıllardan beri birlik içinde büyüyen Müslüman Bosna halkımızı da rahatsız etmektedirler ve kişisel menfaatleri için Bosna Müslümanlarını da saldırmaktadırlar. Dr. Klaiçs'in; bakanlığın Bosna yönetimine verdiği güvenceler, Bosna-Hersek'teki hakikat ve kamuoyuna açık parlamento konuşmaları hakkında doğru bilgi edinmesini rica ederim..."

Dr. Klaiçs'in bu öğüde uyması hâlinde kendi kanaatlerinin yanlışlığını itiraf edeceğini belirten Mehmed Bey, böylelikle, "...Dr. Klaiçs, Müslümanları yüzyıllardır yaşadıkları mülklerinden ve topraklarından sürmeyi daha az düşünecektir..." demiştir. Dr. Klaiçs'in konuşmasının hem Bosna-Hersek Müslümanlarını hem de Avusturya Hükümetini hedef alan bölümünde Bosna-Hersek yönetimin "...birkaç yerli Bosnalı ve Avusturyalı seçkinlerden oluşmaktadır ve Bosna'da kimin ne içtiği ve ne ödediği belli değildir. Türk hâkimiyetindeki dönemden daha kötü durumdadır..." ve "... Türk yönetiminin gitmesine üzülüm..." şeklindeki ağır eleştirilerinden ve ironik ifadesinden ötürü Mehmed Bey, Dr. Klaiçs'i "provokatör" olarak nitelendirmiştir:

"...Sayın Klaics'in bu söylemlerine inanması bende büyük şüphe uyandırmaktadır. Birakin bir Boşnak'ı veya bir Avusturyalı beyefendiyi bunun aynısını ancak bir 'ortalık karıştırıcı' söyleyebilir. Hâlbuki herkesin bildiği üzere, Avusturya işgal hareketinde biraz daha gecikseydi [Bosna-Hersek'in bütün unsurları] kendi aramızda birbirimizi yok edebilirdik. Ancak, Avusturyalıların Bosna-Hersek'e girişlerinden bu yana ne şehirler ne de köyler eskisi gibi yanmaktadır..."

İfadesiyle Bosna-Hersek'in Avusturya tarafından işgali ve buradaki varlığının Bosna-Hersek'e barış ve huzur getirdiğini ve bundan memnuniyet duyduğunu belirtmiştir. Dolayısıyla, Mehmed Bey'in Dr. Klaics'in Bosna-Hersek Müslümanları ile Avusturya Hükümetini karşı karşıya getirme çabasını etkisiz kılmak için yapıcı söylemini Müslüman halkın Avusturya hâkimiyetinde sosyal ve maddi refahlarının arttığını belirterek sürdürmüştür: *"... Allah'a şükür şimdilerde barış içinde yaşıyoruz, esnaf lar dükkânlarına gidebiliyorlar, çiftçiler tarlalarına ve emrimizde her zamankinden daha fazla para var. Bu durumda, kötü koşullar nasıl söz konusu olabilir?"* Mektubun müteakip kısmında Mehmed Bey, Dalmaçya Mebusu Dr. Klaics'in Tarımsal meseleyi söz konusu ederek Bosna-Hersek Müslüman halkı ile Hristiyan halkı karşı karşıya getirmeye çalışan ve husumetli oldukları algısını yaratmaya çalışan bir kışkırtıcı olarak betimlemiştir.

Dr. Klaics'in *"...bütün ev sahiplerinin Müslüman oldukları..."* söyleminin gerçek olmadığını belirten Mehmed Bey, Müslümanların varlıklarının temelindeki tarihi mirasa dikkat çekmiştir:

"...ister satın alma yoluyla ve ister geçmiş dönemlerden bir şey satın alma yoluyla olsun, bir şey birine aitse kimse kimsenin elinden bir şeyi alamaz. Dahası, bana öyle geliyor ki, Hristiyanların silaha sarılmalarının nedeni mülklerimiz elimizden almak için değil, aksine Osmanlıların baskıcı vergileri ve diğer şiddet eylemleri nedeniyle. Sadece bu konuda Avrupa nezdinde şikâyetçi oldular. Fakat bizim onlardan talep etmediğimiz gibi onlar da mülklerimiz talep etmediler..." (Die Presse, 1879, s. 4).

Yazısının devamında Mehmed Bey Kapetanoviç, 19. yüzyıldan günümüz 21. yüzyıla kadar Bosna Müslümanlarının ulusal kahraman olarak sözlü ve yazılı hafızalarında yer etmiş olan Hüseyin Kaptan Gradaşçeviç'in isyanı örneğini vermiştir. Osmanlı Sultanı II. Mahmut'un Ayanlığın kaldırılması gibi yeniliklere karşı çıktığı kadar Bosna'nın Osmanlı Devleti'nden bağımsızlığı için de çalışan nam-ı diğer *"Bosna Ejderi"*- Bosnalı Komutan Hüseyin Kaptan Gradaşçeviç ayaklanmıştı. Bu ayaklanma Sultan II. Mahmut tarafından bastırıldıktan sonra Kaptan Gradaşçeviç İstanbul'a getirilmiş ve idamı zehirlenerek gerçekleştirilmişti (Kamberović & Gradašević, 2002, s. 106-108).

Bu hususta Mehmed Bey mektubunda *"...Müslüman Bosnalılar, Osmanlıların şiddet eylemlerine karşı da ayaklanmadılar - Bu durumda Hüseyin Kapetan Gradaşçeviç'in tarihî hatırlanmalıdır..."* diyerek Bosna Müslümanları arasında tezahür etmiş müstesna bağımsızlık ve isyan olayının kahramanına atıfta bulunmasının hemen ardından bunun nedenini de Avusturya hâkimiyetine övgü dolu cümleleriyle yine kendisi açık etmiştir: *"...Avusturyalılardan ne beklediyseniz oldu; Avusturya, Hristiyanları özgürleştirdiği gibi bizleri de özgürleştirdi. [Avusturya], varlıklarımızı ve mülklerimiz için gelmedi, aksine eşit hak ve herkese hak ettiğini vermek için geldi..."*.

Bosnalı Müslümanların Avusturya egemenliğine bağlılıklarını göstermeye çalışan bu ifadelerinden sonra Mehmed Bey, Dalmaçya mebusu Dr. Klaics'in Bosna-Hersek Müslümanlarını bölgedeki Hristiyan halka ve yöneticilerine hedef göstermeye ve taraflar arasında çatışma yaratan ifadelerine cevap vermeyi sürdürmüştür. Bu bağlamda, Dr. Klaics'in Avusturya İmparatorluğu Finans Bakanının Delegasyon toplantılarında *"...mülk sahibi efendiler (iltizam sahipleri) ile kiracılar (mültezimler) arasındaki orana..."* ilişkin söyleminin de doğru olmadığını iddia etmesi üzerine Mehmed Bey, Finans Bakanı'nin ifadelerinin doğru olduğunu belirterek Avusturya Finans Bakanı'ni onu desteklemiştir. Dr. Klaics'in iddialarını ise müteakip ifadelerle çürütmüş ve provakatif-ayrılıkçı söylemlerini ağır bir tonda eleştirmiştir:

"... [Finans Bakanı'nin] söyledikleri doğru ve bu ilişki Dalmaçya'nın birçok bölgesindekiyle aynıdır. Dalmaçya, Hırvatistan ve Slovenya'da ki büyük çiftçiler bizim Beylerimiz ve Ağalarımızdan daha genişlerine sahip değiller mi? Bizler Müslüman olduğumuz için ve Grafen, Contes, Büyük Çiftçi vs. isimlere (unvanlara) sahip olmadığımız için mülklerimiz kaybetmemiz mi gerekiyor?" sorusuyla Dr. Klaics'in dinsel ayrımcılığına ve Müslümanlarla Hristiyan halkı düşmanlaştırma gayretine dikkat çekmiştir. Bu hususta kendisine; *"...Sayın Klaics Graf Andrassy'in meşhur reform bildirisindeki reformların Hristiyanları tatmin etmek için hemen uygulanmasını ima ediyorsa, biz buna karşı değiliz. Çünkü G. Andrassy başkasına vermek için bizden bir şey alınacağını söylemedi, aksine reformların hatasız bir şekilde yapılması gerektiğini söyledi..."* diyerek Macaristan asıllı Avusturya Dışişleri Bakanı Graf Andrassy'in konuşmasının aslını aktarmış ve Graf Andrassy ile aynı görüşte olduğunu vurgulamıştır. (Die Presse, 1879, s. 4).

Bununla birlikte, Dr. Klaics'in *"...Bosna'daki bütün Hristiyanların evsiz, tarlasız ve hiçbir hakkı olmayan birer alt tabaka emekçi olduklarını, buna karşın Dalmaçyadakilerin mutlu olduklarını..."* da iddia ettiğini belirten Mehmed Bey;

"...Sayın Klaics binlerce Dalmaçyalı her yıl bize [Bosna-Hersek'e] gelmekte ve kazandıkları parayı memleketlerine [Dalmaçya] taşımaktadırlar. Birçok Dalmaçyalı'nın Hersek'teki Ağaların yanında kiracılar olarak yaşadıklarını Dr. Klaics bilmekte midir?"

Bununla birlikte her yerde olduğu gibi bizde de kiracılar vardır. Fakat kim mutlu yaşamak istiyorsa Dalmaçya'da olduğu gibi Bosna'da da yaşayabilir... Bizde, 300-400 tane büyük baş hayvana sahip olan emekçi insanlar var ki, Dalmaçya'daki az sayıda efendiler gibi, Ağalardan daha azla refah içinde yaşamaktadırlar. Yüzyıldan ve daha fazla yıldan beri emekçi aileler aynı mülk ve toprakta rahatsız edilmeden ve mutlu bir şekilde ikamet etmektedirler. Çünkü bizlerin de riayet ettiği gibi kendileri de dürüst bir şekilde sözleşmelere riayet etmektedirler. Kim dürüst ise, her yerde öyledir ve kim dürüst değilse başkasını suçlamaya da hakkı yoktur...". (Die Presse, 1879, s. 4).

Dr. Klaics'in ayrıca, "...Bir Peşte gazetesinde, Bosna-Hersek'te asıl muhafazakâr kesimin Müslümanlar olduğunun ve hükümetin de Müslüman muhafazakâr kesimi desteklemesinden korkulmakta olduğunun ..." yazılmış olduğuna ilişkin aktarımına da Mehmed Bey, "...Birincisini reddediyorum, aynı şekilde güneşi çıplak elle örtmek mümkün değildir, fakat korkulması için haklı bir sebep yoktur. Biz, Türk egemenliğiyle mülk sahibi olanlar değiliz, bizler Sultan Mehmed Bosna'yı fethetmeden önce de mülk sahipleriydik. Bizler kadim mülk sahipleri ve soylularız, eski [den beri] hala aynı soyadlarını taşıyan, Klenovics, Philippovics, Tschengics, Kositorovics, Kopfics, Bidaics, Sokolovics, Jablonovics, Kosarics, Sjulovics, Kapetonovics vb gibi. Şimdilerde, tesadüfen Müslümanlar olmamızdan ötürü aklı başında hiç kimse şikâyet edemez veya bizi suçlayamaz...". (Die Presse, 1879, s. 4).

Mektubunun sonlarına doğru Mehmed Bey, Dr. Klaics'in konuşmasında "...Bosna-Hersek'teki Müslümanların [Avusturya'nın] işgaline karşı direniş gösterdiklerini ve bundan dolayı da bu Müslümanlara inanılmayacağına ve kendilerinden sadakat beklenemeyeceğine, bundan başka [Avusturya] hükümetinin egemenliği [Bosnalı Müslümanların] elinden aldığına " ilişkin söylemine cevaben ise; "...Sayın Delegenin bu söylemleri bizi çok yaralamıştır, çünkü her aklı başından olanın bildiği üzere, hiçbir Müslüman vatansever, net bir mantığı olan ve ülkesinin refahını isteyen işgale direniş göstermemiştir..." ifadeleriyle direniş göstermiş Müslümanlar ile direniş göstermemiş olan Müslümanlar arasında bir ayırım yapılması gerekliliğine ve bir genelleme ile topyekûn vatana ihanetle suçlanamayacaklarına dikkat çekmiştir:

"...İşgal başka bir manada olsaydı ve başka taraftan gelseydi belki de hepimiz direnirdik, ancak bundan ötürü bizi kimse suçlayamaz; bundan başka zarif [Avusturya-Macaristan] imparatorumuz yanlış yönlendirilmiş olanlar için bir af ilan etti. Bununla birlikte, diğer halklar dan direnenler olmadı mı ve onlara tekrar inanılmıyor mu? Dolayısıyla birkaç kişi hata yapmışlar diye bütün bir halkı karalamak haksızlıktır. İktidar ve hükümeti ilgilendiren ne varsa hiçbir zaman bizim ellerimizde değildi, aramızda yaşayan Osmanlılardan birlerinin ellerindeydi. Dolayısıyla, hiçbir zaman sahip olmadığımız bir şeyler için şikâyet edemeyiz. Osmanlı Hükümetine hizmet ettiğimiz gibi, daha fazla sadakat ve bağlılıkla şanlı Habsburg Hanedanına da sadakatle bağlı kalmak istiyoruz..." (Die Presse, 1879, s. 4).

Sonuç

Türk-İslam egemenliği altında, Osmanlı Devleti'nin dini ve kültürel hoşgörü politikaları sayesinde, Bosna-Hersek Müslüman ve Hristiyan halkı gibi Hırvatlar ve diğer Balkan unsurları etnik ve dini kimliklerini koruyabilmişlerdir. Bölgenin Hristiyan unsurları gibi Bosna-Hersek Müslümanları da bölgenin yerli mülk sahipleri olmalarına rağmen Avrupa ve Balkanların siyasi ve dini karar vericileri, Avusturya Monarşisinin Bosna-Hersek'i işgali hazırlıkları ve işgali sürecini, dönemin "Hristiyan Avrupa" halklarının yüzyıllardır sürdürdüğü iddia edilen "Zalim Türk-İslam" varlığından bir "kurtuluş" olarak nitelendirmişler ve bunun propagandasını yapmışlardır.

Avusturya-Macaristan'ın Bosna-Hersek'teki fiili yönetimini Osmanlı Sultanının onaylamış olması ve Franz I. Josef'in işgal öncesinde etnik ve dini hoşgörü güvencesi veren barışçıl propagandası Bosna-Hersek Müslümanlarının büyük bir çoğunluğunun, Hristiyan inanç ve kültürü ile şekillenmiş olan Avusturya-Macaristan Monarşisinin Bosna-Hersek'i işgalini Bosna-Hersek'teki çok kültürlü yaşam alışkanlıklarının da etkisiyle hoşgörü ile karşılamışlardır. Bu durum, Bosna-Hersek Müslüman Heyetinin Avusturya İşgal Ordusu Komutanı General Philippoviç'i Saraybosna sınırında barışçıl bir şekilde karşılama törenlerinde olduğu gibi, Mehmed Kapetanoviç'in "Bosna-Hersek Müslümanlarının İlk Manifestosu" olarak nitelendirdiği Nisan 1879 tarihli mektubunda Avusturya Monarşisine yönelik olumlu ifadelerinde açık ve net bir şekilde görülebilmektedir.

Avusturya-Macaristan'ın işgaline ve fiili yönetimine karşı direniş örgütleyen Müslümanların Avusturya basınına yansıyan gerekçeleri arasında, Halife ve Sultan'a bağlılık ve Hristiyan egemenliğini reddeden dini taassubun rol oynamış olduğu değerlendirilebilir. Bununla birlikte, 15. yüzyıldan itibaren Türk-İslam sosyal ve ekonomik sistemine kazanılmış Türk-İslam sosyal ve ekonomik sistemine bağlı olan direnişçi Bosna-Hersek Müslümanları, Hristiyan bir devletin egemenliği altında sosyal, kültürel ve ekonomik bir gelecek öngörüsüne sahip olamadıkları için zaman zaman aşırı tepkisel davranışlar sergilemişlerdir. Bulgarların ve Rusların yakın tarihlerde Müslümanlara uyguladıkları zulmün yarattığı sosyal-psikolojik baskı, bu direnişin örgütlenmesinde etkin rol oynamıştır. Direnişsiz ve barışçıl bir işgal öngören Avusturya-Macaristan birliklerinin şiddet eylemleri ve güç kullanımı Müslüman halkın çok sayıda can kaybına mal olmuştur.

Avusturya basınının Bosna-Hersek'in işgal hazırlıkları ve işgal dönemine ilişkin Avusturya Dışişlerinin diplomatik yazışmalarını yayınlamaları, Müslüman direnişi ile yaşanan çatışmaların nedenlerini ve sonuçlarını hem Osmanlı Hükümetine hem de Berlin Antlaşması taraflarına ispat olarak gösterme gayreti olarak değerlendirilebilir.

Avusturya gazeteleri tarafından yayınlanan ve Avusturyalı Platnik İskambil fabrikası tarafından imal edilen Tarot Kartlarını süsleyen; Bosna-Hersek Müslümanlarının direniş, çatışma ve nihayetinde Avusturya-Macaristan'ın bir zafer sonlanan sahnelerinin, Avusturya ve Avrupa kamuoyuyla paylaşılması, Avusturya-Macaristan'ın ilk ve son kolonisi Bosna-Hersek'i "askerî ve kültürel fetih hareketi" ve Müslüman halka üzerinde fiili de olsa hâkim güç ve Hami oluşunun birer propaganda aracı olarak kullanılmış olduğu anlaşılmaktadır. Bosna-Hersek'in fiili de olsa Türk hâkimiyetinden Avusturya hâkimiyetine geçmiş olması siyasal ve tarihsel bakımdan bir üstünlük ve saygınlık olarak görülmüş olduğu değerlendirilebilir.

Avusturya Basınının da bu işgal seferinin bir "Avrupalı Kültür Seferi" olarak yansıtması, Bosna-Hersek Müslümanlarını başta olmak üzere, Balkan Müslümanlarını ve Türkiye'yi hedef gösteren Dr. Klaics örneğinde olduğu gibi, Katolik Kilisesi'nin de Avusturya basını aracılığı ile Türklerin Avrupa kültürüne bir katkı sunmadıkları ve Bosna-Hersek Müslümanlarının da Batı'nın kültüründen yoksun kaldıkları ve bölgenin Hristiyan unsurlarının da Türk-İslam egemenlik sisteminden zarar gördükleri iddiaları ile Hristiyanlık dayanışması yönündeki propagandaları, Balkanlar'da var olan etnik ve dinsel milliyetçiliği zirveye taşıyan etkenler olmuştur.

Avusturya'nın tek Güney Slavları temsilcisi olan Katolik ve Hırvat Milliyetçisi bir politikacı olan, Dr. Klaics gibi etnik ve dini fanatizmin öncüleri tarafından, Bosna-Hersek'in yüzlerce yıldır yerlisi olan Bosna-Hersek Müslümanlarına karşı;

Avusturya Monarşisinin milliyetçi bir siyaset uygulamasını, dinleri ve dilleri nedeniyle vatandaşlıktan çıkarılmalarını telkin etmesi, milliyetçi bir Avusturya politikası güdülmesini telkin etmesi, Bosna-Hersek Müslümanlarının sosyal ve ekonomik refah düzeylerinin Hristiyan unsurlara nazaran çok daha iyi durumda olduklarını iddia ederek, Avusturya Hükümeti'nin tarım ve alt yapı gibi yatırımlar için bütçe ödeneğini engellemeye çalışması, işgale karşı Müslüman direnişini genelleyerek Bosna-Hersek Müslümanlarını hedef gösteren, söylem ve eylemlerinin Müslüman "Fanatizmi"nin şekillenmesinde çok etkili bir faktör olduğu düşünülebilir.

Bununla birlikte, Bosna-Hersek Müslümanı, Mehmet Bey Kapetanoviç'in; Avusturya Hükümetini ve Müslümanları karşı karşıya getirmeye çalışan parlamento söylemlerine, karşı cevaplarında, Avusturya-Macaristan İmparatorluğu'nun Hristiyan unsurlar kadar, Bosna-Hersek'in Müslüman unsurlarını da Türk-İslam hâkimiyetinden kurtarıp özgürleştirdiğini ve bu meyanda, Avusturya-Macaristan İmparatoru'na biat ve bağlılık ifadelerini içeren mektubunu, Die Presse gazetesinin yayınlaması da, "İslam Dostu Avusturya-Macaristan" imajıyla, Bosna-Hersek'i özgürleştirdiği ve kontrolü eline aldığına ilişkin, Türk ve Batı kamuoyuna verilmiş siyasi bir mesaj olduğu düşünülebilir. Bu suretle Avusturya Monarşisi, hâkimiyeti altındaki diğer etnik ve dini unsurlara da olumlu bir mesaj vermeye ve Müslüman ahaliye yönelik barışçıl politikası ile Bosna-Hersek'te fiili yönetimini ve nüfuzunu konsolide etmeye çalışmıştır.

Başlı başına bir dini ve siyasi güç olan Katolik Kilisesi kadar Büyük Güçler'in bölgesel ve küresel ölçekte, siyasi ve ekonomik çıkar çatışmaları hem Müslüman unsurlar hem de Hristiyan unsurlar arasındaki radikalliğin ana sebepleri oldukları söylenebilir. Bütün bu olumsuzluklara, rağmen, Bosna-Hersek'i işgal ederek manda yönetimini üstlenen ve bu suretle ilk ve son kolonisine sahip olan Avusturya-Macaristan Hükümetinin Bosna-Hersek'teki barışçıl siyaseti ve Müslüman halkın barışçıl egemen güce saygısı, Balkan Savaşlarını ötelemiş olduğu düşünülebilir. Bu kışkırtıcı yayınlar ve söylemler, 19. ve 20. yüzyıllarda olduğu gibi, 21. yüzyılda da İslamofobi ve Türkofobi olarak etkilerini göstermektedir. İslamofobi ve Türkofobi ve bu kavramlar üzerinden yapılan propaganda ve eylemler günümüzde, devletlerin küresel ölçekteki güvenlik tehdit algılarına ve dolayısıyla iç ve dış politikalarını şekillendirmeye zorlayan bölgesel ve küresel ölçekte faktörlerdir.

Etik Komite Onayı: Etik kurul onay belgesi gerektirmemektedir.

Hakem Değerlendirmesi: Dış bağımsız.

Çıkar Çatışması: Yazar, çıkar çatışması olmadığını beyan etmiştir.

Finansal Destek: Yazar, bu çalışma için finansal destek almadığını beyan etmiştir.

Ethics Committee Approval: Ethics committee approval is not required.

Peer-review: Externally peer-reviewed.

Conflict of Interest: The author has no conflicts of interest to declare.

Financial Disclosure: The author declared that this study has received no financial support.

Kaynaklar

Gazeteler

- Aufhellung des Kaiserbanners auf Dem Kastell von Sarajewo. (1878, 8 September). *Illustriertes Wiener Extrablatt*.
- Aus Bosnien und der Herzegowina. (1878, 13 August). *Tages-Post (Graz)*.
- Aus den Hirtenbriefen des Bischofes Stroßmayer. (1879, 1 Februar). *Epoche*.
- Başlıksız Siyasi Haber-Analiz. (1878, 30 Juli). *Neue Freie Presse-Morgenblatt*.
- Berichte des k. und k. Generalkonsuls in Sarajewo Herrn v. Wassitsch an Se. Exc. Den Herrn Minister des Auswärtigen Grafen J. Andrassy. (1878, 2 September). *Wiener Abendpost-Beilage zur Wiener Zeitung*.
- Berliner Kongress. (1878, 25 Juni). *Laibacher Tagblatt*.
- Boskovska, N. (n.d.). Die österreich-ungarische Verwaltung Bosnien-Herzegowinas im Auftrag des Berliner Kongresses (1878–1908). In *Wangs Administrationen: Legitimierte Fremdverwaltung im historischen Vergleich (17. bis 21. Jahrhundert)*.
- Das Protektorat über die Türkei. (1878, 16 Juli). *Neue Freie Presse-Morgenblatt*.
- Der türkische Krieg gegen Österreich. (1878, 13 August). *Tages-Post (Graz)*.
- Die Bosnisch-herzegowinische Okkupation. (1878, 31 August). *Prager Abendblatt-Beilage zur Prager Zeitung*.
- Das diplomatische Memorial über die Okkupationsfrage. (1878, 5 November). *Epoche*.
- Die Okkupation und die Nationalen Minister Stremahr. (1878, 27 Juli). *Neue Freie Presse-Morgenblatt*.
- Die Okkupation. (1878, 18 August). *Ischler Wochen Blatt*.
- Eine bosnische Deputation vor dem Feldzugsmeister Philippovič. (1878, 25 August). *Illustriertes Wiener Extrablatt*.
- Kapetanović Ljubušak, M.-b. (1839–1902). Poslovice. November 19, 2024, <https://ljubusaci.com/2023/11/05/mehmed-beg-kapetanovic-ljubusak1839-1902-poslovice/>.
- Oesterreichische Delegation-Dr. Klaics. (1879, 12 March). *Epoche*.
- Proklamation an dem Bewohner von Bosnien und Herzegowina. (1878, 30 Juli). *Grazer Volksblatt*.
- Rede des Delegierten Dr. Klaics. (1878, 8 Dezember). *Epoche*.
- Streitschrift eines Bosnischen Beg. (1879, 27 April). *Die Presse*.
- Telegramm von Generalkonsul in Sarajewo v. Wassitsch an den Ministern des Auswärtigen Grafen J. Andrassy. (1878, 15 Juli). *Wiener Abendpost-Beilage zur Wiener Zeitung*.
- The Dragon of Bosnia: Husein Kapetan Gradašćević. (n.d.). August 17, 2024, <https://bosnianhistorycom.wordpress.com/2019/06/21/>; Husein Kapetan Gradašćević: Dreamer of Bosnian Freedom. (n.d.). August 17, 2024, <https://sarajevotimes.com/husein-kapetan-gradascovic-dreamer-of-bosnian-freedom/>.
- Von der Okkupations-Armee-Zur Lage in Ost-Bosnien. (1878, 26 August). *Epoche*.
- Von Sarajewo. (1878, 18 August). *Ischler Wochen Blatt*.
- Willfort, F. (1878, 28 Juli). Die Stunde der Entscheidung für Bosnien. *Wiener Sonn- und Montags-Zeitung*.

Kitap ve Makaleler

- Alp, İ. (1990). *Belge ve fotoğraflarla Bulgar mezâlimi: (1877-1989)*. Trakya Üniversitesi Yayınları.
- Baykal, B. S. (1988). 100. yıldönümü münasebetiyle Berlin Kongresi hakkında bazı düşünceler. *Belleten*, 52(202), 195 – 208.
- Boskovska, N. (n. d.). Die österreich-ungarische Verwaltung Bosnien-Herzegowinas im Auftrag des Berliner Kongresses (1878–1908). In *Wangs Administrationen: Legitimierte Fremdverwaltung im historischen Vergleich (17. bis 21. Jahrhundert)*.
- Bosna-Hersek ile ilgili arşiv belgeleri (1516-1919). (1992). (Yayınlayan: T.C. Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı). Ankara.
- Buchmann, B. M. (1999). *Österreich und das Osmanische Reich-Eine bilaterale Geschichte*. WUV-universitärste Verlag.
- Çakmak, Z. (2003). Avusturya-Macaristan İmparatorluğu'nun Bosna-Hersek'i işgali ve sonrasında Osmanlı Devleti ile yaptığı antlaşma. *Doğu Anadolu Bölgesi Araştırmaları*, 4.
- Frommelt, F. (Hg.). (2014). Von Fabian Berlin.
- Gölen, Z. (2010). Osmanlı yurdu olan Bosna Hersek'te XIX. yüzyıldaki siyasi olaylar. *Belleten*, 74, 421–476. <https://doi.org/10.37879/belleten.2010>
- İpek, N. (2002). II. Abdülhamid dönemi siyasi olayları: 1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşı. In *Türkler Ansiklopedisi* (Cilt 13). Yeni Türkiye Yayınları.
- Kamberović, H. (2002). *Gradašćević, Husein Kapetan (1802-1834) Biografija*. Zumbul Yayınevi.
- Klaic, M. (n.d.). *Biografie*. November 19, 2024, <https://www.biolex.ios-regensburg.de/BioLexViewview.php?ID=1131>
- Neumayer, C., & Schmidl, E. A. (2008). *Des Kaisers Bosniaken-Die Bosnisch-herzegowinischen Truppen in der K.U.K Armee-Geschichte und Uniformierung von 1878 bis 1918*. Verlag Militaria.
- Sander, O. (2012). *Siyasi tarih: İlk çağ'dan 1918'e kadar* (23. baskı). İmge Kitabevi.
- Steindorff, L. (1997). Von der Konfession zur Nation: Die Muslime in Bosnien und Herzegowina. In H.-D. Döpmann (Ed.), *Religion und Gesellschaft in Südosteuropa* (pp. 253-270). Verlag Otto Sängner.
- The Dragon of Bosnia: Husein Kapetan Gradašćević. (n.d.). August 17, 2024, <https://bosnianhistorycom.wordpress.com/2019/06/21/> and <https://sarajevotimes.com/husein-kapetan-gradascovic-dreamer-of-bosnian-freedom/>
- Uygur, F. (2020). 93 Harbine giden buhranlı dönemin bazı siyasi olaylarının Fransız Büyükelçilik yazışmalarına yansımaları. *DTCF Dergisi*, 60(2).
- Yetişgin, M., & Başkan, F. (2018). Yeni Pazar Sancağı üzerinde Avusturya-Macaristan, Sırbistan ve Karadağ'ın hâkimiyet mücadeleleri (1878-1909).

- Türk Dünyası Araştırmaları (TDA)*, 118(232).
- Alp, İ. (1990). *Belge ve fotoğraflarla Bulgar mezâlimi: (1877-1989)*. Trakya Üniversitesi Yayınları.
- Baykal, B. S. (1988). 100. yıldönümü münasebetiyle Berlin Kongresi hakkında bazı düşünceler. *Bellekten*, 52, No., 195-208.
- Boskovska, N. (n.d.). Die österreich-ungarische Verwaltung Bosnien-Herzegowinas im Auftrag des Berliner Kongresses (1878–1908). In *Wangs Administrationen: Legitimierte Fremdverwaltung im historischen Vergleich (17. bis 21. Jahrhundert)*.
- Bosna-Hersek ile ilgili arşiv belgeleri (1516-1919). (1992). (T.C. Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı).
- Buchmann, B. M. (1999). *Österreich und das Osmanische Reich-Eine bilaterale Geschichte*. WUV-universitärer Verlag.
- Çakmak, Z. (2003). Avusturya-Macaristan İmparatorluğu'nun Bosna-Hersek'i işgali ve sonrasında Osmanlı Devleti ile yaptığı antlaşma. *Doğu Anadolu Bölgesi Araştırmaları*, 4.
- Frommelt, F. (Hg.). (2014). *Von Fabian Berlin*.
- Gölen, Z. (2010). Osmanlı yurdu olan Bosna Hersek'te XIX. yüzyıldaki siyasi olaylar. *Bellekten*, 74, 421–476. <https://doi.org/10.37879/bellekten.2010>
- İpek, N. (2002). II. Abdülhamid dönemi siyasi olayları: 1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşı. In *Türkler Ansiklopedisi* (Cilt 13). Yeni Türkiye Yayınları.
- Kamberović, H. (2002). *Gradašćević, Husein Kapetan (1802-1834) Biografija*. Zumbul Yayınevi.
- Klaic, M. (n.d.). Biografie. November 19, 2024, <https://www.biolex.ios-regensburg.de/BioLexViewview.php?ID=1131>
- Neumayer, C., & Schmidl, E. A. (2008). *Des Kaisers Bosniaken-Die Bosnisch-herzegowinischen Truppen in der K.U.K Armee-Geschichte und Uniformierung von 1878 bis 1918*. Verlag Militaria.
- Sander, O. (2012). *Siyasi tarih: İlk Çağ'dan 1918'e kadar* (23. baskı). İmge Kitabevi.
- Steindorff, L. (1997). Von der Konfession zur Nation: Die Muslime in Bosnien und Herzegowina. In H.-D. Döpmann (Ed.), *Religion und Gesellschaft in Südosteuropa* (ss. 253-271). Verlag Otto Sönger.
- The Dragon of Bosnia: Husein Kapetan Gradašćević. (n.d.). August 17, 2024, <https://bosnianhistorycom.wordpress.com/2019/06/21/> and <https://sarajevotimes.com/husein-kapetan-gradascovic-dreamer-of-bosnian-freedom/>.
- Uygur, F. (2020). 93 Harbine giden buhranlı dönemin bazı siyasi olaylarının Fransız Büyükelçilik yazışmalarına yansımaları. *DTCF Dergisi*, 60(2).
- Yetişgin, M., & Başkan, F. (2018). Yeni Pazar Sancağı üzerinde Avusturya-Macaristan, Sırbistan ve Karadağ'ın hâkimiyet mücadeleleri (1878-1909). *Türk Dünyası Araştırmaları-TDA*, 118(232).

Structured Abstract

Although there was no notable uprising in Bosnia-Herzegovina until 1875, Russian-affiliated groups with Pan-Slavist objectives increased their instigation of Orthodox Christians residing in the area. Croatian nationalist Dr. Miho Klaić, who represents Dalmatia in the Austro-Hungarian Parliament, used Croatianism and Catholicism as instigation. It quickly turned into a political crisis known as the "Balkan Crisis," in which Russia, Britain, and France were all parties. By releasing an edict that eliminated additional levies and introduced innovations in judicial proceedings, the Ottoman Government, on the other hand, attempted to address the issue. Along with Russia, an uprising occurred in Bulgaria in 1876 as a result of the British Gladstone Government's provocations, which maintained that a Muslim state should not rule over Christian elements. Bulgarian gangs massacred Turkish Muslim civilians during the clashes, which lasted until 1877. In the "Treaty of the Three Emperors," which was signed in July 1876, the German and Austro-Hungarian emperors first envisioned Bosnia-Herzegovina's cession to the Austrian Monarchy.

Russia gained extensive rights in Ayastefanos, which led Bismarck to call the Berlin Congress under his auspices during the Ottoman-Russian War of 1877. Among the decisions made at the 1878 Berlin Congress was the Treaty of Berlin, which established the independence of Montenegro, Romania, Serbia, and Bulgaria as principalities. The right to temporarily occupy Bosnia-Herzegovina and New Market, which also had a large Muslim population, was granted under Article 25 of the Berlin Treaty. Bosnia-Herzegovina was situated between Serbia and Montenegro. By controlling Bosnia-Herzegovina and New Market, Austria-Hungary sought to open up to the Mediterranean, keep Serbia and Montenegro apart, and extend its sphere of influence by achieving its aspirations to Thessaloniki. In favour of the Balkan states, this pact reduced the Ottoman Empire's rights in Europe.

An attempt to demonstrate the reasons and effects of the conflicts with the Muslim resistance as evidence to the Ottoman Government and the parties to the Berlin Treaty can be seen in the Austrian press's publication of the Austrian Foreign Office's diplomatic correspondence about the preparations for the occupation of Bosnia-Herzegovina and the occupation period. The Austrian press even condemned the Berlin Congress for denying Austria Bosnia-Herzegovina's property rights, while guaranteeing the independence and property rights of Romania, Montenegro, and Serbia.

Some Bosnian Muslims resisted because of this sensitivity, even in spite of the Treaty of Berlin's rulings, the Ottoman Sultan's approval, and Emperor Franz Josef I's nonviolent pleas. It was occasionally attempted to portray this resistance—which also had social and economic underpinnings—as a fight between Muslims and Christians. Many Muslims lost their lives as a result of this resistance, which turned the negotiated occupation into a military conquest movement with armed close contact interventions. Meanwhile, additional Muslim casualties in Bosnia-Herzegovina were avoided by other compromise Muslims who pledged loyalty to the Ottoman Sultan's approval and the Austrian Emperor Franz Josef's nonviolent plea.

It can also be argued that the broadcast of the scene in which the Muslim delegation of Bosnia-Herzegovina welcomed the Austrian occupation army and swore loyalty to the Austrian Emperor's de facto sovereignty and right to rule was a form of nonviolent propaganda intended to strengthen Austria's medium- and long-term presence in Bosnia-Herzegovina. Austria-Hungary's display of force against the Turkish-Islamic presence in the area is symbolized by the images of the invasion, the forceful neutralization of the Muslim resistance, the raising of the Austro-Hungarian flag at the Sarajevo Castle, their publication in newspapers, and their use as materials to decorate Tarot cards.

By completing its annexation of Bosnia-Herzegovina in October 1878 and signing a protocol with the Ottoman Empire in April 1879, Austria-Hungary, which was already a multicultural monarchy, also gained a sizable Muslim population. Dr. Klaić, the sole South Slavic representative in the Austrian Imperial Parliament, persisted in inciting the imperial parliament against the Bosnian-Herzegovina Muslims in opposition to the actions taken by the Austro-Hungarian government to address the social and economic structural issues facing the Muslim population. Muslim "fanaticism" was greatly influenced by the Austrian press's portrayal of this invading effort as a "European Cultural Expedition" and Dr. Klaić's targeting of Bosnian-Herzegovina's Muslims, particularly those in the Balkans and Turkey.

Mehmed Bey Kapetanović's letter, which was published by the newspaper *Die Presse*, is the first manifesto of the Bosnian Muslims. It criticizes Dr. Klaić's parliamentary speeches, which attempted to incite conflict and separatism between the Bosnian Muslims and the Austrian government as well as other ethnic and religious elements. It can be argued that the Austrian newspaper *Die Presse*'s publication of this letter, in which the Austrian Finance Minister affirms the Austrian Finance Minister's structural works regarding Bosnia-Herzegovina and reiterates loyalty to the Austrian Emperor, conveys a political message to the Turkish and Western public that Austria liberated and took control of Bosnia-Herzegovina under the guise of "Islam-Friendly Austria-Hungary." The letter also states that the Austro-Hungarian Empire freed the Muslim and Christian elements of Bosnia-Herzegovina from Turkish domination. Furthermore, it demonstrates Austria's disregard for Slavic provocations in the area and her attempt to establish a peaceful Muslim policy in order to strengthen its position in its first colony.

The Balkan Wars were delayed by the Austro-Hungarian government's benign policies in Bosnia-Herzegovina and the Muslim populace's respect for the peaceful sovereign state. The Ottoman Empire and Austria-Hungary showed unity against the shared Pan-Slavist danger as a result of the Austro-Ottoman protocol signed in 1879 and the work on the existence and rights of the Muslims in Bosnia-Herzegovina. This led to a rapprochement for a medium- and long-term partnership.

By creating fictitious divisions on the basis of race and religion, such as Muslim-Christian, Turkish-Slavic, and Turkish-Muslim animosity in the Bosnia-Herzegovina issue, the Western Great Powers have attempted to eliminate the Ottoman Empire's influence in Eastern Europe. These effects of Islamophobia and Turcophobia have also been seen in the twenty-first century.

Ayşe DURAN

Doktora Öğrencisi, Atatürk Üniversitesi,
Edebiyat Fakültesi, Erzurum, Türkiye.

PhD Student, Department of Art History,
Institute of Social Sciences, Atatürk University,
Erzurum, Türkiye.

ayse.duran16@ogr.atauni.edu.tr

Nihat Sefa KOMESLİ

(Sorumlu Yazar-Corresponding Author)

Atatürk Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Sanat
Tarihi Bölümü, Erzurum, Türkiye.

Department of Art History, Institute of Social
Sciences, Atatürk University, Erzurum,
Türkiye.

nihatkomesli@atauni.edu.tr

Geliş Tarihi/Received 09.10.2024
Revizyon/Revision 23.12.2024
Kabul Tarihi/Accepted 31.12.2024
Yayın Tarihi/Publication Date 30.01.2025

Atf

Duran, A. & Komesli, N. S. (2025). Erzurum Arkeoloji Müzesi'nden Büyük Selçuklu Etkisinde Madeni Bir Kâse. *Turcology Research*, 82, 103-121.

Cite this article

Duran, A. & Komesli, N. S. (2025). A Great Seljuk Influenced Metal Bowl from Erzurum Archaeology Museum. *Turcology Research*, 82, 103-121.

The content of this journal is licensed under a
Creative Commons Attribution-Noncommercial
4.0 International License.

Erzurum Arkeoloji Müzesi'nden Büyük Selçuklu Etkisinde Madeni Bir Kâse A Great Seljuk Influenced Metal Bowl from Erzurum Archaeology Museum

Öz

Maden Epi-Paleolitik Dönemde kullanılmaya başlanmış, özellikle Neolitik Dönemle birlikte sanata dâhil olmuş, farklı yapım teknikleri ve bezeme özellikleriyle çeşitli kültürlerde yerini almıştır. Maden sanatının özel örneklerinin verilmeye başladığı İslami dönem ise 7. yüzyılda başlamış, bu yüzyılla birlikte Orta Asya'dan İspanya'ya kadar pek çok bölgede İslam maden işçiliği merkezleri kurulmuştur. İslam maden sanatının klasik çağının başladığı dönem Büyük Selçukluların 11. yüzyılda Orta Asya'dan İran bölgesine geldiği döneme rastlamaktadır. Anav kültüründen itibaren Türk sanatında yer alan madeni eserler, Selçuklu İslam sanatı ile yeni bir boyut kazanmış, Selçuklular teknik, form ve süsleme açısından bu sanatın altın çağlarından birini başlatmıştır. Bu gelişmişlik düzeyi Selçuklulardan sonra, İran, Mısır, Irak ve Anadolu maden sanatını da etkilemiştir.

Çalışma, Erzurum Arkeoloji Müzesi'nde bulunan ve Büyük Selçuklu maden sanatının tesirini yansıtan içki kâsesini konu edinmektedir. Üzerinde yer alan Hâfız-ı Şîrâzî'nin bir beytinden dolayı Büyük Selçuklu sonrasında imal edildiği anlaşılan kâse, teknik, form ve bezeme açısından Büyük Selçuklu etkisini yansıttığı gibi köken olarak İslam öncesi Türk kültürüne dayanan ikonografik göndermelere de sahiptir. Madeni kâse 2009 yılında, "Erzurum'dan Figürlü Bir Tas Üzerine" isimli bir çalışmayla incelenmiştir. Söz konusu çalışmada madeni kâsenin 14.-15. yüzyıllarda, Selçuklu sonrası atabeylikler döneminde veya Mezopotamya bölgesinde imal edilmiş olabileceği ileri sürülmüştür. Çalışmamızda, detaylıca incelediğimiz eserin 16.-17. yüzyıllarda Safevi sanatının bir ürünü olabileceği ortaya konmuş, daha önceki yayında belirtilen tarihleme farklılığının dışında kimi figür ve motiflerin tanımlanmasında da farklı görüşler ileri sürülmüştür.

Çalışmada, Büyük Selçuklu maden sanatının etki alanı incelenmiş, eserin tanıtımı yapılmıştır. Değerlendirme bölümünde, söz konusu eserin üslup ve dönemi tartışılmış, daha önceki çalışmada ileri sürülen görüşlerle benzer ve farklı yönleri ele alınmıştır. Çalışmada, madeni eserin yanı sıra Büyük Selçuklu maden sanatının sonraki dönemlere etkisini bilim dünyasına tanıtmak amaçlanmıştır.

Anahtar Kelimeler: Selçuklu Sanatı, Maden Sanatı, Eğlence Sahneleri, Safevi Maden Sanatı

Abstract

Word The metal, which began to be used during the Epi-Paleolithic period, was especially included in art during the Neolithic period and found its place in various cultures with different production techniques and decorative features. The Islamic period, when special examples of metal art began to emerge, started in the 7th century. During this century, centers of Islamic metal craftsmanship were established in many regions from Central Asia to Spain. The time when the classical era of Islamic metal art began coincided with the time when the Great Seljuks came to the Iranian region from Central Asia in the 11th century. Metal artifacts, which have been part of Turkish art since the Anav culture, gained a new dimension with Seljuk Islamic art. The Seljuks initiated one of the golden ages of this art in terms of technique, form, and decoration. This level of sophistication continued to influence the metal art of Iran, Egypt, Iraq, and Anatolia after the Seljuks.

The study focuses on a drinking bowl found in the Erzurum Archaeological Museum, reflecting the influence of the Great Seljuk metal art. Due to a couplet by Hafiz of Shiraz inscribed on it, it is understood that the bowl was made after the Great Seljuk period. The metal bowl was analyzed in 2009 in a study titled "On a Figured Bowl from Erzurum". The study suggested that the bowl may have been produced in the 14th-15th centuries, during the post-Seljuk atabeylik period or in Mesopotamia. In this study, it has been suggested that the piece we have examined in detail may be a product of Safavid art of the 16th-17th centuries, and in addition to the dating differences mentioned in the previous publication, different opinions have been put forward in the identification of some figures and motifs.

In the study, the influence of the Great Seljuk mining art is analyzed and the work is introduced. In the evaluation section, the style and period of the work in question are discussed, and its similarities and differences with the views put forward in the previous study are discussed. The aim of the study is to introduce to the world of science the impact of the Great Seljuk metal art on the later periods as well as the metal artifact.

Keywords: Seljuk Art, Metal Art, Entertainment Scenes, Safavid Metal Art.

Giriş

Maden, elde edilen bulgulara göre ilk kez Epi-Paleolitik Dönem’de (MÖ 12000-9500) kullanılmıştır. Bununla birlikte gerçek anlamda madencilik başlanması Neolitik Dönem’de (MÖ 9500-5500) görülmektedir (Fidan, 2016: 50). MÖ 7. binden itibaren Yakın Doğu ve Orta Doğu’da (Erginsoy, 1978, s. 1.; Eruz, 1993, s. 15), bakır, bronz, tunç, demir, pirinç, altın, gümüş gibi saf halde veya alaşımdan oluşan madenler, günlük kullanım eşyaları ve takı imalatında yerini almıştır (Bakır, 1997, s. 519-520). İşlemesi kolay ve dayanıklı olmasından dolayı yaygınlık kazanan madeni ürünler Türk sanatında ise Anav Kültürü’nden (MÖ 4000-1000) itibaren görülmektedir (Koca, 2017, s. 6.; Kocaispir, 2020, s. 113). İslami döneme gelindiğinde, 7. yüzyıl ile birlikte maden işçiliği merkezleri kurulmuş, Orta Asya’dan İspanya’ya kadar geniş bir coğrafyada çeşitli maden ve maden alaşımlarıyla (Eruz, 1993, s. 15) başta dövme ve döküm tekniği olmak üzere çeşitli tekniklerde eserler verilmiştir (Erginsoy, 1978, s. 18).

Konumuzu oluşturan madeni içki kâsesi, günümüzde Erzurum Arkeoloji Müzesi’nde bulunmaktadır. Eğlence sahnelerinden oluşan kompozisyonda özellikle figüratif bezemelerin köken olarak İslam öncesi Türk sanatına dayandığı görülmektedir. İslami döneme ait bu eserde söz konusu etki Büyük Selçuklu maden sanatının tesiri ile yer almıştır. Bununla birlikte eserin üzerinde yer alan Farsça kitabenin Hâfız-ı Şirâzî’nin (1317-1390?) (Yazıcı, 1997, s. 103) bir beytinden alınmış olması, eserin Büyük Selçukludan (1040-1157) (Sümer, 2009, s. 368) sonra imal edildiğini göstermektedir. Büyük Selçuklu geleneği, sanatın pek çok kolunda olduğu gibi maden sanatında da devam etmiştir.

Erzurum Arkeoloji Müzesi’nde bulunan madeni içki kâsesi, 2009 yılında Prof. Dr. Ahmet Ali Bayhan tarafından, “*Erzurum’dan Figürlü Bir Tas Üzerine*” (Bayhan, 2009, s. 223-246) isimli çalışmayla incelenmiştir. Bu çalışmada, madeni kâse 14.-15. yüzyıl aralığında, Selçuklu sonrası atabeylikler dönemine veya Mezopotamya bölgesine atfedilmiştir. Söz konusu dönem ve bölgenin de dâhil olduğu araştırmamız neticesinde, eserin 16.-17. yüzyıl aralığında Safevi sanat ekolüne verilmesinin daha doğru olacağı kanısındayız. Bu tarih ve dönem farklılığı dışında eserde yer alan kimi bezemelerin tanımlanmasında da farklı fikirler ileri sürülmüş ayrıca söz konusu eserin tüm bileşenlerinin grafik yazılım programı ile detaylı çizimleri yapılmıştır. Bezemelerin tanımlanmasında bu çizimler birincil rol oynamıştır.

Büyük Selçuklu geleneğinin izlerini taşıyan madeni kâse için belirlenen çalışma yönteminde şu başlıklara yer verilmiştir; Büyük Selçuklu Maden Sanatı, Madeni Eserin Tanıtımı ve Değerlendirme Bölümü. Değerlendirme bölümünde eserin üslubu ile dönemi tartışılmış ve 2009 yılında yayımlanan “*Erzurum’dan Figürlü Bir Tas Üzerine*” isimli çalışmayla olan farklılıkları sebepleriyle birlikte detaylandırılmıştır. Çalışmada, sadece eserin tanıtımı yapılmamış aynı zamanda Büyük Selçuklu maden sanatının sonraki dönemlere etkisi de tartışılmıştır.

Büyük Selçuklu Maden Sanatı

İslam sanatında klasik çağın başlangıcı Selçuklu Türklerinin 11. yüzyılda Orta Asya’dan İran bölgesine geldiği döneme rastlar (Atıl, Chase & Jett, 1985, s. 15). Bu dönem, maden sanatı için de yapım teknikleri ve form açısından önemli örneklerin verildiği dönem olmuştur (Çevrimli & Burkan, 2007, s. 469). Çeşitli madenlerle imal edilen eserlerde iki önemli ekol oluşturulmuş, birinci ekolde dökümle yapılan eserlerin üzeri, kazıma, kabartma ya da ajur tekniği ile bezenmiştir. İkinci ekolü oluşturan ve Horasan ekolü de denilen üslupta, döküm veya dövme teknikleriyle elde edilen eserlerin üzerine kakma tekniğiyle bezemeler yapılmıştır (Erginsoy, 1978, s. 343). Büyük Selçukludan önce temelleri atılan Horasan maden ekolü, Selçuklular döneminde zirve noktasına ulaşmış, bu üslup Kahire, Şam, Halep ve Bağdat gibi bölgelere de yayılmıştır. Selçuklular döneminde Horasan maden sanatında figüratif bezemeler yer edinmeye başlamış, kûfi, nesih ve sülüs yazı türü de bu bezemelere eşlik etmiştir. Müzisyenler, rakkaseler, sunu yapan veya oturan insanlar ile kuşlar başta olmak üzere çeşitli hayvan figürleri eserlere dâhil edilmiş (Görsel 1a), bu üslup (Shiran, Parvin & Mastalizadeh, 2018, s. 98) sonrasında Selçuklular eliyle Anadolu’ya, Zengiler vasıtasıyla Musul’a (Yetkin, 1976, s. 207) ve Memlûkler tarafından Mısır’a taşınmıştır (Hassanein, 2015, s. 1).

Selçuklu madenlerinde figürler, yuvarlak yüzlü, yay kaşlı, çekik ve küçük gözlü olarak ele alınmıştır. Bu biçimsel özelliklere sahip olan insan figürleri, Selçukluların İslam maden sanatına getirdiği en önemli yenilikler arasında bulunan figürlü yazılarda da görülmektedir. Yazıların özellikle uç kısımlarının insan figürleriyle belirlendiği bu üslup, ilk örneklerini İran Selçukluları tarafından 12. yüzyılda vermiştir (Hassanein, 2015, s. 98, 431) (Görsel 1b).

İran maden sanatında, 14. yüzyıl başlarında figürlü yazılar yok olmaya başlamış, onların yerine nesih ve sülüs hatlı yazılar geçmiştir. Bu dönemden itibaren nadir örneklerde harflerin arasındaki boşluklara kuşlar, hayali yaratıklar veya hayvan başları eklenmiştir (Hassanein, 2015, s. 431). Selçuklu döneminde Farsça yazıtlar sanatın pek çok kolunda yerini almış (Ettinghausen, 1970, s. 119), bu uygulama daha sonra Timurlu ve Safevi maden sanatında yoğun olarak kullanılmıştır (Melikian-Shirvani, 1974, s. 543). İyi dilek ve bereket duaları gibi metinlerin yer aldığı eserlerde ayrıca İran edebiyatından Sa’di, Hâfız ve Salihi gibi şairlerin şiirlerine yer verilmiş, bazen de bir eser üzerine farklı şairlerin şiirleri uygulanmıştır (Göktaş Kaya, 2009, s. 58).

Selçuklu madenlerinde hayvan figürleri genellikle madalyon içerisine alınmış (Görsel 1c), bunlar arasında aynı figürün tekrar edildiği örneklerde, kartal, aslan, grifon ve kaplanlar yaygın olarak kullanılmıştır. Figürlerin kimi zaman heraldik şekilde ele alındığı görülür (Erginsoy, 1978, s. 128). Bitkisel motifler ise diğer motifleri destekleyen bir nevi dolgu mahiyetinde kullanılmıştır (Hassanein, 2015, s. 433). 13. yüzyıl Horasan ekolüne verilen bir örnekte (Görsel 1d) (Al-Shammari, 1986, s. 347), bitkisel bezemelerin hem madalyonlar içerisine yerleştirildiği hem de yazı kuşağının zemininde bezeme dolgusu olarak yer aldığı görülür.

7. yüzyılda ilk dönemini yaşayan İslam maden sanatı, Büyük Selçuklular vasıtasıyla ikinci evresini yaşamış ve bu evre 13. yüzyılın ortalarına kadar devam etmiştir (Maraşlı & Altın, 2024, s. 329). Bununla birlikte bu üslup ilişkili kültürlerle farklı coğrafyalara ve Selçuklu eliyle Anadolu'ya taşınmıştır. Anadolu Selçuklularından günümüze görece az sayıda madeni eser ulaşmıştır. Bu örnekler, malzeme, teknik ve üslup bakımından Büyük Selçuklunun devamı niteliğindedir. Genelde tunç malzeme ile imal edilen eserlerde kabartma tekniği ön plandadır. Bezemelerde natüralist ve stilize bitkisel süslemeler ve hayvan başları ağırlıkta olmak üzere çeşitli figürler yer almaktadır (Çevrimli & Burkan, 2007, s. 469). Farklı kompozisyonların uygulandığı madeni eserlerin Anadolu örneklerinde, konumuzu oluşturan iç kâsesinde olduğu gibi eğlence sahneleri ve buna ek olarak taht sahneleri geleneğinde de eserler verilmeye devam edilmiştir (Detaylı bilgi için; Göktaş Kaya, 2005) (Görsel 1e).

Görsel 1 a) Selçuklu dönemine ait bronz kaptaki müzisyenler ve av sahneleri, İran (Shiran, Parvin & Mastalizadeh, 2018, s. 101).

b) Selçuklu dönemi madeni kabında figürlü yazı, 13. yüzyıl, İran (Ettinghausen, 1970, s. 115).

c) Madeni mürekkep hokkasında madalyon içerisinde kuş figürleri, 12.-13. yüzyıl, Horasan (Taragan, 2020, s. 34).

d) Tall Abu Skhayr, Al-Daura kazılarında bulunan İslami dönem maden kâse, 13. yüzyıl Horasan ekolü (Al-Shammari, 1986, s. 568-490).

e) TİEM’de bulunan bir şamdanda ud çalan müzisyen, 13.-14. yüzyıl, (Göktaş Kaya, 2005, s. 189).

Erzurum Arkeoloji Müzesi’nde Bulunan Madeni İçki Kâsesi

İçki kâsesi, Erzurum Arkeoloji Müzesi’ne mahkeme kararıyla ve 2015/8 (E) envanter numarasıyla, 19.03.2014 tarihinde kazandırılmıştır. Dövme tekniğinden bakır alaşım ile imal edilmiş olan eserin yüksekliği 7, 2 cm, ağız çapı 12, 5 cm’dir. Düz dipli, küresel gövdeli olan kâsenin ağız kısmı hafif dışa çekiktir. Kâsenin yüzeyinde yer yer korozyonlar ve çatlaklar ile dip ve ağız kısmında kırıklar bulunmaktadır. Kırık parçalar kayıptır. Ağız kısmındaki kırık, gövdeye doğru inmiş ve gövdenin en üst bordürünü oluşturan kitabenin bir kısmına zarar vermiştir (Görsel 2a-b).

Görsel 2- a) Erzurum Arkeoloji Müzesi'nde bulunan madeni kâse (Foto. N. S. Komesli)
b) Kâsenin kırık olan ağız bölümünden detay (Foto. N. S. Komesli)

Kâsenin dip ve dış yüzeyinde zengin bir süsleme görülürken, iç kısmı bezemesiz, sade olarak bırakılmıştır. Eserin gövdesinin en üst kısmında kitabeli bir bordür bulunmaktadır. Bordürün hemen altında, iki sıra şeklinde eğlence sahnelerini gösteren figüratif kompozisyonlar, dipte ise iki sıra bitkisel süslemeli bordür ve bordürlerin çevrelediği madalyondan oluşan süslemeler yer almaktadır. Madeni kâsede Farsça kitabe, 48 figüratif bezeme ve stilize-natüralist bitkisel motiflerden oluşan tezyinat bulunmaktadır (Görsel 3a). Tanıtımda, bu süslemeler türlerine göre ayrılmıştır.

Farsça Kitabe

Beş mısradan oluşan kitabeli bordür, madeni kâsede ağızın hemen altına işlenmiştir. Küçük bir kısmı kırık olsa da dört mısrasının Hâfîz-ı Şîrâzî'nin bir beytinden olduğu anlaşılmıştır¹. Toplamda beş kartuştan oluşan kitabe metninin dört mısrası okunabilmiş, bu mısralardan sonra gelen beşinci mısra okunamamıştır. Ancak ileride değineceğimiz üzere, bu bölümün de benzer bir temaya sahip olduğunu düşünmekteyiz. Şiirin her mısrası bir kartuş içerisine alınmış ve bu kartuşlar birbirine, içinde figüratif süslemesi bulunan yonca formlu madalyonlarla bağlanmıştır. Nesta'lik yazıyla ele alınan kitabe metni şu şekildedir:

آن کس که به دست، جام دارد
 سلطانی جم، مُدام دارد
 آبی که خِضِر حیات از او یافت
 در میکده جو، که جام دارد

Ân kes ki be dest câm dâred
 Sultan-î Cem modâm dâred
 Âbî ki Hızr heyât ez u yâft
 Der meykede cû ki câm dâred

Elinde kadeh tutan kimse
 daima cem saltanatına sahiptir
 Hızır'ın hayat bulduğu suyu
 meyhanede ara çünkü o su kadehtedir

¹ Hâfîz'ın 118. beyti; Museum Ganjoor, <https://museum.ganjoor.net/items/divan-e-lesanolgheyb/p0181>. Söz konusu beyit, 2009 yılında Ahmet Ali Bayhan tarafından yapılan "Erzurum'dan Figürlü Bir Tas Üzerine" isimli çalışmada, Hasan Çiftçi, Veyis Değirmençay ve Selami Bakırcı tarafından Türkçe'ye çevrilmiştir. Tarafımızdan yapılan çalışmada Funda Türkben Aydın ve Nimet Yıldırım tarafından beytin yeniden çevirisi yapılmıştır. 2009 yılında yapılan yayında 5. mısranın "Sultâni-yi Cem kon be-câm? Yeldâ zı-Kânûn sene?" şeklinde kısmen okunduğu görülmektedir. (Bayhan, 2009, s. 5). Ancak tarafımızca yapılan çalışmada bu mısradan yalnızca iki kelime; "Sultan-î Cem" ve "sene" okunabilmiştir.

Şiirde geçen; جام (câm: kadeh) ve سلطاني جم (Sultan-î Cem) ifadeleri, efsanevi İnan hükümdarlarından Cemşid ve Keyhûsrev ile Hz. Süleyman ve Büyük İskender'e atfedilen sihirli kadehle ilişkili olabilir. Câm-ı Cem olarak da bilinen efsanede, içine bakıldığında dünyada olan her şeyin görüldüğü, "dünyayı gösteren kadeh" anlatısı, farklı tarihi kişiliklere ve efsanevi şahsiyetlere atfedilmiştir. Bunlar içerisinde, Cemşid² döneminde şarabın icat edildiğine inanılması, Câm-ı Cem'in aynı zamanda Câm-ı Cemşid ismiyle anılması (Detaylı bilgi için; Yıldırım, 2008, s. 190-193.; Yazıcı, 1993) eser üzerindeki şiir için de bir referans oluşturabilir. Şiirde yer alan "hayat suyu" ve "kadeh" temalarından dolayı, kastedilen kişinin Cemşid olduğunu düşünmekteyiz.

Beyitte okunamayan beşinci mısra da سلطاني جم (Sultan-î Cem) ifadesi ile başlamakla beraber, geri kalan kısmı çözümlenememiştir. Hâfîz-ı Şîrâzî'nin beyitleri üzerine yapılan incelemede, ilk dört mısrayla alakalı olabilecek bir mısraya da rastlanılmamıştır. Ancak çözümlenemeyen beytin de Sultan-î Cem ifadesi ile başlaması, diğer dört mısra ile benzer temaya sahip bir anlamı olduğunu düşündürmektedir. Bunun yanı sıra söz konusu mısranın mevcut olan son kelimesi "sene" şeklindedir. Bu kelimedenden sonraki kısımda kâse kırılmıştır.

Yazı kuşağının zemininde, 13. yüzyıl Horasan ekolünde görüldüğü gibi bitkisel unsurlar bir dolgu malzemesi olarak kullanılmıştır. Harflerin aralarında, üst ve alt bölümlerinde pençlerden oluşan bitkisel motiflere yer verilmiştir (Görsel 3b).

Görsel 3-a) Madeni kâsenin kitabe kuşağı ve gövdede yer alan bezemeler (Çizim. A. Duran)

b) Farsça beyitin bulunduğu bordür (Çizim. A. Duran)

Figüratif Bezemeler

Eserin gövdesini 22'si üstte 22'si altta olmak üzere 44 oval madalyon çevrelemektedir. Dik bir şekilde yerleştirilen madalyonlar yan yana bütünleşiktir ve dış çerçevelerinin arasında pençlere yer verilmiştir. Bunun yanı sıra üst şeritte bulunan madalyonlar alttakilerin üzerine bindirilmiş haldedir. Madalyonların her birinin içerisinde çeşitli müzik aletleri çalanlar, dans edenler, hizmetkârlar ve oturan insanlardan oluşan toplamda 44 figüre yer verilmiştir. Müzisyenleri oluşturan grupta; 5 defzen, 8 darbukacı, 9 ûdî figürü bulunmaktadır. 13 figür ise hizmetkâr olup bunlardan biri aynı zamanda dans etmektedir (Görsel 3f, Fig.6). Bunun dışında dans eden 2 ayrı figür daha bulunmaktadır. Son olarak 7 figür de oturur vaziyette işlenmiştir. Bunlardan üçü (Görsel 3i), kıyafetleri, başlıkları ve oturuş şekilleriyle diğer tüm figürlerden ayrılmaktadır. Aynı grupta yer alan figürlerden bazıları küçük detaylarla birbirinden ayrılırken bazıları tamamen farklıdır. Figürlerin genel özellikleri, yuvarlak bir yüze, badem gözlere ve yay şeklinde kaşlara sahip olmalarıdır. Figürler genel olarak dizleri üzerine oturmuştur. Elbiselerin ise omuz, kol, bilek ve etek detaylarında kazıma tekniğiyle çentiklere yer verilmiş, bu uygulama kıyafetlerin görkemli olmasını sağlamıştır. Bu görkem özellikle elbiselerin hemen her yerine uygulanan ve inci kurgusunu yansıtan noktalar ile helezonlar sayesinde artırılmıştır. Hizmetkâr grubu dışında, neredeyse tüm grupların tek bir figürünün başında sorguç³ bulunmaktadır. Bu uygulama, başlığında sorguca yer verilen figürün, bağlı bulunduğu gruptaki en kıdemli kişi olmasıyla alakalı olabilir. Hizmetkâr grubunda ise hepsi neredeyse birbirinin tekrarı olan beş figürde sorguç yer almaktadır. Diğer bir ortak nokta ise figürlerin önlerinde ve/veya yanlarında çeşitli tiplerde bardak, kadeh ve buhur dandan oluşan kapların bulunmasıdır.

Madeni kâsede, figürlerin kıyafetleri, başlıkları, müzik aletleri, çeşitli kap formları ve geriye kalan tüm yüzeylerde sık

² Ahmet Ali Bayhan, kâse üzerindeki kitabede bahsedilen "Cem" ve "hayat suyu" ifadelerinden yola çıkarak efsanevi İnan hükümdarlarından "Cemşid" olarak da bilinen Cem'e atıfta bulunmuş (Bayhan, 2009, s. 22) ancak Câm-ı Cem efsanesine değinmemiştir.

³ Babürü, Timurlu, Safevi ve Osmanlı döneminde, sarık kenarında büküm içine yerleştirilen tüylere veya sarığın üzerine yerleştirilen mücevherlere sorguç denmektedir. Detaylı bilgi için bk. (Tarım Ertuğ, 2009, s. 378).

şekilde atılmış çentikler bulunmaktadır. “Tarama” da denilen bu uygulama, değerlendirme bölümünde detaylandıracağımız Safevi sanat ekolünün belirgin özellikleri arasındadır.

Def-zenler

Madeni eserde def çalan 5 müzisyen bulunmaktadır. Müzisyenlerden biri üst şeritte, dördü ise alt şeritteki oval madalyonlarda yer almaktadır. Oturuş şekilleri ve elbiseleri ile kâsedeki genel düzenlemeyi yansıtan figürlerin kıyafetlerinde, yaka kısımları ince şeritlerle ayrılmış, bu alanda kazıma tekniğinden çentiklerle adeta ziynet eşyası görünümü sağlanmıştır. Bel kısımlarında ise yatay şeritler halinde ince kuşaklar bulunmaktadır. Figürlerin başlıkları sarık şeklinde olup bükümlerinde çentiklerle dinamik bir etki yaratılmıştır. İkinci figürün sarığı (Görsel 3b), eserdeki tüm figürlerden farklıdır. Tepe kısmında büküme yer verilmemiş, bu alan sade bırakılmıştır. Ön kısmındaki bükümde ise tüy şeklinde bir adet sorguç yer almaktadır. Tüm sarıkların uç kısımları aşağı doğru sarkıtılmış, şeritler halinde bölünmüş ve dip kısımlarında yine çentikler uygulanmıştır. Deflerin deri çemberlerinin üzerinde çok sayıda nokta ve sarmal yer alırken kasnak yüzeyinde de çentikler bulunmaktadır. Bir ve beşinci figürün önünde buhurdan ve içki kadehi, diğer figürlerde ise yalnızca buhurdan bulunmaktadır.

Görsel 3-c) Def-zenler (Çizim. A. Duran)

Darbuka Çalanlar

Darbuka çalan müzisyenlerden beşi üstte, üçü ise alttaki madalyonlar içerisinde. Bu figürlerden (Görsel 3d) 1, 2, 5 ve 7. figürün yüz tipleri, elbiseleri ve sarıkları neredeyse aynıdır. Sadece detaylarda, yüzlerin ovalliğinde küçük farklılıklar görülmektedir. Bununla birlikte birinci figürün sarığına mücevher şeklinde sorguç uygulanmıştır. Madalyon şeklindeki sorguç, madalyonun içerisine çentikler atılarak oluşturulmuştur. Bu müzisyen grubunda en farklı biçimleniş 4 ve 6. figürde görülmektedir. 4. figür, diğerlerine nazaran daha keskin yüz hatlarına sahiptir. Sarığının ön kısmında ise büyük boyutlu, mücevher şeklinde bir sorguç bulunmaktadır. Bu sorguç, madalyon formu olup atılan çentikler oldukça yakın tutulduğundan son derece belirgindir. 6. figürün sarığı ise tüm figürlerden farklıdır. Eserde yaygınlık gösteren bükümlü sarık yerine düz sarık tipinin görüldüğü bu örnekte, sarığın üzerinde çentik ve noktalardan oluşan bezemelere yer verilmiştir. Figürlerin kıyafetleri, elbiselerin yaka kısmı, bellerinde yer alan kuşaklar genel düzenlemeyi devam ettirmektedir. Birinci figürün önünde iki buhurdan, yanında ise bir içki kadehi yer almaktadır. Diğer figürlerde ise buhurdan ve içki kadehi birlikte ya da tek başına yer almıştır.

Görsel 3-d) Darbuka Çalanlar (Çizim. A. Duran)

Udîler

Eserde, en kalabalık müzisyen grubunu ûdîler oluşturmaktadır. Bu grupta (Görsel 3e), 5, 6, ve 8. ûdî biçimsel olarak birbirine oldukça benzemektedir. Yine bu figürler de küçük detaylarla ayrışmaktadır. Figürlerden yalnızca 4. ûdînin sarığında küçük boyutlu, mücevher şeklinde bir sorguç yer alır. Üdî figürlerinin sarıkları, elbiseleri, yaka detayları ve bellerinde yer alan ince kuşakları genel özelliği devam ettirmektedir. Figürlerin icra ettikleri udlar da benzer tiptedir. Udların burgu, sap ve gövde kısımlarında çentikler uygulanmış, sapın yan kısımlarında yer verilen çentikler üç boyutlu bir görünüme sebebiyet vermiştir. Yine ûdî grubunun ön ve yan kısımlarında buhurdan, bardak ve içki kadehleri, tek başlarına, birlikte ve birden fazla şekilde yer almıştır.

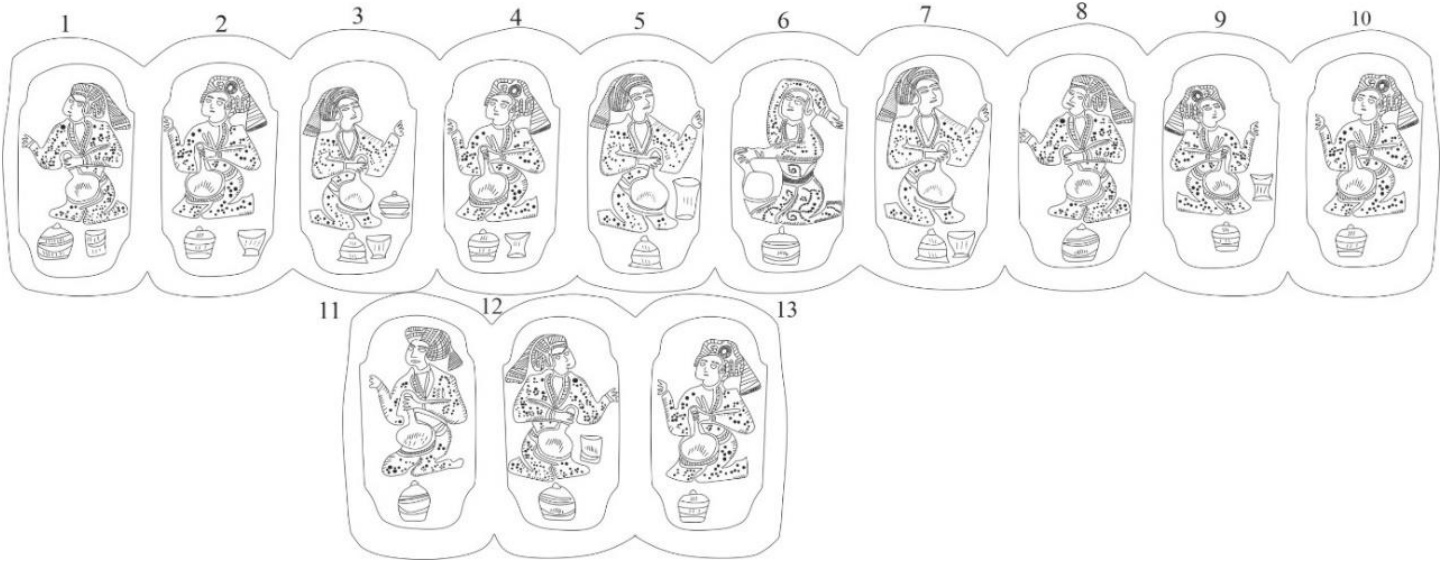

Görsel 3-e) Udîler (Çizim. A. Duran)

Hizmetkârlar

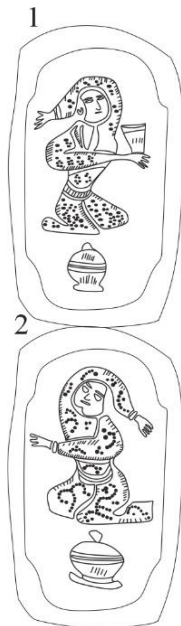
Madeni eserde figür grupları arasında en kalabalık olanını sunu yapan hizmetkârlar oluşturmaktadır (Görsel 3f). Figürlerin hepsinin ellerinde içki şişeleri yer almaktadır. Diğer elleri ise hayali bir bardağa uzanır şekilde düzenlenmiştir. Bu grupta, 2, 4, 9, 10 ve 13. figürler, neredeyse tamamen aynıdır. Küçük detaylarda farklılık gösteren bu figürlerin hepsinin sarıklarında madalyon şeklinde sorguç bulunmaktadır. 3, 5 ve 7. ile 1, 8 ve 12. figürlerin de küçük farklar dışında birbirini tekrar ettikleri görülmektedir. Yine tüm figürlerin elbise, kuşak ve sarıklarında benzer düzenlemeler görülür. Bu grupta, tek farklı örnek 6. figürdür. Figür hem sunu yapmakta hem de başının üzerine kaldırdığı eliyle dans etmektedir. Elini kaldırmış olduğundan dolayı sarık detayı görülememektedir. Yine genel bir özellik olarak figürlerin önlerinde ve yanlarında, tek başına, birlikte ya da birden fazla yerleştirilmiş buhurdan, bardak ve içki kadehi bulunmaktadır.

Görsel 3-f) Hizmetkârlar (Çizim. A. Duran)

Dans Edenler

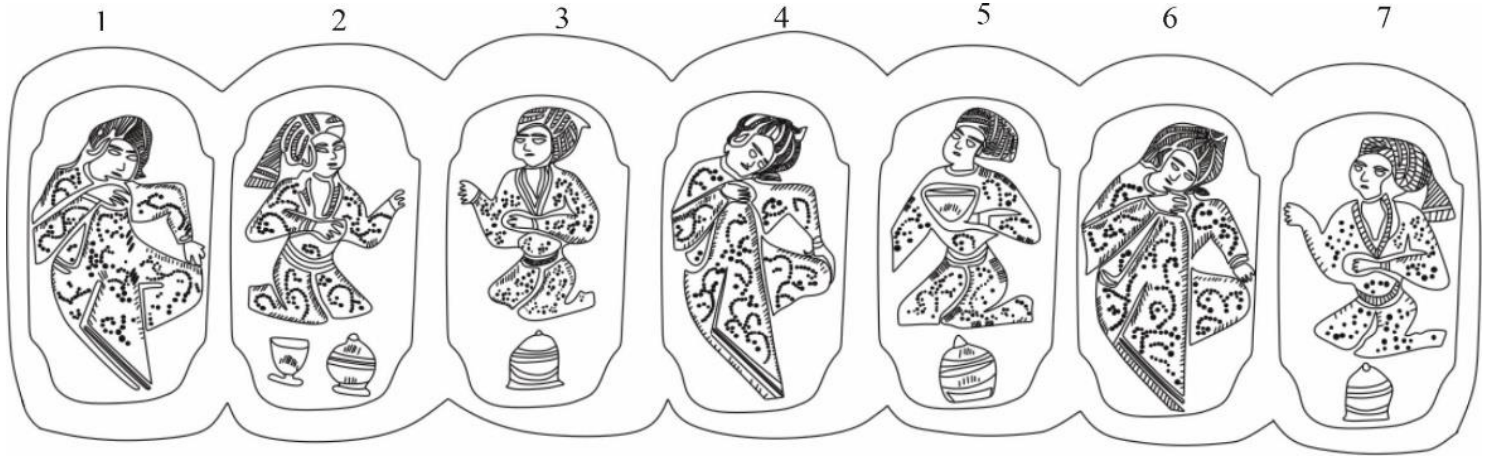
Eserde, sunu yapan gruptaki figür dışında (Görsel 3f, fig. 6), iki dans eden figür yer almaktadır (Görsel 3g). Her iki figür de sunu yapan grupta bulunan figürün tekrarı mahiyetindedir. Yüz tipleri, elbise detayları ve duruş biçimleriyle bu üç figür büyük bir benzerlik gösterir. Dans eden figürlerden birinin elinde içki kadehi yer alırken diğeri boşta olan elini hayali bir kadehe uzatmış gibidir. Diğer elleri başlarının üzerinde bulunan figürlerin bu duruşundan dolayı sarık detayları görülmemektedir. Her iki figürün de önünde bir adet buhurdan yer alır.

Görsel 3-g) Dans Edenler (Çizim. A. Duran)

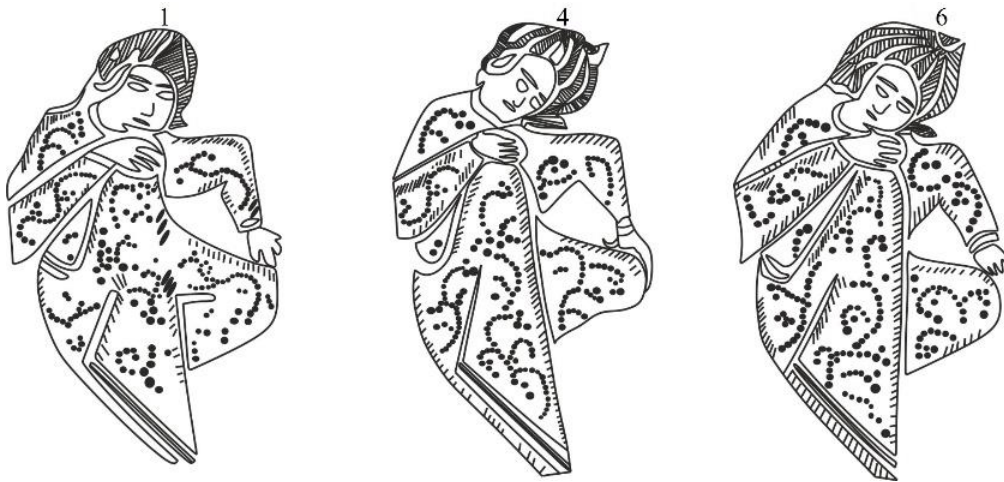
Oturan Figürler

Eserde, son insan figür grubu oturur vaziyette ele alınmış olanlardır (Görsel 3h). 7 figürden oluşan grubun hepsi, eserin gövdesinde, alt kısımdaki oval madalyonlardadır. Bunlardan 2 ve 7. figür, sarık biçimleri ve duruş pozisyonları ile benzerdir. 3. ve 4. figürün ise sarıkları benzer şekilde kısa tutulmuş, eserin genelinde görüldüğü şekliyle, arka kısımdan sarkıtılmamıştır. Ayrıca 5. figürün elinde bir de kâse bulunmaktadır.

Görsel 3-h) Oturan Figürler (Çizim. A. Duran)

Yalnızca bu grup içerisinde değil, tüm eserde en dikkat çekenler, 1, 4 ve 6. figürlerdir (Görsel 3i)⁴. Kıyafetleri, başlıkları, oturuş biçimleri ve yüz ifadeleriyle diğer tüm figürlerden ayrılan bu figürlerin, farklı olarak buldukları alanda buhurdan ya da kadeh de yer almamaktadır. Bağdaş kurmuş oturan figürlerin kıyafetleri kaftan şeklindedir. Kaftanların etekleri katmanlar halinde bölümlenmiş, kıyafetlerin tüm yüzeyinde, diğer figürlere nazaran daha muntazam işlenen helezonlara ve kıvrık dallara yer verilmiştir. Aynı zamanda daha iri boyutlarda tutulan noktalar da adeta mücevher etkisi yaratmıştır. Figürlerin başlıkları birbirinden ayrı türde olmakla beraber, eserin tamamına hâkim olan sarık biçiminden de farklıdır. Büklümlerin arasında boşluklar geniş tutularak bu bölümler vurgulanmıştır. Figürlerin bağdaş kurarak oturması, kıyafetlerin kaftan şeklinde olması, sarıkların daha geniş, büklümlerin belirgin halde tutulması, ayrıca 4. figürde sarığın tepe noktasında yüzük şeklinde ucu sivri bir sorguca yer verilmesi, 6. figürün sarığının yukarıya doğru sivrilerek tepe noktada üçgen bir görünüme kavuşması ve bu haliyle miğferi andıran düzeni, bu üç figürün hiyerarside diğer figürlerden ayrıldığını net şekilde göstermektedir. Figürlerin bulunduğu alanda buhurdan ya da kadehe yer verilmemiş olması, sunu yapılacak andan hemen öncesine işaret edebilir. Figürlerde dikkat çeken bir diğer nokta başlarını hafif öne doğru eğmeleri ve düşünceli ifadesel anlatımlarıdır. Bu durum, bir eğlence meclisinde olmalarına rağmen konumlarının ağırlığını vurguluyor olabilir.

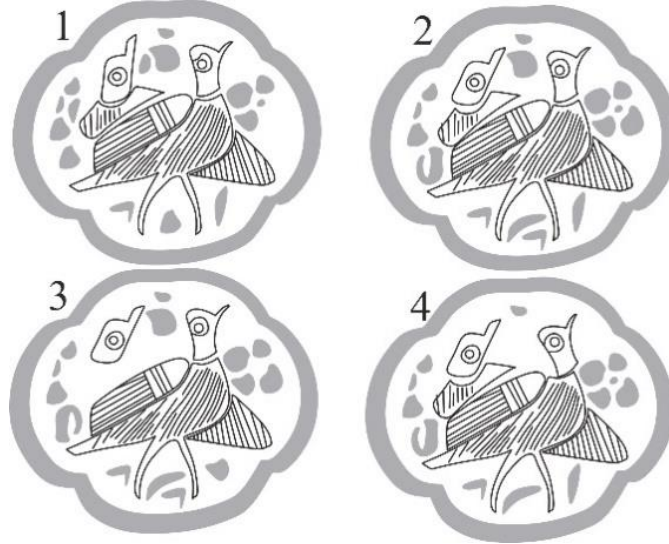

Görsel 3-i) Oturan Figürlerden Detay (Çizim. A. Duran)

⁴ Ahmet Ali Bayhan, söz konusu bu figürleri *çenk (harp)* çalan figürler olarak değerlendirmiştir (Bayhan, 2009, s. 238, 241, 243). Ancak grafik yazılım programı ile tarafımızdan detaylı çizimleri yapılan bu figürlerin; müzisyen, sunu yapan ya da dans eden figürlerden olmadıkları, yalnızca oturur vaziyette ele alındıkları, kıyafet, başlık ve oturuş şekillerinden ötürü eserdeki tüm figürlerden ayrıldıkları görülmüştür.

Kuş Figürleri

Madeni eserde yer alan son figür grubu, kitabe kuşağında yer alan ve yonca formlu madalyonlar içerisine alınan kuş figürleridir. Heraldik duruşla ele alınan figürler, her bir madalyonda çift olarak görülmektedir. Ancak bunlardan biri tam şekilde işlenmişken hemen yanındaki kuş, yalnızca baş detayıyla görülmektedir. Dört madalyonda yer alan kuşlar, başlarının dönüş açılarındaki ve gözlerindeki kısmî farklar dışında birebir aynıdır. Kuş figürlü bu madalyonlar, beş mısralık beyitte, mısra aralarına yerleştirilmişlerdir. Bunun dışında madalyonların zemininde dolgu mahiyetinde ele alınmış, penç, yaprak ve çeşitli stilize bitkisel motifler bulunmaktadır (Görsel 3i).

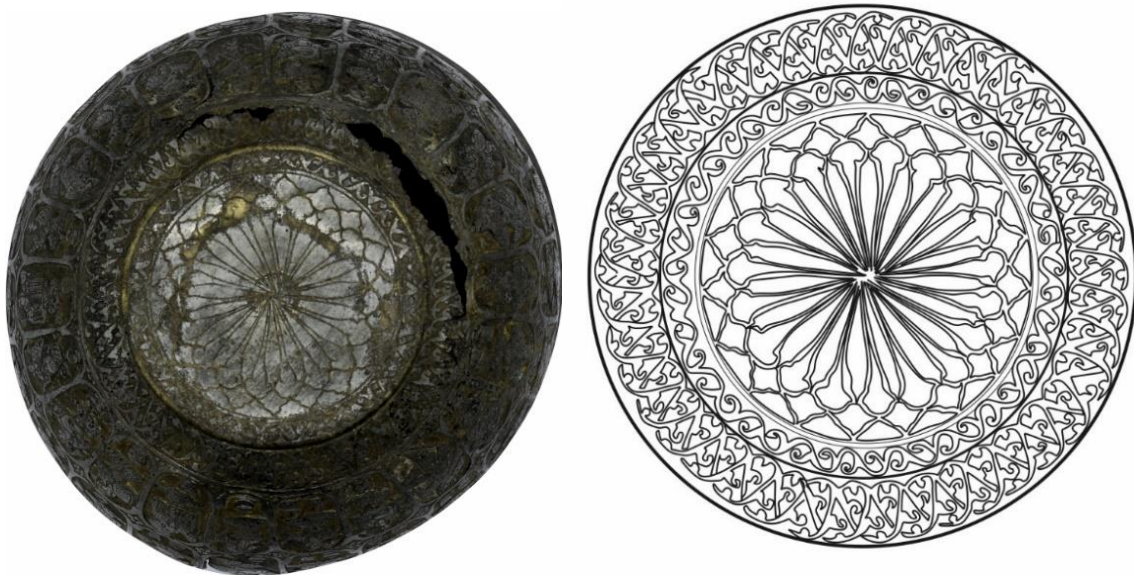

Görsel 3-i) Kuş Figürleri (Çizim. A. Duran)

Bitkisel Bezemeler

Madeni eserde, yazı kuşağı, kuş figürleri ve gövdedeki oval madalyonların aralarında bulunan ve bir zemin dolgusu mahiyetinde ele alınan bitkisel bezemelerden başka, bir de kâsenin tabanında ve gövdenin dip bölümünde bitkisel motifler yer almaktadır.

Kâsenin taban zemininde, merkezden dağılan geometrik stilize yapraklar alana dağıtılmış ve bu yapraklar palmetlerle nihayete ererek bir rozet görünümüne kavuşmuştur. Bu rozeti, bütünlük kıvrık dallar ve bu dallara bağlanan rûmilerden oluşan bordür çevrelemektedir. Bunun da gerisinde dolama dalların üzerindeki rûmilerden oluşan bordür yer almaktadır. Bu son bordür, kâsenin tabanından gövdenin başlangıcına doğru devam etmektedir (Görsel 3j-k).

Görsel 3-j) Kâsenin taban detayı, (Foto. N. S. Komesli) **k)** Kâsenin taban çizimi (Çizim. A. Duran)

Büyük Selçuklu dönemi tasvirlerinde, özellikle seramik sanatlarında çeşitli müzisyenlerin betimlendiği görülür. Oturur vaziyette ele alınan müzisyenlerin genel özellikleri, yuvarlak bir yüze, çekik ve küçük gözlere sahip olmalarıdır. Başlarında hale bulunan müzisyenlerin kıyafetlerinde, çentik ve noktalarından oluşan bezemeler uygulanmıştır. Konumuzu oluşturan madeni eserdeki figürlerle üslup birliğine sahip olan bu seramiklerin en eski örnekleri 12. yüzyıl İran Selçuklularının eserlerinde görülür (Görsel 4a-b).

Görsel 4-a)

Selçuklu duvar çinisinden bir müzisyen, 12. yüzyıl, Kaşan, İran (Göher Vural, 2017, s. 180).

Görsel 4-b)

Selçuklu seramik bardaktan detay, 12.-13. yüzyıl, İran, (Göher Vural, 2017, s. 181).

Eserde yer alan kap formları; buhurdan, bardak, kadeh ve bir adet kâseden oluşmaktadır. En kalabalık grubu oluşturan buhurdanlar, ayaklı tiptedir. Çeşitli inançlarda litürjik bir malzeme olarak da kullanılan buhurdanlar, özellikle İslam kültüründe güzel koku yaymasından dolayı sıkça kullanılmış (Detaylı bilgi için; Geyik Karpuz & Duran, 2019), Türk-İslam sanatının hemen her döneminde tasvirlerle dâhil edilmiştir.

Eserde yer alan bir diğer kap formu olan bardaklar, İslam dünyasında farklı tiplerde imal edilmiş olup 9.-10. yüzyıllar arasında İran, Mısır ve Suriye camcılığında yaygın bir türü oluşturmaktadır (Geyik, 2023a, s. 222). Bu popülerite, bardakların çeşitli eğlence sahnelerini yansıtan tasvir sanatlarında yer almasına da olanak sağlamıştır.

Eser üzerinde birden fazla yer alan bir diğer kap türü kadehlerdir. Bir hükümdarlık simgesi olduğu düşünülen kadehler aynı zamanda günlük kullanım eşyalarıdır. İslam dünyasında İran, Irak, Mısır ve Anadolu'da; minyatür, çini, alçı ve seramik gibi sanat kollarında, genellikle bir hükümdarlık sembolü olarak kadehlere yer verilmiştir (Geyik, 2023b, s. 288).

Konumuzu oluşturan eserde, (Görsel 3h) bir adet kâse bulunmaktadır. Kâse dibe doğru daralan konik bir gövdeye sahiptir. Bu tür kâselerin 10.-11. yüzyılda İran bölgesinde üretildiği bilinmektedir (Geyik, 2023a, s. 224).

Değerlendirme

Erzurum Arkeoloji Müzesi'nde bulunan ve bir eğlence sahnesini yansıtan eser, Büyük Selçuklu üslubunun İslam sanatına tesirini yansıtmaktadır. Bunların başında eserin genel kompozisyonunu oluşturan eğlence sahneleri, İslam sanatında Emeviler ile başlamışsa da Abbasiler devrinden itibaren yaygınlık göstermiştir. Şarabı öven şiirlerin zirveye ulaştığı bu dönemde yapılan bazı tasvirlerde, Orta Asya Türk sanatının etkisinde bezemeler ve kompozisyonlar yer almaktadır. Cevsak el-Hâkânî Sarayı duvar resimleri (836-839) bunların en bilinenleri arasındadır (Hillenbrand, 2007, s. 49).

Büyük Selçuklulardan günümüze ulaşan en eski madeni eserlerden biri, Boston Güzel Sanatlar Müzesi'nde bulunan, 1066 tarihli gümüş tepsidir (Görse 5a). Üzerindeki yazıttan Sultan Alparslan'a hediye edildiği anlaşılan tepside (Yetkin, 1971, s. 101-102), yazının zemini bitkisel motiflerle dolgulanmıştır. Üst kısımda yer alan ve heraldik şekilde düzenlenen kuş figürleri de madalyon içerisine alınmıştır. Burada olduğu gibi kimi Selçuklu madenlerinde kuşlar heraldik (Erginsoy, 1978, s. 128) duruşlu, kanatları açık haldedir (Görsel 5b). Ayrıca konumuzu oluşturan eserde olduğu gibi kuşların başta yonca dilimli madalyonlar olmak üzere çeşitli madalyonlar içerisine alındığı görülmüştür.

Bitkisel zeminli yazı kuşağı ve figürlerin madalyon içerisinde ele alınması, Selçuklu etkisiyle Memluk sanatı (Hassanein, 2015, s. 115-119) ve Safevilerde de sıkça uygulanmıştır. Safevi dönemi madenlerinde çiçek motifleri yoğun şekilde kullanılmıştır (Çınar, 2014, s. 165) (Görsel 5c).

Görsel 5-a) Sultan Alparslan'a hediye edilen gümüş tepsi, 1066-Boston Museum, <https://collections.mfa.org/objects/17905>

b) B. Selçuklu üslubunda madeni ibrik detayı, 13. yüzyıl, İran (Victoria and Albert Museum, <https://collections.vam.ac.uk/item/O76910/ewer-unknown>)

c) Bakır kâse, Safevi dönemi (Melikian-Shirvani, 1974, s. 581).

Konumuzu oluşturan madeni eserin ana kompozisyonu eğlence sahnesinden oluşmaktadır. Sahnede üç farklı müzisyen grubunda toplam 22 figür bulunmaktadır. Türk sanatında müzisyenlerin eşlik ettiği eğlence sahneleri İslam öncesi devirlerden itibaren görülmektedir. Turfan bölgesinde bulunan Uygur duvar resimlerindeki müzisyen teması, bu türün en eski örneklerindedir (Göher Vural, 2018, s. 162) (Görsel 6).

Görsel 6. Uygur duvar resminde müzisyenler (Göher Vural, 2018, s. 162).

Madalyon içerisine alınmış müzisyen tasvirleri Büyük Selçuklu maden ve seramik sanatında yaygınlık göstermektedir. Bunlar arasında Victoria and Albert Müzesinde bulunan ve Selçuklu ekolünde imal edilmiş olan madeni bir ibrikte, madalyon içerisine alınmış müzisyen tasvirleri bulunmaktadır (Görsel 7a). İbrikte yer alan bir ûdî tasviri, konumuzu oluşturan madeni eserdeki figürlerle benzerlik gösterir. Her iki figür de dizleri üzerine çökmüş, kıyafetlerinde yüzeysel kazıma tekniğinden bezemelere yer verilmiştir. Yine her iki figürde görülen yuvarlak yüzlü, çekik ve küçük gözlü yüz tiplmesi, Selçuklu dönemi tasvir sanatlarında yaygın bir uygulamadır. Bu düzenleme, kökeni İslam öncesi Türk sanatına dayanan ve özellikle Uygur minyatürlerinde sıkça görülen üslupsal bir özelliktir (Mahir, 2005, s. 31).

Görsel 7-a) Selçuklu üslubunda madeni ibrikten ûdî detayı, 13. yüzyıl, İran, Victoria and Albert Museum, <https://collections.vam.ac.uk/item/O76910/ewer-unknown>

b) Selçuklu dönemi seramik kâse, 12.-13. yüzyıl, İran Museum of Fine Arts Boston (Göher Vural, 2018, s. 162).

İran maden sanatı, Selçuklu devri ve etkisini taşıyan dönemden Moğol istilası sürecine kadar özel örnekler vermiş, bu dönemde Selçuklu ekolünde, figüratif, bitkisel ve geometrik kompozisyonlu bezemelerin yanı sıra yazı kuşakları da bu sanatta yaygın olarak kullanılmıştır (Erginsoy, 1978, s. 505). 13. yüzyılın ortalarına kadar devam eden bu süreçten sonra (Maraşlı & Altın, 2024, s. 329), özellikle Timurlu döneminde, yazı ve bitkisel bezemelerde Selçuklu etkisini görmek mümkündür. Timurlular yaklaşık yarım yüzyıl boyunca Safevi sanatının temelini oluşturacak örnekler vermişlerdir (Melikian-Shirvani, 1974, s. 543). Ancak bu dönemde maden sanatı süsleme programlarında figüratif bezemenin ortadan kalktığı görülür. Timurlulara kadar İran sanatında yaygın olan bu bezeme türünün yerini soyut ve iki boyutlu bitkisel motiflerin tekrarından oluşan bir üslup almıştır (Göktaş Kaya, 2009, s. 58). Timurlulardan sonra yaşanan Safevi döneminde ise Büyük Selçuklu maden ekolünün ve bezeme programının tekrar canlandığı görülür.

Safevi maden sanatı, Büyük Selçuklu döneminde altın çağını yaşayan Horasan ekolü mirasını devralmıştır (Melikian-Shirvani, 1974, s. 542). Bu dönem madenlerinde yeniden kuşaklar halinde yazı, madalyonlar içerisinde figüratif bezeme ve yoğun bitkisel motifler görülmektedir. Bu etkilerin yanı sıra Selçuklu madenlerinde sıkça görüldüğü şekliyle bitkisel unsurlar başta yazı olmak üzere çeşitli motiflerin zemininde bir dolgu şeklinde kullanılmıştır (Görsel 8a-b). Bir diğer bitkisel öge de madenlerin taban kısmından gövdeye doğru uzanan palmet motifli şeritlerdir (Görsel 8c). Konumuzu oluşturan madeni eserde olduğu gibi Safevi madenlerinde de dip tarafta palmet motifli bordürler yaygın olarak kullanılmıştır. Bu bordürler aynı zamanda stilize yaprak motifleriyle bağlantılı halde ele alınmıştır.

Görsel 8-a) Horasan ekolünde madeni kâse, Safevi dönemi, 1064-1605, (Melikian-Shirvani, 1974, s. 582).

b) Safevi dönemine ait bakır kâse, 16.-17. yüzyıl Christie's www.christies.com/en/lot/lot-5722606

c) Safevi üslubunda madeni kâse, 17. Yüzyıl Metropolitan Museum of Art, www.metmuseum.org/art/collection/search/457019

Safevi madenlerinde, konumuzu oluşturan madeni kâsede olduğu gibi yüzeylerin çentiklerle hareketlendirildiği görülür. Madeni kâsede; figürlerin kıyafetlerinde, başlıklarında, müzik aletlerinde, çeşitli kap formları ve geriye kalan tüm yüzeylerde sık şekilde atılmış çentikler bulunmaktadır. "Tarama" da denilen bu uygulamada dik vuruşlarla çapraz şekilde çentikler

atılmaktadır. 16. yüzyılın sonlarına kadar çapraz tarama tekniği kullanılmış, 17. yüzyıl ve 18. yüzyılın başlarında ise çapraz tarama yerini düz taramaya bırakmıştır. Bu durum özellikle İran coğrafyasındaki metal eserleri tarihlemeye önemli bir belirteçtir. Safevi sanatında görülen bu tarama stili figüratif ve bitkisel süslemelerle sınırlı kalmayan aynı zamanda yazı kuşaklarının arka planında da uygulanan bir tekniktir (Görsel 9). Ancak 18. yüzyılda bu teknik yazı kuşaklarının arkasının ajurla hareketlendirilmesiyle son bulmuştur (Ivanov, 2003, s. 626, 627).

Görsel 9. Meşhed’de bulunan bir bakır kap. 17. yüzyılın ilk yarısı, Hermitage, St. Petersburg, (Ivanov, 2003, s. 628).

Tarihleme

Erzurum Arkeoloji Müzesi’nde bulunan madeni kâse üzerine yapılan araştırmada, İslam sanatının çeşitli kollarında eğlence sahnelerinin yer aldığı görülmüştür. Ancak konumuzu oluşturan eserde bulunan yoğun kompozisyon öğelerine yapılan araştırmalarda rastlanılmamıştır. Büyük Selçuklu sanatının etkisini yansıtan eser, Selçuklu sonrasına aittir. Bunun iki önemli göstergesi bulunmaktadır. Birincisi eserde yer alan beytin, Hâfız-ı Şîrâzi’ye ait olması ve şairin 14. yüzyılda yaşamış olmasıdır. İkincisi ise söz konusu beyitte kullanılan yazı türünün Nesta’lik hatlı olmasıdır. Ta’lik yazının, Nesih yazı ile birleşiminden doğan Nesta’lik yazı, 14. yüzyılın ortalarından itibaren İran ve Bağdat’ta gelişmeye başlayan bir yazı türüdür (Detaylı bilgi için; Alparslan, 2007, s. 11-15). Bu durumda eserin, 14. yüzyılın ortalarından itibaren yapılmış olduğu söylenebilir. Ancak bu dönemde İran bölgesinde hâkim olan Timurlular (1370-1507) (Aka, 2012, s. 173-177), maden sanatında figüratif bezemeden uzaklaşmış, bunun yerine soyut ve birbirini tekrar eden bitkisel motifler kullanmışlardır (Göktaş Kaya, 2009, s. 58). Bu durum, eserin Timurlulardan sonra yapılmış olabileceğini göstermektedir.

Timurlulardan sonra yaşanan Safevi döneminde ise Büyük Selçuklu geleneği yeniden canlanmış, Safeviler, Horasan ekolü mirasında eserler vermeye devam etmişlerdir (Melikian-Shirvani, 1974, s. 542). Safevi madenlerinde, bitkisel zeminli yazı kuşakları ve madalyonlar içerisinde figüratif bezemeler Selçuklu etkisiyle yer almıştır. Bunun yanı sıra Safevi madenlerinde, özellikle 16.-18. yüzyıllar arasında görülen tarama tekniğinin konumuzu oluşturan eserde de yer alması önemli bir belirteçtir. 16. yüzyılın sonlarında görülen çapraz tarama tekniği ve 18. yüzyılda ortadan kalkan, yazı kuşaklarının arkasındaki tarama tekniği konumuzu oluşturan eserde yer almaktadır. Bu durum madeni kâsenin tarihlendirilmesinde önemli ipuçları vermektedir.

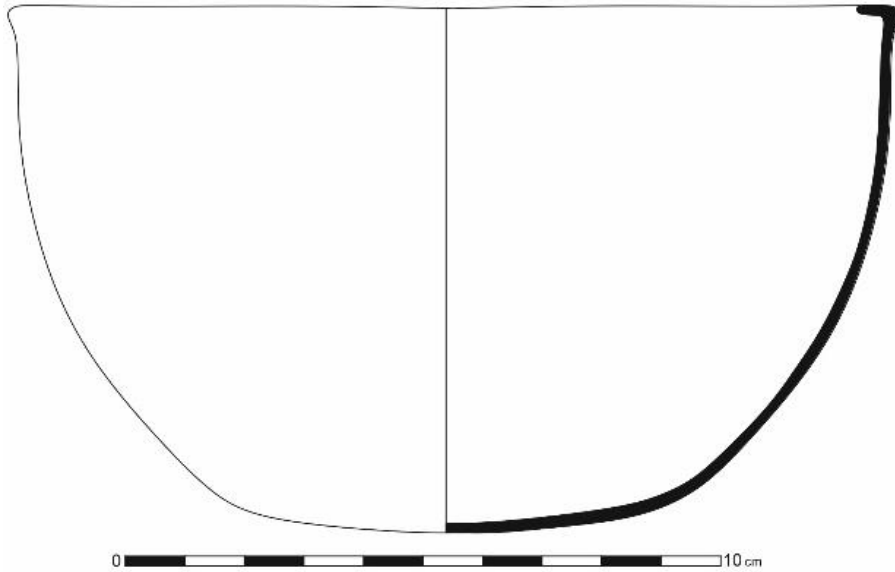
2009 yılında yayımlanan “Erzurum’dan Figürlü Bir Tas Üzerine” isimli çalışmada, söz konusu madeni eser 14.-15. yüzyıllara, Selçuklu sonrası atabeylikler ve/veya Mezopotamya bölgesine verilmiştir. Madeni kâsedeki eğlence kompozisyonunun Musul ekolünde görülmesi, Mezopotamya-Suriye örneklerinde eğlence sahnelerinde görülen hizmetkârlar, müzisyenler ve rakkaselerin varlığı bu tarihlendirmede rol oynamıştır. Tarafımızca yapılan çalışmada ise kâse bezemelerindeki detayların daha net görülmesi ve grafik yazılım programıyla yapılan çizimler başta olmak üzere özellikle tarama stiline ön plana çıkması ve yukarıda belirtilen hususlar, tarihlendirme konusunda farklı bir görüş ileri sürmemize neden olmuştur. Bu hususlar içerisinde tarama stili birincil önem taşımaktadır. 16. yüzyılın sonlarına doğru devam eden çapraz tarama tekniği, eserde yoğun bir şekilde görülmektedir. Bunun yanı sıra yazı kuşağının arkasında yer alan tarama tekniği ise 18. yüzyılda yerini ajur

teknikğine bırakmıştır. Tarama stilindeki bu tarih aralığı ve Safevi dönemi örnekleri sonucunda (Görsel 5c, Görsel 8a-b-c-, Görsel 9), Erzurum Arkeoloji Müzesi'nde bulunan madeni içki kâsesinin, 16.-17. yüzyılda Safevi döneminde İran'da imal edilmiş olduğunu düşünmekteyiz (Görsel 10a-b-c).

Görsel 10-a-b-c-) Kâsenin farklı açılardan fotoğrafları, (Foto. N. S. Komesli)

Görsel 11. Madeni kâsenin çizimi (Çizim A. Duran)

Sonuç

Erzurum Arkeoloji Müzesi'nde bulunan madeni kâsenin, üzerinde yer alan eğlence sahneleri ve Hâfîz-ı Şîrâzi'nin, "kadeh" ve "hayat suyu" temalı şiirinden dolayı bir içki kâsesi olduğunu düşünmekteyiz. Çeşitli müzisyen grupları, hizmetkârlar, dans eden ve oturur vaziyetteki figürler ile kâsenin ağız kısmının hemen altında yer alan kitabenin biçimleniş şekli Büyük Selçuklu maden sanatının bir yansıması şeklindedir. Ancak eser, Selçuklu sonrasında imal edilmiştir. Hâfîz-ı Şîrâzi'nin şiiri ve bu şiirin eser üzerinde Nesta'lık hatlı yazı türü ile yer almasından dolayı, en erken 14. yüzyılın ikinci yarısından sonra yapılmış olduğu aşikârdır. 14. yüzyılda İran ve bölgesine Timurlular hâkimdir. Maden sanatının özel örneklerinin verildiği Timur dönemi, özellikle figüratif bezemelerin ortadan kalkmasıyla dikkat çeker. Timurlulardan sonra bölgeye hâkim olan Safeviler ise Selçuklular eliyle altın çağını yaşayan Horasan maden ekolünü yeniden canlandırmıştır. Bu dönemde Selçuklu maden sanatında görülen, kartuşlar halinde ve zemini bitkisel dolgulu yazı kuşakları ile madalyonlar içerisine alınmış çeşitli figürlerden oluşan üslup, sanatta yeniden yerini almıştır. Safevi dönemine ait ve dünyanın farklı müze-koleksiyonlarında bulunan madeni eserler incelendiğinde, benzer bir üslupta oldukları görülür. Ayrıca Safevi madenlerinde 16.-18. yüzyıl aralığında görülen tarama stiline eserlerde yoğun şekilde yer alması da tarihleme konusunda önemli bir belirteçtir. Bu açıdan, konumuzu oluşturan eserin İran'da 16.-17. yüzyıllarda imal edildiği kanısı uyanmıştır. Eser, Büyük Selçuklu sanatının sonraki yüzyıllarda devam ettiğini göstermesi açısından dikkat çekicidir.

Etik Komite Onayı: Etik kurul onay belgesi gerektirmemektedir.

Hakem Değerlendirmesi: Dış bağımsız.

Yazar Katkıları: [Ayşe Duran (AD), Nihat Sefa Komesli (NSK)]: Fikir-AD-NSK; Tasarım-NSK-AD; Denetleme-AD-NSK; Kaynaklar-NSK-AD; Veri Toplama ve/veya İşleme-AD-NSK; Analiz ve/veya Yorum-NSK-AD; Literatür Tarama-AD-NSK; Yazıyı Yazan-NSK-AD; Eleştirel İnceleme-AD-NSK

Çıkar Çatışması: Yazarlar, çıkar çatışması olmadığını beyan etmiştir.

Finansal Destek: Yazarlar, bu çalışma için finansal destek almadığını beyan etmiştir.

Ethics Committee Approval: Ethics committee approval is not required.

Peer-review: Externally peer-reviewed.

Author Contributions: [Ayşe Duran (AD), Nihat Sefa Komesli (NSK)]: Concept -AD-NSK; Design-NSK-AD; Supervision-AD-NSK; Resources-NSK-AD; Data Collection and/or Processing-AD-NSK; Analysis and/or Interpretation-NSK-AD; Literature Search-AD-NSK; Writing Manuscript-NSK-AD; Critical Review-AD-NSK

Conflict of Interest: The authors have no conflicts of interest to declare.

Financial Disclosure: The authors declared that this study has received no financial support.

Kaynaklar

- Aka, İ. (2012). Timur. *TDV İslam Ansiklopedisi*, 41, 173-177.
- Alparslan, A. (2007). Nesta'lik. *TDV İslam Ansiklopedisi*, 33, 11-15.
- Al-Shammari, H. A. A. M. (1986). *Islamic Metalwork and Other Related Objects From The Excavations at Tall Abu Skhayr, Al-Daura, Baghdad* (PhD thesis). University of London.
- Atıl, E., Chase, W. T., & Jett, P. (1985). *Islamic Metalwork In the Freer Gallery of Art*. Smithsonian Institution.
- Bakır, A. (1997). Orta çağ İslâm Dünyasında Madenler ve Maden Sanayi. *Bellekten*, 61(232), 519-595.
- Bayhan, A. A. (2009). Erzurum'dan Figürlü Bir Tas Üzerine. *Türk Dünyası Araştırmaları Prof. Dr. Oktay Aslanapa Özel Sayısı*, 183, 223-246.
- Çevrimli, N., & Burkan, G. (2007). Tokat Mevlevihane Vakıf Müzesindeki Bir Şamdan. *Vakıflar Dergisi*, 30, 466-484.
- Çınar, S. (2014). Erzurum Arkeoloji Müzesi Deposunda Bulunan Kaçar Dönemine Ait Bir Grup İbrik. *Art-Sanat Dergisi*, 2, 163-182.
- Erginsoy, Ü. (1978). *İslam Maden Sanatının Gelişmesi (Başlangıcından Anadolu Selçuklularının Sonuna Kadar)*. Kültür Bakanlığı Yayınları.
- Eruz, F. (1993). *Konuşan Maden Tombak ve Gümüş Madeni Eserler Koleksiyonu*. Yapı Kredi Yayınları.
- Ettinghausen, R. (1970). The Flowering of Seljuq Art. *Metropolitan Museum Journal*, 3, 113-131.
- Fidan, E. (2016). Tarih Öncesi Dönemlerde Anadolu'da Kullanılmış Olan Maden Yatakları. *Yer Altı Kaynakları Dergisi*, 9, 49-59.
- Geyik Karpuz, G., & Duran, A. (2019). Erzurum Müzesinde Bulunan Melek Figürlü İki Gümüş Buhurdan. *Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, 66, 435-452.
- Geyik, G. (2023a). Ani Kazısı Cam Kadehleri (2020-2022). *Cumhuriyetimizin 100. Yılına Armağan Ani Kitabı*. Konya: Palet Yayınları, 287-295.
- Geyik, G. (2023b). Erzurum Arkeoloji Müzesinde Bulunan İslami Dönem Cam Eserler. *Art-Sanat*, 19, 197-231.
- Göher Vural, F. (2018). Çeng Çalgısının Selçuklu Seramiklerine Yansıması. *Bellekten*, 82(293), 159-184.
- Göher Vural, F. (2017). Selçuklu Seramiklerinde Yer Alan Bir Çalgı Üzerine. *İnsan ve Toplum Bilimleri Araştırmaları Dergisi*, 6(1), 176-203.
- Göktaş Kaya, L. (2005). Taht ve Eğlence Sahneli Anadolu Şamdanları. *Sanat Tarihi Dergisi*, 14(1), 8-42.
- Göktaş Kaya, L. (2009). Timurluların İslam Maden Sanatına Katkıları. *Bilig: Türk Dünyası Sosyal Bilimler Dergisi*, 48, 53-74.
- Hassanein, I. (2015). *Memlûklu Maden Sanatında Selçuklu Etkileri* (Tez No: 391413) [Doktora tezi, İstanbul Üniversitesi]. YÖK Tez Merkezi. https://tez.yok.gov.tr/UlusalTezMerkezi/tezDetay.jsp?id=pywuKtK5DBILz3vmxjTAQg&no=bNxwrc2A_pAyJraPZ50MjQ
- Hillenbrand, R. (2007). *İslam Sanatı ve Mimarlığı*. Homer Kitabevi.
- Ivanov, A. (2003). Applied Arts: Metalwork, Ceramics and Sculpture. *History of Civilizations of Central Asia*, 5, UNESCO, 624-651.
- Koca, S. (2017). Eski Orta Asya'da Tabiat, İklim ve İnsan Unsuru. *Asya Araştırmaları Uluslararası Sosyal Bilimler Dergisi*, 1(1), 1-18.
- Kocaspır, A. (2020). *Anav Kültürü ve Ön Asya Kültürleriyle Etkileşimi* (Tez No: 627090). [Doktora tezi, Atatürk Üniversitesi]. YÖK Tez Merkezi. <https://tez.yok.gov.tr/UlusalTezMerkezi/tezDetay.jsp?id=x6g1DiliqB1BFqCvY6LD-A&no=MB2kg4tHQAVF31V7DNhmvA>
- Mahir, B. (2005). *Osmanlı Minyatür Sanatı*. Kabcacı Yayınevi.
- Maraşlı, S., & Altın, Y. (2024). Aksaray Müzesi'nden Bir Başyapıt: Selçuklu Üslubunda Yapılmış Madeni Bir İbrik Üzerine Düşünceler. *26. Orta Çağ ve Türk Dönemi Kazıları ve Sanat Tarihi Araştırmaları Kitabı*. Atatürk Kültür Merkezi Başkanlığı Yayınları, 325-352.
- Melikian-Shirvani, A. S. (1974). Safavid Metalwork: A Study in Continuity. *Iranian Studies*, 7(3-4), 543-585.
- Shiran, H. S., Parvin, S., & Mastalızadeh, M. (2018). The themes of Metalworking in the Saljuqid Period vis-à-vis Khorasan and Mosul Schools. *Art-Sanat*, 9, 9-95.
- Sümer, F. (2009). Büyük Selçuklular. *TDV İslam Ansiklopedisi*, 36, 365-371.
- Taragan, H. (2020). The "Speaking" Inkwell From Khurasan: Object As "World" In Iranian Medieval Metalwork. *Muqarnas Online*, 27-42.
- Tarım Ertuğ, Z. (2009). Sorguç. *TDV İslam Ansiklopedisi*, 37, 378-380.
- Yazıcı, T. (1993). Câm-ı Cem. *TDV İslam Ansiklopedisi*, 7, 42.
- Yazıcı, T. (1997). Hâfız-ı Şîrâzî. *TDV İslam Ansiklopedisi*, 15, 103-106.
- Yetkin, Ş. (1976). Anadolu Selçukluları Devrinde Bir Madeni Eser. *Sanat Tarihi Yıllığı*, 6, 207-214.
- Yetkin, Ş. (1971). Büyük Selçuklu Sultanı Alp Arslan'a Hediye Edilen Gümüş Tepsisi. *Sanat Tarihi Yıllığı*, 4, 101-109.
- Yıldırım, N. (2008). *Fars Mitolojisi Sözlüğü*. Kabcacı Yayınevi.

İnternet Kaynakları

- Boston Museum of Fine Art. <https://collections.mfa.org/objects/17905> (Erişim Tarihi: 01.05.2024).
- Christie's. <https://www.christies.com/en/lot/lot-5722606> (Erişim Tarihi: 10.05.2024).
- Metropolitan Museum of Art. <https://www.metmuseum.org/art/collection/search/457019> (Erişim Tarihi: 10.05.2024).
- Museum Ganjoor. <https://museum.ganjoor.net/items/divan-e-lesanolgheyb/p0181> (Erişim Tarihi: 24.04.2024).
- Victoria and Albert Museum. <https://collections.vam.ac.uk/item/O76910/ewer-unknown/> (Erişim Tarihi: 01.05.2024).

Structured Abstract

The metal has been observed in human history since the Epi-Paleolithic Period. In the Neolithic period, the metal began to be used in artistic products, and from around the 7th BC, it became prevalent either in pure form or in alloys in works produced in the Near East and Middle East. Metal art, whose development has been followed in Turkish art since 4000 BC, began in the Islamic world in the 7th century, and in this century, Islamic metal centers were established from the Arabian Peninsula to Europe. Islamic metal art, like many branches of art, began its classical age in the 11th century. This period coincides with the arrival of the Seljuks from Central Asia to Iran. During the Seljuk period, there were two important schools in Iranian metal art. In the first school, the surfaces of cast artifacts are decorated with engraving, relief, or openwork techniques. In the second school, known as the Khorasan school, decorations were made by inlaying on the artifacts obtained by casting or forging techniques. Although the foundations of the Khorasan school date back to before the Great Seljuk era, its golden age was experienced under the Seljuks. During the Seljuk period, figurative decorations began to appear in Khorasan metal art, accompanied by scripts such as Kufic, Naskh, and Thuluth. Various animal figures, including musicians, dancers, people sitting or standing, and birds, were incorporated into the artifacts. Seljuk-style metal artifacts spread to regions such as Cairo, Damascus, Aleppo, and Baghdad, influencing various cultures and regions such as the Zengids, Mamluks, and Anatolian art.

The subject of the article is a metal drinking bowl, which strongly reflects the influence of Great Seljuk metal art and is currently in the Erzurum Archaeology Museum. Although the bowl contains many elements of Seljuk art, the presence of a couplet on the bowl by Hafiz of Shiraz (1317-1390?) indicates that it was made after the Great Seljuk period (1040-1157). The metal bowl was analyzed in 2009 in a study titled "On a Figured Bowl from Erzurum". The study suggested that the bowl may have been produced in the 14th-15th centuries, during the post-Seljuk atabeylik period or in Mesopotamia. In this study, it has been suggested that the piece we have examined in detail may be a product of Safavid art of the 16th-17th centuries, and in addition to the dating differences mentioned in the previous publication, different opinions have been put forward in the identification of some figures and motifs.

This is significant in demonstrating the extent of the influence of Seljuk art. The artifact, which has a spherical body, is made of a copper alloy, and was made using the forging technique. At the top of the body, there is an inscription consisting of five lines. Four lines are taken from a couplet by Hafiz of Shiraz, while the fifth line remains undeciphered. Between each line, there are clover-shaped medallions containing bird figures. The background of the inscription is filled with floral decorations, which are frequently encountered in the Khorasan metal school. At the bottom of the inscription, there are oval medallions arranged in two rows, encircling the entire body. Each medallion that is placed vertically contains figures of musicians, dancers, presenters, and seated people. In this arrangement which consists of a total of 44 figures, there are 5 musicians playing the tambourine, 8 playing the darbuka, and 9 playing the oud. There are also 13 figures presenting offerings, 2 dancing figures, and 7 seated figures. Some figures within the same group are differentiated by small details, while others are entirely different. When looking at the general characteristics of the figures, it is seen that they have round faces, almond-shaped eyes, and arched eyebrows. The figures are generally depicted sitting on their knees. There are notches made with the etching technique on the shoulder, sleeve, wrist, and skirt details of their dresses. This application enhances the splendor of the garments. This splendor is especially enhanced by the dots and spirals applied almost everywhere on the clothes, reflecting a pearl pattern. The headdresses of the figures are arranged in the form of turbans, which also feature various ornaments and decorations. In front of and/or beside each figure, there are containers consisting of incense burners and drinking bowls.

The base of the artifact features stylized floral decorations arranged in bands. Among these, rumi motifs and palmettes are prevalent.

The shaping of the figures on the metal artifact, the round shape of their faces, their small and slanted eyes, the composition they form together, the use of the inscription band, and various floral motifs reflect the influence of Great Seljuk metal art. Additionally, the artifact depicts a drinking entertainment scene, which has been seen in Turkish art since pre-Islamic times and was incorporated into Islamic art through the Turks. The facial shapes of the figures also align with the styles seen in Central Asian Turkish art.

The article examines how Great Seljuk metal art, especially its decorative elements, influenced Islamic art, and compares metal artifacts found in different cultures and regions. The metal drinking bowl is introduced in detail, and the iconographic origins of the inscriptions, figures, and floral decorations on it are examined. In the examination, it is noted that enclosing the inscription band within cartouches, the use of Nastalikh script for the couplet, and filling the background of the inscription band with floral decorations are commonly observed features in the Khorasan school, from the 13th century onwards. These features are also found in Timurid and Safavid metal art. Particularly, it is understood that including figures enclosed in clover-shaped medallions in the spaces between letters in inscriptions is frequently seen in Safavid art. Furthermore, in Safavid art, alongside floral elements dominated by rumi motifs, arrangements consisting of palmette motifs on the base and mouth parts of artifacts are also prominent features of the artifact being examined.

The metal bowl, which bears a significant resemblance to examples of the Khorasan school of Great Seljuk metal art, constitutes one of the special examples in Islamic art with its intense figurative decorations and depiction of a scene of drinking entertainment. As a result of the examination, we believe that the artifact, which was made under the influence of the Great Seljuk period, may have been produced in Iran in the 16th-17th centuries.

Gazneliler Dönemine Ait Piriç Tepsi Üzerindeki Taht Sahnesi

Throne Scene on A Brass Salver from The Ghaznavid Period

Arslan DURDU ^{ID}

(Sorumlu Yazar-Corresponding Author)

Kahramanmaraş İstiklâl Üniversitesi, İnsan ve Toplum Bilimleri Fakültesi, Tarih Bölümü, Kahramanmaraş, Türkiye

Department of History, Kahramanmaraş İstiklâl University, Faculty of Humanities and Social Sciences, Kahramanmaraş, Türkiye

arslan.durdu@istiklal.edu.tr

Öz

Çalışma, Gazneliler dönemine ait piriç bir tepsi üzerindeki taht sahnesi ve bu sahnede yer alan figür, süsleme ve tasvirlerden yola çıkarak Gazneli Devletinin saray hayatı, askerî teşkilatı ve kültürel yaşamı hakkında daha geniş bir perspektif sunmaktadır. Bir Türk sülalesi tarafından kurulan ve ilk Müslüman Türk devleti olma özelliği taşıyan Gazneliler, siyasi ve askerî gücünün yanında sanatsal ve kültürel faaliyetlerde de dönemin önde gelen devletleri arasındadır. Türkistan sanatının İslam el sanatlarına ve tezhip sanatına etkileri 9. yüzyılda Abbâsîler dönemine kadar uzanır. Abbâsîler ile birlikte halifelik merkezi Bağdat olunca, 8. yüzyılda Suriye bölgesindeki Emevî sanatında görülen Yunan, Bizans ve Sasani etkisi yerini Türkistan Sanatına bırakır. Abbâsî halifesi Mu'tasım'ın Türk askerî birliklerini yerleştirmek için inşa ettirdiği Sâmerâ kenti de bu yeni akım üzerinde etkisini gösterir. Şimdiki Afganistan coğrafyasına hâkim olan Gazneliler 11-12 yüzyıllar arasında bu sanat mirasını devam ettirmiştir. Gaznelilerin kültürel hayatı hakkında yapılan çok fazla çalışma olduğu söylenemez. Bunun en önemli sebebi, döneme ilgili bilgi veren yazılı kaynakların yetersiz olmasıdır. Daha önce yapılan kültürel çalışmalar genellikle Beyhakî ve Utbî gibi devrin en önemli müellifleri ve daha sonra bu müelliflerin çalışmalarından istifade edilerek yazılan eserler üzerinden yapılmıştır. Bu bağlamda yazılı kaynakların yetersiz kaldığı yerde devreye arkeolojik buluntular girmektedir. Gazneliler döneminden kalma piriç bir tepsi üzerindeki taht sahnesi devrin sanat anlayışı ve saray hayatı hakkında önemli bilgiler sunmaktadır. Bu çalışmada tepsi üzerindeki figürlerden, süslemelerden ve tasvirlerden yola çıkarak Gazneli Devleti'nin saray hayatı, askerî teşkilatı, eğlence ve kültürel hayatı hakkındaki bilgiler yazılı kaynaklarda geçen ifadelerle değerlendirmeye tabi tutulmuştur. Bu incelemeden elde edilen sonuç, yazılı kaynakların eksik kaldığı durumlarda arkeolojik buluntuların, dönemin sosyal, askerî ve kültürel hayatına dair daha somut ve doğru bilgiler sunduğudur.

Anahtar Kelimeler: Gazneliler, Taht sahnesi, Bâr-ı hâs ve Bâr-ı âm, Bezm, El Sanatları, Tepsi

Abstract

The aim of this study is to provide a broader perspective on the palace life, military organization, and cultural life of the Ghaznavid State, based on the throne scene depicted on a brass tray from the Ghaznavid period, along with the figures, decorations, and illustrations present in this scene. Founded by a Turkish dynasty and being the first Muslim Turkish state, the Ghaznavids were among the leading states of the period in artistic and cultural activities as well as their political and military power. The effects of Turkestan art on Islamic handicrafts and illumination art date back to the Abbasid period in the 9th century. When Baghdad became the center of the caliphate with the Abbasids, the Greek, Byzantine, and Sassanid influences seen in the Umayyad art in the Syria region in the 8th century left their place to the Turkestan Art. The city of Samarra, which was built by the Abbasid caliph Mu'tasim to accommodate Turkish military units, also shows its influence on this new trend. The Ghaznavids, who dominate the present Afghanistan geography, continued this artistic heritage between the 11th and 12th centuries. It cannot be said that there are not many studies on the cultural life of the Ghaznavids. The most important reason for this is the insufficient written sources giving information about the period. Previous cultural studies were generally made on the most important authors of the period such as Beyhakî and Utbî, and later on the works written by these authors. In this context, archaeological finds come into play where written sources are insufficient. The throne scene on a brass salver from the Ghaznavid period provides important information about the artistic understanding of the period and palace life. In this study, the information about the palace life, military organization, entertainment, and cultural life of the Ghaznavid state, based on the figures, decorations, and depictions of the salver, was evaluated with the expressions in the written sources. The conclusion drawn from this study is that archaeological findings provide more concrete and accurate information about the social, military, and cultural life of the period in cases where written sources are insufficient.

Keywords: Ghaznavids, Throne Scene, Bâr-ı hâs ve Bâr-ı âm, Bezm, Handcrafts, Salver

Geliş Tarihi/Received 09.06.2024
Revizyon/Revision 30.09.2024
Kabul Tarihi/Accepted 13.10.2024
Yayın Tarihi/Publication Date 30.01.2025

Atıf

Durdu, A. (2025). Gazneliler Dönemine Ait Piriç Tepsi Üzerindeki Taht Sahnesi. *Turcology Research*, 82, 122-133.

Cite this article

Durdu, A. (2025). Throne Scene on A Brass Salver from The Ghaznavid Period. *Turcology Research*, 82, 122-133.

The Content of this journal is licensed under a Creative Commons Attribution-Noncommercial 4.0 International License.

Giriş

Bu çalışmada Cleveland Museum of Art Museum’da yer alan Gazneliler dönemine ait tepside yola çıkarak dönemin sosyal, askerî ve kültürel hayatına dair konular değerlendirilecektir. Çalışma arkeolojik buluntuların ve metin incelemelerinin bir araya getirilmesiyle oluşturulmuştur. Tepsi üzerindeki yazıt ve her türlü motif ayrıntılarıyla birlikte dönemin diğer yazılı ve mimari eserleriyle karşılaştırmalı olarak incelenmiş, eserin üretildiği dönemin kültürel faaliyetleri göz önünde bulundurulmuştur. Yazılı kaynaklardan elde edilen veriler, diğer kaynaklar ile karşılaştırılarak analiz edilmiştir. Çalışma Utbî ve Beyhakî gibi dönemin ana kaynaklarına dayanmaktadır. Ana kaynaklar arasında metal ve mimari eserler de yer almaktadır. İkincil kaynaklar arasında, İslam metal işçiliği üzerine daha önce yayımlanan çalışmalar yer almaktadır. Araştırma Gazneliler döneminin siyasi, sosyal ve askerî hayatını daha somut şekilde ortaya koymayı hedeflemektedir.

963 ile 1186 yılları arasında Horasan, Afganistan ve Kuzey Hindistan topraklarında hüküm süren Gazneliler, Türk-İslam geleneğini temsil eden önemli bir hanedanlıktır. Bu Türk hanedanı, zaman zaman kurucuları Sebük Tegin’e atfen “Sebük Teginiler” olarak anılmış, kimi zaman da Sultan Mahmud’un lakabına dayanarak “Yemînîler” adıyla tanımlanmıştır. (Şebânkârê, 1363, s. 29; Merçil, 1996, s. 480). Gazneli Devleti, Türk-İslam tarihi açısından büyük bir öneme sahiptir. Hindistan’a düzenledikleri seferler ile İslamiyet’in bu bölgede yayılmasına öncülük etmiş ve aynı zamanda bölgede uzun süre devam edecek Türk hakimiyetinin temellerini atmıştır. Gazneliler merkezî bir yönetim anlayışına sahiptir. Başkentte bulunan sultan devletin mutlak hâkimi konumundadır. Sultan başkentte bulunan sarayda hem ailesiyle birlikte yaşamakta hem de devletin idari işlerini yürütmektedir. Saray hayatı denildiğinde ilk akla gelen sultanın gündelik hayatıdır. Sultanın özel hayatını resmi hayatından ayırmak güçtür. Sultanın resmi hayatını şu şekilde tanımlayabiliriz. Sultanın taç ve hil’at gibi çeşitli maddi hakimiyet alametleriyle giyinmiş halde saray, devlet ve ordu erkanını belli bir merasim ve hiyerarşiye göre taht üzerinde kabul etmesidir. Eğlence, av, çevgan, işret ve ilim meclisleri gibi faaliyetlerini de sultanın sosyal hayatı olarak değerlendirmek gerekir. Resmi kabullerde olduğu gibi hususi meclislerde de katılanların belli bir düzen ve protokol içerisinde sultana karşı olan saygı ve bağlılıklarını yerine getirdikleri muhakkaktır (Nuhoglu, 1995, s. 102,116-117). Gazneli Devlet mekanizmasında huzur ve kabul meclisleri gibi doğrudan yönetimle ilgili meclisler yanında işret, meşveret, taziye amaçlı meclisler, mezâlîm ve ilim meclislerinin de var olduğu anlaşılmaktadır (Piyadeoğlu, 2021, s. 55-66).

Bugüne kadar Gazneli Devleti’ne ait ana kaynaklardan Târîh-i Yemînî, Târîh-i Beyhakî ve bu eserlerden faydalanılarak sonraki dönemlerde kaleme alınmış eserlerde saray hayatı, askerî teşkilat ve kültürel hayata dair kayıtlar görülmektedir. Bu bağlamda özellikle Leşker-i Bazar’da ve III. Mesud’un sarayındaki duvar resimleri, bu konulara dair yapılan değerlendirmelerde önemli bir karşılaştırma unsuru olarak kullanılmıştır. Saray hayatının ve kültürel dinamiklerin somut yansımaları olan bu duvar resimleri, yazılı kaynaklarda geçen bilgilerin görsel bir temsili olarak değerlendirilmektedir. Leşker-i Bâzâr’daki Güney Sarayı’nın taht salonunda yer alan kırk dört asker tasviri, Sultan Mahmud’un gulâm ordusunu temsil etmektedir. Bu tasvirlerin sayısının, bazı rivayetlere göre yetmiş, diğerlerine göre ise yaklaşık altmış olduğu düşünülmektedir. (Salman, 2006, s. 115; Öney, 1984, s. 124; Aslanapa, 1989, s. 48; Cezar, 1977, s. 238; EK 3). Askerlerin üzerlerindeki kaftanlar, canlı renkler ve çeşitli motiflerle süslenmiştir. Pantolon giydikleri ve uzun çizmeler kullandıkları görülmektedir. Bu kıyafetler, Gök-Türk dönemi kaftanlarının tarzıyla büyük bir benzerlik taşımaktadır. Beyaz kaftanlı bir asker tasvirinde, kaftanın sağ tarafının sol tarafın üzerine kapandığı ve boyunun ayakların hemen üzerine kadar uzandığı dikkat çekmektedir. Ayrıca, yakasının dışa doğru açılması, Gök-Türk kaftanlarının yaka tasarımını andırmaktadır. (Salman, 2006, s. 116). Askerlerin kollarının pazu kısmında, asalet ve soyluluğun yanı sıra makam ve mevkiyi simgeleyen tırâz adı verilen detaylar bulunmaktadır. Omuzlarına dayadıkları gürzleriyle dikkat çeken askerlerin bellerindeki kemerlerden, üç sıra halinde yuvarlak ve boncuklu süslemeler sarmaktadır. Bu süslemeler, Gök-Türklerden beri rütbe ve makam göstergesi olarak kullanılmaktadır. Ayrıca, kemerlerden sarkan kayışlar silah taşıma amacıyla da kullanılmaktadır. Gaznelilere ait kıyafetler, Gök-Türk, Karahanlı ve Büyük Selçuklu kıyafetleriyle belirgin benzerlikler göstermektedir. Bu çalışmada bunlardan farklı olarak Gazneliler dönemine ait olduğu bilinen pirinç bir tepsi üzerindeki taht sahnesi (Craddock vd. 1998, s. 73-112) yazılı kaynaklardaki bilgilerle karşılaştırılıp birbiri ile uyumu değerlendirilecektir. Bu sayede hem dönemin sanat anlayışı hem de Gazneli sultanlarının saray hayatı, askerî teşkilâtı ve kültürel hayatına yönelik bilgiler ortaya konulacaktır. Kabil müzesinde de tepsi üzerindeki figürlere benzer muhtelif duvar kabartmaları bulunmaktadır (Bombaci, 1959, s. 3-22).

Metnin konusunu teşkil eden, tarihi ve ustası bilinen ve üzerinde kitabesi bulunan pirinç tepsi, günümüzde Cleveland Sanat Müzesinde muhafaza edilmektedir (Emery Lee, 1981, s. 163-219; Handbook of the Cleveland Museum of Art, 1991, s. 29). Pars Gallery of Ancient Art müzesi tarafından Cleveland Museum of Art müzesine satılmıştır. Dönemin seramik ve çiniler gibi diğer taşınır eserlerine de bakıldığında taht sahnelerinin tasvir edildiği görülmektedir (Yamanlar, 1994, s. 13-28; Avşar & Avşar, 2015, s. 104-105). Fakat, bu tepsi üzerindeki taht sahnesine benzememektedir. Burada tasvir edilen taht sahnesi üzerindeki giyim kuşam, askeri teçhizatlar, sosyal ve askeri hayata dair kullanılan diğer motifler Gazneli Devletinin yazılı kaynaklarında zikredilen

ifadelerle neredeyse bire bir uyumaktadır. Diğer çağdaş devletlere veya daha sonraki dönemlerde kurulan devletlere ait hiçbir yazılı kaynakta bir taht sahnesi bu kadar ayrıntılı zikredilmemiştir. Gazneliler kaynaklarında anlatılan taht sahnesi diğer devletlere ait taht sahnelerini tasvir eden seramik ve diğer taşınabilir eserlerle örtüşmemektedir. Bu nedenle bu tepsi Gazneliler dönemi açısından büyük önem arz etmektedir. Örneğin, tepsi üzerindeki kecek silahı, savaş sahnelerindeki fil kullanımı ve hükümdarın sağ ve solundaki refakatçilerin giyim ve kuşamı Gazneliler devrini yansıtmaktadır. İki kanatlı külâhlar Gazneli hanedanının saray mensupları tarafından giyilir. Bu nedenle bu eser Gazneliler dönemini yansıtmaktadır.

Tepsi Üzerindeki Taht Sahnesi

Eser 58 cm çapında ve 3,48 kg ağırlığında pirinçten imal edilmiş yüksek kenarlı geniş bir tepsidir (Ek 1). Tepsinin geniş kenarını çevreleyen bordürde okunan gayet iri, ihtişamlı bir kûfî yazı ile yazılmış kitabesi bulunur (Ek 2). Resimden okunabildiği kadarıyla kitabenin Arapçası ve manası şöyledir:

نواحتم خلقان فسره باليمني والبركات والسُرور والسلامات والسعادات والنصرة

Sen [Allah'ın] bir mahlûkunu yüceltirsен o da talihle, bereketle, mutlulukla, selametle, saadetle ve zaferle [sana] hükmeder.

Tepsiyi çevreleyen kûfî kitabedeki harflerin kıvrımları hayvan ve insan başlı figürler ile süslenmiştir. Tepsinin Gazneli devrine tarihlendirilmesini sağlayan husus kitabedeki kûfî harflerin karakteridir. Bu yazım stili ve istifi 11 ve 12. yüzyıl özelliğini kuvvetle verir. İnsan ve hayvan başları ile nihayetlenen harflerle bu çeşit yazılar, bilhassa maden işlerinde 12. yy. da Orta Asya ve Horasan'da gelişmiş oradan İran'a geçmiş olmalıdır (Aslanapa, 1989, s. 334-335). Kakma tekniğinin Horasanda birdenbire büyük bir aşama kaydettiği 12. yüzyılın ortalarında yazı sanatında bir gelişme daha meydana gelmiştir. Özellikle Herat pirinç dövme ve kakma endüstrisinin merkezi haline geldi (Allan, 1982, s. 17). İslâm sanatında yalnızca madeni eserlerin üzerlerinde görülen, harflerin insan ve hayvan şekline büründüğü yepyeni bir yazı tipi meydana gelmiştir. Bu yazı tipi ilk olarak 1163 yılında Herat'ta yapılan Bobrinski bakracının üzerinde görülmektedir (Aslanapa, 1989, s. 334-335; Kana'an, 2009, s. 175-201).

Bazı araştırmacıların "figürlü yazı" bazılarının da "insanlaştırılmış yazı" olarak tanımladığı bu yazı stilini; 20. yüzyılın önde gelen İslam sanatı ve arkeolojisi araştırmacılarından Rice üç tipe ayırmış ve her tipi ayrı ayrı adlandırmıştır. Rice'a göre figürlü yazı tipinde dikey harfler, muhtelif işler görmektedir. Örneğin dikey harfler karşılıklı konuşan, el ve kol hareketleri yapan insan figürlerinden oluşur. Dikey harflerin ellerinde kılıç, mızrak, kalkan, ok, yay kadeh, ibrik ve müzik aletleri tutan insan figürleri bulunmaktadır. Rice, bu yazı tipine "canlı yazı" demektedir. Daha sonra bu harfler alt kısımlarda kuş, ejder ve tavşan gibi hayvanlarla birbirlerine eklenir. Rice sınıflandırmasına göre, ikinci tip figürlü yazıda ise dikey harflerin sadece uç kısımlarında insan başı görülür (Rice, 1966, s. 22; Ettinghausen, 1943, s. 198; Kratchkovskaya, 1967, s. 1174; Erginsoy, 1978, s. 135-141). "Canlı yazı" olarak tanımlanan bu ilk yazı tipinin güzel bir örneği de Gazneliler dönemine ait bu pirinç tepsidir. Bu nadide pirinç tepsi, Gazneli maden sanatının ulaştığı kalite ve inceliği yansıtır. Gaznelilerin önemli komutan ve valilerinden Arslan Cazib'in Sengbest'deki türbesinde aynı karakterde kûfî kitabe yazım stiline renkli kalem işi olarak rastlıyoruz (Mousatabar & Kahi, 2015, s. 11-24; EK 4). Bu türbede canlı yazı stili yoktur, kitabe sadece tepsinin kufi yazım stili ile benzerlik göstermektedir.

Gazneli kaynaklarında özellikle Utbî ve Beyhakî gibi tarihçilerin eserlerinde saraydaki meclislerin, önemli olayların ve hükümdarın yetkilerini icra ettiği taht sahnelerinin detaylı olarak işlendiği bilinmektedir. Bu taht sahneleri, hükümdarın hem askerî hem de siyasî gücünü sergileyen ve devlet otoritesinin vurgulandığı sahnelerdir. Bu betimlemeler genellikle hükümdarın etrafında toplanmış devlet adamları, vezirler ve askeri komutanlar gibi önemli figürlerle birlikte sunulur. Ayrıca, bu sahneler Gazneli hükümdarının sarayında gerçekleşen önemli olayları, meclis toplantılarını ve devlet kararlarının alındığı kritik anları anlatan sembolik sahnelerdir. Tepsidedeki tasvirlerden yola çıkarak aktarılmak istenen ana temanın büyük olasılıkla bir meclis törenini yansıttığı söylenebilir. Meclis türü hakkında kesin bir yorumda bulunmak hata olacaktır. Sultanın elindeki kadehten ve etrafındaki müzisyenlerden bir işret meclisi olduğunu düşünebiliriz. Fakat Gazneli sultanlarının huzurunda normal zamanlarda ve diğer resmi meclis kabullerinden sonra da müzisyenler bulunuyordu. Kabul meclisi şeklinde başlayan tören daha sonra işret meclisine dönüşebilmektedir.

Tepsinin tam ortasında sultan figürü bağdaş kurmuş bir şekilde taht üzerinde oturmakta ve sağ elinde bir kadeh tutmaktadır. Bu geleneksel Türk hükümdar oturuşudur. Sultanın elindeki kadeh cihan hakimiyetini ve ölümsüzlüğü simgeler. Muhtemelen tasvir edilen sultan figürü Gazneli sultanlarından birisidir (Beyhakî, 1383, s. 627, 468).¹ Başında sol tarafa doğru eğilmiş külâhı vardır. Saçları uzun göğsüne kadar inmekte ve kâkülleri görünmektedir. Gazneli sultanlarının saçlarının uzun kâküllerinin olduğu

¹ Gazneli sultanlarının sık sık bezem meclisleri düzenlediği ve kadehlerle şarap içtiği zikredilmektedir. Hatta Beyhakî, Sultan Mesud'un bir keresinde yirmi yedi kadeh şarap içtiğini zikreder. (Beyhakî, 1383, s. 627).

bilinmektedir (Fahr-i Müdebber, 1346, s. 45).² Türk-İslam devletlerinde taht hükümdarlık alametleri arasında yer alır. Tahtlar genellikle altından yapılı ve sultan figürü ile bütünleştirilmiştir (Palabıyık, 2002, s. 168-170; Merçil, 2002, s. 73). Tepsi üzerindeki figürler belli bir hiyerarşik düzene göre yerleştirilmiştir. Bu düzende ana temayı tahta oturan sultan teşkil etmektedir. Sultanın sağ ve sol tarafında üst düzey devlet erkânı bulunmaktadır. Devlet erkânının külâh, elbise ve kaftan detaylarında süsleme verilerek hiyerarşik düzen bir kez daha vurgulanmıştır. Devlet erkânının her biri, statülerine uygun olarak farklı külâhlar giymektedir. Benzer başlıklar taşıyan kişiler ise bir arada ve gruplar halinde düzenlenmiştir. Beş farklı külâh çeşidi görülmektedir. Sağında ve solunda bulunanlar muhtemelen hâce, hâcib, serheng, sipehsâlâr ve diğer üst düzey devlet erkânıdır. Bu kişilerin giydikleri kaftanlar, çeşitli motiflerle süslenmiş olup sağ tarafı sol tarafın üzerine kapanmakta ve boyları ayakların biraz üzerine kadar uzanmaktadır. Kaftanların kollarının pazu kısmında ise asalet ve soyluluğu simgeleyen aynı zamanda makam ve mevkiyi ifade eden tırâzlar bulunmaktadır. (Bozkurt, 2012, s. 112-114; Palabıyık, 2002, s. 139-148; Durdu, 2022, s. 197). Gulâmların başında, kaynaklarda sıkça bahsedilen iki kanatlı külâhlar açık bir şekilde görülmektedir. Bellerindeki kemerlere kılıçlar kınlarıyla birlikte asılmış durumdadır. Ayrıca kemerlerden çeşitli sarkıtlar sarmaktadır. Bu sarkıtlar büyük olasılıkla rütbe ve makam göstergesi olarak kullanılmış ya da teçhizat asmak için işlevsel bir aparat görevi görmüştür. Bu detaylar, gulâmların hem askeri hem de törensel önemine işaret etmektedir.

Hükümdarın solundaki gulâmlardan biri elinde bir meşale sağındaki gulâmlardan biri ise asa veya çevgan sopası tutmaktadır. Hükümdarında yüzünün dönük olduğu bu görevli muhtemelen serheng olmalıdır. Her türlü meclis sırasında, askerî geçitlerde, bayram günlerinde, hükümdarın çıkışlarında, bellerinde gümüş kemerler ve ellerinde altın veya gümüş asalar bulunan bu serhenglerin varlığı zorunluydu (Köprülü, 1979, s. 363; Palabıyık, 2002, s. 215).

Figürlerde görülen yuvarlak yüzler ve badem gözler ile o devrin Türk yüz tipi yansıtılmıştır. Gazne'de yapılan kazılarda bulunan duvar kabartmaları üzerindeki insan figürlerinin tipi, giyim kuşamı tepsi üzerindeki görselle büyük oranda benzerlik göstermektedir (Bombacı, 1959, s. 5-9: Ek: 5,6,7,8). Hükümdarın tahtının alt kısmında iki aslan yerde yatar vaziyette görülmektedir. Boyunlarında halkalar takılıdır. Aslanların kuyrukları arka ayakları arasından geçip yukarı doğru kıvrılarak sonlanır. Aslan güç timsali olması dolayısıyla koruyucu vasfı vardır. Aslanlar, taht ve kapı bekçisi olarak gösterilir (Ögel, 1962, s. 530).³ Sultan Mahmud ve sonraki bazı sultanların bayraklarında da aslan motifinin yer aldığı kaynaklarda zikredilmiştir (Palabıyık, 2002, s. 159). Aynı zamanda vahşiliği ile bilinen aslanın bile bir cihan hükümdarının önünde çaresiz olduğu izlenimi vermeye çalışılmıştır. Gazneli sultanlarının aslan avına çıktıkları ve onları avladıkları defalarca zikredilmiştir (Beyhakî, 1383, s. 143, 247, 343, 469). Tahtın sağ tarafına yan yana yerleştirilmiş çeşitli müzik aletleri çalan müzisyenler yer almaktadır. Müzisyenlerin ud, igil, arp ve kaval gibi müzik aletlerini kullandıkları görülmektedir. Müzisyenler çaldıkları müzik aletlerine göre şekillendirilmiştir. Gazneli sarayında mutrip, kavvâl, muganni olarak adlandırılan müzisyen ve şarkıcılar bulunmuştur (Beyhakî, 1383, s. 45, 78, 95, 98, 639). Tepsinin farklı yerlerine meyve ve yemiş tabakları da tasvir edilmiştir.

Tepsinin ortasında yer alan hükümdarın oturduğu tahtın üst tarafına birbirine bakan sağlı sollu iki kuş yerleştirilmiştir. Kuşların karşılıklı birbirine bakar şekilde aynı hizada yerleştirilişi tepsinin simetrisini göstermektedir. Kuşlarının ağızlarına ipele tutturulmuş bir levha üzerinde zarif bir kûfi yazı ile Amel-i İbrahim-i Nakkaş adında bir ustanın ismi yazılıdır. Kitabede ismi belirtilen İbrahim isimli nakkaş ustası muhakkak ki o dönemin en meşhur maden işleri yapan ustalarından biriydi. Ancak, İbrahim-i Nakkaş hakkında elimizde daha fazla bilgi bulunmamaktadır ve diğer işlerine dair de kayıtlar yoktur. Bu yüzden sanatçının ünü, yalnızca bu eserdeki imzası aracılığıyla günümüze kadar ulaşmıştır. O dönemin sanatsal anlayışı içinde yer alan bu tür zarif işçilik, ustanın becerilerini ortaya koysa da diğer eserlerinin yokluğu İbrahim-i Nakkaş'ın tam anlamıyla tanınmasına engel olmuştur. Tepsinin geniş kenarlarında savaş sahneleri tasvir edilmiştir. Tepsi üzerindeki savaş sahnelerinde, fil sürücüsünün elinde "kecek" adı verilen bir alet görülmektedir. Kecek, filbânların fili kontrol etmek için kullandıkları, karga burnuna benzeyen bir araçtır. Ağaçtan yapılmış bir sapa sahip olan bu aletin, biri sivri diğeri eğri olan keskin demir kancaları bulunmaktadır. Kecek, fili sağa, sola, ileri veya geri yönlendirmek için kullanılan önemli bir kontrol aracı olarak dikkat çekmektedir. (Tebriżî, 1287, s. 339; Durdu, 2022, s. 232-233). Bir ucu yine mızrak gibi diğeri ucu ise aşağı doğru eğridir. At, fil gibi hayvanlar, kılıç, mızrak ve kecek (kejek) gibi silâh figürleri bize askerî teşkilât hakkında bilgiler vermektedir. Hükümdar tasvirinde hükümdarın kemerine takılı olan küçük bir teber (balta) açık bir şekilde görülmektedir. Farsçada "Teber/taber" veya "nâçeh/necek, Arapçada "fe's" denilen savaş baltası, Orta Çağ Türk-İslâm ordularının kullandığı yakın dövüş teçhizatlarından bir tanesidir. Muhtelif türleri bulunan savaş baltasının, küçük olanlara nâçeh veya teberzîn büyük olanlarına ise Teber adı verilmektedir (Göksu, 2008, s. 232; Palabıyık, 2019, s. 213-214; Salihpur, 1370, s. 279; Durdu, 2022, s. 228-229).

Tepsi üzerinde tasvir edilen taht sahnesi, saray hayatı ile ilgili figürler Gazneli devri kaynaklarında şu şekilde zikredilmektedir.

² Fahr-i Müdebber "Behram Şah'ın duyduğu kıskançlık ve öfkeden dolayı kâkülü o denli kabardı ki külâhı başından düştü." ifadesinden sonra Gazneli sultanlarının böyle bir özelliği vardı; öfkelenince kâkülleri kabarırdı" şeklinde genel bir ifade kullanmaktadır. (Fahr-i Müdebber, 1346, s. 45).

³ Orta Asya Türkleri'nin önemli simgelerinden biri olan Aslan figürü, Anadolu Selçuklu Devletinin din ve sivil mimari dekorasyonunda hayat ağacının koruyucusu olarak tasvir edilmiştir. Erzurum Yakutiye Medresesindeki hayat ağacı bunun en güzel örneklerindedir. (Öney, 1968, s. 32).

Gazneli devrinin en önemli kaynağı olan Beyhakî: “Emir Mesud bir altın taht ve döşeme yapılmasını ve bir meclis odasının hazırlanmasını emretmiş idi. Üç yıldan beri bunların hazırlanması için çalışıyorlardı. Bunlar yakın zamanda yapıлып bitti. Emir’e bunu haber verdiler. Emir bu tahtın yeni sarayın büyük salonuna konulmasını emrettiğinden tahtı oraya koydular, köşkü süslediler. Taht tamamıyla kırmızı altından yapılmış idi. Altın kaplama bir zincir tavandan aşağı sarkıtılmış ve bu taç bu zincire bağlanmıştı. Tunçtan dört insan sureti yapılmış ve bunlar tahta bağlantılı sütunlar üzerine konulmuştu. Bu suretler ellerini uzatmışlar, tacı tutuyorlardı. Taç hiç başa zahmet vermiyordu çünkü taç, bu sütunlara ve tavandan sarkan zincire bağlıydı ve sultanın külâhının üstünde duruyordu. Emîr, Bağ-ı Mahmudî’den bu yeni köşke gelip Şaban ayının yirmi birinde, salı günü altın tahtın üzerine oturdu. Salondaki sedirlerin dört bir etrafına gulâmân-ı hass⁴ Sakletun, Bağdad ve İsfehan kumaşlarından elbiseler giymiş oldukları halde dizilmişlerdi. Bunların başlarında iki dallı külâhlar, bellerinde altın kemerler ve küpeler ve ellerinde altın asalar vardı. Tahtın sağ ve sol tarafında başlarında dört kanatlı külâhlar, bellerinde cevherlerle süslenmiş kemerler, omuzlarında hamail şeklinde murassa kılıçlar olduğu halde on tane gulâm vardı. Sarayın ortasında iki sıra köleler dizilmiş idiler; bunlardan bir sıra duvara yakın durmuş idi. Bunların başlarında dört kanatlı külâh, ellerinde ok, kılıç, ok torbaları ve nimleng denilen yay kılıfları vardı. Bir sıra gulâm da başlarında iki dallı külâh, gümüş kemerler, küpeler ve ellerinde gümüş âsa olduğu halde dizilmişlerdi. Bu iki sıra gulâmlar Şuster kumaşından esvap giymişlerdi. Bunlarla beraber takımları, cevherlerle murassa on tane at ve yirmi tane takımları yalnız altın ve elli tane altın kalkanlı Deylemli gulâmlar vardı. Bunlardan on tanesinin kalkanı cevherlerle süslü idi. Mertebedarlar orada saf bağlamışlardı. Bu tertibattan sonra huzur için izin verildi; devlet erkânı memleketin büyük adamları ve haşem gelip o büyük salona oturdular. Emir kuşluk zamanına kadar tahtın üstünde oturdu. Sonra nedimler geldiler saçılar saçtılar. Bundan sonra Emir kalkıp atına binip Bağ tarafına gitti, esvabını değiştirip sonra yine gelerek Bahar köşkünde sofraya oturdu. Büyük adamları ve devlet erkânını da bu sofraya oturttular. Bu Bahar köşkünün dışarısında bu tarafta ve o tarafta da ayrıca sofralar kurulmuştu; serhenglere, hayltaşlara ve ordu mensuplarına bu sofrayı tahsis etmişlerdi. Nihayet yemek yemeye başladılar bir taraftan mutripler çaldılar, bir taraftan yemek yediler şarap içtiler. Şarap dere suyu gibi bol idi, öyle ki herkes sarhoş olarak sofradan kalkıp dergâha gitti” (Beyhakî, 1383, s. 509; Beyhakî, 2019, s. 506-507).⁵

Beyhakî’nin zikrettiği tahtın ve yeni sarayın yapılışının kutlaması için düzenlenen meclis, tepsi ile büyük oranda benzerlik göstermektedir. Tepsi üzerinde görülen iki kuşun tuttuğu Nakkaş isminin yazılı olduğu levha tam da sultanın külâhının üzerine tutturulmuştur. Usta burada sanki Beyhakî’nin zikrettiği taht ve taç tasvirine uygun bir betimleme yapmıştır. Tepsi üzerindeki gulâmların başlarında iki kanatlı külâh, bellerine kemer, kemere asılı kılıçları ile donatıldıkları, sarayın ileri gelenleri, salarlar, valiler ve hâcibler kendilerine has giyim şekilleri ve külâhları ile sarayın içindeki yerlerini aldıkları görülmektedir. Gazneli askerî teşkilâtına ait kılıç, mızrak, balta ve kecek gibi silahların figürleri resmedilmiştir.

Diğer bir Gazneli tarihçisi Utbî, huzur merasimindeki saray erkanını şu şekilde zikretmiştir. “Sultan Mahmud’un, İlig Han ve Doğan Han’dan gelen elçileri karşıladığı kabul meclisinde askerlerin ahvali şu şekilde idi: Sultan, süvarilerini nizama soktu. Fillerin giydirilip meclisinde hazır olmasını emretti. Memalik ve Türk gulâmlar tam teçhizatlı şekilde iki saf halinde etrafına dizildiler. O sırada meclis şu şekilde tezahür etti. Sultanın iki tarafında en seçkinlerinden renkli kıyafetlerle iki bin Türk gulâm saf tutmuştu. Bunlar siyah, beyaz, kırmızı, yeşil, hâkî ve sarı ipekten kaftanlar giymişlerdi (Utbî, 34 Fe 1409, 133b-134a). Yine Memalik-i hassdan beş yüz gulâm meclise yakın yerde duruyordu. Bunlar Rumi kaftanlar giymiş, mücevherlerle süslenmiş altın kemerler takmışlar ve altın kılıflar içindeki Hint kılıçlarını omuzlarına almışlardı. Meclisin karşısına kırk fil sıralanmıştı. Üzerleri süslü örtülerle ve nefis silâhlarla donatılmış, üzenği kayışları altın ve mücevherlerle süslenmiş, üzerlerine gümüş ve yakutlar oturtulmuş idi. Her iki safın arkasında da Rum ipeği örtülerle teçhiz edilmiş dağ gibi heybetli, şeytan suratlı yedi yüz fil dizilmişti. Tüm ordu Davudî zırhını giymiş ve Frengi miğferini takmıştı. Piyadeler, kalkanlarını öne doğru tutmuş, kılıçlarını çekmişler ve mızraklarını doğrultmuşlardı. Sultanın meclisinin önünde ay ve güneş gibi dizilmiş hâcibler bulunuyordu. Elleri kılıçlarının kabzasında bir işaret bekler vaziyette idiler” (Utbî, 1334, s. 203-204).⁶

⁴ Gulâm sistemi ve eğitimi hakkında detaylı bilgi için bk. (Göksu, 2007, s. 65-84).

⁵ Beyhakî, buna benzer bir elçi karşılama törenini zikretmektedir. Gazneliler dönemindeki ihtişamlı bir töreni ya da resmi bir karşılamayı yansıtan bu tasvir, saray düzeninin ve askerî hiyerarşinin detaylı bir şekilde gözler önüne serildiği bir sahneyi anlatmaktadır. “Dört bin saray gulâmı, sarayın her iki tarafında saf tutarak düzenli bir biçimde sıralanmıştır. Bu gulâmlardan iki bininin başında iki kanatlı külâh bulunmakta, bellerindeki kemerlere on adet mandal, kanca ve kayış gibi teçhizat sarkıtılmıştır. Her biri elinde gümüş bir gürz tutmaktadır. Diğer iki bin gulâm ise dört kanatlı külâh giymiş, bellerinde kemer, kını altından Hind kılıcı, okluk ve yaylık taşımış; ayrıca ellerinde yay ve üç ok bulundurmışlardır. Kıyafetlerinde Şuster kumaşı tercih edilmiştir. Üç yüz hâs gulâm, iki kanatlı külâhları ve altın gürzleriyle Emîr’in yanında sofada yer almıştır. Bunlardan bazıları cevherlerle süslenmiş kemerler takmıştır. Sarayın kapısında elli altmış gulâm nöbet tutarken, içerde Deylemiler, valiler, hâcibler ve diğer saray erkânı, iki kanatlı külâhları ve altın kemerleriyle yerlerini almıştır. Teşrifatçılar ve hâcibler, başlarındaki külâhlarla saray dışında bulunmuşlardır. Törenin bir başka dikkat çekici unsuru da fil birlikleridir. Askerlerin her biri, farklı türde kumaşlardan yapılmış kıyafetler giymiş, ellerindeki bayraklarla düzeni ve ihtişamı tamamlamışlardır. Bu betimleme, Gazneli sarayının disiplinini, görkemini ve hiyerarşik yapısını çarpıcı bir şekilde ortaya koymaktadır. (Beyhakî, 1383, s. 292)

⁶ Sultanın tahtının bulunduğu alanda, ferman gereği memalik-i hass’a mensup iki bin gulâm hazır bulunmaktaydı. Bu askerler, rengarenk kaftanları (kabha-yı

Görsel açıdan buna benzer bir eser de Selçuklu sultanı II. Tuğrul'a ait saray duvarı kabartmasıdır. Sultan bağdaş kurmuş bir şekilde taht üzerinde oturmaktadır ve sağ elinde bir kadeh tutmaktadır. Sağında ve solunda saray erkanı bulunmaktadır. Tahtın altında aslan yerine yine güç ve kuvvetin sembolü olan filler yer almaktadır (Ek 2; Milstein & Oman, 2015, s. 128-145).

Sonuç

Sonuç olarak yazılı kaynakların yetersiz kaldığı veya eksik olduğu yerlerde arkeolojik buluntular bizlere doğru bilgiler aktarmaktadır. Buluntuların sunmuş olduğu bilgileri yazılı kaynaklardaki bilgilerle karşılaştırıp daha sağlam ve doğru sonuçlar elde edebilmekteyiz. Burada incelediğimiz Gaznelilere ait pirinç tepsisi üzerinde bir taht sahnesi net şekilde görülmektedir. Yazılı kaynakların bize verdiği bilgilere göre Gazneliler muhtelif sebepler dolayısıyla huzur meclisi, kabul meclisi, içki ve müziğin yer aldığı bezm/eglençe meclisi gibi meclisler kurmuşlardır. Bu tepsisi sayesinde Gazneli saray hayatı hakkında zihinlerimizde bir tezahür oluşmaktadır. Beyhakî ve Utbî gibi Gazneli devri tarihçilerinin kayıtlarını görsel açıdan destekleyen bir buluntudur. Gazneliler'in huzur meclisi, kabul törenleri, eğlençe meclisleri gibi saray içi etkinlikleri Beyhakî ve Utbî gibi dönem tarihçileri tarafından aktarılmıştır. Ancak bu yazılı kaynaklar, yalnızca metin bazında kalırken pirinç tepsisi üzerindeki tasvirler bu anlatımları görsel olarak zenginleştirmekte ve desteklemektedir. Tepsidaki sultan figürü merkezde taht üzerinde diğer insan figürleri hiyerarşik önemlerine uygun sırada betimlenmiştir. Tepsisi üzerindeki tüm motifler Gazneli devletinin saray teşkilâtı, askerî, sosyal ve kültürel hayatına dair önemli bilgiler sunmaktadır. Aynı zamanda saray teşkilâtının yapısı ve saray mensuplarının birbirleriyle olan ilişkileri hakkında da önemli ipuçları vermektedir. Gazneli Devleti saray teşkilâtının hâcib, silahdar, nedim, saray gulâmları, şaraptar, ferraş vb. gibi önemli görevliler ve bu görevlilerinin giyim kuşamı, kılıç, mızrak ve teber gibi askerî teçhizatları ve kullandıkları müzik aletlerinin yapısı hakkında görsel zenginlik sunmaktadır. Bu tür sahneler, yalnızca Gazneli devletinin gücünü ve ihtişamını değil, aynı zamanda saray yaşamındaki eğlenceler ve kültürel etkinlikler hakkında da bize bilgi sunmaktadır. Bu törenler hem Gazneli devletinin güç ve ihtişamını gösterirken hem de saray, eğlençe ve kültürel hayatı hakkında bilgiler vermektedir. Bu arkeolojik eser, Leşker-i Bâzâr sarayında görülen tasvirlerinden daha ayrıntılı görseller sunmaktadır. Bununla birlikte, tepsinin sunduğu görsel zenginlik, özellikle Leşker-i Bâzâr sarayında bulunan diğer tasvirlerden daha ayrıntılı ve özenli bir anlatım sunmaktadır. Bu buluntu, Gazneli sarayının gündelik yaşamına dair detayları derinlemesine incelememizi ve o dönemin sosyal dinamikleri hakkında daha kapsamlı bir bilgi edinmemizi sağlar. Sonuç olarak bu tür arkeolojik eserler, yazılı kaynaklardaki eksiklikleri tamamlayan ve tarihsel gerçekliği daha geniş bir perspektifle kavramamızı sağlayan çok önemli bilgi kaynaklarıdır.

Etik Komite Onayı: Etik kurul onay belgesi gerektirmemektedir.

Hakem Değerlendirmesi: Dış bağımsız.

Çıkar Çatışması: Yazar, çıkar çatışması olmadığını beyan etmiştir.

Finansal Destek: Yazar, bu çalışma için finansal destek almadığını beyan etmiştir.

Ethics Committee Approval: Ethics committee approval is not required.

Peer-review: Externally peer-reviewed.

Conflict of Interest: The author has no conflicts of interest to declare.

Financial Disclosure: The author declared that this study has received no financial support.

mülevven) ve altın kemerleri (mantakha-yı zer) ile dikkat çekiyor, meclisin hemen yanında karşılıklı saf tutmuş bir şekilde yer alıyorlardı. Türk kabilelerinden oluşan diğer iki bin kişilik bir grup ise mücevherlerle süslenmiş Rumi kaftanları, kınlarındaki Hindi kılıçları ve omuzlarına aldıkları zırhlarıyla görkemli bir şekilde beklemekteydi. Bu birliklerin yanında, sultanın meclisinin karşısında yer alan kırk güçlü fil, Rumi ipeklerinden yapılmış gaşiyyeler ve sırmalı koşum takımlarıyla bağlı şekilde dizilmişti. Bunların arkasında ise sütün gibi sıralanmış yedi yüz fil, şekilli gaşiyyeler, özenle işlenmiş silahlar ve çeşitli süslemelerle donatılmış bir şekilde her iki tarafın ardında duruyordu. Ordunun büyük kısmı Davudi zırhlar giymiş, başlarına Frengi miğferler takmıştı. Piyadeler kalkanlarını öne doğru uzatmış, kılıçlarını çekmiş ve mızraklarını saldırıya hazır bir şekilde doğrultmuş vaziyetteydi. Sultanın hemen önünde ise bir grup hâcib, ay ve güneş gibi düzenli bir şekilde dizilmiş, elleri kılıçlarının kabzasında, gözleri ve kulakları her an bir taarruz işareti almak üzere tetikte bekliyordu. *Bk. Mîrhând, 1385, s. 2921-2922; Mîrhând, 2017, s. 82-83).*

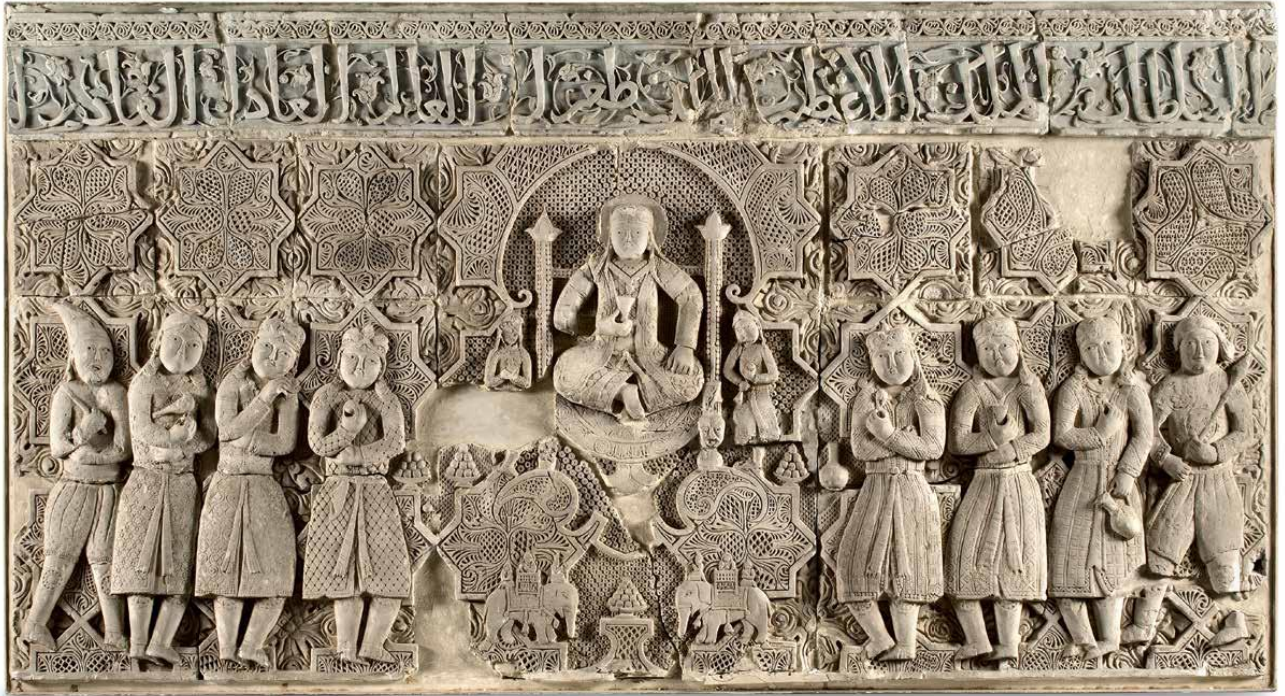
Kaynaklar

- Allan, J. W. (1982). *Nishapur: Metalwork of the Early Islamic Period*. The Metropolitan Museum of Art.
- Aslanapa, O. (1989). *Türk İslam Sanatı*. Remzi Kitabevi.
- Avşar, L., & Avşar, M. (2015). Seramik sanatı eğitiminde Selçuklu seramiğinin yeri. *Kalemîşi Dergisi*, 3(5), 97-110.
- Beyhakî. (1383). *Târîh-i Beyhakî* (Nşr. Ali Ekber Feyyaz, be ihtimâmi Muhammed Cafer Yahâkkî). İntişârat-ı Dânişgâh-ı Firdevsi.
- Beyhakî. (2019). *Târîh-i Beyhakî* (Terc. N. Lügal). Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- Bombaci, A. (1959). Summary report on the Italian Archaeological Mission in Afghanistan: Introduction to the excavations at Ghazni. *East and West*, 10(1/2), 3-22.
- Bozkurt, N. (2012). Tırâz. *Diyanet İslam Ansiklopedisi*, 41, 112-114.
- Canby, S., (2016). *Court and Cosmos: The Great Age of the Seljuqs*. The Metropolitan Museum of Art.
- Cezar, M. (1977). *Anadolu Öncesi Türklerde Şehir ve Mimarlık*. İş Bankası Kültür Yayınları.
- Craddock, P. T. (Ed.). (1998). *Brass in the Medieval Islamic World: 2000 Years of Zinc and Brass*.
- Daniel, S. (1952). Le Palais ghaznévide de Lashkari Bazar. *Syria*, 3-4(29), 251-270.
- Durdu, A. (2022). Gazneli Devleti'nin askerî teşkilâtı. [Doktora tezi, Bolu Abant İzzet Baysal Üniversitesi].
- Emery Lee, S. (1981). The year in review for 1980. *The Bulletin of the Cleveland Museum of Art*, 68(6), 163-219.
- Erginsoy, Ü. (1978). *İslam Maden Sanatının Gelişmesi*. Kültür Bakanlığı Yayınları.
- Ettinghausen, R. (1943). Bobrinsky kettle: Patron and style of an Islamic bronze. *Gazette des Beaux Arts*, 6(24), 193-208.
- Fahr-i Müdebber. (1346). *Âdâbü'l-harb ve's-şecâ'a* (Tashih Ahmed Süheylî Hânsârî). İkbâl Yayınları.
- Göksu, E. (2007). Türkiye Selçuklu Devleti'nde gulâm eğitimi ve gulâmhaneler. *Nüşa*, 24, 65-84.
- Göksu, E. (2008). *Türk Kültüründe Silah*. Ötüken Neşriyat.
- Kana'an, R. (2009). The de jure 'Artist of the Bobrinski Bucket': Production and patronage of metalwork in pre-Mongol Khurasana and Transoxiana. *Islamic Law and Society*, 16, 175-201.
- Köprülü, F. (1979). Çavuş. *İslâm Ansiklopedisi*, 3, 362-369. Millî Eğitim Bakanlığı Yayınları.
- Kratchkovskaya, V. A. (1967). Ornamental Nashkî inscriptions. *A Survey of Persian Art*, 4, 1770-1784.
- Mecmau'l-Ensâb Şebânkârî. (1363). (Thk. Mîr Haşim Muhaddîs). İntişârat-ı Emîr-i Kebir.
- Merçil, E. (1996). Gazneliler. *Diyanet İslam Ansiklopedisi*, 13, 480-484. Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları.
- Merçil, E. (2007). *Selçuklularda Hükümdarlık Alametleri*. Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- Milstein, D. A., & Ornan, T. (Eds.). (2015). *Sacred Space and the Royal Seat: Islamic Imagery of Kingship*. The Hebrew University of Jerusalem.
- Mîrhând. (1385). *Ravzatü's-safâ IV* (Neşr. Ç. Kiyânfer).
- Mîrhând. (2017). *Ravzatü's-safâ Mülûk-i Gazneviyye* (Çev. E. Göksu). Kronik Kitap.
- Mousatabar, N., & Kakhki, A. S. (2015). Viewing plan and decorating the tomb of Arslan Jazeb and Mill Ayaz during Ghaznavi. *Journal of Art and Civilization of the Orient*, 3(9), 11-24.
- Nuhoğlu, G. (1995). Beyhakî Tarihî'ne Göre Gaznelilerde Devlet Teşkilatı ve Kültür [Doktora tezi, İstanbul Üniversitesi].
- Ögel, S. (1962). Selçuk sanatında çift gövdeli aslan figürü. *Bellekten*, 26(103), 529-538.
- Öney, G. (1968). Anadolu Selçuklu sanatında hayat ağacı motifi. *Bellekten*, 32(125), 25-36.
- Öney, G. (1984). Gazneli saray süslemelerinin Anadolu Selçuklu saray süslemelerine akisleri. *Arkeoloji Sanat Tarihi Dergisi*, 3, 123-132.
- Palabıyık, H. (2019). Gaznelilerde Devlet ve Ordu. Özkaya, A. S. (Ed.). *Hunlardan Günümüze Türk Askerî Kültürü: Tarih, Strateji, İstihbarat, Teşkilat, Teknoloji*. Kronik Yayınları.
- Palabıyık, M. H. (2002). *Valilikten İmparatorluğa Gazneliler*. Araştırma Yayınları.
- Piyadeoğlu, C. (2021). Gazneliler Devleti'nde Meclisler. Donuk, A., & Yaşar, A. (Eds.). *Türk Tarihinde Meclis*. Beykent Üniversitesi Yayınları.
- Rice, D. S. (1955). *The Wade Cup*. Paris.
- Salihpur, C. (1370). *Ferheng-i Câmî-i Farisî be Türkî-i İstanbulî I*. Neşri-i Lale.
- Salman, F. (2006). Gaznelilerde giyim kuşam özellikleri. *Güzel Sanatlar Enstitüsü Dergisi*, 16, 111-126.
- Tebriî, H. (1287). *Tercüme-i Burhân-ı Kâtî II* (Terc. Asım Efendi). Matbaa-i Âmire.
- The Cleveland Museum of Art. (1991). *Handbook of the Cleveland Museum of Art*. The Museum.
- Utbî. (1334). *Târîh-i Yemînî* (Farsçaya çev. Curfâdekânî, Tashih ve Tahşiye Ali Kavim). Çâphâne-i Ferdin.
- Utbî. *Târîhü'l-Utbî*. İstanbul Millet Kütüphanesi. Fezullah Efendi Koleksiyonu, 34 Fe 1409.
- Yamanlar, M. M. (1994). *İslam sanatlarında taht sahneleri: Taht sahnelerini oluşturan öğeler üzerine incelemeler* (Tez No: 37034). [Doktora tezi, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü]. YÖK Tez Merkezi.
https://tez.yok.gov.tr/UlusalTezMerkezi/tezDetay.jsp?id=V1dL_cll8mtJumopTIZVhQ

Ek 1. Gazneli Huzur Meclisi, Gulâm Askerleri, Saray Erkânî, Müzisyenler ve Savaş Sahnelerinin Olduğu Tepsi, XII. yüzyıl, Afganistan, Cleveland Museum of Art, İslamic Art.

Ek 2. S. R. Canby, et al., Court And Cosmos The Great Age of the Seljuqs, The Metropolitan Museum of Art. (New York: 2016) 76-77.

Ek 3. Leşker-i Bazar Duvar Resimleri. Daniel Schlumberger, "Le Palais ghaznévide de Lashkari Bazar", Syria 3-4, no.29, (1952): 251-270.

Ek 4. Sengbest, Arslan Câzib Türbesi, Kufî yazı stili www.davidmus.dk/islamisk-samling/ghaznaviderne-og-ghuriderne/item/342. E.T.03.11.2023.

Ek 5. Alessio Bombaci, *Introduction to the Excavations at Ghazni, East and West*, Vol. 10, No. 1/2 (MARCH-JUNE 1959), pp. 3-22.

Ek 6. Alessio Bombaci, *Introduction to the Excavations at Ghazni, East and West*, Vol. 10, No. 1/2 (MARCH-JUNE 1959), pp. 3-22.

Ek 7. Alessio Bombaci, Introduction to the Excavations at Ghazni, East and West, Vol. 10, No. 1/2 (MARCH-JUNE 1959), pp. 3-22.

Ek 8. Alessio Bombaci, Introduction to the Excavations at Ghazni, East and West, Vol. 10, No. 1/2 (MARCH-JUNE 1959), pp. 3-22.

Structured Abstract

The Ghaznavid Empire was a Turkish-Islamic dynasty that ruled in Khorasan, Afghanistan, and Northern India between 963 and 1186. This Turkish dynasty was sometimes called Sebük Teginis and sometimes Yemīnids Sultan Mahmud's nickname. The importance of the Ghaznavid Empire in terms of Turkish-Islamic history cannot be disputed. With their expeditions to India, they were instrumental in the spread of Islam in this geography and laid the foundations of Turkish sovereignty here for many years. Ghaznavids have a centralist administration. The sultan in the capital is the absolute ruler of the state. The sultan lives with his family in the palace in the capital and carries out the administrative affairs of the state. When it comes to palace life, the first thing that comes to mind is the daily life of the sultan. It is difficult to separate the private life of the Sultan from his official life. Activities such as entertainment, hunting, agitating, entertainment, and scholarly assemblies should also be considered as the social life of the sultan. In private assemblies, as in official receptions, the participants certainly fulfilled their respect and loyalty to the sultan in a certain order and protocol. So far, the records of palace life, military organization, and cultural life in the sources of the Ghaznavid State have been evaluated according to the wall paintings in Lashkar-i Bâzâr and the palace of Masud III.

Ghaznavid costumes show great similarities with Gök-Türk, Karakhanid, and Great Seljuk costumes. In this study, the throne scene on a brass tray, which is known to belong to the Ghaznavid period, will be compared with the information in written sources and its compatibility with each other will be evaluated. In this way, both the artistic understanding of the period and information about the palace life, military organization, and cultural life of the Ghaznavid sultans will be revealed. There are various wall reliefs similar to the figures on the tray in the Kabul Museum

Other movable artifacts of the period, such as ceramics and tiles, depict throne scenes. However, this is not similar to the throne scene on the tray. The clothing, military equipment, and social and military life motifs on the throne scene depicted here are almost identical to the expressions mentioned in the written sources of the Ghaznavid State. In no written sources of other contemporary states or states established in later periods, a throne scene is not mentioned in such detail. The throne scene described in the Ghaznavid sources does not overlap with ceramic and other portable artifacts depicting throne scenes of other states. Therefore, this tray is of great importance for the Ghaznavid period.

The subject of this text, a brass tray with an inscription and a known date and craftsman, is preserved in the Cleveland Museum of Art. It was sold by the Pars Gallery of Ancient Art to the Cleveland Museum of Art. The artifact is a large brass tray with high sides, 58 cm in diameter, and weighing 3.48 kg. There is an inscription written in a very large and splendid Kufic script, which is read on the border surrounding the wide edge of the tray. The curves of the letters in the Kufic inscription surrounding the tray are decorated with figures with animal and human heads. The character of the Kufic letters in the inscription is what allows the tray to be dated to the Ghaznavid period. This writing style and stacking strongly characterize the 11th and 12th centuries. This type of writing with letters terminated with human and animal heads must have been developed in Central Asia and Khorasan in the 12th century, especially in metal works, and from there it must have traveled to Iran. In Islamic art, a brand-new type of writing, which is only seen on metal artifacts and in which the letters take the form of human and animal shapes, has emerged. This font is first seen on the Bobrinski cup made in Herat in 1163. This brass tray from the Ghaznavid period is a good example of this first type of writing, which is defined as "living writing". This rare brass tray reflects the quality and refinement reached by Ghaznavid metal art. In the mausoleum of Arslan Jazib, one of the most important commanders and governors of the Ghaznavids, in Sengbest, we find the same style of Kufic inscription in colored pen work. According to the depictions on the tray, the main theme to be conveyed is probably an assembly ceremony. It would be a mistake to make a definite comment about the type of assembly. From the goblet in the sultan's hand and the musicians around him, we can assume that it was a drinking assembly. However, musicians were also present in the presence of the Ghaznavid sultans at normal times and after other official assembly receptions. The ceremony, which started as a reception assembly, could later turn into an entertainment assembly.

In the center of the tray, the figure of the sultan sits cross-legged on a throne and holds a goblet in his right hand. This is the traditional Turkish ruler's sitting posture. The goblet in the sultan's hand symbolizes world domination and immortality. The sultan figure depicted is probably one of the Ghaznavid sultans. The figures on the tray are placed in a certain hierarchical order. In this order, the main theme is the sultan seated on the throne. To the right and left of the sultan are high-ranking state officials. The hierarchical order is once again emphasized by ornamentation on the details of the cone, dress, and caftan of the state officials. Each of the state officials has different cones depending on their status. The round faces and almond eyes of the figures reflect the Turkish facial type of that period. The wide sides of the tray depict battle scenes. The assembly organized to celebrate the construction of the throne and the new palace mentioned by al-Bayhaqī is very similar to the tray. As a result, archaeological finds provide us with accurate information where written sources are insufficient. This archaeological artifact provides more detailed images than the depictions seen in the palace of Lashkar-i Bâzâr.

Hayat Ağacı ve Vakvak Ağacı'nın Bitki-İnsan-Hayvan Metaforu Kapsamında Karşılaştırılması

Comparison of The Tree of Life and The Vaqvak Tree Within the Scope of The Plant-Human-Animal Metaphorplant-Human-Animal Metaphor

Şeyma KURT ^{ID}

(Sorumlu Yazar-Corresponding Author)

Atatürk Üniversitesi, Güzel Sanatlar Fakültesi,
Temel Eğitim Bölümü, Erzurum, Türkiye

Department of Basic Education, Atatürk University,
Faculty of Fine Arts, Erzurum, Türkiye
seymao@atauni.edu.tr

Ahmet BAYIR ^{ID}

Atatürk Üniversitesi, Güzel Sanatlar Fakültesi, Resim
Bölümü, Erzurum, Türkiye

Department of Painting, Atatürk University, Faculty
of Fine Arts, Erzurum, Türkiye

ahmetbayir@atauni.edu.tr

Bu çalışma Erzurum Teknik Üniversitesi'nin düzenlediği 1. Uluslararası Sosyal Bilimler Sempozyumu'nda (9-11.05.2022) sunulan "Hayat Ağacı ile Vakvak Ağacı'nın Bitki-İnsan-Hayvan Metaforu Kapsamında Karşılaştırılması" isimli sözlü bildirinin genişletilmiş hâlidir.

This study is an extended version of the oral presentation titled "Comparison of the Tree of Life and Vaqvak Tree within the Scope of Plant-Human-Animal Metaphor" presented at the 1st International Social Sciences Symposium (9-11.05.2022) organized by Erzurum Technical University.

Geliş Tarihi/Received 03.07.2024

Revizyon/Revision 23.11.2024

Kabul Tarihi/Accepted 31.12.2024

Yayın Tarihi/Publication Date 30.01.2025

Atıf

Kurt, Ş. & Bayır, A. (2025). Hayat Ağacı ve Vakvak Ağacı'nın Bitki-İnsan-Hayvan Metaforu Kapsamında Karşılaştırılması. *Turcology Research*, 82, 134-148.

Cite this article

Kurt, Ş. & Bayır, A. (2025). Comparison of The Tree of Life and The Vaqvak Tree Within the Scope of The Plant-Human-Animal Metaphorplant-Human-Animal Metaphor. *Turcology Research*, 82, 134-148.

The content of this journal is licensed under a Creative Commons Attribution-NonCommercial 4.0 International License.

Öz

Türk toplumunda erken dönemlerden bugüne kadar, tabiat kültlerinde kabul edilen görüşlerden biri, ağacın ya da bazı ağaç türlerine kutsiyet atfedilmesi düşüncesidir. Bu ağaçlardan belki de en önemlisi olan ve Dünya Ağacı olarak ifade edilen Hayat Ağacına olan inanç, tüm dünya kültürlerinde olduğu gibi Türk kültüründe de en yaygın kabul gören kültüldendir. Eski Türk inanç sisteminde, gök, yer ve yer altını birbirine bağlayan ve dikey formda biçimsellik kazanan, Hayat Ağacı, totemik bir kültür formu olarak değerlendirilmiş, aynı zamanda tabiat veya tabiatüstü varlıklarla özdeşleştirilmiştir. Hayat ağacı gibi çeşitli olaylarla ismini duyuran ve ilerleyen dönemlerde bezeme amacından çok ikonografik anlamı ile öne çıkarılan Vakvak Ağacı ise Hint Okyanusu'ndaki Vakvak Adası'nda yetişen ve bulunduğu adaya adını veren efsanevi bir ağaç olarak bilinmektedir. Dallarının uçları veya meyveleri insan, hayvan şeklinde olan, Vakvak şeklinde ses çıkaran bu efsanevi ağaç, bitki-insan metaforunu örneklendiren, önemli bir ikonografik form olarak değerlendirilebilir. Araştırma başlığımız kapsamında, Türklerde kutsal ağaç mefhumunun kültürel gelenekle olan bağlantıları, çeşitli anlamlar içeren Hayat Ağacı ile farklı bir kültürel dokuyu ihtiva eden Vakvak Ağacı'nın kökeni ve kullanıldıkları alanlar tespit edilmeye çalışılmıştır. Konu hakkında kaynak taraması yapılarak bitki-insan, hayvan metaforu ve iki farklı kültürel ağaç sembolizminin karşılaştırılması gayreti içerisinde olunmuştur. Makalede Hayat Ağacı ile Vakvak Ağacı'nın anlamı, nasıl kullanıldığı, varsa benzer veya farklı yönleri üzerinde kuramsal bir bakış açısı geliştirilmiştir.

Anahtar Kelimeler: Hayat Ağacı, Vakvak Ağacı, Metafor, Türk İnanç Sistemi, Mitoloji

Abstract

One of the views accepted in nature cults in Turkish society from the early periods until today is the idea of attributing holiness to trees or certain tree species. The belief in the Tree of Life, perhaps the most important of these as in all world cultures. The Tree of Life, which gained a formal character with the belief of two worlds in the old Turkish belief system, was evaluated as a totemic cultural form and was also identified with nature or supernatural beings. While making its name known with various events such as the tree of life and used in later periods with its iconographic meaning rather than decoration, the Vaqvak Tree is known as a tree that grows on the Vaqvak Island in the Indian Ocean and gives its name to the island where it is located. This legendary tree with the tips of its branches or fruits in the form of humans or animals and making a sound like a quack can be considered as the most important iconography that exemplifies the plant-human metaphor. Within the scope of the study, the connections of the concept of sacred tree with the cultural tradition in Turks, the origin of the Tree of Life, which contains various meanings, and the Foundation Tree, which contains a different cultural texture, and the areas where they are used were investigated. It was tried to compare the plant-human, animal metaphor and the symbolism of two trees by scanning the literature on the subject. In the article, it is aimed to focus on the meaning of the Tree of Life and the Tree of Quarantine, how they are used, and their similar and different aspects, if any.

Keywords: Tree of Life, Vaqvak Tree, Metaphor, Turkish Belief System, Mythology

Giriş

Dünya topluluklarında meydana gelen değişik kültürler ve inançlar vardır. Tabiat, ateş, dağ, su, ağaç ve atalar kültü bu inançlardan olup bunlardan en yaygın olanlardan biri ağaç kültürüdür. Dinler Tarihi alanında önemli çalışmaları olan araştırmacılar, insanoğlunun var oluşundan beri ağaca olan inancın farklı toplumlarda değişik biçimlerde kendini gösterdiğini ifade etmektedirler (Işık, 2004: 94; Gültepe & Berkli, 2024, s. 71). Bunlardan her üç âlemi kaplayan ve üç âlemin de merkezinde bulunan Hayat Ağacı'nın (Ergun, 2017, s. 188), motif olarak da Türk kültür tarihinde çeşitli şekillerde varlığını koruduğu bilinmektedir (Berkli & Gültepe, 2020, s. 449). Hayat Ağacı, sadece gökyüzünde olmayıp, yerin altında da dokuz dallı bir ulu ağaç şeklinde olduğu kabul edilir (Ögel, 2014, s. 125). Ağacın, mitolojik bir sembol olarak birçok mucizeyi gerçekleştirmesi (Ergun, 2017, s. 185) ve insanın bir takım dini düşüncelere sahip olmasında önemli rol oynadığı görülür (Işık, 2004, s. 94). Bu bağlamda ağaç, hayatın ve sonsuzluğun sembolü olarak kabul edilmiştir (Ocak, 1983, s. 84.). Hayatı, gençliği, ölümsüzlüğü, bilgeliği simgeleyen ağaç, temsil ettiği gücün sonucunda kutsallık kazanmış veya kutsal kabul edilmiştir (Eliade, 1991, s. 127). Arkaik devirlerden günümüze kadar, ilk örneklerini petroglif kaya resimlerinde gördüğümüz ve hemen bütün mabetlerde ve mukaddes belde ve dini kitaplarda karşılaşılan ağaç, varlığı ile dikkat çekici olmuştur (Ocak, 1983, s. 129-130). Bu ağaçlardan biri de Hayat Ağacıdır.

Dünya Ağacı olarak da ifade edilen Hayat Ağacı kültü (Çoruhlu, 1998, s. 120; Ateş, 2012, s. 10; Üçer, 2019, s. 1; Sayılır, 2021, s. 187), tüm dünya kültürlerinde olduğu gibi Türk kültüründe de kabul görmüş inanışlardandır. Bu inanca göre, kâinatın omurgası olan Hayat Ağacı tektir. Bütün ağaçların atası olan Hayat Ağacı ilk insanın evidir (Arslan, 2014, s. 64). Mitolojik olarak farklı anlamlar yüklenen Hayat Ağacının hayat verdiği ve üç âlemi de birbirine bağladığı düşünülmektedir (Ergun, 2017, s. 185). Dünyanın var olan düzeni üzerinde, insanların yaşamlarını kontrol etmede, ölen kişilerin ruhlarının göğe veya yer altına doğru yol almasında, toplumla bir bağ kurma konusunda da Hayat Ağacına çeşitli misyonlar yüklenmiştir (Arslan, 2014, s. 64).

Türk İslam sanatlarında yer alan bir diğer ağaç da Vakvak Ağacıdır. Vakvak Ağacı ile ilgili anlatılanların birçok versiyonu vardır. Vakvak Ağacı tasvirleri minyatür, seramik ve maden sanatlarında dahi kendini göstermiştir (Çoruhlu, 2000, s. 119; Yazar, 2007, s. 18). Bu ağacın efsanevi özelliği, dallarında horoz, tilki, tavşan başları ile beraber insan başı tasvirlerinin de olmasıdır (Çoruhlu, 2000, s. 119). Bazen ejder, aslan, ejder postları (Yazar, 2007, s. 15; Sayılır, 2021, s. 194) ve bazen de insan başı şeklinde sanki ağacın meyvesiymiş gibi tasvir edildikleri görülmektedir (And, 2007, s. 313).

Hayat Ağacı ve Vakvak Ağacı ile ilgili kısaca verilen bu bilgilerden sonra, çalışmanın sonraki bölümlerinde Hayat Ağacı ile Vakvak Ağacı ikonografisinin Türk sanatı ve kültüründeki yeri ile bitki-insan-hayvan metaforu kapsamında, benzer veya farklı yönleri açısından karşılaştırılması yapılmaya çalışılacaktır.

Hayat Ağacı ve Vakvak Ağacı İkonografisinin Türk Sanatı ve Kültüründeki Yeri

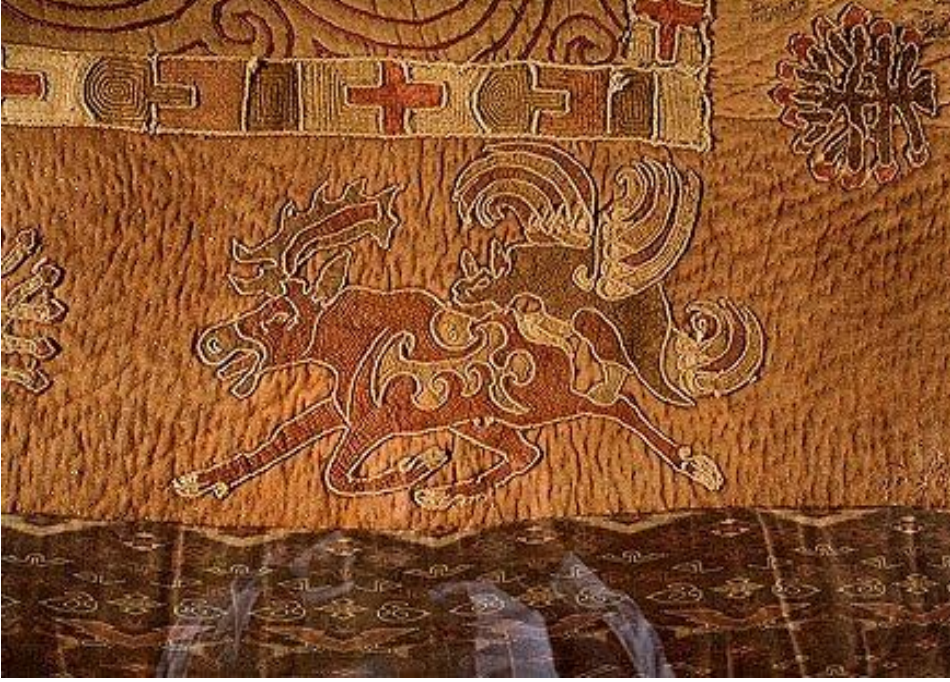
Hayat Ağacı İkonografisinin Türk Sanatı ve Kültüründeki Yeri

İkonografi; imgelerin tanımlanması veya saptanması olarak ifade edilen (Minör, 2013, s. 232) ve dini konulu sanat eserlerinde betimlenen dini bir olay veyahut bireyle ilgili olan, belirli bir kalıpta biçim düzenlerini inceleyen bilimsel bir disiplindir (Sözen & Tanyeli, 2010, s. 144). İkonografik açıdan bakıldığında Türk sanatı ve kültüründe Hayat Ağacı ile Vakvak Ağacı'nın farklı toplumlarda ve bu toplumların inanç ve düşüncelerinde değişik şekillerde tezahür ettiği görülmektedir. Çalışmanın bu bölümünde her iki ağacın da ikonografik anlamları, geçmişten günümüze gelen örneklerle verilme gayreti içerisinde olunacaktır.

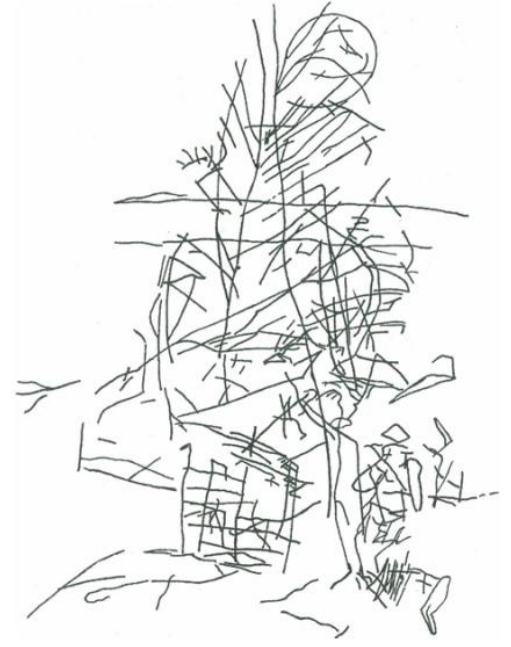
Ağaç, insan hayatında hava, su, toprak kadar önemli bir yere sahiptir. Dünyanın merkezinde yer alan Hayat Ağacı (Öney, 1988, s. 46) ise yer altı, yeryüzü ve gökyüzünü birbirine bağlayan kozmik bir ağaçtır (Ergun, 2017, s. 26). Genel anlamda ağaç; çeşitli faydaları, estetik özellikleri, sonbaharda kuruyup, baharda yeniden canlanmasıyla hayatın farklı dönemlerini temsil ederken Dünya Ağacı olarak da ifade edilen Hayat Ağacı, köklerinin yer altı dünyasına, zirvesinin göğün en yüksek katına yani Tanrı'nın mekânına ulaşması (Ergun, 2017, s. 27-28) ve bu şekilde kozmik âlemi birleştirmesi, gövdesi ve gövdesinin büyük ve geniş olması, yapraklarını dökmemesi ve yaz-kış canlı kalması en temel özelliklerinden sayılmıştır (Ergun, 2017, s. 27-28). Hayat ağacı, dünya toplumlarının güç ve kutsiyet atfettiği, tabiatüstü bir semboldür (Arslan, 2014, s. 69) ve farklı toplumlarda; servi, hurma ve yaprağı, nar, gül ağacı ve çiçeği, nilüfer, kayın ağacı, çam, meşe, sedir, incir, dut ve amber ağacının da Hayat Ağacı olarak tasvir edildiği görülmektedir (Arslan, 2014, s. 69).

İlk Türk Devletlerinin kurulduğu Orta Asya'da iki önemli devlet olan İskit ve Hunlar ve onların dönemine ait kurganlar Avrasya üslup özellikleri bakımından oldukça önemlidir. Hunlara ait olan Pazırık Kurganından çıkan buluntular içerisinde bir tekstil örneğinde kutsal dört yön, "Dört Bulung" Hayat Ağacı motifi ve kartal kanatlı grifon-sığın mücadelesini (Berkli, 2011, s. 41) görülmektedir. Bu mücadele sahnesine işlenen Hayat Ağacı motifi, Türk sanatında kültürel anlam ifade eden ve kültürel tasvir içerisinde görülen en erken Hayat Ağacı tasviri olarak nitelendirilebilir (Berkli, 2011, s. 41) (Görsel 1).

Türk sanatı ve kültüründe Ön Türklerin resim sanatı incelendiğinde sözü edilecek ilk resimler şüphesiz kaya resimleridir (Mercan, 2019, s. 761). Kayalara çizilen resimlerin en önemli özelliği de Türk resim sanatında benzeri bulunmayan ve Orta Asya'da Avrasya üslubu olarak şekillenen bir üslupla, mitoloji ve efsanelerle olan bağıını günümüze kadar aktarmış olmasıdır (Mercan, 2019, s. 761). Çalışmanın konusunu oluşturan Hayat Ağacı ikonografisi, Altay Dağlarında tespit edilen Biçiktu-Boom kaya resimlerinde dünyanın üst-orta-alt sınırlarını belirten soyut bir tasvir olarak görülmektedir (Mercan, 2019, s. 762) (Görsel 2).

Görsel 1. Mücadele Sahnesinde Yer Alan Hayat Ağacı Motifi (Berkli, 2011, s. 40)

Görsel 2. Hayat Ağacı (Martinov, 2013, s. 762)

İlk dönem Türk toplumlarının kaya resimleri incelendiğinde bu resimlerde insanların hayatında çok önemli bir yere sahip olan hayvanların çizildiği (Somuncuoğlu, 2010, s. 24) görülmektedir. Kaya resimlerinde yer alan bu hayvanların boynuzları bazı araştırmacılar tarafından ağaçla ilişkilendirilmiş ve Hayat Ağacı'nın ilkel prototipi olarak yorumlanmıştır. Türk topluluklarında kutsal olan ve insanlara yol gösteren, onlara yardım eden hayvanlardan geyik, eski çağlardan beri kutsal Hayat Ağacı ile beraber (Akgün, 2019, s. 154) koruyucu dişi ruh (Uçar, 2003, s. 136) olarak kabul edilmektedir. Kayalardaki geyik tasvirli resimlerde bilinçli bir şekilde uzun, büyük boynuzlu ve ağaca benzer şekilde (Martinov, 2013, s. 347) çizilmişlerdir (Görsel 3a-3b). Bu resimlerde öne çıkan betimlemeler, hayvan tasviri değil, boynuzlardır (Martinov, 2013, s. 347). Hayat Ağacı ile beraber sıkça kullanılan geyik motifi, özellikle geyiğin boynuzlarının ağaç dallarına benzetilmesi ile tıpkı dallar gibi her yıl yenilenme ve sürekli yaratılışın (Eliade, 2003, s. 169) ve dolayısı ile hayatın devamını sembolleştirmesi ile öne çıkar. Büyüyüp değişen ve yenilene boynuzun ağaç gibi gerçek bir fonksiyonunun olduğu, kökeninde hayat, hareket ve değişim içerdiği ifade edilir (Mercan, 2019, s. 761). Proto Türkler dış dünyada ki nesnelere soyut bir tarzda ifade etmeye çalışmışlar ve ortaya çıkan tasvirleri stilize edip ölümsüzleştirmişlerdir (Mercan, 2019, s. 761) Göktürk Devrinde ölümlerin yüzünü kapatan ince altın mezar maskesinde gözleri akik taşından yapılmış yüzün iki tarafında ve burnunun üstünde dövme taklidi olarak yapılan Hayat Ağacı motifine yer verilmesi, (Diyarbakırlı vd., 1993, s. 62) (Görsel 4) Hayat Ağacı ikonografisinin ilerleyen dönemlerde, Türkler arasında öteki dünya anlayışının canlı bir şekilde yaşatılarak sembolleştirilmesi bakımından önemlidir. Bu sebeple edebi soyun sembolü olan ağacın, Türklerde kutsal olduğu bilinen bir gerçektir. Dünyanın yaratılışını ve döngüsünü, ağacın kökü, gövdesi, dal ve yaprakları simgelemektedir (Mercan, 2019, s. 761).

Görsel 3a. Moğolistan, Geyik Taşı
(Mercan, 2019, s. 761)

b. Moğolistan Bayanhongur Eyaleti Geyik Tasviri,
(Mercan, 2019, s. 761)

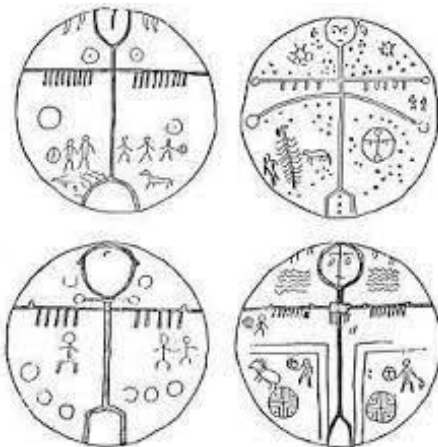

Görsel 4: Hayat Ağacı motifli mezar maskesi Göktürk Dönemi
(Diyarbakirli vd., 1993, s. 62)

Bu kapsamda kayalara işlenen resimlerde de doğum, üreme, eğlenme, avlanma, inanç gibi hayatın her yönünün işlendiği görülmektedir. Tanrıya giden yollar yani Tanrı ile arada bağlantı kurma girişimleri kozmik arayışlar, oldukça ilginç bir tarzda yapılmıştır. Eski Türk inançlarında tek olan ağaçlar ya da çam ve benzeri olanların önemli olduğu görülmektedir. Orta Asya'da ağaç kültürünün yaygın olduğu Altaylar bölgesinde çam ve kayın ağacının kutsal kabul edildiği (İnan, 1986, s. 64) sonradan çınar ve servi ağacının da özel sayıldığı bilinmektedir (Ocak, 1983, s. 132). Yakutlar, Çeremisler, Kırgızlar, Başkırtlar, Kazaklar, Buryatlar yaşlı olan ardıç, servi, kayın, çınar ve çam ağaçlarına adaklar adayıp, kurbanlar kesmekte ve birtakım dualarla onlardan istekte bulunurlar (Ocak, 1983, s. 132).

Türk düşüncesine göre Hayat Ağacı, Tanrı tarafından, yer ile gök yaratıldığı zamanda yaratılmıştır (Ergun, 2017, s. 204). Dalları ve budakları kurşuni ve kahve renklerinde (Ergun, 2017, s. 154), yaprakları altından olup gövdesinden ve tepesinden sarı renkte bir sıvı akmaktadır (Roux, 2000, s. 358; Ergun, 2017, s. 188). Usare adı verilen bu sıvıdan, ilk insanın yaratılışında Gök Tanrı inancına sahip olan Yakutlara göre insanların ilk atası olan Er Sogotoh beslenmiştir (Ergun, 2017, s. 208).

Eski göçebe toplulukların inanışlarına göre evrenin merkezinde bulunan ve üç dünyayı eksen gibi tutan bir ağaç, bir başka deyişle *Axis mundi* vardır (Eliade, 1991, s. 17). Ağaç kültü, şaman dünya görüşünün benimsenmesi ile şaman ağacı şeklinde bir gelişme geçirmiştir. Şamanlar, davullarının hayat ağacının odunundan yapıldığına (Ağaç & Sakarya, 2015, s. 23) ve bu davulun şamanları dünyanın merkezine taşıdığına (Öney, 1968a, s. 35) ve ilahi âlemlerle temasa geçirdiğine inanmışlardır (Eliade, 2014, s. 222; Öney, 1968a, s. 36). Davulun kasağı evren ağacı olarak da ifade edilen Hayat Ağacı'ndan yapılmıştır (Eliade, 2014, s. 222). Şaman davulunu çaldığı esnada bir sihir gibi Hayat ağacının yanına dolayısıyla dünyanın merkezine fırlatılmış olup bu şekilde şamanın göğe çıkışının sağlandığı ifade edilmektedir (Eliade, 2014, s. 222). (Görsel 5a-e).

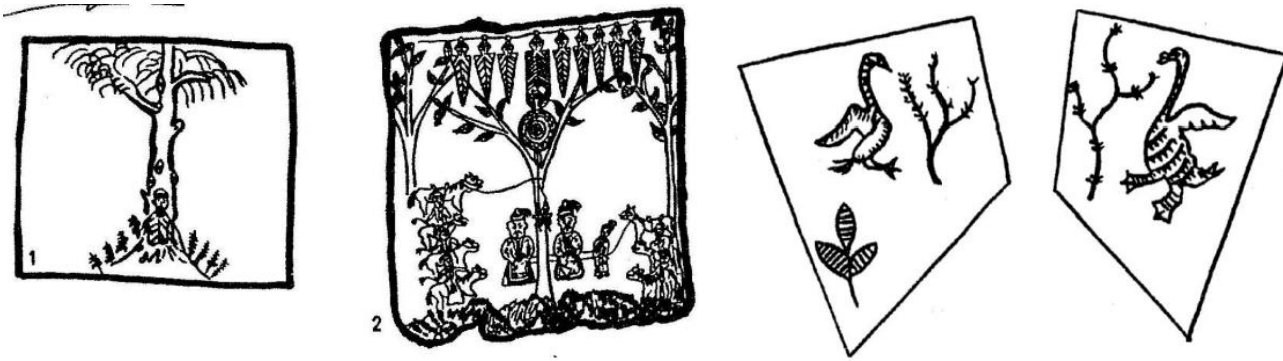

Görsel 5a-b. Şaman davulunda Hayat Ağacı motifi
(Ağaç, Sakarya, 2015, s. 6)

c. Şaman kostümü ve davulunda Hayat Ağacı motifi
(Ağaç, Sakarya, 2015, s. 7)

Görsel 5d. Şamanların Kutsal Ağaç Ana'ları
(Ögel, 2014, s. 110'dan akt. Mengeş, 2012, s. 97)

e. Sibiry Şamanlarının elbiselerinde tasvir edilen kartallar ve hayat ağacı motifleri (Ögel, 2014, s. 105'ten akt. Mengeş, 2012, s. 97)

İslam kültüründe Hayat Ağacı motifi değişik isim ve şekillerle; Tuba ağacı, Sidre ağacı (Öney, 1968, s. 36), bazen de cennetteki yasak ağaç formu şeklindedir (Öztekin, 2008, s. 101). Fakat Kur'anı Kerim 'de bu ağaca herhangi bir isim verilmemiş olup Eski Ahit'te Hayat Ağacı olarak anılmıştır (Öztekin, 2008, s. 101).

Hayat Ağacı tasvirlerine İslam sanatının çok erken dönemlerinde; Kubbe-üs Sahra mozaiklerinde stilize bir hurma ağacı ve kanatlı palmet dalları şeklinde, Hirbet el-Mefcer Sarayı'nın taban mozaiklerinde (Yetkin, 1965, s. 31) Hıristiyan sanatı etkisinde ve elma ağacı şeklinde, Emevi döneminde İspanya'da yapılan Medinetü-z Zehra'da kollu şamdana benzer şekilde, Kuzey Afrika'da Kurtuba Ulu Camii ve Kayrevan Seyd-i Ukba Camii'nde yer verildiği görülmektedir (Öney, 1968a, s. 25)

İslam sanatı ve mimarisinde Hayat Ağacı'nın ilk başta hurma ağacı, sonrasında ise nar ağacı şeklinde tasvir edildiği ifade edilir (Öztekin, 2008, s. 117). Anadolu'da Beylikler ve Selçuklu Döneminin dini ve sivil mimari eserlerinde ki (Öney, 1968a, s. 25) süsleme sanatında sembolik bir anlam taşıyan Hayat Ağacı motifi büyük bir tutku ile kullanılmıştır (Üçer, 2019, s. 21). Motif, Anadolu Selçuklu sanatının erken dönemlerinde çoğunlukla tek başına veya kuşlarla çevrelenmiş olarak görülür (Öney, 1968a, s. 26). Sonraki dönemlerde ise Hayat Ağacı ile beraber çeşitli hayvanlar da vardır (Öney, 1968a, s. 26). Hayat Ağacı motifi dini mimaride daha çok kullanılmıştır (Öney, 1968a, s. 26). Örnek olarak Divriği Ulu Camii'nin kuzeydeki taç kapısında tasvir edilen Hayat Ağacı motifi verilebilir (Çoruhlu, 1998, s. 125; Öney, 1968a, s. 26) (Görsel 6). Bu tasvirde dal şeklinde olan Hayat Ağacı küçük bir vazodan yükselir (Öney, 1968a, s. 26). Erzurum Yakutiye Medresesi ve Çifte Minareli Medresede de Hayat Ağacı motifine rastlanmaktadır (Çoruhlu, 1998, s. 125; Öney, 1968a, s. 32, Üçer, 2019, s. 47). (Görsel 7a-7b). Bu örneklerde Hayat Ağacı palmiyeye benzer bir ağaç olarak tasvir edilmiş ve genellikle bir vazodan çıkar vaziyette verilmiştir (Öney, 1968a, s. 32). Dallarında arasında cennet sembolü olan bir nar meyvesi, tepesinde ise çift başlı kartal bulunmaktadır (Öney, 1968a, s. 26).

Görsel 6. Divriği Ulu Camii Hayat Ağacı Motifi

www.google.com.tr/search?q=divri%C4%9Fi+ulu+cami+hayat+a%C4%9Fac%C4%B1

Görsel 7a. Erzurum Yakutiye Medresesi Hayat Ağacı Motifi

www.google.com.tr/search?q=erzurum+yakutiye+medresesi+hayat+a%C4%9Fac%C4%B1

b. Erzurum Çifte Minareli Medrese Hayat Ağacı Motifi

www.google.com.tr/search?q=erzurum+%C3%A7ifte+minareli+medrese+hayat+a%C4%9Fac%C4%B1

Türk İslam sanatlarında yer alan bir diğer ağaç da Vakvak Ağacıdır. Vakvak kelime anlamı olarak Sultanahmet'teki çınar ağacı hakkında kullanılan bir tabir olmakla beraber, vesikalarda "Vakvak Ağacı" anlamında "Şecere-i Vakvak" olarak geçer (Pakalın 1993, s. 581). Sultanahmet'teki çınar ağacının bu adı alması 1655 isyanında avcı Sultan Mehmet'e zorla öldürttükleri saray ağalarının çınar ağacına baş aşağı asılmasından ileri gelmiştir (Pakalın, 1993, s. 581). Farsça "Korkak Adam" demek olan Vakvak, Hindistan'da bir ağacın ismi olup Çin'de ise bir şehir adıdır (Pakalın, 1993, s. 581). Vakvak kelimesi ayrıca, meyvelerinin insan şeklinde olduğu rivayet edilen efsanevi bir ağaç olarak da geçmektedir (Atila, 2016, s. 17).

Arap ve Asyalı yazarlar ile coğrafyacıların, hakkında bilgi verdikleri Vakvak Adası ise Vakvak Ağacından farklıdır (And, 2007, s. 310). Yeri kimine göre güneyde Hint Denizi'nde kimine göre Afrika'dadır (And, 2007, s. 310). Diğer bir görüş de bu adanın Çin'in doğusunda veya Çin Denizi'nde ya da Sumatra yakınında olduğu yönündedir (And, 2007, s. 310; Yazar, 2007, s. 11; Atila, 2016, s. 19). Araştırmacılar bu adaların sayısının fazla olduğunu belirtip, adanın nüfusu, hayvanları ve bitkileri üzerine de bilgiler vermektedirler (And, 2007, s. 310). Vakvak Adası'nda çeşitli efsanevi yaratıklardan da söz edilmektedir (And, 2007, s. 310). Sözü edilen bu yaratıklar; devasa boyutlu bir balık, büyük boyutlu kaplumbağa, akrep, cinsiyet değiştiren bir tavşan türü ve ateşe girince yanmayan semendal kuşu'dur (And, 2007, s. 310). Vakvak Adası'nın Irak'ın güneyinde Komor Adası yakınında olduğu da verilen bilgiler arasındadır (And, 2007, s. 310).

Vakvak Ağacı birçok edebi ve ilmi eserlerde geçmektedir (Atila, 2016, s. 17). 8. Yüzyıla ait olan eski bir Çin kaynağı Vakvak Ağacından bahseden ilk eserdir (And, 2007, s. 310). Buradaki bilgiler 14. Yüzyıla tarihlendirilen Çin Ansiklopedisi'nde de geçmektedir (And, 2007, s. 310).

İnsan, hayvan ve yaratık başlarının da olduğu efsane Vakvak Ağacı'ndan bahseden edebi eserlerin isimleri şöyledir: *T'ong Tien, El-Cahiz'in Kitabü'l Hayevan'ı, Firdevsi'nin Şahname'si, Kitabü'l-Coğrafya, Kazvinî'nin Kozmografya'sı, Acâ'ibü'l-Mahlûkat, İskendername, Tarih-i Hind-i Garb-î (Hadîs-i Nev), Kalender Paşa'nın Falname'si* (Atila, 2016, s. 24).

Vakvak Ağacı'nın yer aldığı eserlerden olan Falname'de geçen bir minyatürde İskender, Hz. Hızır ile birlikte gösterilmiştir (And, 2007, s. 313). Minyatürdeki ağacın meyveleri çeşitli hayvan başlarından oluşmaktadır (And, 2007, s. 313) (Görsel 8). Diğer bir Vakvak Ağacı'nın geçtiği minyatürün bulunduğu eser Amerika kıtasını tanıtan ve 1583'te III. Murad'a sunulan Tarih-i Hind-i Garbi veya Hadis-i Nev'deki Vakvak Ağacı'dır (And, 2007, s. 313) (Görsel 9).

Görsel 8. İskender, Hz. Hızır ve Vakvak Ağacı, Falname (And, 2007, s. 311).

Görsel 9. Çıplak kızların asılı olduğu Vakvak Ağacı, Tarih-i Hind-i Garbi (And, 2007, s. 312).

Doğaüstü tasvirleri barındıran Vakvak Ağacı Türk gölge tiyatrosunda da geçmektedir. Bazı değişik oyunlarda oyunun

öncesinde veya sonrasında müzik ile beraber sahnede görülen ve seyircide dikkat çekmeyi sağlayan tasvirlerle birlikte Vakvak Ağacı'na yer verilmiştir (Tarlakazan, 2018, s. 921) (Görsel 10). Vakvak Ağacı'nın farklı şekillerde yorumlanarak ele alınmış tasvirleri de bulunmaktadır (Görsel 11a-11b-11c).

Görsel 10. Vakvak Ağacı Tasviri
(Metin Özlen'den akt. Tarlakazan,
s. 923)

Görsel 11a. Vakvak Ağacı
(Özek, 2020, s. 228)

b. Vakvak Ağacı
(And, 2019b, s. 56'dan akt.
Kurt, 2021, s. 44)

c. Vakvak Ağacı (Murat Hutun)
(Özek, s. 228)

Vakvak Ağacı, minyatür, seramik, maden gibi Türk İslam sanatlarında yer almış olup ağaçlarda insan başının gösterilmesi ile birlikte tilki, tavşan, horoz başları da yer alır (Çoruhlu, 2000, s. 119). Ayrıca bazen de aslan, leopar, ejder postlarının yanı sıra insan başı biçiminde yapraklarla da tasvir edildiği de görülür (Çoruhlu, 2000, s. 119).

Bitki-İnsan-Hayvan Metaforu Kapsamında Hayat Ağacı ile Vakvak Ağacı

Çalışmamızın bu bölümünde, Hayat Ağacı ile Vakvak Ağacı hakkında verilen bilgilerden yola çıkarak makalemizin asıl konusunu oluşturan *metafor* mefhumunun Hayat Ağacı ve Vakvak Ağacı üzerindeki yeri açıklanmaya çalışılacaktır.

George Lakoff ve Mark Johnson'a ait olan "*Metaforlar Hayat, Anlam ve Dil*" adlı eserde metaforun birçok başlık altında incelendiği görülmektedir. *Kişileştirme* başlığı ile ilgi çeken ve Hayat Ağacı ile Vakvak Ağacı tasvirlerini de sözü edilen başlık altında inceleyerek farklı bir bakış açısı kazandırılacağı düşünülmektedir. *Kişileştirme* başlığı altında ifade edilen metaforu Lakoff ve Johnson şu şekilde açıklar:

En açık ontolojik metaforlar fiziksel nesneyi ayırıcı kişi olarak belirleyen metaforlardır. Bu, çok değişik türde insan dışı entitelerle tecrübeyi, insani motivasyonlara, niteliklere ve aktivitelere göre kavramamıza imkân verir. İşte bazı örnekler: "Hayat beni aldattı. Enflasyon gelirlerimizi yiyip bitiriyor. Dini ona Fransız şaraplarını içemeyeceğini söylüyor. Kanseri nihayetinde onu da yakaladı." Bu durumların her birinde insan-olmayan bir şeyi insan olarak görüyoruz. Fakat kişileştirme tek bir üniter genel sonuç değildir. Her kişileştirme seçilen insanların niteliklerine göre farklılaşır. Buradaki temel düşünce, kişileştirmenin, her biri bir kişinin farklı niteliklerini yahut bir kişiye bakma tarzlarını seçen çok geniş bir metaforlar alanını kapsayan genel bir kategori olduğudur (Lakoff & Johnson, 2015, s. 63-64).

Görüntü ve sözcükten meydana gelen metaforlar, hissedilip, dokunulabilen bir nesneye atıfta buldukları için görsel bir araç işlevine sahiptirler (Berkli & Gültepe, 2016, s. 9). Metafor, bir dönemin estetik duyarlılığını önemseyip bu anlamda yapılan dini, romantik ve mistik konular da metaforik anlamlar içermektedir (Erol, 2016, s. 7). Kültürlerin sanatsal eylemlerini belirleyen hikayelerle birlikte biçim, motif ve imgelerin ortaya çıkması da metaforik benzetme kuramıyla özdeşdir (Berkli & Gültepe, 2016, s. 45). Yapılan bu açıklamalardan yola çıkarak metafor sözcüğü ile amaç, kavramın çalışma kapsamında daha kolay anlaşılabilirlik ile arasındaki bağı bir yorum veya düşünce olarak ifade etmektir. Bu sebeple sözü edilen kelimenin sınırları çizilerek "kişileştirme veya benzeşme" şeklinde incelenmeye çalışılmıştır. Metaforik yaklaşım içerisinde yer alan kişileştirme örneği üzerinden yorumlanan Hayat Ağacı ve Vakvak Ağacı tasvirleri, bitki-insan-hayvan metaforunu örneklemesi bakımından makale metninin konusunu oluşturmaktadır.

Hayat Ağacı – Bitki Metaforu

Hayat Ağacı'nı bitki metaforu olarak örneklendirmek mümkündür. Ölümün simgesi olan Hayat Ağacı (Ergun, 2017, s. 187) hakkında Ergun ölümü şu şekilde açıklar. Türk inanışında beden ölür ruhun ölmediği ifade edilir ve Hayat Ağacı ölen ruha aşağı veya yukarı gitmesi gerektiği şeklinde yönlendirir (Ergun, 2017, s. 187). Osmanlı Türklerinin inanışında da dünyadaki insan

sayısı ne kadarsa Hayat Ağacının da o kadar yaprağı olduğu söylenmektedir (Ergun, 2017, s. 187). Yaprakların her birinde bir insanın kaderi yazılıdır ve her yaprak düşüşünde bir insan ölür. Ölen kişinin yaprağı düşerken sağlıklı bir insanın yaprağına değerse o insanın kulaklarının çınlayacağına inanılmaktadır (Ergun, 2017, s. 187).

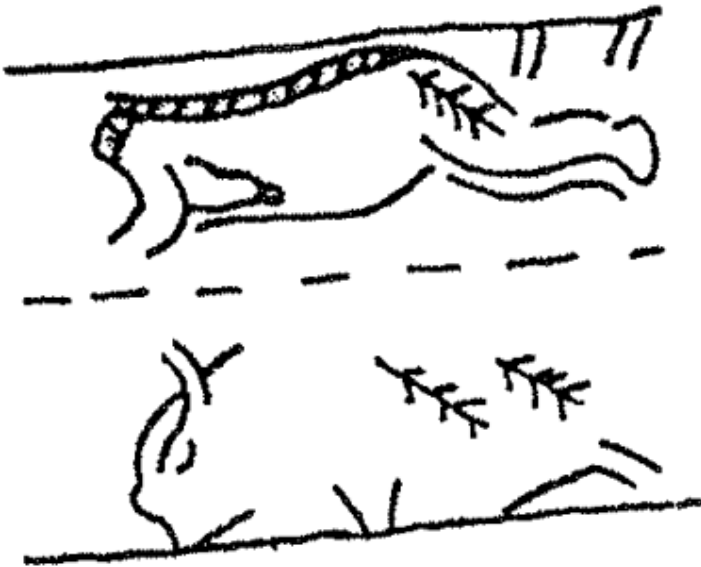
Buradan hareketle bitki kategorisine giren ağaçların kışın yapraklarını döküp baharda tekrardan yaprak ve çiçek açması olağan bir durumdur. Bu bilgilere istinaden kozmik bir ağaç olan Hayat Ağacı'nın yaprak dökmesi bitki metaforu olarak değerlendirilebilir.

Türk toplumunun inanışında çocuk ve doğumun da Hayat Ağacı ile ilişkilendirildiği görülmektedir (Ergun, 2017, s. 187). Bahaeddin Ögel (1943, s. 23)'in bu konuda V. N. Vasilyef (1909, s. 281)'ten aktardığı bilgiler şöyledir: "Dolgan ve Yakut'lar ana rahminde büyüyen çocuğun ruhunun da gökte bir ağaç üzerinde bulunduğuna inanırlar" (Ögel, 1943, s. 23) şeklindedir.

Yakutlara göre ilk insanın evi Hayat Ağacıdır ve o diğer ağaçlar arasında en iyi ve en büyük olandır (Ergun, 2017, s. 187). Ağacın cennete kadar uzanan üç katlı olan dalları gökyüzünü delip geçer (Ergun, 2017, s. 187). Dallarından açık renkli bir sıvı (Roux, 2000, s. 358) akar ki bu sıvıdan bütün canlılar ve yaratılan ilk insan beslenmiştir (Ergun, 2017, s. 187). Bilindiği üzere ağaçlar meyve veren ve meyve vermeyen ağaçlar olmak üzere ikiye ayrılır. Burada Hayat Ağacı'nın hangi tür ağaç olduğuna bakılmaksızın insanların bundan beslenmesi olayı gerçek bir ağaç gibi meyve vermesi ile paralellik göstererek bitki metaforu şeklinde yorumlanabilir.

Hayat Ağacı-İnsan Metaforu.

Hayat Ağacı simgesi sürekli doğurganlıkla ilgili bir sembol olup, kadın-ağaç (Roux, 2000, s. 360) şeklinde bir paralellik söz konusudur. Binlerce yıldır her türlü büyüsel uygulamaya konu olan ağaç, Üst Paleolitik Çağ sembolizminde de karşımıza çıkmaktadır (Ateş, 2001, s. 139). Hayat Ağacı imgesi hayat otu-hayat bitkisi şeklinde algılanmış ve devamlı kadın örgesi ile özdeşleştirilmiştir (Ateş, 2001, s. 139). Bu şekilde ağaç ile kadın paralelliği aralıksız devam etmiştir (Ateş, 2001, s. 139). Buna örnek verilecek olursa; MÖ 25.000'lerde Isturitz'te bitki dalı simgesi kadının üzerinde gösterilmiş olup, MÖ 6000'lerde ise Çatalhöyük tanrıçasının karnından bir bitki dalı çıkıyormuş gibi betimlenmiştir (Ateş, 2001, s. 139) (Görsel 12a-12b). Kadınların üzerinde gösterilen bitki dallarının ağacın doğurganlık sembolizmine işaret etmesi ana rahmi ile ağaç arasında metaforik bir benzerlik olarak vurgulanabilir (Gültepe, 2016, s. 185; Berkli & Gültepe, 2020, s. 447).

Görsel 12a. Bitki dalı simgesi olan kadın tasviri
(Ateş, 2001, s. 53)

b. Çatalhöyük Tanrıçasının göbeğindeki bitki dalı
(Ateş, 2001, s. 112)

Bu metafora diğer bir örnek eski Türklerde görülmektedir. Hayat Ağacı'nın şamanların türemesinde de önemli rolü olduğu belirtilir. Doğma, doğurma, doğum akdi gibi merasimler insan ve hayvanlara özgü bir olaydır. Hayatın devam etmesi için gerçekleştirilen üreme ritüelinde doğumu yapan dişi bir insan veya hayvandır. Şamanların Hayat Ağacı'ndan doğması bilgisinden yola çıkarak Hayat Ağacı'nı bir insan metaforu olarak düşünebilir, ağaca dişi bir insan kişileştirmesi yani metaforu yapıldığı söylenebilir.

Güney Sibirya mitolojisine göre zamanın birinde iki ağaç vardı ve bunlardan biri kadın diğeri erkektir (Sagalayev, 2017, s. 27). Bu iki ağacın Baba Ülgen ve Ana Umay olduğu ve ilk insanların bu ağaçtan ortaya çıktığı ifade edilmektedir (Sagalayev, 2017, s. 27). Arkaik Hakas Efsanesinde geçen bu iki ağacın kayın ağacı olduğu belirtilmektedir. Burada dolaylı olarak, karı koca

tanrı çiftin bir zamanlar iki ağacın ağaç-insan metaforu şeklinde ana baba olarak temsil edildiği düşünülebilir.

Avrasya coğrafyasında Hayat Ağacı ile dişilik arasında etkileşim olduğu görülmektedir. Bu etkileşimin en çok görülen hâli üst kısmı kadın, alt kısmı ağaç olan tasvirler şeklindedir (Arslan, 2014, s. 64). Kadın imgesi ilkel toplumlarda bereket, doğurganlık, sonsuz yaşamın simgesi olduğu belirtilmektedir. (Arslan, 2014, s. 65). Ağaç ise kökleri ile yerin derinliklerini, budaklarıyla göklere uzanıp yer ve gök arasında duran ve kozmik bölgeleri birbirine bağlar (Kafesoğlu, 1980, s. 33). Ayrıca ağaç, hayatı ve ölümü, canı ve ruhu, karanlığı ve ışığı kendinde birleştiren evrensel bir semboldür (Arslan, 2014, s. 65). Hayat Ağacı'nın kadınla olan benzerliğinin tasvirlerle yapılması sonucunda Hayat Ağacı'na yüklenen anlam ve misyonların bir insan ile özdeşleşmesi insan metaforu olabileceği yorumunu yapmamıza neden olacaktır.

Hayat Ağacı'nın kökleri, gövdesi ve dalları ile görünümünün önemli bir yönü vardır. Bu da insan kemiğiyle ağacın özdeşleştirildiğini göstermektedir (Ergun, 2017, s. 186). Bu şekilde ağaçla insan arasında bir akrabalık olduğu ifade edilebilir. Konu ile alakalı olabilecek düşünce ise ağaç gövdesinin insan vücuduna benzetilmesidir. Çünkü insan kemiğiyle Hayat Ağacı kişiselleştirilir. Bu benzeşme Hayat Ağacı-insan metaforu olarak düşünülebilir.

Yakut Türklerine ait olan Er Sogotoh efsanesinin ağaçtan türeme bölümünün üçüncü metni N. Gorohov tarafından toplanmış olup bu kısımda gökyüzü ile yeryüzünün yaratılışı hakkında bilgiler verilmektedir (Ögel, 2014, s. 113). Türklerin dünya görüşü ile ilgili olarak önemli bilgiler veren bu destana göre Cennet ve Hayat ağacı göğün doğu yönündedir (Ögel, 2014, s. 113). Yakutlarda Ürüng kelime anlamı olarak "ak renk" anlamına gelmektedir ki bu da kutsallığın bir ifadesidir (Ögel, 2014, s. 113). Bu yüzden destanda Er Sogotoh'a Ak-Oğlan denmektedir (Ögel, 2014, s. 113). Burada konuyla arasında benzerlik olabilecek kısım, destanda Ak Oğlan'ın Hayat Ağacı ile konuşması bilgisidir. Destana göre Hayat Ağacı konuşmaya başladığında, gök gürleyip, yıldırım çakarmış. Ağacın canlanıp dile gelişi Hayat Ağacının insan metaforuna büründüğünü gösteren güzel bir örnek olarak yorumlanabilir.

Vakvak Ağacı-İnsan-Hayvan Metaforu.

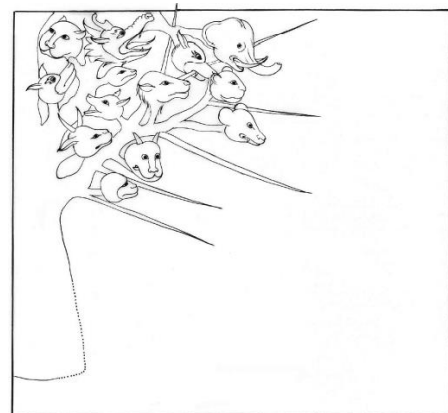
Ağaç, yaprak, dal ve insan dörtlüsünden oluşan sembollerin, Türk sanatına ve mimarisine yansıdığı görülmektedir (Sayılır, 2021, s. 194). Bu sembolün, Orta çağ Anadolu Türk mimari sanatında kıvrım dal ve yapraklara eklenen insan veya hayvan başları veya figürlerinden oluşan temsiller şeklinde ortaya çıktığı ifade edilmektedir (Yazar, 2007, s. 1). Sayılır, (2021, s. 194) sanatsal bir tema olarak Vakvak Ağacı hakkında şu bilgileri vermektedir:

13. yüzyılın ortalarından itibaren daha realist betimlenen ağaç motiflerinin sembolik zoomorfik unsurlarla birleştiği görülmektedir. Bu semboller, Türk sanatında mitoloji ile de ilişkilendirilerek "Vakvak" veya "Vak" adı verilen tasvirin üslubudur. 1436 yılında Herat'ta ortaya çıkan Miraçnâme'de, Miraç sırasında Hz. Muhammed'in cehennemi ziyaretinin anlatıldığı resimde ok gibi sivri dallı, dallarının ucunda fil, ejderha, yılan, tilki, kaplan gibi hayvanların başları bulunan bir ağaç ile cehennem ateşiyle yanan günahkârlar görülmektedir. Sağ üst köşesinde Cebrail ile Burak üzerinde Hz. Muhammed tasviri bulunmaktadır. Çağatayca yazılan, sayfalarına Arapça ve Osmanlıca notlar ilave edilen yazmadaki Çağatayca metinde ağacın zakkum, yemişlerinin ise dev başları olduğu, Osmanlıca ilavede ise dallarının süngüye, yemişlerinin ise akrep ve aslan başlarına benzediği (Sayılır, 2021, s. 194) belirtilmektedir. (Görsel 13a-13b).

Çalışmanın ilk bölümünde çeşitli şekillerde ele alınan metafor kavramı, bu kez Vakvak Ağacı'ndaki çeşitli hayvan başlarının tasvir edilışıyle görülmektedir. Efsanevi bir ağaç da olsa bitki kategorisinde olan bu ağacın meyvelerinde zoomorfik tasvirlerin oluşu gerçek üstü bir durum olup hayvan metaforu olarak düşünülebilir.

Görsel 13a. Hz. Muhammed, Cebrail ve 13 hayvan başı bulunan ağaç (Atila, 2016, s. 141)

b. Ağacın Çizimi (Atila, 2016, s. 140)

Vakvak Ağacı'nın geçtiği diğer bir eser de Osmanlı şairi Ahmedî'nin Eski Türk Edebiyatında yazılan ilk manzum hikayesi olan

1390 tarihli İskendernâme'dir (Atila, 2016, s. 31). Öğretici rolünün fazla olduğu mesnevîde İskender'in Doğu edebiyatlarında efsaneleşmiş yaşamı yanında din, tasavvuf, ahlak, felsefe, tarih, coğrafya, astronomi, metalürji, tıp, siyaset ve bunun gibi konuların işlendiği de görülmektedir (Atila, 2016, s. 31). Ahmedî'nin İskendernâmesi'ndeki İskender'in Vakkak adasına gidişi ile ilgili Metin And, bir kraliçenin altı bin kadından oluşan ordusunun olduğundan ve bulunduğu yerin Vak-Vak Adası olarak geçtiğinden bahsetmektedir (And, 2007, s. 66). Adada bulunan ağaçların meyvelerinin "Vak! Vak!" diye ses çıkarmasından dolayı ada bu ismi almıştır (And, 2007, s. 66). Başka yaratıkların olduğu diğer bir adayla birlikte bu iki adanın iklimini beğenen İskender buranın adını Serendib koymuştur (And, 2007, s. 66).

İskender'in uzak Hint adalarında karşılaştığı Vakkak Ağacı, pek çok resimli Şahnâme ve Hamse yazmalarının minyatürlerinde tasvir edilmiştir (Bağcı, 1989, s. 111). Bu minyatürlerde genellikle meyveleri insan-hayvan başları şeklinde olan ve konuşabilen ağacın önünde İskender, hayret ve şaşkınlık içinde betimlenmiştir (Bağcı, 1989, s. 111) (Görsel 14).

Görsel 14. İskender ve Vakkak Ağacı, Büyük Moğol Şehnamesi, (Atila, 2016, s. 28)

Nerede olduğu tam olarak bilinmeyen ve bu konuda görüş birliği sağlanamayan Vakkak Ağacı'na İslam tarihçi ve coğrafyacıları dışında yabancı bilim adamları da kitaplarında yer vermişlerdir. Bunlardan J. Campbell (1995, s. 412-413), *Bati Mitolojisi Tanrının Maskeleri* adlı eserinde Vakkak Ağacı ile ilgili bilgiler vermektedir. Ağaç hakkındaki anlatılara geçmeden önce konunun bütünlüğünü sağlaması açısından öncesinde yazılanları da aktarmak yerinde olacaktır. Kitapta Vakkak Ağacı hakkında

ki bilgiler şöyledir:

Arap topraklarında Emevilerden sonra başa geçen Abbasiler ve özellikle Harun Reşid döneminde Bağdat zevkin metropolü olmuştur. Çok geniş sınırlara ulaşılmış ve bu dönemde Asya altın çağını yaşamıştır. Moğol arazilerine uzanan kervanlar Tang Çin'i, Rastrakuta Hindistan'ı ve Halifelik arasında bir ağ kurmuşlardı. Buradaki tüccarlar Arap, Çin ve Pallava gemilerinde yelken açıp garip perilerin egemenliğinde olan bilinmez adalara gidiyorlardı. Vakvak'ın Yedi Acayip Adası olarak bilinen bu ada Cinler ülkesinin ötesindeydi ve burada insan başı gibi meyve veren ağaç vardı. Ağacın insan şeklinde olan meyveleri güneş batarken ve doğarken "Vak Vak! Yaratıcı Krala hamdolsun!" diye bağıyorlardı. Masallarda bu adalardan bahsedilmektedir (Campbell, 1995, s. 412-413).

Gerçek üstü bir ağaç olan Vakvak Ağacı ifade edilen bilgilerden yola çıkarak ve konu kapsamında ele alındığında meyvelerinin insan ya da hayvan şeklinde olması özellikle bir insan gibi konuşuyor olması ile insan metaforu, Vak! Vak! diye ses çıkarması ise insanların ve hayvanların ses çıkarma yetileri olduğundan dolayı insan ve hayvan metaforu şeklinde yorumlanabilir.

Karşılaştırma ve Değerlendirme

Çalışmanın asıl konusunu oluşturan metafor kelimesi bir benzetme veya bir kişileştirme olarak ele alındığında Hayat Ağacı ile Vakvak Ağacı'nın bitki olması ile ve bu sebeple ikisinin de bir köke, gövdeye, dal ve budaklara sahip olmasıyla aralarında bir benzerlik bulunabilir. Her ikisi de ağaç olsa bile onlara yüklenen anlam, tasvir ve semboller tamamen birbirinden farklılık göstermektedir. Hayat Ağacı yer altı, yeryüzü ve gökyüzünü birbirine bağlayarak bazen Tanrı ile iletişimi sağlayan bir aracı rolünde bazen bir koruyucu sembol veya tasvir bazen de bir kadın gibi doğurganlığıyla insana benzetilerek çeşitli ağaç isimleriyle kişileştirilmiştir. Değişik isimlerle ifade edilen ağaçların aslında aynı amaca hizmet eden tek bir ağaç olduğu görülmektedir. Gerek İslam öncesi inanç ve yaşantılarda gerekse İslami dönemde toplum inancında ağaca çeşitli roller verilmiştir.

Hakanların ve hakanların evlendiği kadınların üzerine inen nur ile bu kutlu doğumların Hayat Ağacı'nda gerçekleştiğine ve o ağaçtan beslenildiğine inanılması, Hayat Ağacı'nın insanlar tarafından faydalanıp yenilebilen bir bitki metaforu olarak değerlendirilebilir. Doğum olayını gerçekleştirmesi ile de insan-hayvan metaforu olarak düşünülebilir. Farklı toplumlarda servi, hurma, nar, gül, kayın, çam, meşe, sedir, incir, dut ağacı şeklinde isimlendirilmesi ile de yine bir bitki metaforuna dâhil olduğu ve değişik zamanlarda farklı insan grupları tarafından bu ağaçlardan birinin yerine geçtiğini söyleyebiliriz. Avrasya kültüründe üst kısmının kadın, alt kısmının ağaç olarak tasvir edildiği örneklerde Hayat Ağacı ile kadın arasında bir bağ kurularak insan metaforu bağlamında değerlendirilebilir. Osmanlı Türklerinin inancına göre ise Hayat Ağacı'nın dünyadaki insan sayısı kadar yaprağı vardır (Ergun, 2017, s. 187) ve ölen birinin yaprağı düşerken sağlıklı bir insanın yaprağına değerse o insanın kulaklarının çınlayacağına inanılır (Ergun, 2017, s. 187). Bu inançta Hayat Ağacı'nın yapraklarının olması ve bunların düşmesi ile bir bitki metaforu şeklinde düşünülebilir.

Hint Okyanusu'ndaki adalardan biri olduğuna inanılan Vakvak Ağacı Vakvak Adası'nda yetişen ve bulunduğu adaya adını veren bir ağaçtır. Diğer ağaçlardan farkı dallarının uçları veya meyveleri insan ya da hayvan şeklindedir ve 'Vak Vak' şeklinde ses çıkarır. Bu ağacı efsane kılan şey de budur. Ağacın ses çıkarma özelliği insan-hayvan metaforu olarak değerlendirilebilir. 13. yüzyılın ortalarından itibaren realist bir şekilde betimlenen ağaç motiflerinin sembolik zoomorfik unsurlarla birleştiği görülmektedir. Bu betimlemede yapılan motiflerin Türk sanatında mitoloji ile ilişkilendirilerek Vakvak veya Vak adı verilen bir motif üslubu olarak adlandırılmıştır. Bir sembolün unsuru olarak ele alınan Vakvak Ağacı'nın bitkisel olması ile bitki metaforu, dallarında zoomorfik unsurların olması ile hayvan metaforu olarak değerlendirilebilir.

İkonografik olarak değerlendirdiğimizde Hayat Ağacı ve Vakvak Ağacı'nın benzer yönleri şunlardır:

- Her ikisi de bitkisel bir motiftir.
- Her ikisi de ikonografik anlamlar içermektedir.
- Hayat Ağacı, bu dünya ve öteki dünyayı, Vakvak Ağacı ise yaşadığımız dünyadaki üremeyi, yaratılmayı temsil etmektedir. İki ağacın da bu dünya ile alakalı misyonları vardır.
- Her iki ağacın dalları da bir anlam ifade etmektedir. Hayat Ağacı göğün katlarını sembolize ederken Vakvak Ağacı'nın dallarındaki çeşitli canlılar ise ağacın mitolojik bir örge olduğunu göstermektedir.
- Hayat Ağacı ile Vakvak Ağacı'nın farklı yönleri ise anlamdadır. Bunları sıralayacak olursak:
  - Hayat Ağacı'nda göğün 7 veya 9 katlı olduğu sembolize edilirken Vakvak Ağacı'nın her dalında veya yaprağında çeşitli hayvanlar veya insanlar tasvir edilmiştir.
  - Hayat Ağacı sürekli yeniden var olmanın tecellisi gibi görünürken Vakvak Ağacı sadece belli bir dönemde belirip, nerede olduğu tam olarak bilinmeyen yerine göre konuşan, ses çıkaran efsanevi bir ağaç olarak karşımıza çıkmaktadır.
  - Hayat Ağacı Türk düşünce ve inanç sisteminin her döneminde farklı isimlerle anılıp kutsal kabul edilmişken Vakvak Ağacı kökeni belli olmayan fakat normal ağaçlardan farklı olarak meyvelerinin canlı varlıklardan oluşması ve ses çıkarması ile mitolojik bir ağaç olarak kabul edilmiştir.

Vakvak Ağacı ile ilgili önemli bir tespitinde Vakvak Ağacı'nın bir üslup olarak ifade edilmesidir. Turgay Yazar'ın "Orta Çağ Anadolu Türk Mimari Bezemesinde Vakvak Üslubu" (Yazar, 2007, s. 1) adlı makalesinde Orta Çağ Anadolu Türk sanatında 13. yüzyılın ortalarından itibaren yaygınlaşan bir bezeme üslubundan söz etmektedir. Kıvrım dal ve yapraklara eklenen insan veya hayvan başları ya da figürlerinden oluşan bu bezemelerin Şamanizm, eski Türk dini, on iki hayvanlı takvim, burç hayvanları veya Türk mitolojisinde yer alan hayvanlarla ilişkilendirmeyip (Yazar, 2007, s. 3) farklı bir bakış açısı ile yorumlamıştır. Yazar, Vakvak ya da Vak adı verilen kendisinin ifade ettiği bezeme üslubunu, Türk ve İslam sanatında 9. yüzyıldan 19. yüzyıla kadar görülen bezemeleri örnekler vererek açıklamıştır (Yazar, 2007, s. 3). Turgay Yazar'ın bu yorumuna katılan araştırmacılar çalışmalarında böyle bir bezeme olduğunu ifade etmişlerdir. Bu yoruma katılan araştırmacılar ise şunlardır: Şeyda Büyükcan Sayılır, "Türklerin Ağaç ile Mitolojik ve Tarihî Bağları Üzerine Bir Değerlendirme" adlı makalesinde (Sayılır, 2021, s. 194), Oya Atila, "Kitap Sanatlarında Vakvak Üslubu" adlı çalışmasında (Atila, 2016, s. 6) Vakvak üslubunu ve bunun bir bezeme olduğunu ifade etmişlerdir. Kanaatimizce bu tartışmaya açık bir konu olup başka bir çalışmada üzerinde durulması gereken bir araştırma alanıdır.

Sonuç

Birçok alanda ve anlamda kullanılan Hayat Ağacı eskiden beri üzerine bilimsel çalışmalar yapılan, ayrıntılı incelenen bir tasvir veya sembol olmuştur. Farklı kültürlerde her sanat dalında çeşitli tasvirlerle betimlenen Hayat Ağacı motifi içerisinde derin bir anlam taşımaktadır. Köklerinin yer altı dünyasına, zirvesinin göğün en üst katına yani Tanrı'nın mekânına ulaşması ile gücü ve kutsallığı sembolize etmiştir. Hayat Ağacı, Türk sanatının başladığı Orta Asya coğrafyasında İslam öncesi Türk Devletleri'nden olan Hun Dönemi'ne ait Pazırık Kurganlarından çıkarılan bir tekstil örneğinde kozmolojik bir simge veya sembol olarak kullanılmıştır. Hayat Ağacı'na yüklenen ikonografik anlam geyik ile beraber kaya resimlerinde de görülür. Gerek İslam öncesi Türk Devletleri gerekse İslami Dönem Türk Devletleri arasında Hayat Ağacı imgesi öteki dünya anlayışının bir yansıması olmuştur. Belirli bir ağaç cinsinde olmayan Hayat Ağacı; Tuba Ağacı, Sidre Ağacı veyahut ardıç, servi, kayın, çınar veya çam ağacı gibi isim ve şekillerle toplumdaki farklılıkların göstergesidir.

Vakvak Ağacı ise mitolojik bir ağaç olup tarihsel olaylar ve efsanelerle çeşitli eserlerde kendine yer edinmiştir. Vesikalarda Şecere-i Vakvak olarak geçen bu ağacın meyvelerinin insan şeklinde olması onu efsaneleştirmiştir. Yine Vakvak adında olan ve farklı yerlerde olduğu ifade edilen bir adanın varlığı da verilen bilgiler arasındadır. Vakvak Adası ile Vakvak Ağacı adları aynı olup farklı anlamlara sahiptir. Ortak özellik ise ikisinin de efsanevi özellikler barındırmasıdır. Çalışmanın konusunu oluşturan Vakvak Ağacı edebi ve ilmi eserlerde karşımıza çıkmaktadır.

Metaforik yaklaşım içerisinde yer alan kişileştirme örneği üzerinden yorumlanan Hayat Ağacı ve Vakvak Ağacı tasvirleri, bitki-insan-hayvan metaforunu örneklemesi bakımından makale metninin konusunu oluşturmuştur. Metafor bir benzetme veya kişileştirme anlamları ile ele alınmış ve her iki ağacın da köke, gövdeye, dal ve budaklara sahip olması ile metaforik bir paralellik göstermiştir. Sanat eserleri incelendiğinde her iki ağacın da bitkisel bir motif olduğu, ikonografik ve mitolojik kavramlar içerdiği, kutsal oldukları şeklinde benzer özellikleri ile farklılıkları da tespit edilmiştir.

Bu çalışmada öncelikle Hayat Ağacı ve Vakvak Ağacı hakkında kısa bilgiler verdikten sonra her iki ağacın da Türk sanatı ve kültüründeki ikonografik anlamı vurgulanmaya çalışılmıştır. Konunun odak noktası olan metafor mefhumunun bir benzetme veya kişileştirme olduğunu, bunun kullanılan duruma ve olaya göre değiştiği bu çalışma ile ortaya konulmuştur. Son olarak da metafor kapsamına giren her iki ağacın bitki, insan veya hayvanla özdeşleştirilerek hangi metafor kapsamına girdiğini, Hayat Ağacı ile Vakvak Ağacı arasında ki benzerliklerin veya farklılıkların neler olduğuna dair genel bir çerçeve oluşturularak açıklanmaya çalışılmıştır.

Etik Komite Onayı: Etik kurul onay belgesi gerektirmemektedir.

Hakem Değerlendirmesi: Dış bağımsız.

Yazar Katkıları [Şeyma Kurt (ŞK), Ahmet Bayır (AB)]: Fikir-ŞK-AB; Tasarım-ŞK-AB; Denetleme-ŞK.-AB; Kaynaklar-ŞK.-AB; Veri Toplama ve/veya İşleme-ŞK; Analiz ve/veya Yorum-ŞK; Literatür Tarama-ŞK; Yazıyı Yazan-ŞK; Eleştirel İnceleme-ŞK.

Çıkar Çatışması: Yazarlar, çıkar çatışması olmadığını beyan etmiştir.

Finansal Destek: Yazarlar, bu çalışma için finansal destek almadığını beyan etmiştir.

Ethics Committee Approval: Ethics committee approval is not required.

Peer-review: Externally peer-reviewed.

Author Contributions [Şeyma Kurt (ŞK), Ahmet Bayır (AB)]: Concept-ŞK-AB; Design-ŞK-AB; Supervision-ŞK-AB; Resources-ŞK-AB; Data Collection and/or Processing-ŞK; Analysis and/or Interpretation-ŞK; Literature Search-ŞK; Writing Manuscript-ŞK; Critical Review-ŞK; Other-ŞK.

Conflict of Interest: The authors have no conflicts of interest to declare.

Financial Disclosure: The authors declared that this study has received no financial support.

Kaynaklar

- Akgün, C. H. (2019). Coğrafyadan mitolojiye kaya resimleri. *Genel Türk Tarihi Araştırmaları Dergisi*, 1(2), 151-164.
- And, M. (2007). *Minyatürlerle Osmanlı-İslam Mitolojyası*. Yapı Kredi Yayınları.
- Arslan, S. (2014). Türklerde ağaç kültü ve hayat ağacı. *Uluslararası Sosyal ve Eğitim Bilimleri Dergisi*, 1(1), 59-71.
- Ateş, M. (2001). *Mitoloji ve semboller*. Aksiseda Matbaası.
- Atila, O. (2016). *Kitap sanatlarında vakvak üslubu* (Tez No: 421748). [Yayımlanmış Yüksek Lisans Tezi, Marmara Üniversitesi Güzel Sanatlar Enstitüsü Geleneksel Türk Sanatları Ana Sanat Dalı]. YÖK Tez Merkezi. https://tez.yok.gov.tr/UlusalTezMerkezi/tezDetay.jsp?id=nTHjOQOFnqpNRisDorVJIA&no=swaK1pjHtV1Zvt_QR-hGJw
- Bağcı, S. (1989). *Minyatürlü Ahmedî İskendernameleri: İkonografik bir deneme* (Tez No: 7704). [Doktora Tezi, Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü]. YÖK Tez Merkezi. <https://tez.yok.gov.tr/UlusalTezMerkezi/tezDetay.jsp?id=ISFD5cdqmhy-15YxRm7DIA&no=ISFD5cdqmhy-15YxRm7DIA>
- Berkli, Y. (2011). *Türk Sanatında Avrasya Üslubunun Evreleri (Avrupa ve İslam Sanatına Etkileri)*. Atatürk Üniversitesi Yayınları.
- Berkli, Y., & Gültepe, G. (2016). Sanat metafor ve dönüşüm. *Sanat Dergisi*, 30, 44-51.
- Berkli, Y., & Gültepe, G. (2020). Eski Türk inançlarında tabiat kültü: Erzurum Kazancı örneği. *Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, 67, 443-454.
- Campbell, J. (1995). *Batı Mitolojisi Tanrının Maskeleri* (Çev. K. Emiroğlu). İmge Kitapevi.
- Çoruhlu, Y. (1998). *Türk Mitolojisinin ABC'si*. Kabalıcı Yayınevi.
- Çoruhlu, Y. (2000). *Türk Mitolojisinin Ana Hatları*. Kabalıcı Yayınevi.
- Diyarbakırlı, N., Aslanapa, O., Sözen, M., Bakırcı, Ö., Öney, G., Yetkin, Ş., Erginsoy, Ü., Bayramoğlu, F., Derman, U., Tanındı, Z., Arık, R., & Renda, G. (1993). *Başlangıcından Bugüne Türk Sanatı*. Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları.
- Eliade, M. (1991). *Kutsal ve Din Dışı* (Çev. M. A. Kılıçbay). Gece Yayınları.
- Eliade, M. (2003). *Dinsel İnançlar ve Düşünceler Tarihi* (Çev. A. Berktaş). Kabalıcı Yayınevi.
- Eliade, M. (2014). *Şamanizm* (Çev. İ. Birkan). İmge Kitapevi.
- Ergun, P. (2017). *Türk Kültüründe Ağaç Kültü*. Atatürk Kültür Merkezi Başkanlığı Yayınları.
- Erol, E. (2016). Sembolik fotoğrafta metaforik bağlamın değişimi ve Nazif Topçuoğlu örneği. *Sanat Dergisi*, 30, 5-14.
- Gültepe, G. (2016). Plastik sanatlarda soyut somut gösterge ve görseller üzerine metaforik bir yaklaşım (Sanatta yeterli tez). Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Gültepe, G., & Berkli, Y. (2024). Eski Türk inanç sisteminde kutsal dört elementin ve dört yönün mitolojik bağlantıları: Velayetnamelerde keramet motifleri dört kapı-kırk makam. *Sanat ve Yorum Dergisi*, 44, 68-78.
- Işık, R. (2004). Türklerde ağaçla ilgili inanışlar ve bunlara bağlı kültürler. *Fırat Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 9(2), 89-106.
- İnan, A. (1986). *Tarihte ve Bugün Şamanizm*. Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- Kafesoğlu, İ. (1980). *Eski Türk Dini*. Kültür Bakanlığı Yayınları.
- Kurt, C. (2021). *Türk Gölge Oyununda Demonlar*. Kam Yayınları.
- Lakoff, G., & Johnson, M. (2015). *Metaforlar Hayat, Anlam ve Dil* (Çev. Gökhan Yavuz Demir). İthaki Yayınları.
- Martinov, A. (2013). *Altay Kaya Resimleri* (Çev. Z. Bağlan Özer). Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Atatürk Kültür Merkezi.
- Mengeş, G. (2012). *Ağaç sembolünün tarihsel gelişim içerisinde Türk resim sanatına yansımaları ve Cumhuriyet dönemi Türk resminin ağaç sembolü üzerinden irdelenişi* (Tez No: 357592). [Yayımlanmış Yüksek Lisans Tezi, Yüzüncü Yıl Üniversitesi Eğitim Bilimleri Enstitüsü Güzel Sanatlar Eğitimi Anabilim Dalı Resim Eğitimi Bilim Dalı]. YÖK Tez Merkezi. https://tez.yok.gov.tr/UlusalTezMerkezi/tezDetay.jsp?id=G04IAPc9cd2wLISuKLxo3g&no=6B8oLKFk3aT4me_Jvh75hQ
- Mercan, Ö. A. (2019). Türk kaya resimlerinin sanatsal kabulü. *Ulakbilge*, 41, 755-765.
- Minör, H. V. (2013). *Sanat Tarihinin Tarihi*. Koç Üniversitesi Yayınları.
- Ocak, A. Y. (1983). *Bektaşî Menakıbnamelerinde İslam Öncesi İnanç Motifleri*. İletişim Yayınları.
- Ögel, B. (1943). Uygurların menşe efsanesi. *DTCF Dergisi*, 6(1-2), 17-26.
- Ögel, B. (2014). *Türk Mitolojisi I*. Türk Tarih Kurumu.
- Öney, G. (1968a). Anadolu Selçuklu sanatında hayat ağacı motifi. *Belleten*, 32(125), 25-36.
- Öney, G. (1968b). Artuklu devrinden bir hayat ağacı kabartması hakkında. *Vakıflar Dergisi*, 7, 117-125.
- Öney, G. (1988). *Anadolu Selçuklu Mimari Süslemesi ve El Sanatları*. Türkiye İş Bankası Yayınları.
- Özek, C. (2020). *Karagözüm İki Gözüm*. Yapı Kredi Kültür Sanat Yayıncılık.
- Öztekin, S. (2008). *Dinlerde hayat ağacı* (Tez No: 228198) [Yayımlanmış Yüksek Lisans Tezi, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Felsefe ve Din Bilimleri (Dinler Tarihi) Anabilim Dalı]. YÖK Tez Merkezi. <https://tez.yok.gov.tr/UlusalTezMerkezi/tezDetay.jsp?id=HGROZvKsEwLyempacz23vA&no=ljBWHdvtRAB50MouLkTcg>
- Öztürk, Ş. A. (2012). *Yakındoğu Demir Çağ uygarlıklarında hayat ağacı inancı* (Tez No: 326730). [Yayımlanmış Yüksek Lisans Tezi, Dicle Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü]. YÖK Tez Merkezi. <https://tez.yok.gov.tr/UlusalTezMerkezi/tezDetay.jsp?id=KbkmSd8EOSkziuiLehxW8A&no=6ChW11gYzSfVERcsdUyaNg>
- Pakalın, M. Z. (1993). *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü*. Millî Eğitim Bakanlığı Yayınları.
- Roux, J. P. (2000). *Orta Asya'da Kutsal Bitkiler ve Hayvanlar*. Kabalıcı Yayınevi.
- Sagalayev, M. A. (2017). *Ural-Altay Mitolojisinde Arketipler ve Semboller* (Çev. Ali Toraman). Bilge Kültür Sanat.
- Sayılır, Ş. B. (2021). Türklerin ağaç ile mitolojik ve tarihi bağları üzerine bir değerlendirme. *Genel Türk Tarihi Araştırmaları Dergisi*, 3(6), 187-198.

- Somuncuoğlu, S. (2010). *Sibirya'dan Anadolu'ya Taştaki Türkler*. At-Ok Yayınları.
- Tarlakazan, E. B. (2018). Türk gölge oyunu "Karagöz"de doğauşt tasvir ve semboller. *Anemon Muş Alparıan Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 6(6), 915-923.
- Tez, Z. (2021). *Mitolojinin Kültürel Tarihi: Doğu ve İslam Mitolojisi, Mitolojik Söylenceler*. Doruk Yayımcılık.
- Uçar, Z. (2014). Türk kültüründe geyik ve Geyikli Baba zerine. *Kültür Evreni Dergisi*, 21, 129-145.
- cer, M. (2019). *Türk Kültür ve Sanatında Hayat Ağacı*. Atatürk Kültür Merkezi Başkanlığı Yayını.
- Vasilyef, V. N. (1909). İz obrojeyi Dolgano-Yakutskix duhov kakatributu sonantva. *Jivaya Starina*.
- Yazar, T. (2007). Orta Çağ Anadolu Türk mimari bezemesinde vakvak slubu. *Bilig Dergisi*, 42, 1-33.
- Yetkin, K. (1965). *İslam Mimarisi*. Ankara Üniversitesi Basımevi.

Görsel Kaynakları

Görsel 1

Berкли, Y. (2011). *Türk Sanatında Avrasya slubunun Evreleri (Avrupa ve İslam Sanatına Etkileri)*. Atatürk Üniversitesi Yayınları.

Görsel 2

Martinov, İ. A. (2013). *Altay Kaya Resimleri Biçiktu-Bomm* (Çev. Z. Bağlan zer). Atatürk Kültür Merkezi Yayınları.

Görsel 3a-3b

Mercan, A. . (2019). Türk kaya resimlerinin sanatsal kabulü. *Ulakbilge*, 41, 755-765.

Görsel 4

Diyarbakirli, N., Aslanapa, O., Sözen, M., Bakirer, ., ney, G., Yetkin, ř., Erginsoy, ., Bayramoğlu, F., Derman, U., Tanındı, Z., Arık, R., & Renda, G. (1993). *Başlangıcından Bugüne Türk Sanatı*. Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları.

Görsel 5a-5b-5c

Ağaç, S. & Sakarya, M. (2015). Hayat ağacı sembolizmi. *Uluslararası Kültürel ve Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 1, 1-14.

Görsel 5d-5e

Mengeş, G. (2012). Ağaç sembolünün tarihsel gelişim içerisinde Türk resim sanatına yansımaları ve Cumhuriyet dönemi Türk resminin ağaç sembolü üzerinden irdelenişi (Yayımlanmış yüksek lisans tezi). Yüzüncü Yıl Üniversitesi Eğitim Bilimleri Enstitüsü.

Görsel 6

Divriği Ulu Cami hayat ağacı. *Google Görseller*. www.google.com.tr/search?q=divri%C4%9Fi+ulu+camii+hayat+a%C4%9Fac%C4%B1 (Erişim Tarihi: 09.02.2022).

Görsel 7a

Erzurum Yakutiye Medresesi hayat ağacı. *Google Görseller*. www.google.com.tr/search?q=erzurum+yakutiye+medresesi+hayat+a%C4%9Fac%C4%B1 (Erişim Tarihi: 09.02.2022).

Görsel 7b

Erzurum Çifte Minareli Medrese hayat ağacı. *Google Görseller*. www.google.com.tr/search?q=erzurum+%C3%A7ifte+minareli+medrese+hayat+a%C4%9Fac%C4%B1 (Erişim Tarihi: 09.02.2022).

Görsel 8-9

And, M. (2007). *Minyatürlerle Osmanlı-İslam Mitolojyası*. Yapı Kredi Yayınları.

Görsel 10

Tarlakazan, E. B. (2018). Türk gölge oyunu "Karagöz"de doğauşt tasvir ve semboller. *Anemon*, 6(6), 915-923.

Görsel 11a

Özek, C. (2020). *Karagzm İki Gözüm*. Yapı Kredi Kültür Sanat Yayıncılık.

Görsel 11b

Kurt, C. (2021). *Türk Gölge Oyununda Demonlar*. Kam Yayınları.

Görsel 11c

Özek, C. (2020). *Karagzm İki Gözüm*. Yapı Kredi Kültür Sanat Yayıncılık.

Görsel 12a-12b

Ateş, M. (2001). *Mitoloji ve Semboller*. Aksiseda Matbaası.

Görsel 13a-13b-14

Atila, O. (2016). *Kitap sanatlarında vakvak üslubu* (yüksek lisans tezi). Marmara Üniversitesi Güzel Sanatlar Enstitüsü.

Structured Abstract

There are different cultures and beliefs occurring in world communities. Nature, fire, mountains, water, trees and ancestors' cults are among these beliefs, and one of the most common is the tree cult. Researchers with important studies in the field of History of Religions state that the belief in trees has manifested itself in different forms in different societies since the existence of human beings. The Tree of Life, which covers all three worlds and is at the center of all three worlds, is considered to be in the form of a great tree with nine branches, not only in the sky but also underground. It is seen that the tree, as a mythological symbol, performs many miracles and plays an important role in making people have some religious thoughts. In this context, the tree has been accepted as the symbol of life and eternity. The tree symbolizing life, youth, immortality and wisdom has become sacred or considered sacred as a result of the power it represents. From archaic times to the present day, the tree, the first examples of which we see in petroglyph rock paintings and which are encountered in almost all temples, sacred places and religious books, has been remarkable with its existence. One of these trees is the Tree of Life.

The cult of the Tree of Life, also referred to as the World Tree, is in Turkish culture as in all world cultures. It is also one of the accepted beliefs. According to this belief, the Tree of Life, which is the backbone of the universe, is unique. The Tree of Life, the ancestor of all trees, is the home of the first human. It is thought that the Tree of Life, which has different meanings mythologically, gives life and connects all three worlds. The Tree of Life has undertaken various missions in controlling the existing order of the world, in controlling people's lives, in helping the souls of deceased people travel to the sky or underground, and in establishing a bond with society.

Another tree featured in Turkish Islamic arts is the Vaqvak Tree. There are many versions of what is told about the Vaqvak Tree. Depictions of the Vaqvak Tree have even appeared in miniature, ceramic and metal arts. The legendary feature of this tree is that there are depictions of human heads as well as rooster, fox, and rabbit heads on its branches. Sometimes dragon, lion, dragon hides and sometimes human heads are depicted. It is seen that they are depicted in the shape of a head as if they were the fruit of a tree.

When the word metaphor, which constitutes the main subject of the study, is considered as a simile or a personification, a similarity can be found between the Tree of Life and the Quack Tree, as they are plants and therefore both have a root, trunk, branches and branches. Even though they are both trees, the meanings, descriptions and symbols attributed to them are completely different from each other. The Tree of Life connects the underground, the earth and the sky, sometimes in the role of an intermediary that provides communication with God, sometimes as a protective symbol or depiction, sometimes as a woman, likened to a human with its fertility, and is personified with various tree names. It can be seen that trees referred to by different names are actually a single tree that serves the same purpose. Trees have been given various roles both in pre-Islamic beliefs and lives and in post-Islamic social beliefs.

The light that descended on the Khans and the women they married, and the belief that these blessed births took place in the Tree of Life and that they were nourished by that tree, can be considered as a metaphor of the Tree of Life as a plant that can be used and eaten by people. It can be considered as a human-animal metaphor as it brings about the birth event. We can say that it is included in the metaphor of a plant by naming it as cypress, date, pomegranate, rose, beech, pine, oak, cedar, fig and mulberry tree in different societies and that it has been used as a substitute for one of these trees by different groups of people at different times. In the Eurasian culture, examples where the upper part is depicted as a woman and the lower part as a tree can be evaluated in the context of human metaphor by establishing a connection between the Tree of Life and the woman. According to the belief of the Ottoman Turks, the Tree of Life has as many leaves as there are people in the world (Ergun, p.187), and it is believed that if the leaf of a deceased person falls and touches the leaf of a healthy person, that person's ears will ring (Ergun, p.187). In this belief, it can be thought of as a plant metaphor, with the Tree of Life having leaves and their falling.

The Vaqvak Tree is a tree that grows on the Vaqvak Island, which is believed to be one of the islands in the Indian Ocean, and gives its name to the island it is located on. Its difference from other trees is that the tips of its branches or fruits are in the shape of humans or animals and they make a sound like 'Quack Quak'. This is what makes this tree legendary. Make the sound of the tree.

Türk Sinemasının İlk Kıbrıs Filmi Kıbrıs'ın Belası Kızıl EOKA'da Terör ve Şiddet Olaylarının Temsili

Representation of Terror and Violence in The First Cyprus Movie of Turkish Cinema "The Scourge of Cyprus, Red EOKA

Mehmet IŞIK

(Sorumlu Yazar-Corresponding Author)

Mardin Artuklu Üniversitesi, Güzel Sanatlar
Fakültesi, Radyo, Televizyon ve Sinema
Bölümü, Mardin, Türkiye

Department of Radio, Television and Cinema,
Faculty of Fine Arts, Mardin Artuklu University,
Mardin, Türkiye

mehmet.isik@artuklu.edu.tr

Geliş Tarihi/Received 21.05.2024
Revizyon/Revision 29.10.2024
Kabul Tarihi/Accepted 31.12.2024
Yayın Tarihi/Publication Date 30.01.2025

Atıf

Işık, M. (2025). Türk Sinemasının İlk Kıbrıs Filmi Kıbrıs'ın Belası Kızıl Eoka'da Terör ve Şiddet Olaylarının Temsili. *Turcology Research*, 82, 149-165.

Cite this article

Işık, M. (2025). Representation of Terror and Violence in The First Cyprus Movie of Turkish Cinema "The Scourge of Cyprus, Red Eoka. *Turcology Research*, 82, 149-165.

Öz

Bu çalışmada Kıbrıs'ta yaşanan terör ve çatışma olaylarını konu alan ilk Türk filmi, *Kıbrıs'ın Belası Kızıl EOKA*'nın az bilinen öyküsü anlatılmış ve filmde terör ve şiddet olaylarının nasıl temsil edildiği incelenmiştir. Önce arşiv belgeleri ile Türker İnanoğlu, Sezer Sezin gibi tanıkların konuşmaları ve hatıraları birlikte değerlendirilerek filmin az bilinen öyküsü ayrıntılı olarak ortaya çıkarılmış ardından filmler nitel içerik analizi yöntemiyle çözümlenmiştir. Yapılan çözümleme neticesinde filmde Ali ve ailesinin direniş öyküsü üzerinden tüm Kıbrıs Türklerine onlar gibi davranarak EOKA saldırıları karşısında direnmeleri, topraklarını terk etmemeleri ve onurlu bir yaşam savaşı vermeleri çağrısının yapıldığı tespit edilmiştir. Filmin kendisinden sonra çekilen filmlerden farklı olarak dini referanslar ve Türkiye'ye yönelik destek çağrılarına yer vermediği, filmde karşıtlıkların filmin çekildiği dönemde Kıbrıs'a yönelik Türk dış politikasının temel tezi olan "taksim" görüşüne uygun şekilde doldurulamaz derinlikte inşa edildiği görülmüştür. Filmde, karşıtlık ve dışlamaların derin olmasının Kıbrıslı Türklere yönelik direniş çağrısının güçlü olmasını beraberinde getirdiği sonuçlarına ulaşılmıştır. EOKA saldırılarının vahşeti ve bundan cesaret alan Rumların Türk komşularının sularını keserek selamlarını bile almaması, Kıbrıs Türklerinin karşı karşıya kaldıkları tehlikenin büyüklüğünü dolayısıyla da birleşme ihtiyacının aciliyetini ortaya koyduğu, karşı karşıya kalınan tehlike karşısında Kıbrıslı Türkler Ali ve geniş ailesi gibi canlarını ve topraklarını korumak için mücadele etmeye çağrıldığı belirlenmiştir.

Anahtar Kelimeler: *Kıbrıs'ın Belası Kızıl EOKA*, Kıbrıs konulu filmler, EOKA terör örgütü, sansür, temsil

Abstract

This study delves into the lesser-known narrative surrounding the first Turkish film depicting the events of terror and conflict in Cyprus, *Cyprus' Evil: Red EOKA*. It scrutinizes the film's portrayal of acts of terror and violence. To uncover the film's backstory, archival documents are meticulously examined alongside recollections and speeches of key witnesses, including Türker İnanoğlu and Sezer Sezin. A qualitative content analysis method is then employed to dissect the film. The analysis reveals that the film, through the narrative of Ali and his family's resistance, issues a compelling call to all Turkish Cypriots to emulate their courage. They are urged to resist EOKA attacks, safeguard their homeland, and fight for an honorable life. Notably, unlike subsequent films, this one refrains from incorporating religious references or calls for support for Turkey. Instead, it delves deeply into the "partition" perspective, a fundamental tenet of Turkish foreign policy towards Cyprus during the film's era. The film's portrayal of opposition and exclusion, characterized by profound depth, strongly underscores the necessity for Turkish Cypriots to resist. The brutality of the EOKA attacks underscores the magnitude of the threat faced by Turkish Cypriots, emphasizing the pressing need for unification.

Keywords: *Cyprus' Evil: Red EOKA*, movies about Cyprus, EOKA terrorist organization, censorship, representation

Giriş

Savaş ve silahlı çatışmalar, başlangıç yıllarından itibaren Türk sinemasında en sık işlenen konular arasında yer almıştır. Birinci Dünya Savaşı yıllarından itibaren yaşanan savaş ve çatışmaları konu alan çok sayıda belgesel ve kurmaca film çekilmiştir. Çanakkale Muharebeleri, Kurtuluş Savaşı, Kore Savaşı, Kıbrıs Barış Harekâtı ve 1985 yılından itibaren tırmanan bölücü terör olayları Türk sinemasının en sık ilgi gösterdiği konular olmuştur. Türk sinema tarihi üzerindeki etkisine ve sinemada en sık işlenen konular arasında yer almasına karşın sinema-savaş etkileşiminin akademik çevrelerin ilgisini çektiğini söylemek pek mümkün değildir. Bu durumu bir eksiklik olarak kabul eden bu çalışma, Kıbrıs'ta Türk halkına yönelik terör saldırılarının yoğunlaştığı bir dönemde çekimlerine başlanan ve adada kısmen barışın tesis edildiği bir dönemde vizyona giren *Kıbrıs'ın Belası Kızıl EOKA* (1959) filminde yaşanan terör ve şiddet olaylarının nasıl temsil edildiğini ortaya koymayı amaçlamaktadır. Bu amaç doğrultusunda öncelikle filmin az bilinen öyküsü anlatılarak filmde terör ve şiddet olaylarının nasıl temsil edildiği ortaya konulmuştur. Böylece şiddet olaylarının yoğunlaştığı bir dönemde çekilmesine karşın kısmen barışın tesis edildiği bir dönemde vizyona girmesi nedeniyle önce desteklenen ardından da yasaklanan bir filmin öyküsü üzerinden Türk sinemasında sinema-savaş etkileşimi üzerine tespitlerde bulunulmuştur.

Türk Sinemasında Kıbrıs'ta Yaşanan Terör ve Şiddet Olayları

Kurtuluş Savaşı sonrasında uzun süre Türkiye gündeminde önemli bir gündem maddesi olmayan Kıbrıs adası ve ada Türkleri, II. Dünya Savaşı sonrasında Rumların adayı Yunanistan'la birleştirme faaliyetlerini yoğunlaştırmasıyla birlikte, 1950'li yılların ortalarından itibaren, Türkiye'de önemli bir gündem maddelerinden biri hâline gelmeye başlar. 1950'li yılların ortalarına kadar Türkiye için Kıbrıs diye bir sorunu yoktur. Bu durum hem Cumhuriyet Halk Partisi (CHP) hem de onu izleyen Demokrat Parti (DP) döneminde dışişleri bakanları tarafından dile getirilmiştir (Denizli, 2014, s. 21). EOKA'nın (Ethniki Organosis Kyprion Agoniston/ Kıbrıslıların Millî Mücadele Örgütü) 1 Nisan 1955 tarihinde İngiliz askeri yapıları, radyo vericileri ve polis karakolları gibi hedeflere yönelik bir dizi bombalı saldırıyla terör eylemlerine başlaması (French, 2015, s. 70; Novo, 2020; Özdemir & Özcan, 2022, s. 228), Türkiye'nin adaya olan ilgisini artırır. Aynı yıl Atatürk'ün Selanik'teki evinin bombalandığına ilişkin haberlerin yayılmasıyla başlayan 6-7 Eylül olayları ise Yunanistan ile ilişkilerin daha da gerilmesini ve bu gerilimin Kıbrıs'a da yansımaları beraberinde getirir.

Kıbrıs konulu filmlerde, genellikle eylemleriyle Türklerinin en önemli düşmanı olarak temsil edilen EOKA, yine bu filmlerde adı sık sık geçen Albay Georgios Grivas tarafından kurulur. 1898 yılında Kıbrıs'ta (iskele) doğan Grivas, 1916 yılında girdiği Yunan Askeri Akademisinden mezun olduktan hemen sonra bir subayı olarak Yunan Ordusu'nun Küçük Asya Seferine (1919-1922) katılır. 1946 yılında albay rütbesiyle emekli olduktan sonra, Kıbrıs'ın İngiliz egemenliğinden çıkarılarak Yunanistan'a bağlanması için (Enosis) mücadeleye başlar (Özdemir & Özcan, 2022, s. 228). Bu amaçla 1951 yılından itibaren sık sık Kıbrıs'a gider ve 1955 yılından itibaren başlayacağı terör eylemleri için alt yapı çalışmaları yapar. EOKA başlangıçta yalnızca İngilizlere yönelik saldırılar düzenlese de 1957 yılından itibaren doğrudan Türk nüfusunu da hedef almaya başlar. Kıbrıs Türklerine yönelik eylemler, Türkiye kamuoyunda büyük tepki yaratır ve başta İstanbul olmak üzere büyük kentlerde kalabalık mitingler düzenlenmesine neden olur.

Kıbrıs'ta Türklere yönelik ilk ciddi saldırı 1956 yılı başında gerçekleşir. Türk polis şefi Abdullah Ali Rıza'nın 11 Ocak 1956'da Ba'f'da evinin önünde şehit edilmesiyle birlikte şiddet olayları tırmanmaya başlar. Stanley Mayes, Abdullah Ali Rıza, EOKA tarafından kasten öldürülen ilk Kıbrıslı Türk olduğunu (Mayes, 1960, s. 88) ifade eder. Bu saldırının ardından Lefkoşa'nın Türk kesiminde Türkler ilk kez miting düzenler (Makaros, 2005, s. 210-211). Bu olayı, polis gücü içerisinde görev alan başka Türklerin şehit edilmesi ve 1957 yılından itibaren doğrudan Türk köylerini hedef alan saldırı ve baskınlar izler. Kıbrıs Türklerine yönelik bu saldırılar, Türkiye'de EOKA'ya ve ada Rumlarına yönelik öfkenin artmasına ve millî duyguların güçlenmesine neden olur (Kara, 2022, s. 45). 1955'te başlayan ve 1959'da sona eren terör eylemleri sonunda, EOKA'cılar tarafından 100'ün üzerinde Türk öldürülür, Türklerin yaşadığı 33 köy terk edilir ve 6.000'den fazla Türk daha güvenli yerlere göç etmek zorunda kalır (Denizli, 2014, s.22). Rumların şiddeti her geçen gün artan saldırılarına karşı koymak üzere Türk toplumu da kendi direnişini örgütlemeye başlar. *Volkan*, *Karacete* ve *9 Eylül Cephesi* gibi teşkilatlar kurulur. Bunların istenilen başarıyı elde edememesi üzerine 15 Kasım 1957'de Türk Mukavemet Teşkilatı kurulur ve ada halkının mücadelesi örgütlü hale gelir (Denizli, 2020, s.13-14).

Kıbrıs'ta Türklere yönelik saldırıların ve tırmanan şiddet olaylarının Türk sinemasına ilk etkisi 1940'ların sonunda başlayan Kurtuluş Savaşı filmleri akımını 1958 yılından itibaren yeniden canlandırması olur. Nejat Saydam'ın *Bu Vatan Bizimdir* ve *Şahinler Diyarı* ile Rahmi Kafadar'ın *İstiklal Uğrunda*, Agah Ün'ün *Meçhul Kahramanlar* gibi filmlerini 1970'lerin ortalarına kadar uzanan süreçte çok sayıda benzer temalı film takip eder. Kıbrıs filmlerinin popüler olmasında bir diğer önemli faktör de, 1950 yılından itibaren çekilen Kore Savaşı'nı konu alan *Türk Süngüsü* (1951), *Kore'de Türk Kahramanları* (1951), *Kore'den Geliyorum* (1951), *Dokunulmaz Bu Aslana* (1952), *Yurda Dönüş* (1952), *Zafer Güneşi* (1953), *Şimal Yıldızı* (1954), *Ağlayan Gelin* (1957) gibi filmlerin (Işık & Özdemir, 2017, s. 129, 2019, s. 73-75) geniş ilgi görmesidir.

Kıbrıs'ta Türklere yönelik terör ve şiddet olaylarını konu alan bir film çekme fikri, 1955 yılı ortalarına uzanır. Milliyet gazetesinde 21 Haziran 1955 tarihinde yayınlanan "Kıbrıs İçin Bir Film Çevrilecek" başlıklı haberde *Kıbrıs Türk'tür Cemiyeti*'nin "adanın tarihini canlandırmak maksadıyla bir film çevirmeye karar verdi(ği)" ve "filmin senaryosunu genel başkan(ın) hazırladı(ğı)" (Milliyet, 1955, s. 2) bilgileri paylaşılmıştır. Bu bilgi, Kıbrıs'a yönelik ilginin, film çekilme girişimlerine konu olacak ölçüde arttığını göstermektedir. Bu film projesi, 6-7 Eylül (1955) olayları sonrasında Cemiyetin kapatılması sonucunda hayata geçirilemez.

Kıbrıs'ta yaşanan terör ve şiddet olaylarını konu alan ilk film 1959 yapımı *Kıbrıs'ın Belası Kızıl EOKA*'dır. Bu filmi aynı yıl Behlül Dal'ın *Kıbrıs Şehitleri* (1959) izler. Makalemizin konusunu oluşturan ilk film gösterime girdikten bir gün sonra tamamen yasaklanırken diğeri bazı değişiklikler yapıldıktan sonra gösterime girebilmiştir. 1960 yılında Kıbrıs Cumhuriyeti'nin kurulması ile sorunun gündemden düşmesi sonrasında bir süre popülerliğini yitiren Kıbrıs konulu filmler, şiddet olaylarının tekrar tırmanışa geçmesi üzerine 1963 yılından itibaren yeniden popüler hale gelir. Osman Nuri Ergün'ün *Hancı'nın Kızı* (1963) filmi bu anlamdaki ilk örnektir. Onu, Tunç Başaran'ın *On Korkusuz Adam* (1964), Ural Ozan'ın *Kıbrıs Volkanı* (1965), Osman Fahri Seden'in *Severek Ölenler/ Kartalların Öcü* (1965), Nejat Saydam'ın *Dişi Düşman* (1966), Aram Gülyüz'ün *Fırtına Beşler* (1966), Kayhan Arıkan'ın *Fedailer* (1966), Remzi Jöntürk'ün *Göklerdeki Sevgili* (1966), Adnan Saner'in *Severek Doğuşenler* (1966), Nejat Okçugil'in *Fedai Komandolar Kıbrıs'ta* (1968) ve *Komandolar Geliyor* (1968) filmleri izler. Bu tarihten itibaren Kıbrıs Barış Harekâtı'nın yapıldığı 1974 yılına kadar Kıbrıs konulu film çekilmez. (Resim 1)

Resim 1. 1955 Tarihli Gazete İlanı

15 Temmuz 1974 tarihinde Nikos Sampson'un bir darbeyle Kıbrıs'ta yönetime el koyması ve hemen ardından gerçekleştirilen Kıbrıs Barış Harekâtı sonrasında Kıbrıs sorunu Türkiye'nin en önemli gündem maddesi hâline gelir ve Kıbrıs konulu filmler yeniden popüler olur. Remzi Jöntürk *Göç/ Kıbrıs Ufuklarında*, *Sayılı Kabadayılar* ve *Zindan*, Duygu Sağıroğlu *Önce Vatan*, Natuk Bayhan *Kartal Yuvası*, Çetin İnanç *Şehitler*, Ertem Göreç *Sezercik Küçük Mücahit*, Kayhan Arıkan *Türk Aslanları*, Seyfi Havaeri *Zafer Kartalları* ve Kunt Tulgar *Kıbrıs Zaferi: Barış İçin Savaşanlar* filmlerini çeker. Bu filmleri, 1975 yılında Müjdat Saylav'ın *Kıbrıslı Fedailer* filmi izler. Cüneyt Arkin'in *Cehennem Ateşi: Ölüme Koşanlar* (1987), Ünal Küpeli'nin (senaryo yazarı Rauf Denктаş) *İşgal Altında* (1993), Derviş Zaim'in *Çamur* (2003) ve *Gölgeler ve Suretler* (2010), Fevzi Tanpınar'ın *Kayıp Otobüs* (2007) sonraki yıllarda çekilen diğer önemli filmlerdir.

Kıbrıs'ta yaşanan terör ve şiddet olaylarını konu alan filmler sıklıkla sansürlenmiştir. İlk filmlerden itibaren Sansür Kurulları, Kıbrıs sorununa değinen filmleri sıkı bir sansüre tabi tutmuştur. Kurulların, genellikle 31 Temmuz 1939 tarihli *Filmlerin ve Film Senaryolarının Kontrolüne Dair Nizamname*'nin devletlerarası ilişkilere, propagandaya, etnik topluluklara ve ideolojik ve dini konulara ilişkin düzenlemeler içeren 7. maddesi kapsamında sansür kararları verdiği görülmektedir. Örneğin *Kıbrıs Şehitleri* (1959) filmi hakkındaki 1959/24 sayılı kurul kararında "Filmin başında üç Türkün öldürülmesinden sonra kumlar üzerine yazılan E.O.K.A. sözleri ile filmin muhtelif yerlerinde geçen E.O.K.A. kelimelerinin kâmilten çıkarılıp yerlerine (çete) tabirinin konulması ile iktifa olunması(na)", "Ayşe'nin ölümünden sonra kocasının kucağında olarak görüldüğü sahnenin filme intiha

teşkil ederek ondan sonraki miting ve ordu resmi geçidini muhtevi kısımlarının çıkarılması şartıyla halka gösterilmesinde ve yurtdışına çıkarılmasında bir sakınca olmadığına” oy birliğiyle karar verildiği ifade edilmiştir. Aynı filme ilişkin 22.10.1958 tarihli ve 1958/77 sayılı kararda ise Türk efkarı umumiyesinin Yunanistan ve Kıbrıs olayları ile yakın alakasının bulunmasını dikkate alan komisyon, filmin millî heyecan duygularını tahrik ve müessif hadiselerle sebebiyet verebileceğini mütalaa ederek keyfiyeti karar altına almıştır. Sözü geçen filmin bilhassa Rum azınlığının mütekasif bulunduğu yerlerde halka gösterilmemesi ve yurt haricine çıkarılmaması şartıyla halka gösterilmesinde bir sakınca olmadığına karar verildiği” belirtilmiştir (Karadoğan & Öztürk, 2022a, s. 188). Sansür kararları nedeniyle yapılan değişiklikler sonucunda *Kıbrıs Şehitleri* filminin olay örgüsüne kopukluk ve uyumsuzluklar ortaya çıkmıştır (Kara, 2022, s. 43).

Sansür kurulları bazen de filmleri daha senaryo aşamasında reddetmiştir. Örneğin Orhan Ateş’in *Küçük Kahraman/ Kıbrıs Şehitleri* filminin senaryosu, 1958/148 numaralı kurul kararıyla “Umumi havası itibarıyla millî duygularımıza aykırı” olduğu belirtilerek, “İngiltere ile memleketimiz arasında münafere yaratacak derecede söz ve hareketlerle işlenmiş bulunduğu” için Nizamnamenin 7. maddesinin 3. ve 6. fıkraları hükmüne göre (Karadoğan & Öztürk, 2022a, s. 222) reddedilmiştir. Bazen de senaryo da büyük değişiklikler yapılması istenilmiştir. *Hancının Kızı* filmine ilişkin 1964/10 sayılı kararda “Senaryonun birinci bölümünün Kıbrıs’ta değil Anadolu’nun herhangi bir yerinde cereyan ettirilmesi, bütün sahnelerin buna göre düzenlenmesi” (Karadoğan & Öztürk, 2022b, s. 71) talep edilmiştir.

Kıbrıs’la ilgili filmler 1970’li yıllarda da sansüre konu olmaya devam etmiştir. Kurulun 1974/183 sayılı kararıyla *Kıbrıs Zaferi: Barış İçin Savaşanlar* filminden “İkinci Cihan Harbi’nde geçmiş muharebe sahnelerinden, Türk askeri intibasını veren ve bu meyanda bunların öldürülmelerini gösteren sahnelerin” çıkarılması istenilmiştir. *Türk Aslanları (İstiklal Harbinden Kıbrıs’a)* filmine ilişkin 1974/199 sayılı kararda da benzer talepler tekrarlanmıştır. *Zafer Kartalları Kıbrıs’ta* (1974/186) filmi ise, “Kıbrıs harekâtı sırasında piyadenin hücumunu gösteren sahnelerden, erlerin piyade tüfeği ile görüldüğü sahnelerin çıkarılması” şartı ile kabul edilmiştir (Karadoğan & Öztürk, 2022b, s. 335-336).

Bu kararlar genel anlamıyla değerlendirildiğinde, Türkiye’nin Kıbrıs sorununa ilişkin filmler konusunda hassas davranmaya çalıştığı, senaryo aşamasından itibaren bu yapımları sıkı bir denetime tabi tuttuğu, aşırı milliyetçi ya da nefret söylemi içeren yapımlara izin vermediği, özellikle Yunanistan’la ilişkilerin normalleştiği ya da Kıbrıs sorununun uluslararası kamuoyunun gündeminde daha fazla yer bulduğu dönemlerde bu hassasiyetin arttığı söylenebilir.

Kıbrıs konulu filmler genel anlamıyla değerlendirildiğinde ise 1959 yılından itibaren EOKA terör örgütünün ve Kıbrıslı Rumların, Kıbrıs Türklerine uyguladıkları baskı ve şiddetini konu alan milliyetçi yönü güçlü çok sayıda film çekildiği, Kıbrıs’ta barışın sağlandığı dönemlerde film sayısının düştüğü, 1974 Barış Harekâtı sonrasında film sayısında kısa süreli bir artış yaşandığı ve 1975 yılından itibaren çok az film çekildiği ve milliyetçilik dozunun gittikçe azaldığı sonuçlarına ulaşılmıştır.

Arşiv Belgeleri Işığında Kıbrıs’ın Belası Kızıl EOKA’nın (1959) Az Bilinen Öyküsü

Yönetmenliğini Nişan Hançer’in üstlendiği (İnanoğlu, 2004, s. 106), *Kıbrıs’ın Belası Kızıl EOKA* (1959), Kıbrıs’ta yaşanan terör ve şiddet olaylarını konu alan ilk filmidir. Başrollerini Sezer Sezin, Kenan Artun ve Sadri Alışık’ın paylaştığı filmin oyuncu kadrosunda Kenan Pars, Leman Altıntaş, Hulusi Kentmen, Kemal Edige, Niyazi Vanlı, Hüseyin Güler gibi isimler yer almıştır. Filmin senaryo yazarının kim olduğu tam olarak belli değildir. Merkez Film Kontrol Komisyonu kararında senaryo yazarı Kenan Artun olarak belirtilirken Scognamillo’nun filmin yönetmen yardımcısı Türker İnanoğlu’na dayanarak verdiği bilgiye göre Ömer Lütfi Akad’dır (Scognamillo, 2004, s. 29). Biz her iki bilginin de doğru olabileceğini, senaryonun Ömer Lütfi Akad ve Kenan Artun tarafından birlikte yazıldığını değerlendiriyoruz. Akad, aynı zamanda filmin süpervizörüdür ve yönetmenliğin daha önce kendi asistanlığını yapan Nişan Hançer tarafından üstlenilmesini de kendisi istemiştir (Scognamillo, 2004, s. 29).

Kıbrıs’ın Belası Kızıl EOKA, “güncel bir olaydan yararlanarak hem millî duyguları dile getirmek hem de ticari açıdan bu olgudan yararlanmak isteğiyle” (Evren, 2011, s. 138) Türk Eksport Film (Sezer Sezin, Kenan Artun, İlham Filmer ortakları) adına çekilmiştir. Aynı zamanda şirketin müdürü olan Kenan Artun, *Kıbrıs’ın Belası Kızıl EOKA* ya da *Vatan Uğruna* adlı, millî duyguları dile getiren bir projenin gerçekleştirilmesinde ısrarcıdır. Sezer Sezin o günkü şartlarda politik içeriğe sahip bir filmin yapılmasına pek taraftar olmasa da eşi Kenan Artun ve ortağı Cemil Filmer’in direktmesi sonucunda bu projeye evet demek zorunda kalır (Evren, 2011, s. 136-137). (Resim 2)

Resim 2. Kıbrısın Belası Kızıl Eoka Film Afışı

Filmin ilk gösterim tarihi kesin olarak belirlenememiştir; ancak arşiv belgelerinden anlaşıldığı kadarıyla 1959 yılı Şubat ayı yapıldığı tahmin edilmektedir. Agâh Özgüç (2012, s. 107) ve ona referans veren bazı kaynaklarda filmin senaryo yazarı Nişan Hançer, yapım şirketi ise Tez film olarak gösterilmiştir. Arşiv belgelerinden de görüldüğü üzere bu bilgiler hatalıdır.

Elimizdeki arşiv belgeleri, filmle ilgili hazırlıkların 1958 yılında tamamlandığını, senaryonun aynı yıl Merkez Film Kontrol Komisyonu tarafından onaylandığını ve filmin 1959 yılı Şubat ayında gösterime girdiğini göstermektedir. Komisyon'un 3 Temmuz 1958 tarihli 129 numaralı kararında "Kenan Artun tarafından yazılıp filme alınmak istenilen (Kıbrıs'ın Belası Kızıl EOKA) isimli senaryo Merkez Film Kontrol Komisyonu tarafından tetkik edilmiştir. Adı geçen senaryonun filme çekilmesinde bir mazur olmadığına ittifakla karar verilmiştir" denilerek filmin çekilmesinde bir sakınca görülmediği belirtilmiştir. Scognamillo (2004, s. 29), Kenan Artun Sezer Sezin çiftinin, filmin çekimleri için hükümetten ve Genelkurmay'dan destek ve yardım aldıklarını ileri sürer.

Film, İstanbul'da Belgrad Ormanlarında ve zeytinlikleriyle Kıbrıs'ı andıran Pendik'te çekilir. Kıbrıs'ta Türklere yönelik saldırıların yoğunlaştığı bir dönemde çekilmesi nedeniyle filmin çekimleri sırasında bile ilgi büyüktür. Hem halk hem de devlet

kurumları çekimlere destek vermek için elinden geleni yapar. Süpervizörün Ömer Lütfi Akad olması nedeniyle film adeta iki yönetmenle çekilir. Hatta çekimler sırasında Ömer Lütfi Akad ile Nişan Hançer arasında bir tartışma çıkar ve Akad seti terk eder. Türker İnanoğlu'nun araya girmesiyle barışılır ve filmin çekimleri tamamlanır (Scognamillo, 2004, s. 29-30).

Filmin stüdyo işlemlerinin de tamamlanmasının ardından üyeleri arasında Âlim Şerif Onaran'ın da bulunduğu Merkez Film Kontrol Komisyonu 27 Ocak 1959 tarih ve 8 numaralı karar ile filmin gösterimine izin verir. "Türk Export Film Limited Şirketine ait 'Kıbrıs'ın Belası Kızıl EOKA' adlı film 27/1/1959 günü saat 10.00'da Polis Enstitüsü Sinemasında Merkez Film Kontrol Komisyonunca görülmüştür. Adı geçen filmin halka gösterilmesinde ve yurt haricine çıkarılmasında bir mahsur olmadığına ittifakla karar verilmiştir" şeklindeki kararın ardından film gösterime girer.

Kıbrıs'ın Belası Kızıl EOKA, büyük bir gişe beklentisiyle gösterime girmiştir. Filmin yönetmen yardımcısı Türker İnanoğlu, Ali Kırca'nın sunuculuğunu yaptığı *Siyaset Meydanı: Bay Sinema* (Kırca, 2010) adlı programda filme ilişkin şu bilgileri paylaşmıştır:

Kıbrıs'ta büyük problemin olduğu yıllar bunlar. Bütün gençlik ayakta Kıbrıs Türk'tür! Kıbrıs Türk'tür! her tarafta mitingler oluyor. Taksim'de on binlerce kişi meydanı dolduruyor. Bu sırada Atatürk'ün evine Selânik'te bomba atılma meselesi oldu. Hepsisi bu arada (oluyor) Sezer hanımla eşi Kenan Artun o zaman bir şirket kurmuşlardı. Bir Kıbrıs filmini yapmaya karar verdiler. Filme işte asistan olarak ben, yönetmen olarak da Nişan geldi. Filmin süpervizörü de Lütfü (Akad) abi. Lütfü abiyi ben ilk orada tanıdım, Sophan abiyi de o filmde tanıdım. Bütün Anadolu sinemacıları avans yağıdır. Herkes bu filmi oynatmak istiyor; çok iş yapacak, çok büyük ilgi toplayacak diyerek filme başlandı. Filmin adı Kıbrıs'ın Belası Kızıl EOKA.

Büyük beklentilerle gösterime giren ve öngörüldüğü gibi büyük bir ilgi gören film, kısa süre sonra yasaklanır. Burçak Evren, filmin yasaklanmasında Beşinci Menderes Hükümeti'nde İçişleri Bakanı olarak görev yapan Namık Gedik'in etkili olduğunu belirtir. Ankara büyük sinemada gösterilen filmin devasa afişini gören Gedik, "Biz Kıbrıs konusunda karşı tarafla anlaşma hâlindeyiz; nasıl böyle bir film gösterilir" diyerek filmin gösterimden hemen kaldırılması ister ve bu istek hızla yerine getirilir (Evren, 2011, s. 138). Emniyet Genel Müdürlüğü'nün İçişleri Bakanlığına hitaben yazdığı 12 Mart 1959 tarihli yazı Evren'in tespitlerini desteklemektedir. Anılan yazıda daha önce gösterimine izin verilen filmin "görülen lüzum üzerine 28/02/1959 tarihinde" Bakanlığın "yüksek tensipleriyle Film ve Film Senaryolarının Kontrolüne dair nizamnamenin 28 maddesine tevfi kan gösterilmekten alıkonulduğu" belirtilmiştir.

Bu yasaklamada filmin gösterim tarihinin Zürih ve Londra Anlaşmalarının yapıldığı döneme denk gelmesinin etkili olduğu değerlendirilmektedir. Türkkol'a göre (2013) film barış ortamına zarar verebilecek propagandist bir etkiye sahip olabileceği endişesiyle yasaklanmıştır (Türkkol, 2019, s. 12-13). Arşiv belgeleri ve Türker İnanoğlu'nun anlatımları, bu tespitle uyumludur. Kıbrıs konusunda temaslarda bulunmak üzere Başbakan Adnan Menderes ve beraberindeki heyet 5 Şubat 1959 tarihinde Zürih'e hareket etmiş ve yürütülen müzakereler sonucunda Başbakan Menderes ile Yunan Başbakanı Karamanlis, 11 Şubat 1959'da tarihe Zürih Anlaşması olarak geçen metni imzalamıştır. Görüşmelere Londra'da devam kararı alınmış ve 19 Şubat 1959'da İngiltere, Türkiye ve Yunanistan arasında Kıbrıs Cumhuriyeti'nin kuruluşuna temel teşkil edecek olan Londra Anlaşması imzalanmıştır.

Filmin hangi tarihte gösterime girdiği ve yasaklandığı tam olarak tespit edilememiştir ancak filmin yapımcısı ve başrol oyuncusu Sezer Sezin'in verdiği "...bir gün, bir buçuk gün iki- üç seans mı ne oynadı" (Kırca, 2010) şeklindeki bilgi filmin iki gün kadar gösterimde kaldığını göstermektedir. 12 Mart 1959 tarih ve 19 sayılı Kurul Kararı'nın 1. maddesinde film sahibinin filmin isminin değiştirilmesini içeren dilekçesinin tarihi 20 Şubat 1959 olarak verilmiştir. Emniyet Genel Müdürlüğü'nün aynı tarihli yazısında filmin yasaklanma tarihi 28 Şubat olarak belirtilmiştir. Bu iki çelişkili bilgi, Sezer Sezin'in anlatımlarıyla birlikte değerlendirildiğinde filmin 15 Şubat ile 26 Şubat arasında gösterime girdiği ve girdikten sonra iki gün içinde yasaklandığı söylenebilir.

Türker İnanoğlu (Kırca, 2010), Sezer Sezin'in verdiği bilgileri şu sözlerle doğrular:

... Film başladı, sinemada kapı baca kırılıyor. Vizyona girdikten sonra. Taksim sinemasının kapısının önü kuyruk; felaket. İşte Sezer Hanımın da söylediği gibi polis geliyor, filmi durduruyor, kopyaları alıyorlar. Diğer Sinemalardan da aynı anda kopyaları alıyorlar. Daha sonra aradan bir sene, bir buçuk sene sonra, 100 dakikalık film, 62 dakika olarak başka bir isimle yeniden piyasaya sürüldü; ama maddi bakımdan Sezer hanımlara (çok zarar verdi), onları çok kötü durumlara soktu. Bütün o gelen avansları iade etmek zorunda kaldılar ve çok kötü oldu.

Gerçekten de filmin gösterimden kaldırılması, henüz üç film yapmış yeni bir şirket olan Türk Eksport Film'i güç durumda bırakır. Sezer Sezin, Merkez Film Kontrol Komisyonu'ndan gösterim izni almış bir filmin bu şekilde kaldırılmasına itiraz ederek kendisinin ve şirketin uğradığı maddi zarardan ötürü tazminat davası açmak ister. Kurul ise filmin adının değiştirilmesi ve sakıncalı olabilecek sahnelerin tümünün çıkartılması şartıyla filme yeniden izin verilmesi teklifini sunar; Sezer Sezin bu teklifi kesin bir dille reddeder. Ancak ortakları Cemil Filmer ve Kenan Artun aynı fikirde olmayınca onlarla kavga ederek kendi kurduğu şirketi bırakıp gider. Film Kurul'un istediği şekilde adı değiştirip sakıncalı olarak tanımlanan sahneler alındıktan sonra tekrar gösterime sokulur; ama eski gişe başarısını yakalayamaz (Evren, 2011, s. 138). Sezer Sezin haklı çıkar ve Türk Export

Film Limited Şirketi bu filmde sonra batar (Tolgay, 2023). Şirketin batacak derecede çok fazla zarar etmesinin bir nedeni de büyük gişe beklentisi nedeniyle Sezer Sezin-Kenan Artun çiftinin, filmi kendileri dağıtarak aradaki işletmeci komisyonundan kurtulmak istemeleridir (Scognamillo, 2004, s. 30). Ancak filmin yasaklanmasıyla kar yerine zararları artmıştır.

Burçak Evren'e (2011) göre *Kıbrıs'ın Belası Kızıl EOKA'nın yasaklanması*, yalnızca şirketi değil, belki de sinemada elde edeceği en büyük fırsatlardan birini yakalamaya ramak kalan Sezer Sezin'i de güç durumda bırakır. Sezer Sezin'in en büyük hayali, Kâğıthane'de, Türk sinemasına altyapı oluşturacak nitelikte Hollywood benzeri bir stüdyo kurmaktır. Kendisi bu düşünüyü hayata geçirecek sağlam ortaklar da bulmuştur. Ankara'nın en büyük Sinemalarından biri olan Büyük Sinema'nın sahipleri Rüştü Güvenç ve Hamdi Başar, Sezer Sezin'e yeni yapacağı filmin başarılı olması hâlinde dilediği yerde kuracağı stüdyonun tüm masraflarını karşılayacakları sözünü verir. Olaylar beklenmedik şekilde gelişince Sezer Sezin hem şirketini hem de sinemaya girdiği günden beri düşlediği stüdyo işini ve düşünüyü yitirmiş olur (Evren, 2011, s. 138-140).

Türker İnanoğlu'nun (Kırca, 2010) ve Burçak Evren'in (Evren, 2011, s. 138-140) belirttiği gibi filmin gösteriminin yasaklanması üzerine filmin adı değiştirilerek ve yarıya yakın kısmı kesilerek yeniden gösterim izni istenmiş ve bu talep Dışişleri Bakanlığı'nın Emniyet Genel Müdürlüğü'ne hitaben yazdığı 09 Mart 1959 tarih ve 740.065-ENF-411 sayılı olumlu görüş göz önüne alınarak uygun görülmüştür. Dışişleri Bakanlığı anılan yazısı şu şekildedir:

Malum bulunduğu veçhile, Kıbrıs meselesinde varılan anlaşmalara takaddüm eden devrede, EOKA'nın Kıbrıs'taki menfi faaliyeti mevzuunda muhtelif film şirketlerimiz tarafından filimler çevrilmişti. Bu filmlerin çevrilmesinden evvel senaryoları Vekâletimizce de tetkik edilmiş ve bunların, Hükümetimizin o zamanki noktai nazarının bir ifadesi olarak, müttetiklerimiz İngiltere ve Yunanistan aleyhinde bir ciheti bulunmamak şart ile, Kıbrıs'taki Türk ve Rum cemaatlerinin birlikte yaşayamayacaklarını gösteren ve EOKA'nın tedhişçilik hareketlerini ve ırkdaşlarımıza reva gördüğü muameleleri tasvir edecek şekilde tadili bilhassa tavsiye edilmişti. Kıbrıs mevzuunda son defa varılan anlaşmalar muvacehesinde, evvelce prodüktörleri tarafından büyük masraflar yapılarak çevrilmiş olan bu mahiyetteki filmlerin, Kıbrıs'ta iki cemaat arasında iş birliği ve dolayısıyla Türk-Yunan dostluğunu zarar edebilecek mahiyetteki sahnelerin çıkarılması suretiyle, tadil ve tashihi cihetine gidilmesi zarureti hasıl olmaktadır. Bu itibarla, bu gibi filmlerin, lüzumu varsa isimlerinin ve bazı sözlerinin değiştirilmesi, icabında bazı sahnelerinin kesilmesi veya tadili ve her hâlde diyaloglarından EOKA kelimesinin çıkarılması ve EOKA'ya atfedilen faaliyetin mesela beynelmilel komünizm ajanlarının faaliyet şeklinde gösterilmesi suretiyle, oynatılmasına müsaade olunmasının uygun olacağı düşünülmektedir. Bu hususu teminen, bu filmlerin yeniden Vekâletimiz temsilcisinin de behemehâl hazır bulunacağı ilgili Film Kontrol Komisyonu'nun tetkikinden geçirilmesini ve bu kontrol neticesinde, yukarıda arzedilen esaslara uygunluğu temin edilecek filmlerin oynatılmasına müsaade olunmasını tensiplerine saygılarımla arz ederim.

Dışişleri Bakanlığının yukarıdaki yazısı dikkatlice incelendiğinde "Kıbrıs'taki Türk ve Rum cemaatlerinin birlikte yaşayamayacaklarını gösteren ve EOKA'nın tedhişçilik hareketlerini ve ırkdaşlarımıza reva gördüğü muameleleri tasvir edecek şekilde tadili bilhassa tavsiye edilmişti" ifadeleri göze çarpmaktadır. Bu ifadelerden Bakanlığın, film şirketlerine sadece EOKA'nın Türklere uyguladığı şiddeti değil, iki halkın bir arada yaşamasının imkânsızlığını işleyen filmler çekmeleri yönünde telkin bulunduğu anlaşılmaktadır. Bu telkin Türkiye'nin Kıbrıs politikasının temelini oluşturan taksim teziyle oldukça uyumludur. Ancak Zürih ve Londra Anlaşmaları sonucunda bu politikanın adeta kökten değişmesiyle birlikte film şirketlerinden büyük masraflarla, eski politikaya uygun şekilde çektikleri filmleri değiştirmesi talep edilmiştir.

Kıbrıs'ın Belası Kızıl EOKA filminin *Hürriyet Uğrunda* adıyla gösterime girebileceğine ilişkin 12 Mart 1959 tarih ve 19 sayılı kararla aşağıda belirtilen hususlara uyulmak şartıyla filmin halka gösterilmesine ve yurtdışına çıkarılmasına izine verilmesine oy birliği ile karar verildiği belirtilmiştir:

... 2) Filmin evvelce verilen jeneriğindeki yazının çıkarılıp yerine konulan (Kıbrıs'ta kızıl tahrikçilerin körüklediği kanlı kavga 4 sene sonra nihayete ermiş bulunuyor, kardeşlerimize iyi günler temenni ederken acı günlerin acı bir hatırası olarak kalmasını temenni eylediğimiz bu filmin Hürriyet Uğrunda canlarını feda eden kahraman kardeşlerimize ithaf ediyoruz) tarzındaki yazıyı havi jeneriğin aynen ipkasına, 3) Düşün evinde söylenen (6 E.O.K.A) cıyı yakaladı, Ali'nin söylediği (E.O.K.A. cılar bizi evden attılar), (Köprü başındaki çarpışmada telsizcinin söylediği E.O.K.A. cılar kaçıyorlar, E.O.K.A. cılar ormana doğru kaçtılar) sözlerindeki (E.O.K.A.) kelimelerinin çıkarılıp yerlerine (çete) tabirinin konulmasına, 4) Niko ile bir çeteci arasında geçen konuşmada, Grivas ismiyle Grivas'ı arkadan gösteren sahnede kulağa akseden (kirya Grivas) sözlerinin çıkarılmasına, 5) Ahmet'in yakalandığı sırada (senelerce Türklerin çanağını yaladınız) cümlesinden (Türklerin) kelimesinin çıkarılmasına, 6) Stefon'un söylediği (En büyüğünüzden en küçüğünüze kadar başımızın belasisiniz) şeklindeki sözlerinin çıkarılmasına, 7) Emine'nin söylediği (bizim Kıbrıs'ımız) yine Emine'nin söylediği (Allah'ım sen bizi milletimize kavuştur, bize huzur evvela senden, sonra Mehmetçğin süngüsünden temin edilir) tarzındaki sözlerin çıkarılmasına, 8) Osman Paşa Marşındaki (ünü büyük Mehmetçikler ben Kıbrıs'ı vermem diyor) şeklinde marşta değiştirilen kısmın çıkarılmasına, 9) Çeteciler arasındaki konuşmada Hristo'nun söylediği (Müstakil bir Kıbrıs'tan sonra komünistliğin Kıbrıs'a girmesi bir gün meselesi) şeklindeki sözlerin, 10) Ali ile amcası arasında (milletimiz bizi unutmaz, hem burada sahillerimiz daha bol, daha çabuk denize dökeriz)

şeklinde geçen konuşmaların, 11) Ayşe'nin söylediği (ben milletime güveniyorum) sözlerinin, 12) Dedesinin sorusu üzerine çocuğun (mektebi yaktılar) şeklindeki sözlerinin, 13) Filmin finalindeki bayrak görünen kısmın çıkarılması şartıyla adı geçen filmin halka gösterilmesine ve yurt haricine ihracına ittifakla karar verilmiştir.

Aynı gün İçişleri Bakanlığına bildirilen bu kararın ardından *Kıbrıs'ın Belası Kızıl EOKA* filmi *Hürriyet Uğruna* ya da *Vatan Uğruna* adıyla gösterime girmiştir. Filmin tekrar ne zaman gösterime girdiği tam olarak tespit edilememiştir. Türker İnanoğlu ve Sezer Sezin'in açıklamaları filmin oldukça kısaltılmış şekilde 1959 yılı sonlarında yeniden gösterime girebildiğini göstermektedir. Scognamillo (2014, s. 132) ve Özgüç (1995, s. 79), filmin *Vatan Uğruna* adıyla 1959 yılında gösterime girdiğini belirtmektedir. Mimar Sinan film merkezinde ise film *Hürriyet Uğruna* adıyla kayıtlıdır. Filmin uzun versiyonu kayıp olup bu çalışmada Türker İnanoğlu Vakfından aldığımız 52 dakika uzunluğundaki bir versiyonu incelenmiştir.

Kıbrıs'ın Belası Kızıl EOKA (1959) Filminde Terör ve Şiddet Olaylarının Temsili

Filmler çekildiği dönemin toplumsal, ekonomik ve düşünsel yapısı konusunda önemli ipuçları barındıran yapımlardır. Başka bir ifadeyle filmin kendisi tarihi bir belgedir. Dolayısıyla filmlerin incelenmesi hem filmin çekildiği dönemin hem de tasvir edilen tarihi dönemin anlaşılmasına katkıda bulunur. Bu hâliyle savaş, film ve tarih arasındaki ilişkiye dair önemli ipuçları keşfetme fırsatı sunar (Chambers, 1994, s. 377). Bu çalışmada, Türk sinemasının Kıbrıs'ta yaşanan terör ve şiddet olaylarını ele alan ilk filmi *Kıbrıs'ın Belası Kızıl EOKA* analiz edilerek Kıbrıs Cumhuriyeti'nin kuruluşunun hemen öncesinde hem Kıbrıs'taki hem de Türkiye'deki toplumsal, ekonomik ve düşünsel ortam konusunda ipuçları elde edilmiştir. Bu doğrultuda öncelikle filmin olay örgüsü çıkarılmış ardından filmlerin ideolojik çözümlemesine geçilmiştir.

Kıbrıs'ın Belası Kızıl EOKA Filminin Özeti ve Olay Örgüsü

Kıbrıs'ın Belası Kızıl EOKA, EOKA terör örgütünün (filmin bazı yerlerinde çete olarak isimlendirilmiştir) yüzyıllardır Kıbrıs'ta yaşamakta olan Türklere adayı terk etmeleri için yaptığı baskı ve zulmü, yaşadıkları evi ve tarlalarını bu baskılar sonucu terk ederek baba evine taşınmak zorunda kalan iki çocuklu bir aile üzerinden anlatır. Ali ve ailesi, EOKA mensubu teröristlerin yaptığı baskılar sonucu evlerini ve tarlalarını terk ederek baba evine taşınırlar. EOKA onları baba evlerinde de rahat bırakmaz ve aileyi tamamen yok etmek üzere harekete geçer. Film, baba evine taşınan Ali ve geniş ailesinin, EOKA terör örgütü mensuplarına karşı verdiği yaşam savaşını konu alır.

Filmde olayların hangi tarihte geçtiği tam olarak belli değildir. Jenerikteki yazıdan 1959 yılında imzalanan ve Kıbrıs Cumhuriyeti'nin kuruluşuna yasal zemin teşkil eden Zürih ve Londra antlaşmalarından öncesinde İngiliz yönetimi döneminde geçtiği anlaşılmaktadır.

Kıbrıs'ın Belası Kızıl EOKA'nın incelenen versiyonunda jenerik yoktur. Film, "Kıbrıs'ta Kızıl tahrikçilerin körüklediği kanlı kavga dört sene sonra nihayetlenmiş bulunuyor, Kardeşlerimize iyi günler temenni ederken; Acı günlerin, acı bir hatırası olarak kalmasını istediğimiz bu filmi de "Hürriyet Uğruna" canlarını feda eden kahraman kardeşlerimize ithaf ediyoruz" şeklindeki yazının ekrana gelmesiyle başlar.

Film, küçük bir kız çocuğunun yerde yatar vaziyette duran annesinin başında ağladığı bir sahne ile açılır. Kız çocuğunun yanından eli silahlı üniformalı iki kişi koşarak geçer ve önce merdivenlerden koşarak inen genç bir adamın, ardından da yaşlı bir çiftçinin silahla vurulduğu görülür. Yaşlı çiftçi, kendisini vuranlara "kahpeler" diye bağırrır. Sonra kamera bir ev içerisinde aile arasında gerçekleştirilen bir düğün törenine döner. Katılımcılar törenin sonlarına doğru piyano eşliğinde *Tuna Nehri Akmam Diyor* marşını, sözlerini "Ünü büyük Mehmetçikler ben Kıbrıs'ı vermem diyor" şeklinde değiştirerek söylerler. Düğün dağılıp gelinle damat odasına çekildikten kısa süre sonra silahlı üç adam evi basar ve adının Kenan (Kenan Pars) olduğunu öğrendiğimiz damadı yanlarına alarak ayrılırlar. Kenan film boyunca bir daha görünmez.

Sonrasında sekans değişir ve kamera bir çiftlik evinin etrafını saran üç silahlı kişiye döner. Üç silahlı adam, boş bir arazideki eve doğru ilerlerken görünür. Onları gören bir kadın (Emine, Sezer Sezin) korkudan elindekileri yere düşürür ve sonradan eşi olduğunu öğrendiğimiz kişiye doğru Ali (Kenan Artun) diye seslenir. Ali, on yaşlarındaki oğlu Mehmet ile birlikte koşarak gelir. Silahlı kişiler, Ali'den evini terk etmesini isterler. Kabul etmeyince de silahlarını eşi ve iki çocuğuna çevirerek onları öldürmekle tehdit ederler. Bunun üzerine Ali ve ailesi, hiçbir şey almaksızın evlerini terk ederek uzaklaşırlar. Oğlu Mehmet evi terk ettiği sırada bahçede bir sandık üzerinde bıraktığı tarih kitabı almak istese de silahlı adamlar izin vermez.

Ali ve ailesi, Mahmut Amca olarak hitap ettikleri yaşlı bir yakınlarının yanına giderek EOKA'cıların kendilerini evden attıklarını söylerler ve ona akıl danışırlar. Mahmut Amca, Ali'ye baba evine gitmesini tavsiye eder ve baba evine dönmek istemeyen Ali'yi babasının kendisine ihtiyacı olabileceğini söyleyerek ikna eder.

Sekans tekrar değişir ve kamera Ali'nin babası Recep'in (Hulusi Kentmen) evine döner. Ali, onları babasına anlatır. Oğlunu ciddiyetle dinleyen Recep, "Kaç yıldır topumuzu havaya uçurmak niyetindedir. Tedbirli davranmamız lazım. Hiç niyetlenmesinler, bizim ölümümüz daha onların topuna yeter" şeklinde cesaret veren bir konuşma yapar. Torunu Mehmet'in "Mektepten ne haber Mehmet?" sorusuna verdiği "yaktılar" yanıtı ise Recep'i derinden üzer.

Çocukları dedelerinin evinde oynarlarken duvarda üzerinde "Ne Mutlu Türküm Diyene" yazan bir Atatürk resmi vardır.

Abisi kız kardeşine anlatırken onu “Atatürk babamız” olarak tanıtır ve kendisinin bütün Türklerin babası olduğunu söyler. Erkek çocuk bu sırada odalarına gelen babasına büyüyünce Atatürk gibi olacağını söyler. Babası bu söz üzerine gururla inşallah diye yanıt verir.

Sekans tekrar değişir ve kamera İngilizce olarak Kıbrıs Polisi yazan bir binaya döner. Ali, Kıbrıs Polis teşkilatında görevli kardeşi Ahmet’in (Sadri Alışık) yanına giderek ona başından geçenleri anlatır ve babalarının evine taşındıklarını söyler. Aynı zamanda Ahmet’in nişanlısı Ayşe’de onlara taşınmıştır. Bu sırada bir anons gelir ve Ahmet bölüğü ile birlikte çatışma bölgesine gider. Ahmet’in yakın arkadaşı Yalçın, John ve Tom isimli polislerle birlikte çatışmada şehit olur.

Kamera tekrar Recep’in evine döner. Gece yarısı uyanan Ali, gizlice EOKA’cıların silah deposuna girer ve oradan aldığı silahları eve getirir. Ali, EOKA’cıların evi basabileceğini tahmin etmektedir. Bir süre sonra gerçekten de EOKA’cılar evi basar; ancak ev halkı silahlandığı ve hazırlıklı olduğu için başarılı olamazlar. Ama eve dönmekte olan Ahmet’i pusuya düşürürler ve onu babası Recep’in evinin önüne götürüp ayaklarından ağaca asarak Recep’ten ailesiyle birlikte teslim olmasını isterler. Bu sırada Ali EOKA’cıların cephaneliğini havaya uçurur ve Ahmet’i kurtarır. Ahmet ise tam eve girerken omuzundan yararlanır.

Ali’nin kızı Ayşe, bahçede unuttuğu bebeğini almak için dışarı çıktığında EOKA’cılar tarafından kaçırlır. Bu sırada kamera, çetesine yeni bir baskın emri veren Grivas isimli bir çete reisine döner. Yalnızca sırtı görünen Grivas, cephaneliğin havaya uçurulduğu haberini alınca Recep ve ailesinin yok edilmesi emrini verir. Bu sırada kızını kurtarmak isteyen Ali, EOKA’cılarının eline geçer. Ancak Ahmet’in yardıma gelmesiyle hem Ahmet hem de kız kurtulur. Grivas’ın emir verdiği çete üyeleri ise Recep’in evini sarar. Film burada kesilir ve dış sesin Tuna Nehri marşını söylemesi ile sonra erer.

Kıbrıs’ın Belası Kızıl EOKA Filminin İdeolojik Analizi

Kıbrıs’ın Belası Kızıl EOKA, EOKA terör örgütünün Türklere yönelik saldırının arttığı ve bu saldırıların Türk kamuoyunda karşılık bulduğu bir dönemde çekilmiştir. Sconamillo’nun deyişiyle “Türkiye’nin her yerinde ‘Kıbrıs Türklerindir’ mitingleri yapılmaktadır” (Scognamillo, 2004, s. 29). Filmin EOKA’nın saldırıları nedeniyle millî duyguların güçlendiği, böylesi olağanüstü bir dönemde çekilmesi, filmde EOKA karşıtlığı üzerinden şekillenen milliyetçi bir ideolojinin hâkim olmasını beraberinde getirmiştir. Bu ideolojinin çözümlenmesi dönemin düşünsel ikliminin anlaşılmasına katkıda bulunacaktır. Bu doğrultuda bir yandan filmin anlatısal ve dilsel özellikleri belirlenerek filmde anlamların nasıl örgütlendiğine bakılmış diğer yandan da Kıbrıs’ta çatışan taraflara yönelik ideolojik üretimin nasıl gerçekleştirildiği incelenmiştir. Bu çerçevede Çiler Dursun’dan (2001) hareketle dört analitik kategori geliştirilmiştir. Bunlar: 1) “tematik çözümlenme”, 2) “görüntülerin ürettiği anlamlar”, 3) “karşıtlık ve dışlamalar” ve 4) “ideolojik seslenişler”.

Filmin Tematik Analizi

Filmin tematik çözümlenmesiyle söylemin hangi temalar etrafında geliştirildiği ortaya konulmuştur. Bu doğrultuda açıklayıcı ve yorumlayıcı temel temalar “terör ve şiddet olaylarının ortaya çıkmasına zemin hazırlayan sebepler” ve “terör ve şiddet yoluyla elde edilmesi beklenen kazanımlar” olarak belirlenmiştir (Işık & Özdemir, 2019, s. 80). Filmin sansürlenmiş kısa versiyonuna erişebilmemiz analizimizi zorlaştırırsa da gerek sansür kararları gerekse filmin kalan kısmının yeterli veriyi sağladığı değerlendirilmektedir.

Filmde açılışında ekrana gelen “KIBRIS’ta kızıl tahrikçilerin körüklediği kanlı kavga dört sene sonra nihayetlenmiş bulunuyor...” şeklinde başlayan açıklama, 1956 yılından itibaren Kıbrıs’ta yaşanan terör ve şiddet olayların temel nedeninin sansür nedeniyle “kızıl tahrikçiler” olarak isimlendirilen EOKA terör örgütü mensuplarının uyguladığı terör ve şiddet olduğunu ortaya koyar. Sonrasında Ali ile Mahmut Amca isimli yakını ve babası arasında geçen diyaloglar, EOKA’nın Kıbrıs Türklerini yok etmek amacıyla buldukları her fırsatta Türklere saldırdığını gösterir. Ali de Kıbrıs Polis Teşkilatında görevli kardeşinin iki EOKA mensubunu yakalanmasına neden olduğu gerekçesiyle evini terk etmeye zorlanmıştır.

Filmde Kıbrıs Polis Kuvvetlerinde görevli bir karaktere yer verilmesinin bilinçli bir tercih olduğu değerlendirilmektedir. Adada Türklere yönelik sistematik saldırılar, daha önce de belirtildiği gibi Kıbrıs Polis Teşkilatı’nda görevli Abdullah Ali Rıza isimli bir polis şefine yapılan saldırıyla başlamıştır. Ayrıca Özdemir ve Özcan’ın da dikkat çektiği gibi İngiltere’nin böl ve yönet politikasının da etkisiyle Polis Kuvvetleri içerisinde çeşitli sebeplerle azalan Rum personelin yerine Türklerin alınması sonucunda başlangıçta %36 civarında olan Türk personel sayısı 1956 yılında %60’lara kadar çıkmıştır (Özdemir & Özcan, 2022, s. 232). Bu da İngilizlerle birlikte Kıbrıslı Türkleri EOKA’nın başlıca hedefi hâline getirir. Filmde, Polis Kuvvetlerinin EOKA ile girdiği çatışmada ölenlerin isimlerinin Yalçın, John ve Tom olarak verilerek herhangi bir Rum ismine yer verilmemesi, EOKA’nın İngiliz ve Türkleri hedef aldığına işaret etmektedir.

Ali’nin ve babası Recep’in konuşmalarındaki toprak vurgusu, Türklerin EOKA saldırılarının hedefi hâline gelmesinin temel nedeninin Kıbrıs’taki Türk varlığının ortadan kaldırılması olduğuna işaret eder. Ali’nin “Evini yurdunu bırakmak zor; zor değil imkânsız...”, “Nasıl bırakırım Mahmut Amca yıllar yılı alın teri döktüğüm yeri?”, “Ya bu toprak kime bırakacağız? Nasıl gideriz?” gibi sözleri, saldırının temel nedeninin Türklerin halen ellerinde tutmakta olduğu topraklar olduğunu göstermektedir. Baba Recep ise “Bir yere gideceğimiz yok oğlum. Çorbacı köpeği de bizim bir yere gitmeyeceğimizi bilir” şeklindeki sözlerle oğlunun

toprak konusundaki hassasiyetini paylaştığını vurgular.

Bu tespit, EOKA'nın terör eylemlerine girişmesinin temel nedeninin Türkleri Kıbrıs'tan atmak olduğunu da beraberinde getirir. Eğer eylemler başarılı olursa Türklere ait topraklar ve mülkler EOKA mensuplarının eline geçecektir. Nitekim Ali'nin küçük yaştaki kızı Zeynep'in "Anne, benim evdeki yatağımda kim yatıyor?" sorusuna abisi Mehmet'in evlerini basan EOKA mensubu teröristi kastederek "Benimkisinde o şişko adam yatıyordu" şeklindeki cevabı bu tespitle uyumludur. EOKA mensupları kendi aralarındaki konuşmalarında yalnızca Türkleri öldürmekten bahsederler, örgütlerinin ya da genel olarak Rumların amaçlarından bahsetmezler. Türkler ise sürekli saldırılarının amacının onları topraklarından atmak olduğu konusunda hemfikirdir.

Sonuç olarak filmin olay örgüsü ve diyalogları dikkatlice gözden geçirildiğinde, filmde şiddet ve terör olaylarına zemin hazırlayan temel itkinin, EOKA'nın Kıbrıs'ta yaşayan Türkleri yok etme isteği, Türklerin kendilerine uygulanan baskı ve teröre karşı direnmekte kazanacakları şeyin ise Kıbrıs'ta kendi topraklarında yaşama hakkı olduğu görülmüştür. EOKA Türkleri yok etmek için saldırmakta, Kıbrıs Türkleri ise can güvenlikleri ve topraklarını korumak için direnmektedir.

Görüntülerin Ürettiği Anlamlar

Kıbrıs'ın Belası Kızıl EOKA, daha sonra çekilecek Kıbrıs filmlerinden farklı olarak çarpıcı eğretileme ve düzdeğişmecelerin yoğun şekilde kullanıldığı bir film değildir. Bunda filmin elimizdeki versiyonunun büyük ölçüde sansürlenmiş olmasının etkisi olabilir. Sonraki Kıbrıs konulu filmlerde sıklıkla karşılaşacağımız mehter marşları, askeri marşlar, bayraklar, geçit törenleri, Kurtuluş Savaşı'na ilişkin arşiv görüntüleri vb. semboller bu filmde neredeyse hiç görünmez. Yalnızca Atatürk'ün üzerinde "Ne mutlu Türk'üm diyene" yazan büyükçe bir çerçeveli fotoğrafı, Mehmet ve Zeynep'in odalarının duvarında asılı olarak sadece bir kez görünür.

İşte bu duvarda asılı Atatürk fotoğrafının, filmdeki belki de en güçlü millî sembollerden biri olduğu söylenebilir. Mehmet ve Zeynep, odalarında oyun oynadıkları sırada, Mehmet'in elinden fırlayan yastığın, Atatürk'ün cam çerçeve içerisindeki fotoğrafına çarpması üzerine Zeynep'in korkarak "Ya kırılıydı?" sorusuna Mehmet'in "O hiçbir zaman kırılmaz" şeklinde yanıtlaması, Atatürk'e duyulan güvenin bir yansımasıdır. Yine Zeynep'in "Ne mutlu Türk'ün diyene" sözünü kimin söylediği sorusuna Mehmet'in "Atatürk babamız" şeklinde cevap vermesi, bunun üzerine Zeynep'in Atatürk'ün dedesinin oğlu olmadığı hâlde neden ona Atatürk baba dediklerini sorması üzerine de "O tüm Türklerin babasıdır" demesi, Atatürk'ün Anadolu Türkleri tarafından olduğu gibi Kıbrıs Türkleri tarafından da millî kurtarıcı ve önder kabul edildiğini gösterir. Başka bir ifadeyle Atatürk, Kıbrıs Türkleri ile Türkiye Türklerinin ortak değeridir ve Kıbrıs Türkleri de Anadolu'daki soydaşları gibi Atatürk'e derin bir sevgiyle bağlıdır. (Resim 3)

Resim 3. Atatürk Sevgisini Gösteren Görsel

Filmde bir diğ er önemli milliyetçi sembol de sözleri değiştirilerek söylenen Plevne Marşı'dır. Filmin başında ve sonunda yer verilen marşın sözleri " n  büyük Mehmetçikler ben Kıbrıs'ı vermem diyor." şeklinde değiştirilmiştir. Osmanlı Dönemi'ne ait bu marşın, bir askeri marştan ziyade, bir şarkı formunda, bir düğün akşamı piyano eşliğinde oldukça modern kıyafetler içerisindeki bir topluluk tarafından seslendirilmesi oldukça ilginçtir. Normal şartlarda davudi bir sesle, asker  bir marş şeklinde söylenen Plevne Marşı'nın, modern kıyafetler giymiş kadın erkek karışık bir topluluk tarafından seslendirilmesi, sonraki yıllarda pek karşılaşmayacağımız bir durumdur. (Resim 4)

Filmde bir diğ er önemli sembol de Mehmet'in tarih kitabıdır. Mehmet evlerinden ayrıldıkları sırada bahçede, sandığın üzerinde duran tarih kitabını almak ister ama EOKA mensupları kitabı almasına izin vermez. Bu sahne tarihin Kıbrıs Türkleri açısından önemine vurgu yapar. Ayrıca Türklerin başlıca düşmanı konumundaki Rumlar da bu önemin farkındadır ve Türkleri tarihlerinden koparmaya çalışmaktadırlar. (Resim 5)

Resim 4. Düğün Sahnesine Ait Görsel

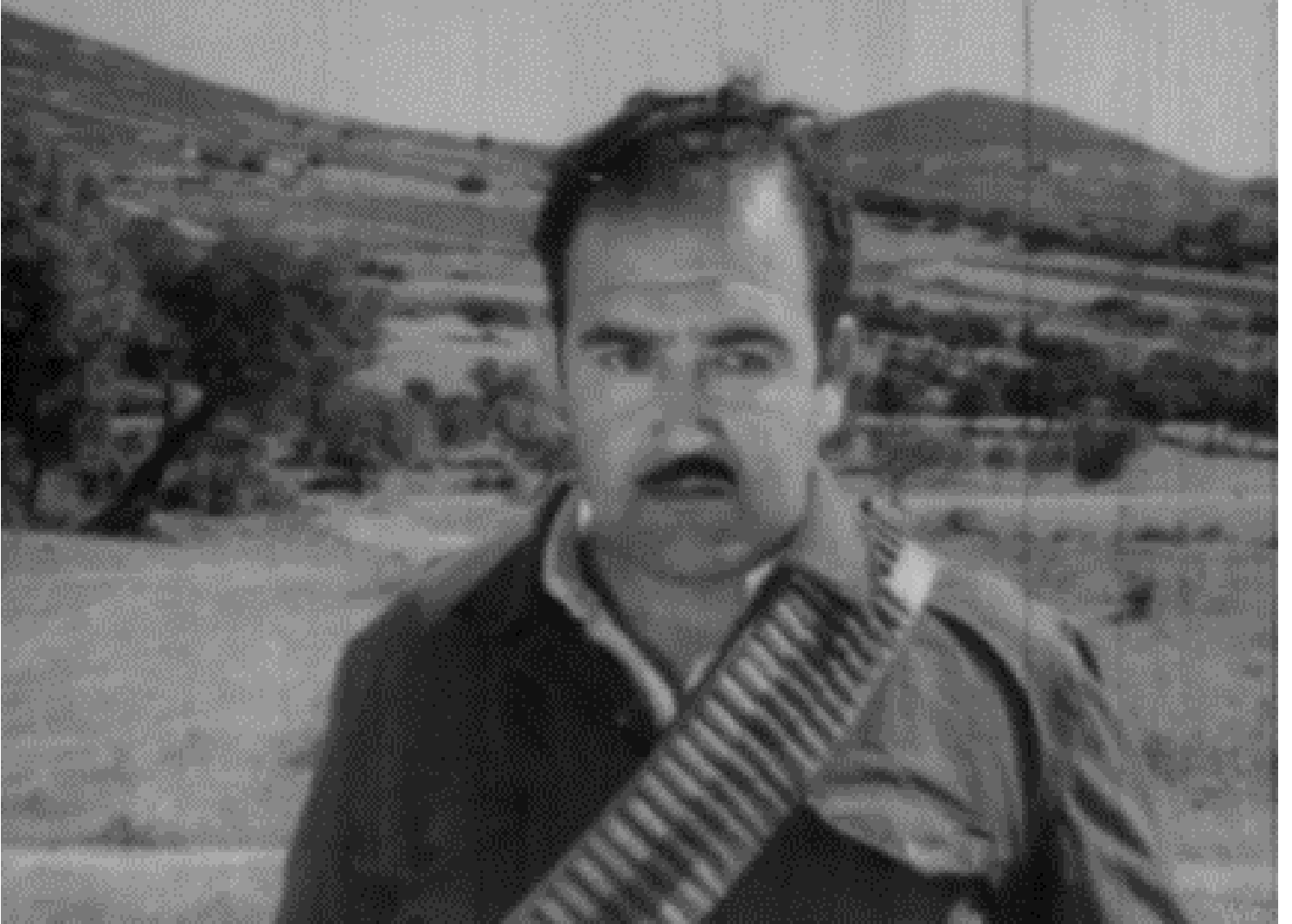

Resim 5. Rum  ete üyelerinin tarih kitabını çiğnediği görsel

Filmde milliyetçi semboller gibi dini sembollere neredeyse hiç yer verilmemiştir. Film boyunca ne Rum ne de Türk tarafının dini sembollerine ilişkin görüntülere ve tınıya rastlanmaz. Ayrıca Osmanlı İmparatorluğu'na ve ona ilişkin herhangi bir sembole de yer verilmez. Ada halkının Müslüman ya da Hristiyan olmasına ilişkin herhangi bir vurgu da yoktur. Sadece Türklük ya da Rumluk üzerine vurgu yapılır. Film boyunca ne cami ya da kilise görüntüsüne ne de ezan ya da çan sesine yer verilmez. Ne Rumlar ne de Türkler ibadet ederken veya dua ederken gösterilmez. Filmde hiçbir bayrak görüntüsüne yer verilmemesi de oldukça ilginç bir bulgudur. Bu durumun sansür kararından kaynaklandığı değerlendirilmektedir.

Kıyafetler de göstergebilimsel açıdan oldukça güçlü anlamlar içerir. Film boyunca Türkler modern kıyafetler içerisindedir. Sadece başlangıçtaki düğün sahnelerinde değil sonraki gündelik hayat ve hatta çatışma sahnelerinde de kadın ya da erkek tüm Türklerin kıyafetleri oldukça modern çizgiler taşır. Çiftçilik yapan Ali, Eşi ve çocukları için de bu durum geçerlidir. Buna karşılık EOKA mensubu teröristlerin ve birkaç kez görünen Rumların kıyafetleri geleneksel çizgilere sahiptir. Üstelik neredeyse tüm Rumlar silah kuşanmıştır. Hâlbuki Türkler silahlı çatışmaya girmek zorunda kaldıklarında dahi mermi şeritlerini vücutlarına sarmazlar. Sadece ellerinde tüfek bulunur. Bu kıyafet farklılığından yola çıkarak Türklerin modernleşmiş, gelişmiş, medeni bir topluluk olarak temsil edilirken Rumların gelişmemiş ve vahşi bir topluluk olarak temsil edildiği sonucuna ulaşılabilir. Sürekli silah kuşanmış hâlde görünmeleri ise saldırganlıklarının göstergesidir.

EOKA mensuplarının giydiği kıyafetler ve sürekli silah kuşanmış olarak gösterilmeleri, onların yasa dışılığının da göstergesi olarak kullanılmıştır. Giydikleri kıyafetler içerisinde Rumlar adeta çapulcu izlenimi yaratır. Türkler ise gündelik işleriyle uğraşan medeni insanlardır. Yalnızca Polis Kuvvetlerinde görevli olan Türklerde silah vardır. Onlar da silahlarını sadece üniforma giydikleri zamanlarda taşırlar. Üniformalı olmaları, onların yasallığına vurgu yapar. Türklerin güvenlik kuvvetleriyle çatıştığı görülmez; ancak Rumlar, meşru yönetimin bir parçası olan polis kuvvetlerine pusu kurar ve fırsat bulduklarında onları öldürürler. Film boyunca İngilizlerin adı geçmese de Yalçın ile birlikte pusuda öldürülen polislerin isimlerinin John ve Tom olması onların İngiliz olduğuna işaret eder. (Resim 6,7)

Resim 6. Rum Çete Mensuplarının Görseli

Resim 7. Rum Çete Mensuplarının Görself

Film boyunca hiçbir Rum kadının görünmemesi oldukça ilginç bir bulgu olarak karşımıza çıkmıştır. Hâlbuki silahlı çatışma dâhil her etkinlikte Türkler, sürekli kadın erkek birlikte gösterilmiştir. Bu durum Türklerin modernleşmiş bir topluluk olarak gösterilme isteğiyle ya da Türk toplumsal yaşamında kadına verilen değerin filme yansıtılma arzusuyla ilişkili olabilir. Nitekim filmin süpervizörü Ömer Lütfi Akad, Vurun Kahpeye filminde Kurtuluş Savaşı'nda kadınların oynadığı rolü, bir kadın öğretmen kahraman üzerinden anlatmıştır. Kadın kahramanlara ve Atatürk'e yapılan vurgunun, Ömer Lütfi Akad'dan kaynaklandığı düşünülebilir.

Bir yerleşim alanının ya da evin bakımlı ve zengin olması, orasının Türklere ait bir yerleşim yeri olduğunun göstergesi olarak sunulmuştur. Film boyunca gösterilen verimli tarlalar ve bakımlı, güzel mobilyalarla döşenmiş taş evler Türklerin yaşam alanlarıdır. Rumlar ise sürekli bu zenginliği ele geçirmeye çalışan vahşi, silahlı kişiler olarak gösterilmiştir. Recep'in selamını almayan Rum, ata binerken Mahmut Amca, Ali ve ailesini otomobile babalarının evine gönderir. Başka bir ifadeyle modernleşen Türkler ulaşım için otomobil kullanırken Rumlar hala at kullanmaya devam etmektedir.

Film, küçük bir kız çocuğunun yerde yatar vaziyette duran annesinin başında ağladığı sahne, ile açılır. Ardından önce merdivenlerden koşarak inen genç bir adamın ardından da yaşlı bir çiftçinin silahla vurulduğu görülür. Yaşlı çiftçi kendisini vuranlara "kahpeler" diye bağıırır. Bu görüntüler arka arkaya verilerek EOKA'nın, dolayısıyla da Rumların kadın, çocuk, genç, yaşlı fark etmeksizin tüm Türkleri vahşice katlettiğine göndermede bulunulur. Yaşlı çiftçinin "kahpeler" diyerek can vermesi ise EOKA'nın silahsız Türkleri pusu vb. ahlaki olmayan metotlarla katlettiğine işaret eder.

Karşıtlıklar ve Dışlamalar

Çiler Dursun'a (2001) göre "Bir anlamı belirleyen en önemli unsur, söylem içinde bir iktidar ilişkisinin süregittiğini gösteren çatışmadır". Taraflar iktidar ilişkileri içerisinde dışladıkları, reddettikleri konu, kişi veya olayların karşıtlıklarında kendilerini konumlandırarak kendi anlamlarını üretirler (s. 230). *Kızıl EOKA* filminde Kıbrıs Türkleri biz olarak Rumlar ise onlar şeklinde

konumlandırılmış ve filmde karşıtlık ve dışlamalar, aynı yıl çekilen *Kıbrıs Şehitleri* ve sonraki yıllarda çekilen diğer Kıbrıs konulu filmlerde de göreceğimiz üzere oldukça derin ve keskin şekilde kurulmuştur. Türkler gündelik işleriyle meşgul, medeni ve zengin bir topluluk olarak gösterilirken neredeyse tamamı EOKA mensubu olan Rumlar ise adları anılmadan geri kalmış, saldırgan, vahşi ve ahlaksız bir topluluk olarak temsil edilir. Sürekli silah kuşanmış olarak görünen Rumlar, buldukları her fırsatta Türklere saldırmakta onları acımasızca katletmektedir.

Türkler cesur ve mert kişiler olarak temsil edilirken Rumlar toplu hâlde hareket eden ve sürekli pusu kuran, hileci karakterlerdir. Ali tek başına önce EOKA cephaneliğinden silah çalar ardından da bu cephaneliği havaya uçurur. Henüz on yaşlarındaki Mehmet, dedesi Recep ve annesi Emine evlerini saran EOKA mensuplarına karşı kahramanca çatışır. Hiçbirisinde en ufak bir korku belirtisi görünmez. Hatta Ali'nin "Ya mermimiz sabaha karşı yetmezse?" şeklindeki kaygıları karşısında babası Recep, "Balta kürek yetmiyor mu oğul? Merak etme sabaha kadar dayanınız. Hele bir yol gelsinler. Onların cibilliyetini biliriz biz" sözleriyle cesaret verir. Rumlar ise silahlı gruplar hâlinde hareket eder ve yalnız ya da savunmasız hâlde yakaladıkları Türklere saldırırlar. Amaçları uğruna çocukları dahi kullanmaktan geri durmazlar. Görevden dönen Ahmet'i kuytuda pusuya düşürürler, üşüdüğünü düşündüğü bebeğini almaya çıkan küçük yaşta Zeynep'i esir alıp onu babasına karşı koz olarak kullanırlar.

Film boyunca Türklerin belki geçmişte hâkim millet olmanın verdiği özgüvenle EOKA mensuplarına ve Rumlara üstten bakan, yaptıklarını da şımarıklık olarak gören bir yaklaşımı söz konusudur. Ahmet'in, EOKA mensuplarıncı pusuya düştüğünde söylediği "Yazık size, senelerce Türklerin çanağını yaladınız" sözleri bunun en açık göstergesidir. Ayrıca hem Mahmut Amca hem Recep hem de Yalçın karakteri, EOKA'nın yaptığı eylemlerle "iyice azıttığını" ifade ederler. Bu söylem aynı zamanda Rumların başka devletlerden destek alarak kendilerinden beklenmeyen davranışlar sergilemeye başladığına göndermede bulunur. Kendi başlarına bir şey yapamayan Rumlar, Yunanistan'dan ya da Avrupalı devletlerden aldıkları destekle EOKA çatısı altında bir araya gelerek korumasız Türklere zarar vermektedir. Yalçın'ın "fena azıttılar, müdafaasız bulunca çullanıyolar" sözleri bu durumun özeti gibidir.

Filmde Rumlara karşı "Rum" adı verilerek herhangi bir eleştiri ya da olumsuz görüş dile getirilmez. Ancak at üzerinde geçen bir Rum'un Recep'in verdiği selamı almadan hızla yakınından geçtiği sahne oldukça güçlü mesajlar içerir. Bu duruma çok bozulan Recep "Artık bunlar selamımızı da almaz oldu" diye serzenişte bulunur. Oğlunun "ama kırk yıllık komşumuz" sözüne ise "Hangi komşuluk? Niko (isim tam anlaşılıyor) suyumuzu çevirdi, bahçemizi nasıl sulayacağı bakalım?" sözleriyle karşılık verir. Verilen selamın alınmaması ve bu diyaloglar Türk ve Rum toplumlarının birlikte yaşamasının imkânsızlığına açıkça göndermede bulunur.

Buraya kadar verilen bilgiler genel anlamıyla değerlendirildiğinde EOKA filminde kurulan karşıtlıkların temelde biz ve onlar karşıtlığı etrafında üretildiği söylenebilir. Film boyunca yaşanan tüm çatışmalar, olumlu özelliklerle donatılmış "biz" yani Kıbrıs Türkleri ile olumsuz özelliklerle donatılmış "onlar" yani EOKA terör örgütü mensupları ve onları destekleyen Rumlar arasında yaşanan bir güç mücadelesi olarak temsil edilmiştir. Bu kapsamda filmde inşa edilen başlıca karşıtlıklar şu şekilde sıralanabilir:

Biz	Onlar
Kıbrıs Türkleri	EOKA mensubu Rumlar
Medeni	Vahşi
Barışsever	Saldırgan
Cesur	Korkak
Zengin	Çapulcu
Yasal	Yasa dışı
Ahlaklı	Ahlaksız
Üreten	Yağmalayan
İmar eden	Yıkan

Sonuç olarak *Kıbrıs'ın Belası Kızıl EOKA'nın Dışişleri Bakanlığının yukarıda bahsedilen tavsiyesine uygun olarak "...Kıbrıs'taki Türk ve Rum cemaatlerinin birlikte yaşayamayacaklarını gösteren ve EOKA'nın tedhişçilik hareketlerini ve ırkdaşlarımıza reva gördüğü muameleleri tasvir edecek" şekilde çekildiği söylenebilir. Gerçekten de filmin sansür kararıyla kısaltılmış versiyonunda bile Türk ve Rum toplumları arasındaki karşıtlığın geri dönülmez şekilde derin ve keskin kurulduğu görülmektedir.*

İdeolojik Seslenişler

Kıbrıs'ın Belası Kızıl EOKA, Kıbrıs Türklerini canlarını, mallarını ve topraklarını korumak için direnmeye çağıran bir filmidir. Film süresince erkek, kadın, çocuk, yaşlı tüm Kıbrıs Türkleri, EOKA terör örgütü mensuplarının yarattığı tehlike karşısında onlara karşı birleşmeye ve gerektiğinde onlarla çatışmaya davet edilir. Rumlar filmde belirtilmeyen aldıkları güçle şımarmışlar

ve bu şımarıklıkla Türkleri yüzyıllardır yaşadıkları topraklardan atmak üzere harekete geçmişlerdir. EOKA mensuplarının saldırganlığı ve vahşiliği karşısında Kıbrıs Türklerinin acilen birleşmesi, onlara karşı durması, gerektiğinde onlarla çatışması bir zorunluluktur. Korkulmamalı, topraklar ve yaşam alanları terk edilmemelidir.

Filmde diğer Kıbrıs konulu Türk filmlerinde sıklıkla karşımıza çıkan Türkiye'den yardım ve destek isteyen ideolojik seslenişlere bu filmde neredeyse hiç rastlanmaz. Mahmut Amca'nın Ali ve ailesi evlerine geldiğinde söylediği "Korkmayın milletimiz bizi unutmaz. Hem burada sahillerimiz daha bol daha çabuk denize dökeriz" sözleri ve Plevne marşının değiştirilerek söylenen "ünü büyük Ünü büyük Mehmetçikler ben Kıbrıs'ı vermem diyor" nakaratı dışında Türkiye'ye yönelik bir çağrıya rastlanmaz. İlk bakışta bu durumun 12 Mart 1959 tarih ve 19 sayılı Kurul Kararı çerçevesinde Türkiye'ye ilişkin mesajların sansürlenmesiyle ilişkili olduğu değerlendirilebilir. Ancak anılan karar incelendiğinde bu konuda önemli bir kısıtlamanın bulunmadığı görülmüştür. Bu durumun filmin çekimlerinin yapıldığı 1958 yılında İngiltere'nin adanın egemen devleti olması ve Türkiye'nin adaya bir müdahale ihtimalinin düşük görülmesiyle ilgili olabileceği değerlendirilmektedir. Kıbrıs'ın müstakil bir devlet hâline geldiği 1960 yılından sonra bu daha güçlü bir seçenek olarak tartışılmaya başlamıştır. Bu da filmlere Türkiye'yi ve Türk gençlerini Kıbrıslı Türklere destek olmaya yönelik mesajların artması şeklinde yansımıştır.

Sonuç

Bu çalışmada Kıbrıs'ta yaşanan terör ve çatışma olaylarını konu alan ilk Türk filmi, *Kıbrıs'ın Belası Kızıl EOKA'nın* (1959) az bilinen öyküsü anlatılmış ve filmde terör ve şiddet olaylarının nasıl temsil edildiği incelenmiştir. Yapılan inceleme sonucunda Türker İnanoğlu ve Sezer Sezin'in konuşmalarından ve hatıralarından yola çıkılarak filmin az bilinen öyküsü ayrıntılı olarak ortaya çıkarılmıştır. Hükümet yetkililerinin telkinlerine uygun şekilde çekilen filmin yaşanan uluslararası gelişmeler sonrasında yasaklanması oldukça ilginç bir öykünün ortaya çıkmasına neden olmuştur. Dönemin en büyük yıldızlarından Sezer Sezin'in itirazlarına rağmen çekilen film, onun Kâğıthane'de kurmayı planladığı Hollywood benzeri bir stüdyo hayalini de imkânsız hale getirmiştir. Film dış politika sinema ilişkisinin dinamiklerini ortaya koyması açısından oldukça özgün bir örnektir.

Film birçok açıdan kendisinden sonra çekilen Kıbrıs konulu filmlere benzemez. Öncelikle filmde diğer filmlerde sıklıkla kullanılan dini sembollere yer verilmemiştir. Film boyunca ne bir cami ya da kilise görünür ne de ezan ya da çan sesi duyulur. Ne Türkler ne de Rumlar dua ederken ya da ibadet ederken gösterilmez. Mehter marşları, bayraklar; haç, hilal vb. semboller kullanılmaz.

Sonraki yıllarda çekilen filmlerde farklı olan bir diğer yön de Türkiye'nin desteğine olan ihtiyaca yapılan vurgudur. Filmde Türkiye'nin adı geçmez, sadece Mehmetçik kavramı üzerinden bazı imalarda bulunulur. Mücadele vermesi gereken, canlarını ve topraklarını koruması gerekenler Kıbrıslı Türklerin kendileridir. Anadolu Türklerine, Kıbrıs Türklerine yardım etmeleri için doğrudan ya da dolaylı bir çağrıda bulunulmaz. Film boyunca EOKA'nın saldırıları karşısında kadın, erkek her yaşta Kıbrıs Türkünün birleşmenin önemine vurgu yapılır. Başka bir ifadeyle *Kıbrıs'ın Belası Kızıl EOKA'nın*, Ali ve ailesinin direniş öyküsü üzerinden tüm Kıbrıs Türklerine onlar gibi davranarak EOKA saldırıları karşısında direnmeleri, topraklarını terk etmemeleri onurlu bir yaşam savaşı vermeleri çağrısı yapan bir film olduğu söylenebilir.

Film boyunca kurulan karşıtlıklar oldukça derin ve keskindir. Türklere olumlu özelliklerle donatılırken onların karşısına olanca olumsuzluklarıyla Rumlar çıkarılır. Cesaret ve kahramanlık kadın, erkek, çocuk ve yaşlı tüm Türklerin ortak özelliklerdir. Özellikle kadın karakterler edilgen değil, direngen karakterler olarak ön plana çıkar ve EOKA mensuplarının saldırıları karşısında erkekler gibi cesurca çatışırlar. Buna karşın Rumlar saldırgan, hilekâr, menfaatçi, vahşi ve korkaktır. Sürekli toplu hâlde ve silahlı olarak gezerler. Biraz güç kazandıklarında şımarırlar ve kırk yıllık komşularını dahi tanımazlar. Pusu kurarak ya da başkaca kurnazlıklarla rakiplerini tuzağa düşürerek onlara türlü fenalıklar yaparlar. Çocuk, kadın, ihtiyar fark etmeksizin fırsat bulduklarında Türkleri öldürürler. Nitekim sık sık yaşlı, çocuk, kadın ve savunmaz kimselere saldırılarda bulunması EOKA'nın dolayısıyla da Rumların vahşiliğinin en açık göstergesidir. Türkler ise hiçbir zaman silahsız Rumlara saldırmaz, onlara işkence veya başkaca fenalıklar yapmaz.

Filmde görünen neredeyse tüm Rum karakterler ya EOKA mensubudur ya da onların yaptığı eylemleri onaylayan kişilerdir. Kıbrıs Şehitleri (1959) filmine benzer şekilde Türklere yapılan saldırıların yanlış olduğunu söyleyen herhangi bir Rum karaktere rastlanmaz. Böylece, Türklere yapılan saldırıların sadece EOKA mensuplarıyla sınırlı olmadığına, kitlesel olarak bütün Rumların, Türklerin yok edilmesine ve toprak, mallarına el koymasına onay verdiği dolayısıyla da Türklere Rumlar arasındaki karşıtlığın doldurulamayacak kadar derin ve keskin olduğuna (Kara, 2022, s. 58) göndermede bulunulur.

Karşıtlık ve dışlamaların derin olması Kıbrıslı Türklere yönelik direniş çağrısının güçlü olmasını beraberinde getirir. EOKA saldırılarının ciddiyeti ve bundan cesaret alan Rumların Türk komşularının sularını keserek selamlarını bile almaması, Kıbrıs Türklerinin karşı karşıya kaldıkları tehlikenin büyüklüğünü dolayısıyla da birleşme ihtiyacının aciliyetini ortaya koyar. Karşı karşıya kalınan tehlike karşısında Kıbrıslı Türkler Ali ve geniş ailesi gibi canlarını ve topraklarını korumak için mücadele etmeye çağrılır.

Yapılan analizler sonucunda *Kıbrıs'ın Belası Kızıl EOKA'nın*, birçok açıdan Türk sinemasının en özgün filmlerinden birisi

olduğu, Hükümetin tavsiyelerine uygun olarak çekilmesine karşın değişen dış politika nedeniyle yasaklandığı, bu yasaklamanın filmin başrol oyuncusu Sezer Sezin'in sahipleri arasında yer aldığı Türk Export şirketinin batmasına neden olduğu, filmin kendisinden sonra çekilen filmlerden farklı olarak dini referanslar ve Türkiye'ye yönelik destek çağrılarına yer vermediği, film boyunca, filmin çekildiği dönemde Kıbrıs'a yönelik Türk dış politikasının temel tezi olan "taksim" görüşüne uygun şekilde Türkler ve Rumlar arasında doldurulamaz derinlikte karşıtlık inşa edildiği sonuçlarına ulaşılmıştır. Filmin anılan dönemde Türk dış politikasının temel tezi olan "taksim" tezine uygun şekilde çekilmesine rağmen bu politikanın kısa süre içerisinde değişmesinin ardından yasaklanması, Türkiye'de dış politika-sinema ilişkisi konusunda önemli ipuçları sağlar. Dış politikanın değişmesinin, bir önceki politikaya uygun şekilde hazırlanan filmlerin sansürlenmesine hatta yasaklanmasına neden olabileceğini gösterir.

Etik Komite Onayı: Etik kurul onay belgesi gerektirmemektedir.

Hakem Değerlendirmesi: Dış bağımsız.

Çıkar Çatışması: Yazar, çıkar çatışması olmadığını beyan etmiştir.

Finansal Destek: Yazar, bu çalışma için finansal destek almadığını beyan etmiştir.

Ethics Committee Approval: Ethics committee approval is not required.

Peer-review: Externally peer-reviewed.

Conflict of Interest: The author has no conflicts of interest to declare.

Financial Disclosure: The author declared that this study has received no financial support.

Kaynaklar

- CChambers, J. W. (1994). *All Quiet on the Western Front* (1930): The antiwar film and the image of the First World War. *Historical Journal of Film, Radio and Television*, 14(4), 377-411.
- Denizli, A. (2014). *Kıbrıs Barış Harekâtı: 20 Temmuz 1974*. Berikan Yayınevi.
- Denizli, A. (2020). Kıbrıs'ta Yunan terör örgütü EOKA ve katliamları. *Uluslararası Eğitim ve Tarih Araştırmaları Dergisi*, 2, 1-25.
- Dursun, Ç. (2001). *TV Haberlerinde İdeoloji*. İmge Yayınları.
- Evren, B. (2011). *Sezer Sezin*. Antalya Altın Portakal Film Festivali Yayınları.
- French, D. (2015). *Fighting EOKA: The British Counter-Insurgency Campaign on Cyprus, 1955-1959*. Oxford University Press.
- Işık, M., & Özdemir, E. (2017). Türk sinemasında Kore Savaşı'nı konu alan filmlerde ideoloji ve özne. *Sinecine: Sinema Araştırmaları Dergisi*, 127-132.
- Işık, M., & Özdemir, E. (2019). Türk sinemasında Kore Savaşı'nı konu alan filmlerde ideoloji ve özne. İçinde E. Doğan (Ed.), *Turkish Cinema Researches* (s. 71-94). IJOPEC.
- İnanoğlu, T. (2004). *5555 Afişle Türk Sineması*. Kabalıcı Yayınları.
- Kara, E. (2022). Türk sinemasında 1974 Barış Harekâtı öncesi Kıbrıs olaylarını konu alan filmlerde ideoloji ve özne (Yayımlanmamış yüksek lisans tezi). Batman Üniversitesi.
- Karadoğan, A., & Öztürk, S. R. (2022a). *Türkiye'de Sinema Sansürünün Tarihi (1932-1988): Sansür Karar Defterleri Üzerine Bir İnceleme* (Cilt 1). Türkiye Cumhuriyeti Kültür ve Turizm Bakanlığı.
- Karadoğan, A., & Öztürk, S. R. (2022b). *Türkiye'de Sinema Sansürünün Tarihi (1932-1988): Sansür Karar Defterleri Üzerine Bir İnceleme* (Cilt 2). Türkiye Cumhuriyeti Kültür ve Turizm Bakanlığı.
- Kırca, A. (Direktör). (2010). *Siyaset Meydanı: Bay Sinema Türker İnanoğlu I. Bölüm* (1. Bölüm). Siyaset Meydanı.
- Makarios, D. (2005). *Karanlık Yön EOKA*. Galeri Kültür Yayınları.
- Mayes, S. (1960). *Cyprus and Makarios*. Putnam.
- Milliyet. (1955, Haziran 21). Kıbrıs için bir film çevrilecek. *Milliyet Gazetesi*, 2.
- Nisan Haçer (Direktör). (1959). *Kıbrıs'ın Belası Kızıl EOKA*.
- Novo, A. (2020). *The EOKA Cause: Nationalism and the Failure of Cypriot Enosis*. Bloomsbury Publishing.
- Özdemir, E., & Özcan, A. (2022). *Gayrinizami Harp Tarihi: Direniş, Ayaklanma, Çatışma*. Kronik Kitap.
- Özgüç, A. (1995). *Türk Film Yönetmenleri Sözlüğü*. Afa Yayınları.
- Özgüç, A. (2012). *Ansiklopedik Türk Filmleri Sözlüğü*. Horizon International.
- Scognamillo, G. (2004). *Bay Sinema: Türker İnanoğlu*. Doğan Kitapçılık.
- Scognamillo, G. (2014). *Türk Sinema Tarihi*. Kabalıcı Yayınları.
- Tolgay, A. (2023, Ağustos 6). Artun ailesi'nin Kıbrıs'a dokunuşları. *Kıbrıs Gazetesi*. www.kibrisgazetesi.com/artun-ailesinin-kibrisa-dokunuşlari-makale,19596.html
- Türköl, F. (2019). Türk filmlerinde Kıbrıs ve Kıbrıslı Türkler: Türkiye kameralarında kabul ve ret. *Sinecine: Sinema Araştırmaları Dergisi*, 4(1), 9-37.

Structured Abstract

War and armed conflicts have been among the most frequently discussed topics in Turkish cinema since the beginning of the Turkish cinema. Although war and armed conflicts have an impact on Turkish cinema history and are among the most frequently discussed topics in Turkish cinema, it is not possible to say that this interaction attracts the attention of academics and researchers. The study realizes this situation as a problematic and examines the Turkish film, Cyprus' Evil: Red EOKA which is the first Turkish film about the terror and conflict events in Cyprus. The film released in 1959 and is about the terror and violence in Cyprus, caused by the terrorist organization EOKA. In this study, the little-known story of the film will be told and how terrorism and violence are represented in the film will be revealed. Firstly, archive documents were examined, the speeches and memories of witnesses such as Türker İnanoğlu and Sezer Sezin were evaluated with these documents, and finally, the little-known story of the film was revealed in detail and the films were analyzed using the qualitative content analysis method. As a result of the analysis, it was determined that the film made a call to all Turkish Cypriots to behave like them, to resist EOKA attacks, not to leave their lands and to fight an honorable life, through the resistance story of Ali and his family. It has been observed that the film, unlike the films shot after it, does not include religious references and calls for support for Turkey, and that the contradictions in the film are built at an irreplaceable depth in accordance with the "partition" view, which was the basic thesis of Turkish foreign policy towards Cyprus at the time the film was shot. In the film, it was concluded that the deep opposition and exclusion brought about a strong call for resistance against the Turkish Cypriots. The contrasts established throughout the film are quite deep and sharp. While equipping Turks with positive features; The Greeks are brought up against them with all their negativity. Courage and heroism are common characteristics of all Turks, men, women, children and the elderly. In particular, female characters stand out as resilient, not passive characters, and they fight bravely like men against the attacks of EOKA members. On the other hand, Greeks are aggressive, deceitful, self-serving, wild and cowardly. The brutality of the EOKA attacks and the fact that the Greek Cypriots who were encouraged by this did not even greet their Turkish neighbors by cutting off their water supply reveals the magnitude of the danger that the Turkish Cypriots face and therefore the urgency of the need for unity. Almost all Greek characters appearing in the film are either members of EOKA or approve of their actions. Similar to the movie Cyprus Martyrs (1959), there is no Greek character saying that the attacks on Turks are wrong. Thus, it is referenced that the attacks on the Turks are not limited to EOKA members only, that all Greeks massively approve of the destruction of the Turks and the seizure of their land and property, and therefore the antagonism between the Turks and the Greeks is too deep and sharp to be filled. The depth of opposition and exclusion makes the call for resistance against the Turkish Cypriots stronger. Turkey is not mentioned in the movie, only some hints are made through the concept of Mehmetçik. It is the Turkish Cypriots themselves who must fight and protect their lives and lands. In the danger faced, the Turkish Cypriots should continue to fight to protect their lives and lands, like Ali and his extended family. The brutality of the EOKA attacks and the fact that the Greek Cypriots who were encouraged by this situation, cut off the water supply of their Turkish neighbors and did not even receive greeting of them, reveals the magnitude of the danger that the Turkish Cypriots face and the urgency of the need for unity. It has been determined that the danger they face, Turkish Cypriots, like Ali and his extended family, are called to fight to protect their lives and lands.

Tuğba GÖKÇE YILDIRIM

Millî Eğitim Bakanlığı, Trabzon, Türkiye

Ministry of Education, Trabzon, Türkiye

hafsa_gokce@hotmail.com

Ufuk TÖMAN

(Sorumlu Yazar-Corresponding Author)

Trabzon Üniversitesi, Fatih Eğitim Fakültesi, Temel Eğitim Bölümü, Trabzon, Türkiye.

Department of Preschool Education, Faculty of Fatih Education, Trabzon University, Trabzon, Türkiye.

ufuktoman@trabzon.edu.tr

Bu çalışma, Ufuk Töman danışmanlığında Tuğba Gökçe Yıldırım tarafından hazırlanan yüksek lisans tezinden üretilmiştir.

This study is derived from a master's thesis prepared by Tuğba Gökçe Yıldırım under the supervision of Ufuk Töman.

Geliş Tarihi/Received 14.10.2024
Revizyon/Revision 17.12.2024
Kabul Tarihi/Accepted 23.12.2024
Yayın Tarihi/Publication Date 30.01.2025

Atıf

Gökçe Yıldırım, T. & Töman, U. (2025). Sosyobilimsel Konu Etkinlikleri ile İşlenen Derslerin Eleştirel Düşünme Eğilimlerine ve Karar Verme Becerilerine Etkisi. *Turcology Research*, 82, 166-190.

Cite this article

Gökçe Yıldırım, T. & Töman, U. (2025). The Effect of Provided with Society Scientific Issue Activities on The Critical Thinking Tendencies and Decision-Making Skills. *Turcology Research*, 82, 166-190.

The content of this journal is licensed under a Creative Commons Attribution-Noncommercial 4.0 International License.

Sosyobilimsel Konu Etkinlikleri ile İşlenen Derslerin Eleştirel Düşünme Eğilimlerine ve Karar Verme Becerilerine Etkisi

The Effect of Provided with Society Scientific Issue Activities on The Critical Thinking Tendencies and Decision-Making Skills

Öz

Bu çalışmanın amacı sosyobilimsel konu etkinlikleri ile işlenen fen bilimleri derslerinin 8. sınıf öğrencilerinin eleştirel düşünme eğilimlerine ve karar verme becerilerine etkisini incelemektir. Araştırmada nitel ve nicel verilerin bir arada kullanıldığı karma araştırma yöntemi kullanılmıştır. Bu araştırma Bayburt ilinin bir ilçesinde öğrenim gören 8. sınıf öğrencileri ile yürütülmüştür. Çalışma grubu 17 deney, 17 kontrol olmak üzere 34 öğrenciden oluşmaktadır. Veri toplama araçları olarak Karar Verme Becerisi Ölçeği, Eleştirel Düşünme Eğilimi Ölçeği ve açık uçlu sorular kullanılmıştır. Ölçeklerden elde edilen nicel veriler SPSS paket programı kullanılarak analiz edilmiştir. Yapılan araştırma sonucunda eleştirel düşünme eğilimi açısından deney ve kontrol grupları arasında deney grubunun lehine anlamlı farklılık olduğu tespit edilmiştir. Sosyobilimsel konu etkinlikleri ile işlenen derslerin öğrencilerin eleştirel düşünme eğilimini olumlu yönde etkilediği sonucuna ulaşılmıştır. Karar verme becerisi ölçeğinden elde edilen sonuçlara göre deney ve kontrol grubu arasında anlamlı bir farklılık bulunmamıştır. Deney grubu öğrencilerinin başarılarının bir miktar arttığı fakat bu artışın anlamlı bir fark oluşturmadığı tespit edilmiştir. Bu durum sosyobilimsel konu etkinlikleri kullanılarak işlenen derslerin öğrencilerin karar verme becerisini geliştirmede düşük düzeyde etkili olduğu sonucunu ortaya koymuştur. Araştırmada toplanan nitel verilerden elde edilen sonuçlar incelendiğinde sosyobilimsel konu etkinlikleri ile işlenen derslerin öğrencilerin eleştirel düşünme eğilimlerini ve karar verme becerilerini olumlu yönde etkilediği sonucuna ulaşılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Sosyobilimsel konular, eleştirel düşünme eğilimi, karar verme becerisi.

Abstract

The aim of this study is to examine the effects of science lessons taught with socioscientific subject activities on 8th grade students' critical thinking tendencies and decision-making skills. In the study, mixed research method was used in which qualitative and quantitative data were used together. This research was conducted with 8th grade students studying in a district of Bayburt province. The study group consisted of 34 students, 17 experimental and 17 control. Decision Making Skill Scale, Critical Thinking Disposition Scale and open-ended questions were used as data collection tools. The quantitative data obtained from the scales were analyzed using the SPSS package program. As a result of the research, it was determined that there was a significant difference between the experimental and control groups in terms of critical thinking disposition in favor of the experimental group. It was concluded that the lessons taught with socioscientific subject activities positively affected students' critical thinking disposition. According to the results obtained from the decision-making skill scale, no significant difference was found between the experimental and control groups. It was determined that the achievement of the experimental group students increased slightly, but this increase did not create a significant difference. This situation revealed that the lessons taught using socioscientific subject activities were low effective in developing students' decision-making skills. When the results obtained from the qualitative data collected in the study were analyzed, it was concluded that the lessons taught with socioscientific subject activities positively affected students' critical thinking tendencies and decision-making skills.

Keywords: Socioscientific issues, critical thinking disposition, decision-making skills.

Giriş

Bilim ve teknolojide yaşanan hızlı değişimler, bireyden beklenen yaşam becerilerini doğrudan etkilemektedir. Günümüz eğitim sisteminde çağın bir gereği olarak, düşünme becerilerine sahip, eleştirel düşünebilen, sorunları çözmeye alternatif yaklaşımlar geliştirebilen, etkili kararlar alabilen ve bu kararları hayata geçirebilen bireyler yetiştirmek hedeflenmektedir (Töman, 2015). İstenilen bu hedeflerin gerçekleştirilmesinde önemli derslerden biri fen bilimleri dersidir. Fen Bilimleri Dersi Öğretim Programının, çevre ve toplumun karşılıklı etkileşiminin bilincinde, günlük hayatta karşısına çıkan sorunlara karşı sorumluluk alan ve merak duygusunu daima canlı tutan, eleştiren, sorgulayan, yeri geldiğinde etkin kararlar alan bireyler yetiştirme doğrultusunda özel amaç ve hedefler içerdiği görülmektedir (MEB, 2018). Eleştirel düşünebilen, sorgulayabilen ve etkin kararlar verebilen bireylerin günümüz eğitim beklentilerini karşılamada diğer bireylere göre daha önde olacağı kaçınılmazdır.

Öğrencilerin eleştirel düşünme ve karar verme becerilerini geliştirebilecekleri konular oldukça sınırlıdır. Bununla birlikte Fen Bilimleri Dersi Öğretim Programında yer alan sosyobilimsel konuların bu becerileri geliştirmede etkili olduğu düşünülmektedir (Zohar & Nemet, 2002; Özdemir, 2014; Acer, 2022). Sosyobilimsel konular toplum için ön planda olan, bilimsel temellere sahip fikirlerin üretildiği, sıklıkla medyada yer alan, politik ve sosyal açıdan bölgesel, ulusal ya da uluslararası anlamda önemli konuları içeren, tek bir doğru cevabı olmayan konular olarak ifade edilmektedir (Ratcliffe & Grace, 2003). Sosyobilimsel konular doğası gereği öğrencileri sorgulama, eleştirme ve nihai kararlar vermeye yönlendirir. Dolayısıyla bu konuların öğretimi fen okuyazarı bireyler yetiştirmek etkin kararlar alabilme, argüman oluşturabilme, sorgulayabilme ve muhakeme edebilme becerilerini kazandırmak açısından önemlidir (Topçu, 2015). Sosyobilimsel konular ile ilgili son yıllarda yapılan çalışmalar incelendiğinde çalışmaların en fazla sosyobilimsel konularla ilgili görüşlerin ele alındığı çalışmalar (Gedik, 2018; Gürbüzkol, 2019; Fani, 2020) olduğu görülmektedir. Ayrıca sosyobilimsel konulara yönelik tutumun incelendiği araştırmalar (Cebesoy & Şahin, 2013; Tekin & Aslan, 2019; Çepni & Geçit, 2020; Erkol & Gül, 2020; Özkul, 2022) ile sosyo bilimsel konuların öğretiminde argümantasyon kullanımıyla ilgili araştırmalar (Evren & Kaptan, 2014; Bayram, 2019; Et, 2019; Karaman, 2019; Gökçehan Cenk, 2020; Cenk & Yalman, 2020; Güler, 2020) bu alanda en çok çalışılan konular olduğu görülmektedir.

Yapılan çalışmalar incelendiğinde sosyobilimsel konuların eleştirel düşünme, muhakeme yapma, karar verme, bilimin doğasını anlama gibi becerileri geliştirmede etkisinin incelenmesine yönelik çalışmaların (Babacan, 2017; Kasar, 2019; Acer, 2022) oldukça sınırlı olduğu görülmektedir. Fen Bilimleri Öğretim programında yer alan sosyobilimsel konuların kullanılarak öğrencilerin karar verme becerileri ile eleştirel düşünme eğilimlerini geliştirmeye yönelik çalışmaların sınırlı sayıda olması, bu çalışmanın önemini ortaya koymakta ve alanyazına katkı sağlayacağı düşünülmektedir.

Sosyobilimsel konulara yönelik etkinlikler kullanılarak işlenen fen bilimleri derslerinin 8. sınıf öğrencilerin eleştirel düşünme eğilimlerine ve karar verme becerilerini geliştirmelerine etkisi nedir? Bu temel problemi doğrultusunda aşağıda sunulan sorulara yanıtı aranmıştır.

1. Sosyobilimsel konu etkinlikleri kullanılarak ders işlenen deney grubu öğrencileri ile yapılandırmacı yaklaşım kullanılarak ders işlenen kontrol grubu öğrencilerinin eleştirel düşünme eğilim ölçeği öntest ve sontest puanları arasında istatistiksel açıdan anlamlı bir fark var mıdır?
2. Sosyobilimsel konu etkinlikleri kullanılarak ders işlenen deney grubu öğrencilerinin eleştirel düşünme eğilim ölçeği öntest ve sontest puanları arasında istatistiksel açıdan anlamlı bir fark var mıdır?
3. Yapılandırmacı yaklaşım kullanılarak ders işlenen kontrol grubu öğrencilerinin eleştirel düşünme eğilim ölçeği öntest ve sontest puanları arasında istatistiksel açıdan anlamlı bir fark var mıdır?
4. Sosyobilimsel konu etkinlikleri kullanılarak ders işlenen deney grubu öğrencileri ile yapılandırmacı yaklaşım kullanılarak ders işlenen kontrol grubu öğrencilerinin karar verme becerileri ölçeği öntest ve sontest puanları arasında istatistiksel açıdan anlamlı bir fark var mıdır?
5. Sosyobilimsel konu etkinlikleri kullanılarak ders işlenen deney grubu öğrencilerinin karar verme becerisi ölçeği öntest ve sontest puanları arasında istatistiksel açıdan anlamlı bir fark var mıdır?
6. Yapılandırmacı yaklaşım kullanılarak ders işlenen kontrol grubu öğrencilerinin karar verme becerisi ölçeği öntest ve sontest puanları arasında istatistiksel açıdan anlamlı bir fark var mıdır?

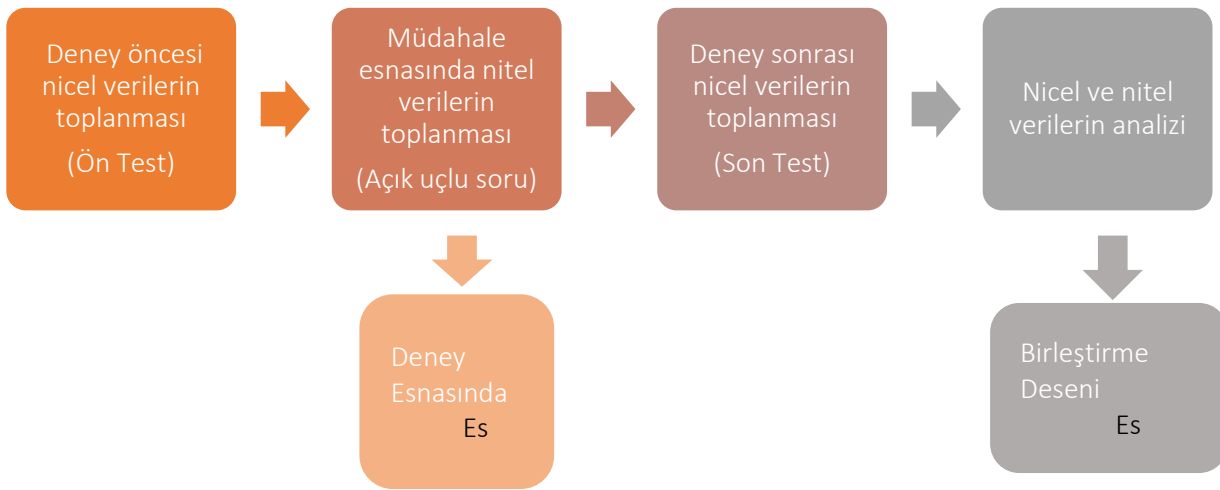
Yöntem

Bu bölümde araştırma modeli, örneklem, veri toplama araçları, verilerin toplanması ve uygulama aşaması hakkında bilgiler sunulacaktır.

Araştırma Modeli

Sosyobilimsel konu etkinlikleri ile işlenen fen bilimleri derslerinin 8. sınıf öğrencilerinin eleştirel düşünme eğilimlerini ve karar verme becerilerinin geliştirilmesinin hedeflendiği bu çalışmada nitel ve nicel verilerin beraber kullanıldığı karma araştırma yöntemi kullanılmıştır. Creswell (2013) karma araştırma yöntemini araştırılan problemi daha derinlemesine anlamak için nitel ve nicel verilerin beraber toplandığı daha sonra bu veri setlerinin birleştirilerek daha güçlü sonuçlara ulaşmayı sağlayan bir araştırma yaklaşımı olarak tanımlamaktadır. Bu yöntemin nicel veya nitel verilerin tek başına kullanımına kıyasla daha avantajlı olacağı belirtilmektedir.

Bu çalışmada karma araştırma yöntemlerinden müdahale deseni kullanılmıştır. Bu desenin amacı bir deneysel yöntem programı dâhilinde nicel verilere nitel veriler eklenerek nicel verilerin desteklenmesidir. Bu yöntemde göre nitel veriler deney öncesinde toplanabileceği gibi deney sırasında veya deneyden sonra ekleme yapılarak da gerçekleştirilebilir (Creswell, 2013). Bu çalışmada nitel veriler deney esnasında kullanılmıştır. Deseni temsil eden diyagram aşağıda sunulmuştur.

Şekil 1: Araştırma Desenin Diyagramı

Örneklemin müdahale proframındaki etkinliklere ne derece katıldıkları, bu etkinliklerden nasıl etkilendikleri, ayrıca bu etkinliklerin olumlu ve olumsuz sonuçlarının neler olduğunu belirlemek amacıyla nitel veriler deney sırasında araştırmaya dahil edilebilir. Bu yöntemi tercih eden araştırmacı, nicel yöntemin devam ettiği sırada nitel veriyi deneye dâhil ettiğinden birleştirme deseni kullanmaktadır (Creswell, 2013).

Araştırmanın nicel bölümünde öntest – sontest gruplu yarı deneysel desen kullanılmıştır. Deneysel desen; bağımsız değişkenin araştırmacı tarafından manipüle edilmesi ve deneklerin bağımlı değişkene ait elde edilen ölçümlerinin karşılaştırıldığı araştırmalardır (Fraenkel et al, 2006). Deneysel araştırmalar değişkenler arasındaki sebep sonuç ilişkilerinin belirlenmesi amacı güdülen çalışmalar için en çok tercih edilen çalışmalardır (Büyüköztürk, 2007).

Çepni (2014) yarı deneysel deseni, değişkenler arasındaki sebep sonuç ilişkilerini ortaya koyabilmek için kullanılan bir yöntem olarak tanımlamış ve özellikle deney ve kontrol gruplarının rastgele dağıtılması mümkün olmayan eğitim ortamlarında kullanılmaya uygun bir yöntem olarak belirtmiştir. Sonuç olarak araştırmanın nicel bölümünde öntest, sontest gruplu yarı deneysel desen kullanılmıştır. Uygulanan desenin gösterimi aşağıda Tablo 1’de sunulmuştur.

Tablo 1. Öntest – Sontest Gruplu Yarı Deneysel Desen Tablosu

Grup	Öntest	Uygulama	Sontest
Deney Grubu	O _{1.1} - O _{2.1}	X	O _{1.2} - O _{2.2}
Kontrol Grubu	O _{1.3} - O _{2.3}		O _{1.4} - O _{2.4}

Araştırmanın deney ve kontrol grupları:

Deney Grubu: Sosyobilimsel konu içerikleri kullanılarak ders işlenen grup

Kontrol Grubu: Yapılandırmacı yaklaşım kullanılarak ders işlenen grup

O_{1.1} - O_{1.3}: Öntest karar verme becerisi ölçeği

O_{2.1} - O_{2.3}: Öntest eleştirel düşünme eğilimi ölçeği

O_{1.2} - O_{1.4}: Sontest karar verme becerisi ölçeği

O_{2.2} - O_{2.4}: Sontest eleştirel düşünme eğilim ölçeği

X: Bağımsız değişken (Sosyobilimsel konu içerikleri ile ders işlenen grup)

Araştırmanın Değişkenleri

Araştırmada sonucu etkileyen ve etkilenen değişkenlere ait bilgiler aşağıda sunulmuştur.

Bağımsız Değişkenler

Araştırmanın bağımsız değişkeni deney ve kontrol grubunda ders işlenirken kullanılan yöntem ve metotlardır. Deney grubunda bağımsız değişken sosyobilimsel etkinlikler kullanılarak işlenen fen bilimleri dersleri iken kontrol grubunda ise yapılandırmacı yaklaşım kullanılarak işlenen derslerdir.

Bağımlı Değişkenler

Araştırmanın bağımlı değişkenleri:

- Öğrencilerin karar verme becerileri
- Öğrencilerin eleştirel düşünme eğilimleri

Araştırmanın nitel bölümünde ise öğrencilerin karar verme becerileri ve eleştirel düşünme eğilimlerindeki gelişimi izlemek amacıyla durum çalışması kullanılmıştır. Nitel araştırmalarda olayların, düşüncelerin veya algıların doğal ortamında derinlemesine incelenmesi söz konusudur (Yıldırım & Şimşek, 2013). “Ne”, “Nasıl” ve “Niçin” sorularına cevap aranan araştırmalarda; mülakat, açık uçlu soru, gözlem gibi veri toplama araçlarının kullanıldığı durum çalışması tercih edilmektedir (Çepni, 2014).

Merriam (2009), durum çalışmasını var olan, incelemeye değer bulunan ve sınırları kesin olarak belirlenmiş bir olayın ayrıntılı ve derinlemesine incelenmesi olarak tanımlamıştır. Diğer bir ifadeyle durum çalışması, örneklemin bir konu ya da sorunu nasıl algıladığını derinlemesine incelemek ve doğal ortamlarındaki davranışlarını gözlemlemek amacıyla kullanılan yöntemdir (Creswell, 2013).

Araştırmanın nitel boyutunda öğrencilerin gelişimlerini izlemek amacıyla her hafta yapılan uygulamadan sonra o haftaki konuyu kapsayan açık uçlu sorular dağıtılarak öncelerin cevaplandırmaları istenmiştir. Daha sonra toplanan veriler betimsel analiz yöntemi ile analiz edilmiştir.

Çalışma Grubu

Bu araştırmanın çalışma grubunu 2023-2024 eğitim öğretim yılında Bayburt iline bağlı iki farklı ortaokulda öğrenim gören 8. Sınıf öğrencileri oluşturmaktadır. Araştırmada uygun örnekleme yöntemi kullanılmıştır. Araştırmacıların ihtiyacı olan asıl örnekleme ulaşana kadar en fazla ulaşılabilir olan gruptan başlayarak zaman, mekân ve iş gücü kaybını önlemeyi hedeflediği durumlarda uygun örnekleme yöntemi kullanılır (Cohen & Manion, 1998).

Deney ve kontrol grubuna ait ilişkin bilgiler Tablo 2’de sunulmuştur.

Tablo 2. Deney ve Kontrol Grubuna Ait Yüzde ve Frekans Dağılımları

	Kız	Erkek	N %
Deney Grubu	11	6	17 50
Kontrol Grubu	8	9	17 50
Toplam	19	15	34 100

Araştırmaya sosyobilimsel konu etkinlikleri kullanılarak ders işlenen deney grubunda 11 kız, 6 erkek olmak üzere 17 öğrenci, yapılandırmacı yaklaşım kullanılarak ders işlenen kontrol grubunda 8 kız, 9 erkek olmak üzere 17 öğrenci katılmıştır. Araştırma 17 deney grubu, 17 kontrol grubu olmak üzere toplam 34 öğrenci ile yürütülmüştür. Bunların %50’sini deney grubu, %50’sini kontrol grubu oluşturmaktadır.

Deney Grubu Uygulama Süreci

Araştırmının uygulama sürecinde ilk olarak 8. sınıf fen bilimleri öğretim programında var olan sosyobilimsel konular ve bu konulara yönelik kazanımlar belirlenmiştir. Kazanımlar belirlendikten sonra her hafta bir sosyobilimsel konu olmak üzere toplam 5 adet sosyobilimsel konu belirlenmiştir. Seçilen sosyobilimsel konular ve kazanımlar Tablo 3’de sunulmuştur.

Tablo 3. Uygulamada Kullanılan Sosyobilimsel Konular ve İlgili Kazanımlar

Sosyobilimsel Konular	İlgili Kazanım
Genetiği Değiştirilmiş Organizmalar (1.Hafta)	F.8.2.5.2.Biyoteknolojik uygulamalar kapsamında oluşturulan ikilemlerle bu uygulamaların insanlık için yararlı ve zararlı yönlerini tartışır.
Gen Aktarımı (2.Hafta)	F.8.2.5.3.Gelecekteki genetik mühendisliği uygulamalarının neler olabileceği hakkında tahminde bulunur.
Küresel Isınma (3.Hafta)	F.8.6.3.3.Küresel iklim değişikliklerinin nedenlerini ve olası sonuçlarını tartışır.
Hidroelektrik Santrali (4.Hafta)	F.8.7.3.4.Güç santrallerinin avantajları ve dezavantajları konusunda fikirler üretir.
Nükleer Enerji (5.Hafta)	F.8.7.3.4.Güç santrallerinin avantajları ve dezavantajları konusunda fikirler üretir.

Konu seçme süreci tamamlandıktan sonra seçilen her konu için ders planları hazırlanmıştır. Ders planları oluşturulurken sosyobilimsel konuların doğasına uygun olarak öğrencilerde merak uyandıracak, fikir üretmelerini gerektirecek ve argümantasyon oluşturmalarını sağlayacak etkinlikler kullanılmıştır. Yine etkinlikler hazırlanırken öğrencilerin eleştirel düşünmelerine zemin hazırlayacak ve bir karar verme durumu ile karşı karşıya kalmalarını sağlayacak etkinlikler hazırlanmıştır. Ders planları ve kullanılan sosyobilimsel etkinlikler araştırmacı tarafından hazırlanmıştır. Hazırlanan ders planları ve sosyobilimsel etkinlikler uzman görüşüne sunulurken gerekli son düzenlemeler yapılmıştır.

Ders planlarında kullanılan sosyobilimsel argümantasyon etkinlikleri:

- 1.Hafta: GDO- Vee Diyagramı
- 2.Hafta: Gen Aktarımı- İkilem Kartı
- 3.Hafta: Küresel Isınma- Kavram Karikatürü
- 4.Hafta: HES- Yarışan Teoriler
- 5.Hafta: Nükleer Enerji- Altı Şapkalı Düşünme

Uygulama sürecinde her hafta 1 tane olmak üzere sırası ile yukarıda belirtilen sosyobilimsel konular işlenmiştir. Konular işlenirken sınıfta tartışma ortamı yaratılarak öğrencilerin konulara eleştirel yaklaşımları sağlanmıştır. Uygulanan etkinlikler ile öğrencilerin konular hakkında bir karara varmaları sağlanmıştır. Konu öğretimi tamamlandıktan sonra öğrencilere o hafta işlenen konu kapsamında sosyobilimsel argümantasyon etkinliği yapılarak açık uçlu soru formu dağıtılmış soruları cevaplandırmaları istenmiştir.

Öğrencilere öğretim yapılırken sosyobilimsel konuların doğasına uygun olarak araştırmacı tarafından yansız bir şekilde konunun avantajları ve dezavantajları belirtilmiştir. Konu ile ilgili nihai karara varmaları konusunda herhangi bir yönlendirme yapılmamıştır.

Esas uygulamaya başlamadan önce örnek bir sosyobilimsel konu seçilerek öğrencilere konuların nasıl işleneceği hakkında bilgilendirme yapılmıştır. Aynı zamanda örnek etkinlik ile öğrencilerin konu hakkındaki ön bilgilerini açığa çıkarmak, konuya karşı ilgi ve merak uyandırmak amaçlanmıştır. Örnek konu üzerinden derslerin nasıl işleneceği, verilerin nasıl toplanacağı öğrencilere anlatılmıştır.

Verilerin Toplanması

Araştırmada nicel veriler karar verme ölçeği ve eleştirel düşünme eğilimi ölçeği ile toplanmıştır. Nitel veri olarak ise araştırmacı tarafından hazırlanan açık uçlu soru formu kullanılarak toplanmıştır.

Veri Toplama Araçları

Araştırmada kullanılan veri toplama araçları ile ilgili bilgiler aşağıda sunulmuştur.

Karar Verme Ölçeği

Öğrencilerin karar verme becerilerini belirlemek amacı ile uygulamadan önce Öntest ve uygulamadan sonra sontest olarak Karar Verme Ölçeği kullanılmıştır. Ölçek karar vermede, başa çıkma ve öz saygı durumlarını belirlemek için Mann, Harmoni ve Power (1989), tarafından geliştirilmiştir. Ölçeğin Türkçe’ye uyarlama çalışması ise Çolakkadıoğlu (2003), tarafından yapılmıştır. Uyarlama çalışması yaşları 13-15 olan 2789 öğrenciden toplanan veriler doğrultusunda yapılmıştır. Ölçek toplamda 30 maddeden oluşmaktadır. Ölçek

Karar Vermede Öz-saygı ve Karar Vermede Başa Çıkma Stilleri olmak üzere iki bölümden ve 5 alt ölçekten oluşmaktadır. Ölçekte yer alan 2., 4. Ve 6. maddeler ters madde olup cevaplar ters çevrilerek hesaplanmaktadır.

Maddeler, 3 (benim için her zaman doğru), 2 (benim için sık sık doğru), 1 (benim için bazen doğru) ve 0 (benim için hiçbir zaman doğru değil) şeklinde dört kategoriden biri işaretlenerek cevaplandırılmaktadır. Sonuç olarak her bir alt ölçekten alınabilecek en düşük puan sıfır ve en yüksek puan 18 olabilmektedir.

Ölçeğin güvenilirlik analizleri doğrultusunda öz-saygı, ihtiyatlı seçicilik, sorumluluktan kaçma, panik ve umursamazlık alt ölçekleri için test tekrar test tutarlılığı ve Cronbach alfa katsayısı hesaplanmıştır. Test tekrar test tutarlılığı, alt ölçekler için sırasıyla .80, .81, .80, .82 ve .86 olarak tespit edilmiştir. Cronbach alfa katsayısı ise alt ölçekler için sırası ile .79, .78, .65, .77 ve .73 olarak tespit edilmiştir (Çolaklıoğlu, 2003).

Mevcut çalışmada yapılan güvenilirlik analizi sonucunda Cronbach Alfa katsayısı .85 olarak bulunmuştur. Alt boyut kapsamında güvenilirlik katsayılarının .62 ile .75 arasında olduğu belirlenmiştir. Sonuç olarak ölçeğin ortaokul öğrencilerine uygulanabilir olduğuna karar verilmiştir.

Eleştirel Düşünme Eğilim Ölçeği

Çalışmaya katılan öğrencilerin eleştirel düşünme eğilimlerini belirlemek amacı ile uygulamadan önce Öntest ve uygulamadan sonra sontest olarak Eleştirel Düşünme Eğilim Ölçeği kullanılmıştır. Ölçek Amerikan Felsefe Derneği'nin düzenlediği Delphi projesinin bir sonucu olarak ortaya çıkmış ve Ertay (2012) tarafından Türkçeye çevirisi yapılmıştır. Ölçek toplamda 25 maddeden oluşmaktadır. Bu maddelerin 11'i katılım, 8'i bilişsel olgunluk ve 7'si yenilikçilik alt boyutlarıdır.

Alt boyutlar incelendiğinde bireylerin yeni bilgiler edinme eğiliminde olmaları; yenilikçilik, kendi fikirlerinin yanı sıra farklı fikirleri sahip başka bireyler olabileceğinin farkında olma; bilişsel olgunluk düzeyi ve problem çözümünde bilgi ve becerilerini kullanma eğiliminde olmaları; katılım alt boyutlarını oluşturmaktadır.

Ölçek maddeleri 5'li likert tipinde ve "kesinlikle katılıyorum", "katılıyorum", "kararsızım", "katılmıyorum", "kesinlikle katılmıyorum" şeklindedir. Ölçeğin geçerlilik çalışmaları incelendiğinde orijinali ile uyum açısından örtüştüğü tespit edilmiştir. Aynı zamanda alt faktör yapılarının da korunduğu belirlenmiştir (Kılıç & Şen, 2014). Geçerlilik kapsamında yapılan çalışmalarda X^2/df , 1,81 olarak hesaplanmıştır ve istenilen değerin altında olduğu tespit edilmiştir.

Ölçeğin Türkçe formunun güvenilirlik katsayısı yapılan analizler sonucunda .91 olarak bulunmuştur. Alt boyut kapsamında ise güvenilirlik katsayılarının; bilişsel alt boyutunun .70, katılım alt boyutunun .88 ve yenilikçilik alt boyutunun .73 olduğu tespit edilmiştir.

Açık Uçlu Sorular

Yapılan çalışmada sosyobilimsel etkinlikler kullanılarak 8. Sınıf öğrencilerinin karar verme becerileri ve eleştirel düşünme eğilimlerindeki gelişimin incelenmesi amaçlanmıştır. Bu doğrultuda öğrencilere araştırmacı tarafından hazırlanan açık uçlu soru formu veri toplama aracı olarak kullanılmıştır.

Her hafta işlenen sosyobilimsel konu ve etkinlikler tamamlandıktan sonra öğrencilere o hafta işlenen konu ile ilgili açık uçlu sorular dağıtılarak cevaplandırmaları istenmiştir. Açık uçlu sorular hazırlanırken 8. Sınıf fen bilimleri ders kitabında yer alan kazanımlar doğrultusunda yer alan sosyobilimsel konular seçilmiştir. Sorular hazırlanırken öğrencilerin eleştirel düşünme eğilimlerini harekete geçirecek ve karar verme becerilerini yansıtacak sorular seçilmiştir. Yine sorular hazırlanırken öğrencilerin konuyla ilgili fikrini net bir şekilde belirtebileceği (...konusu hakkında neler düşünüyorsunuz? veya...konusunu destekler misiniz?), konuyla ilgili nihai kararını ortaya koyabileceği (...konusunda yetkili bir birey olsaydınız ne karar verirdiniz?), iddialarını kanıtlayabilecekleri ve savunabilecekleri (...konusunda sizinle aynı fikirde olmayan birini nasıl ikna ederiniz?) sorular tercih edilmiştir. Hazırlanan sorular birbiri ile benzer olmakla beraber o hafta işlenen konu özelinde farklı sorularda belirlenmiştir.

Seçilen sorular uzman görüşüne sunulmuştur. Uzman görüşü sonucunda bazı soruların öğrenci düzeyine uygun olmadıkları belirlenmiş ve formdan çıkarılmıştır. Bazı sorularda ise öğrencilerin soruları daha iyi anlamaları için düzenlemeler yapılmıştır. Açık uçlu soru formlarının son hâli 7 fen bilimleri öğretmenin görüşüne sunulmuş ve 8. Sınıf düzeyine uygun oldukları kanısına varılmıştır. Uygulama süreci bittikten sonra açık uçlu sorular nitel olarak analiz edilerek öğrencilerin eleştirel düşünme eğilimleri ve karar verme becerilerinde ki değişim ve gelişim incelenmiştir.

Nicel Verilerin Analizi

Öntest ve sontest olarak kullanılan karar verme becerisi ölçeği ve eleştirel düşünme eğilim ölçeğinden alınan puanlar IBM SPSS Statistics (Version 22) paket programı kullanılarak analiz edilmiştir. Öğrencilerden elde edilen veriler bilgisayar ortamında programa aktarılmış ve istatistiksel çözümler yapılmıştır.

İlk olarak deney ve kontrol grupları betimsel olarak istatistik analiz edilmiştir. Toplanan verilerin min., max. ortalama ve standart sapma değerleri belirlenmiş ve raporlaştırılmıştır.

Yapılan çözümler doğrultusunda önce verilerin normal dağılıma uygunluğu incelenmiştir. İnceleme sonucunda normal

dağılıma bakılarak parametrik ve non-parametrik testlerden hangisinin tercih edilmesi gerektiği belirlenmiştir. Veriler normal dağılım şartlarını karşılamadığı için non-parametrik testler tercih edilmiştir. Bağımsız grupların karşılaştırılması yapılırken Mann-Whitney U-Testi kullanılmış ve bağımlı grupların karşılaştırılması yapılırken Wilcoxon İşaretli Sıralar Testi kullanılmıştır.

Birbiri ile ilişkisi olmayan iki gruba ait ölçüm sonuçları arasında anlamlı fark olup olmadığını belirlemek amacı ile Mann-Whitney U-Testi kullanılır. Bu test bağımsız gruplar t testinin parametrik olmayan karşılığıdır. Wilcoxon İşaretli Sıralar Testi ise aynı gruba ait iki ölçüm arasında anlamlı farklılık olup olmadığını belirlemek için kullanılır. Bu test bağımlı gruplar t-testinin parametrik olmayan karşılığıdır (Kilmen, 2020).

Yapılan analizler ile deney grubunun Öntest ve sontest puanlarının istatistiksel açıdan anlamlı fark olup olmadığına bakılmıştır. Kontrol grubunun Öntest ve sontest puanlarının istatistiksel açıdan anlamlı fark olup olmadığına bakılmıştır. Ayrıca deney ve kontrol grubunun Öntest ve sontest puanlarının istatistiksel açıdan anlamlı fark olup olmadığı incelenmiştir.

Nitel Verilerin Analizi

Araştırmada nitel veri olarak açık uçlu soru formu kullanılmıştır. Açık uçlu soru formu analiz edilirken betimsel analiz yöntemi kullanılmıştır. Nitel bulguların yorumlanması yapılırken deney grubunda bulunan öğrencilerden, rasgele 4 öğrenci seçilmiştir ve öğrencilere Ö₁, Ö₂, Ö₃ ve Ö₄ numaraları verilerek kodlanmıştır. Seçilen öğrencilerin her hafta konuyla ilgili açık uçlu sorulara verdikleri cevaplar doğrudan sunulmuştur. Daha sonra haftalık sosyobilimsel konulara yönelik, öğrencilerin sorulara verdikleri cevaplar araştırma soruları dahilinde yorumlanmıştır. Yapılan analizler sonucunda öğrencilerin eleştirel düşünme eğilimi ve karar verme becerisi açısından gelişimleri yorumlanmıştır.

Etik

Bu çalışma, Bayburt Üniversitesi Etik Kurulu tarafından 08.11.2023 tarih ve 362 sayılı etik kurul onayı alınarak gerçekleştirilmiştir. Çalışmaya katılan tüm katılımcılar gönüllü olarak katılmışlar ve ebeveynlerinden onam alınmıştır. Bu bölümde araştırmada elde edilen nicel ve nitel bulgular sunulmuştur.

Bulgular

Betimsel İstatistik Bulgular

Bu bölümde araştırmadan elde edilen betimsel istatistik bulgular sunulmuştur.

Sosyobilimsel konu etkinlikleri ile ders işlenen deney grubuna ait Öntest -sontest eleştirel düşünme eğilimi ölçeğine ait betimsel bulgular Tablo 4'te sunulmuştur.

Tablo 4. Deney Grubu Eleştirel Düşünme Eğilimine Ait Betimsel İstatistik Bulgular

Deney Grubu	n	X	SS	Minimum	Maksimum
Öntest	17	76	8,094	60	90
Sontest	17	90	12,165	72	115

Tablo 4 incelendiğinde den grubu öğrencilerinin Öntest ortalamalarının ($X=76$, $SS=8,094$) sontest ortalamalarından ($X=90$, $SS=12,165$) daha düşük olduğu gözlenmiştir. Öntest te alınan minimum puan 60 iken en yüksek puan 90'dır. Sontestte ise alınan en düşük puan 72 ve en yüksek puan 115'tir.

Yapılandırmacı öğretim yaklaşımı ile ders işlenen kontrol grubuna ait Öntest- sontest eleştirel düşünme eğilimi ölçeğine ait betimsel bulgular Tablo 5'te sunulmuştur.

Tablo 5. Kontrol Grubu Eleştirel Düşünme Eğilimine Ait Betimsel İstatistik Bulgular

Kontrol Grubu	n	X	SS	Minimum	Maksimum
Öntest	17	75	12,582	50	95
Sontest	17	79	12,052	55	95

Tablo 5 incelendiğinde kontrol grubundaki öğrencilerin Öntest ortalamalarının ($X=75$, $SS=12,582$) sontest ortalamalarından ($X=79$, $SS=12,052$) daha düşük olduğu gözlenmiştir. Öntestte alınan minimum puan 50, maksimum puan 95'tir. Sontestte alınan minimum puan 55 ve maksimum puan 95'tir.

Sosyobilimsel konu etkinlikleri ile ders işlenen deney grubuna ait Öntest -sontest karar verme becerisi ölçeğine ait betimsel bulgular Tablo 6'da sunulmuştur.

Tablo 6. Deney Grubu Karar Verme Becerisine Ait Betimsel İstatistik Bulgular

Deney Grubu	n	X	SS	Minimum	Maksimum
Öntest	17	87	11,187	68	107
Sontest	17	90	10,222	73	106

Tablo 6 incelendiğinde deney grubu öğrencilerinin Öntest ortalamalarının ($X=87$, $SS=11,187$) sontest ortalamalarından ($X=90$, $SS=10,222$) daha düşük olduğu gözlenmiştir. Öntest te alınan minimum puan 68 iken en yüksek puan 107'dir. Sontestte ise alınan en düşük puan 73 ve en yüksek puan 106'dır.

Yapılandırmacı eğitim yaklaşımı ile ders işlenen kontrol grubuna ait Öntest- sontest Karar Verme Becerisi Ölçeğine ait betimsel bulgular Tablo 7'de sunulmuştur.

Tablo 7. Kontrol Grubu Karar Verme Becerisine Ait Betimsel İstatistik Bulgular

Kontrol Grubu	n	X	SS	Minimum	Maksimum
Öntest	17	84	8,390	69	97
Sontest	17	84	7,542	72	98

Tablo 7 incelendiğinde kontrol grubundaki öğrencilerin Öntest ortalamaları ile ($X=84$, $SS=8,390$) sontest ortalamalarının ($X=84$, $SS=7,542$) eşit olduğu gözlenmiştir. Öntestte alınan minimum puan 69, maksimum puan 97'dir. Sontestte alınan minimum puan 72 ve maksimum puan 98'dir.

Nicel Bulgular

Araştırmanın Birinci Alt Problemine Ait Bulgular ve Yorum

Araştırmanın birinci alt probleminde sosyobilimsel konu etkinlikleri kullanılarak ders işlenen deney grubu ile yapılandırmacı yaklaşım kullanılarak ders işlenen kontrol grubu öğrencilerinin eleştirel düşünme eğilim ölçeği Öntest ve sontest puanları arasında istatistiksel açıdan anlamlı fark var mıdır? sorusunun cevabı incelenmiştir. Öncelikle verilerin normal dağılıma uygunluğu incelenmiştir.

Deney ve Kontrol Grubunda Yer Alan Öğrencilerin "Eleştirel Düşünme Eğilimi Ölçeği" Aldıkları Öntest Puanların Mann Whitney U Analizinden Elde edilen Bulgular ve Yorum

Deney ve kontrol grubu öğrencilerin eleştirel düşünme eğilim ölçeği Öntest puanları karşılaştırması yapılmadan önce verilerin normal dağılımına bakılmıştır. Verilerin normal dağılımına ilişkin normallik testi sonuçları Tablo 8'de sunulmuştur.

Tablo 8. Eleştirel Düşünme Eğilimi Öntest Puanları Normallik Testi

	Statistics	Shapiro-Wilk	
		df	p
Deney Grubu	,971	17	,834
Kontrol Grubu	,977	17	,931

Tablo 8'e göre eleştirel düşünme eğilimi ölçeği deney ve kontrol grubu öğrencilerinin Öntest puan dağılımı ($p>,05$) normallik varsayımını karşılamaktadır. Parametrik testlerin yapılabilmesi için normallik varsayımını karşılaması tek başına yeterli değildir. Parametrik testlerin kullanımı için normallik varsayımı yanında araştırmaya katılan kişi sayısının her grup için 30'un altında olmaması gerekir (Kilmen, 2020). Bu nedenle deney ve kontrol gruplarının eleştirel düşünme eğilimi sontest puanlarını karşılaştırmak için parametrik olmayan testler kullanılmıştır.

Tablo 9'da deney ve kontrol grubuna ait Öntest puanlarının karşılaştırılmasına yönelik Mann-Whitney U- Testi sonuçları sunulmuştur.

Tablo 9. Deney ve Kontrol gruplarının eleştirel düşünme eğilimi ölçeği Öntest puanları Mann-Whitney U- Testi sonuçları

Gruplar	N	Mean Rank (Sıra Ortalaması)	Sum of Ranks (Sıraların Toplamı)	U	p	r
Deney Grubu	17	17,65	300,0	142,00	,931	0,147
Kontrol Grubu	17	17,35	295,00			
Toplam	34					

* $p<,05$

Bu araştırmada sosyobilimsel konu etkinlikleri ile işlenen fen bilimleri derslerinin eleştirel düşünme eğilimi üzerine etkisi

saptanmaya çalışılmıştır. Araştırmada sosyobilimsel konu etkinlikleri ile ders işlenen deney grubu ile normal eğitim yöntemi ile ders işlenen kontrol grubu arasında eleştirel düşünme eğilimi Öntest puanları açısından anlamlı bir fark olup olmadığı tespit edilmiştir.

Tablo 9’da görüldüğü gibi deney grubunun sıra ortalaması (Mean Rank= 17,65) ve kontrol grubunun sıra ortalaması (Mean Rank= 17,35) birbirine yakındır. Sıra ortalamalarının yakın olması deney ve kontrol grubu puanlarının yakın olması anlamına gelmektedir.

Yapılan analizler sonucunda deney ve kontrol gurubu öntestleri başarısı arasında anlamlı bir fark olmadığı belirlenmiştir (U=142, z=-0,86, p>,05, r=0,147). Deney grubu öğrencilerinin başarısı (medyan= 76) ve kontrol grubu öğrencilerinin başarısı (medyan= 75) aynı düzeydedir. Bu veriler için etki büyüklüğü hesaplandığında düşük düzeyde olduğu görülmektedir (r=0,147).

Deney ve Kontrol Grubunda Yer Alan Öğrencilerin “Eleştirel Düşünme Eğilimi Ölçeği” Aldıkları Sontest Puanların Mann Whitney U Analizinden Elde edilen Bulgular ve Yorumlar

Deney ve kontrol grubu öğrencilerin eleştirel düşünme eğilim ölçeği sontest puanları karşılaştırması yapılmadan önce verilerin normal dağılımına bakılmıştır. Verilerin normal dağılımına ilişkin normallik testi sonuçları Tablo 10’da sunulmuştur.

Tablo 10. Eleştirel Düşünme Eğilimi Sontest Puanları Normallik Testi

	Statistic	Shapiro-Wilk	
		df	p
Deney Grubu	,976	17	,913
Kontrol Grubu	,966	17	,752

Tablo 10’a göre eleştirel düşünme eğilimi ölçeği deney ve kontrol grubu öğrencilerinin sontest puan dağılımı (p>,05) normallik varsayımını karşılamaktadır. Parametrik testlerin yapılabilmesi için normallik varsayımını karşılaması tek başına yeterli değildir. Parametrik testlerin kullanımı için normallik varsayımı yanında araştırmaya katılan kişi sayısının her grup için 30’un altında olmaması gerekir (Kilmen, 2020). Bu nedenle deney ve kontrol gruplarının eleştirel düşünme eğilimi sontest puanlarını karşılaştırmak için parametrik olmayan testler kullanılmıştır.

Tablo 11’de deney ve kontrol grubuna ait sontest puanlarının karşılaştırılmasına yönelik Mann-Whitney U- Testi sonuçları sunulmuştur.

Tablo 11. Deney ve Kontrol gruplarının eleştirel düşünme eğilimi ölçeği sontest puanları Mann-Whitney U- Testi sonuçları

Gruplar	N	Mean Rank (Sıra ortalaması)	Sum of Ranks (Sıraların Toplamı)	U	p	r
Deney Grubu	17	23,53	400,00	42,00	,000	0,606
Kontrol Grubu	17	11,47	195,00			
Toplam	34					

*p<.05

Bu araştırmada sosyobilimsel konu etkinlikleri ile işlenen fen bilimleri derslerinin eleştirel düşünme eğilimi üzerine etkisi saptanmaya çalışılmıştır. Araştırmada sosyobilimsel konu etkinlikleri ile ders işlenen deney grubu ile normal eğitim yöntemi ile ders işlenen kontrol grubu arasında eleştirel düşünme eğilimi sontest puanları açısından anlamlı bir fark olup olmadığı tespit edilmeye çalışılmıştır.

Tablo 11’de görüldüğü gibi sosyobilimsel etkinlikler ile ders işlenen deney grubunun sıra ortalaması (Mean Rank= 23,53), normal öğretim yöntemi ile ders işlenen kontrol gurubunun sıra ortalamasından (Mean Rank= 11.47) daha yüksektir. Sıra ortalamasının yüksek olması puanlarında yüksek olması anlamına gelmektedir (Kilmen, 2020).

Yapılan analizler sonucunda deney grubu sontest puanları ile kontrol grubu sontest puanları arasında deney grubu lehine anlamlı bir fark olduğu tespit edilmiştir (U=42, z=-3,535, p<0,05, r=0,606).

Deney grubu öğrencilerinin başarısı (medyan=90,00, n=17), kontrol grubu öğrencilerinin başarısından (medyan=79,00, n=17) yüksektir. Buda sosyobilimsel konu etkinlikleri ile işlenen derslerin, normal öğretim yöntemi ile işlenen derslere göre eleştirel düşünme eğilimini geliştirme açısından daha etkili olduğu sonucunu ortaya koymaktadır. Bu veriler için hesaplanan etki büyüklüğünün ($r = \frac{z}{\sqrt{n}}$), (r=0,606) yüksek düzeyde olduğu söylenebilir. (0,1= Düşük, 0,3= Orta, 0,5= Büyük) (Kilmen, 2020). Kullanılan öğretim yöntemi deney ve kontrol grubu başarı farklılığı üzerinde geniş ölçüde etkilidir (r=0,606).

Araştırmanın İkinci Alt Problemine Ait Bulgular

Araştırmanın ikinci alt probleminde sosyobilimsel konu etkinlikleri kullanılarak ders işlenen deney grubu öğrencilerinin eleştirel düşünme eğilim ölçeği Öntest ve sontest puanları arasında istatistiksel açıdan anlamlı bir fark var mıdır? sorusunun cevabı incelenmiştir. Öncelikle verilerin normal dağılıma uygunluğu incelenmiştir.

Deney Grubunda Yer Alan Öğrencilerin “Eleştirel Düşünme Eğilimi Ölçeği’nden” Aldıkları Öntest ve Sontest Puanlarının Wilcoxon İşaretli Sıralar Analizinden Elde edilen Bulgular ve Yorumlar

Deney grubu öğrencilerin eleştirel düşünme eğilim ölçeği Öntest ve sontest puanları karşılaştırması yapılmadan önce verilerin normal dağılımına bakılmıştır. Verilerin normal dağılımına ilişkin normallik testi sonuçları Tablo 12’de sunulmuştur.

Tablo 12. Deney Grubu Eleştirel Düşünme Eğilimi Öntest, Sontest Puanları Normallik Testi

	Statistics	Shapiro-Wilk	
		df	p
Öntest	,971	17	,834
Sontest	,976	17	,913

Tablo 12’ye göre eleştirel düşünme eğilimi ölçeği deney grubu öğrencilerinin Öntest ve sontest puan dağılımı ($p>.05$) normallik varsayımını karşılamaktadır. Parametrik testlerin yapılabilmesi için normallik varsayımını karşılaması tek başına yeterli değildir. Parametrik testlerin kullanımı için normallik varsayımı yanında araştırmaya katılan kişi sayısının her grup için 30’un altında olmaması gerekir (Kilmen, 2020). Bu nedenle deney grubunun eleştirel düşünme eğilimi Öntest ve sontest puanlarını karşılaştırmak için parametrik olmayan testler kullanılmıştır.

Tablo 13’te deney grubu öğrencilerinin Öntest ve sontest puanlarını karşılamaya yönelik Wilcoxon İşaretli Sıralar Testi Analiz sonuçları sunulmuştur.

Tablo 13. Deney Grubu Öntest Sontest Puanlarının Wilcoxon İşaretli Sıralar Testi Analiz Sonuçları

Testler	Sıra Değerleri	N	Sıra Ortalaması	X	z	p
Öntest	Pozitif Sıra	14	10,50	76	- 3,341	0,001
	Negatif Sıra	3	2,00			
Sontest	Eşit	0		90		

* $p<.05$

Bu araştırmada sosyobilimsel konu etkinlikleri ile işlenen fen bilimleri derslerinin öğrencilerin eleştirel düşünme eğilimlerini geliştirmede etkisi saptanmaya çalışılmıştır. Yapılan analizler sonucunda öğrencilerin Öntest ve sontest puanları arasında anlamlı bir fark bulunmuştur ($z=-3,341$, $p<0,05$, $r=0,81$). Deney grubu öğrencilerinin Öntest ve sontestlerden aldığı puanlar incelendiğinde 14 öğrencinin puanın arttığı, 3 öğrencinin puanının azaldığı ve eşit puana ait öğrencinin olmadığı görülmektedir. Sonteste ait ölçümler (medyan=90), önteste ait ölçümlerden (medyan=76) önemli düzeyde daha yüksektir. Diğer bir ifade ile sosyobilimsel konu etkinlikleri ile işlenen derslerin öğrencilerin eleştirel düşünme eğilimini geliştirmede geniş düzeyde etkisi vardır ($r=0,81$).

Araştırmanın Üçüncü Alt Problemine Ait Bulgular

Araştırmanın üçüncü alt probleminde yapılandırmacı yaklaşım kullanılarak ders işlenen kontrol grubu öğrencilerinin eleştirel düşünme eğilim ölçeği Öntest ve sontest puanları arasında istatistiksel açıdan anlamlı bir fark var mıdır? sorusunun cevabı incelenmiştir. Öncelikle verilerin normal dağılıma uygunluğu incelenmiştir.

Kontrol Grubunda Yer Alan Öğrencilerin “Eleştirel Düşünme Eğilimi Ölçeği’nden” Aldıkları Öntest ve Sontest Puanlarının Wilcoxon İşaretli Sıralar Analizinden Elde edilen Bulgular ve Yorum

Kontrol grubu öğrencilerinin eleştirel düşünme eğilim ölçeği Öntest ve sontest puanları karşılaştırması yapılmadan önce verilerin normal dağılımına bakılmıştır. Verilerin normal dağılımına ilişkin normallik testi sonuçları Tablo 14’de sunulmuştur.

Tablo 14. Kontrol Grubu Eleştirel Düşünme Eğilimi Öntest, Sontest Puanları Normallik Testi

	Statistic	Shapiro-Wilk	
		df	p
Öntest	,966	17	,743
Sontest	,950	17	,462

Tablo 14'e göre eleştirel düşünme eğilimi ölçeği kontrol grubu öğrencilerinin Öntest ve sontest puan dağılımı ($p>,05$) normallik varsayımını karşılamaktadır. Parametrik testlerin yapılabilmesi için normallik varsayımını karşılaması tek başına yeterli değildir. Parametrik testlerin kullanımı için normallik varsayımı yanında araştırmaya katılan kişi sayısının her grup için 30'un altında olmaması gerekir (Kilmen, 2020). Bu nedenle kontrol grubunun eleştirel düşünme eğilimi Öntest ve sontest puanlarını karşılaştırmak için parametrik olmayan testler kullanılmıştır.

Tablo 15'de kontrol grubu öğrencilerinin Eleştirel Düşünme Eğilimi Ölçeği Öntest ve sontestten aldıkları puanların Wilcoxon İşaretli Sıralar Testi Analiz sonuçları sunulmuştur.

Tablo 15. Kontrol Grubu "Eleştirel Düşünme Eğilim Ölçeği" Öntest Sontest Puanlarının Wilcoxon İşaretli Sıralar Testi Analiz Sonuçları

Testler	Sıra Değerleri	N	Sıra Ortalaması	X	z	p
Öntest	Pozitif Sıra	12	7,46	76	-1,681	,093
	Negatif Sıra	3	10,17			
Sontest	Eşit	2		79		

Bu araştırmada yapılandırmacı öğretim yaklaşımı ile işlenen fen bilimleri derslerinin öğrencilerin eleştirel düşünme eğilimlerini geliştirmede etkisi saptanmaya çalışılmıştır. Yapılan analizler sonucunda kontrol grubu öğrencilerinin Öntest ve sontest puanları arasında anlamlı bir fark bulunmamıştır ($z=-1.681$, $p>,05$, $r=0,40$). Kontrol grubu öğrencilerinin Öntest ve sontestlerden aldığı puanlar incelendiğinde 12 öğrencinin puanının arttığı, 3 öğrencinin puanının azaldığı ve 2 öğrencinin eşit puana ait olduğu görülmektedir. Sonteste ait ölçümlerin (medyan=79), önteste ait ölçümlerden (medyan=76) önemli düzeyde farklı olmadığı görülmektedir. Diğer bir ifade ile normal öğretim yöntemi ile işlenen derslerin öğrencilerin eleştirel düşünme eğilimini geliştirmede orta düzeyde etkili olduğu söylenebilir ($r=0,40$).

Araştırmanın Dördüncü Alt Problemine Ait Bulgular

Araştırmanın ikinci alt problemde sosyobilimsel konu etkinlikleri kullanılarak ders işlenen deney grubu öğrencileri ile yapılandırmacı yaklaşım kullanılarak ders işlenen kontrol grubu öğrencilerinin karar verme becerileri ölçeği öntest ve sontest puanları arasında istatistiksel açıdan anlamlı bir fark var mıdır? sorusunun cevabı incelenmiştir. Öncelikle verilerin normal dağılıma uygunluğu incelenmiştir.

Deney ve Kontrol Grubunda Yer Alan Öğrencilerin "Karar Verme Becerisi Ölçeği'nden" Aldıkları Öntest Puanların Mann Whitney U Analizinden Elde edilen Bulgular ve Yorum

Deney ve kontrol grubu öğrencilerinin Karar Verme Becerisi Ölçeği Öntest puanları karşılaştırması yapılmadan önce verilerin normal dağılımına bakılmıştır. Verilerin normal dağılımına ilişkin normallik testi sonuçları Tablo 16'da sunulmuştur.

Tablo 16. Karar Verme Becerisi Öntest Puanları Normallik Testi

	Statistic	Shapiro-Wilk	
		df	p
Deney Grubu	,965	17	,723
Kontrol Grubu	,960	17	,641

Tablo 16'a göre karar verme becerisi ölçeği deney ve kontrol grubu öğrencilerinin Öntest puan dağılımı ($p>,05$) normallik varsayımını karşılamaktadır. Parametrik testlerin yapılabilmesi için normallik varsayımını karşılaması tek başına yeterli değildir. Parametrik testlerin kullanımı için normallik varsayımı yanında araştırmaya katılan kişi sayısının her grup için 30'un altında olmaması gerekir (Kilmen, 2020). Bu nedenle deney ve kontrol gruplarının karar verme becerisi sontest puanlarını karşılaştırmak için parametrik olmayan testler kullanılmıştır.

Tablo 17'de deney ve kontrol grubuna ait Öntest puanlarının karşılaştırılmasına yönelik Mann-Whitney U- Testi sonuçları sunulmuştur.

Tablo17. Deney ve Kontrol Gruplarının Karar Verme Becerisi Ölçeği Öntest Puanları Mann-Whitney U- Testi Sonuçları

Gruplar	N	Mean Rank (Sıra Ortalaması)	Sum of Ranks (Sıraların Toplamı)	U	p	r
Deney Grubu	17	18,44	313,00	128,00	,581	0,133
Kontrol Grubu	17	16,56	281,00			
Toplam	34					

* $p<.05$

Bu araştırmada sosyobilimsel konu etkinlikleri ile işlenen fen bilimleri derslerinin karar verme becerisi üzerine etkisi saptanmaya çalışılmıştır. Araştırmada sosyobilimsel konu etkinlikleri ile ders işlenen deney grubu ile yapılandırmaı eğitim yaklaşımı yöntemi ile ders işlenen kontrol grubu arasında karar verme becerisi ntest puanları açısından anlamlı bir fark olup olmadığı tespit edilmeye çalışılmıştır.

Tablo 17 incelendiğinde deney grubunun sıra ortalaması (Mean Rank= 18,44) ve kontrol grubunun sıra ortalaması (Mean Rank= 16,56) birbirine yakındır. Sıra ortalamalarının yakın olması deney ve kontrol grubu puanlarının yakın olması anlamına gelmektedir.

Yapılan analizler sonucunda deney ve kontrol gurubu ntestleri başarısı arasında anlamlı bir fark olmadığı belirlenmiştir (U=128, z=-0,552, p>,05, r=0,133). Deney grubu ğrencilerinin başarısı (medyan= 87) ile kontrol grubu ğrencilerinin başarısının (medyan= 84) aynı düzeyde olduğu söylenebilir. Bu veriler için etki büyüklüğü hesaplandığında düşük düzeyde olduğu görülmektedir (r=0,133).

Deney ve Kontrol Grubunda Yer Alan ğrencilerin “Karar Verme Becerisi leğinden” Aldıkları Sontest Puanların Mann Whitney U Analizinden Elde edilen Bulgular ve Yorum

Deney ve kontrol grubu öğrencilerin karar verme becerisi leği sontest puanları karşılaştırması yapılmadan önce verilerin normal dağılımına bakılmıştır. Verilerin normal dağılımına ilişkin normallik testi sonuçları Tablo 18’de sunulmuştur.

Tablo 18. Karar Verme Becerisi Sontest Puanları Normallik Testi

	Statistic	Shapiro-Wilk	
		df	p
Deney Grubu	,937	17	,279
Kontrol Grubu	,947	17	,415

Tablo 18’e göre karar verme becerisi leği deney ve kontrol grubu ğrencilerinin sontest puan dağılımı (p>,05) normallik varsayımını karşılamaktadır. Parametrik testlerin yapılabilmesi için normallik varsayımını karşılaması tek başına yeterli değildir. Parametrik testlerin kullanımı için normallik varsayımı yanında araştırmaya katılan kişi sayısının her grup için 30’un altında olmaması gerekir (Kilmen, 2020). Bu nedenle deney ve kontrol gruplarının karar verme becerisi sontest puanlarını karşılaştırmak için parametrik olmayan testler kullanılmıştır.

Tablo 19’a deney ve kontrol grubuna ait sontest puanlarının karşılaştırılmasına yönelik Mann-Whitney U- Testi sonuçları sunulmuştur.

Tablo 19. Deney ve Kontrol Gruplarının Karar Verme Becerisi leği Sontest Puanları Mann-Whitney U- Testi sonuçları

GRUPLAR	N	Mean Rank (Sıra Ortalaması)	Sum of Ranks (Sıraların Toplamı)	U	p	r
Deney Grubu	17	18,44	321,00	121,00	,417	,196
Kontrol Grubu	17	16,12	274,00			
Toplam	34					

*p<.05

Bu araştırmada sosyobilimsel konu etkinlikleri ile işlenen fen bilimleri derslerinin karar verme becerisi üzerine etkisi saptanmaya çalışılmıştır. Araştırmada sosyobilimsel konu etkinlikleri ile ders işlenen deney grubu ile yapılandırmaı eğitim yaklaşımı ile ders işlenen kontrol grubu arasında karar verme becerisi leği sontest puanları açısından anlamlı bir fark olup olmadığı tespit edilmeye çalışılmıştır.

Tablo 19 incelendiğinde sosyobilimsel etkinlikler ile ders işlenen deney grubunun sıra ortalaması (Mean Rank= 18,44), yapılandırmaı eğitim yaklaşımı ile ders işlenen kontrol gurubunun sıra ortalamasına (Mean Rank= 16,12) yakın olduğu söylenebilir. Sıra ortalamasının yüksek olması puanlarında yüksek olması anlamına gelmektedir (Kilmen, 2020).

Yapılan analizler sonucunda deney grubu sontest puanları ile kontrol gurubu sontest puanları arasında anlamlı bir fark olmadığı tespit edilmiştir (U=121, z=-0,811, p>,05, r=0,196). Kontrol grubu ğrencilerinin başarısı (medyan=85, n=17), deney grubu ğrencilerinin başarısına (medyan=90,00, n=17) yakın olduğu söylenebilir. Buda sosyobilimsel konu etkinlikleri ile işlenen derslerin, yapılandırmaı eğitim yaklaşımı ile işlenen derslere göre karar verme becerisini geliştirme açısından anlamlı olarak bir fark olmadığı sonucunu göstermektedir. Bu veriler için hesaplanan etki büyüklüğünün (r = $\frac{z}{\sqrt{n}}$), (r=0,196) düşük düzeyde olduğu söylenebilir. (0,1= Düşük, 0,3= Orta, 0,5= Büyük) (Kilmen, 2020). Kullanılan ğretim yöntemi deney ve kontrol gurubu başarı farklılığı üzerinde düşük ölçüde etkilidir (r=0,196).

Araştırmanın Beşinci Alt Problemine Ait Bulgular

Araştırmanın ikinci alt probleminde sosyobilimsel konu etkinlikleri kullanılarak ders işlenen deney grubu öğrencilerinin karar verme becerisi ölçeği Öntest ve sontest puanları arasında istatistiksel açıdan anlamlı bir fark var mıdır? Sorusunun cevabı incelenmiştir. Öncelikle verilerin normal dağılıma uygunluğu incelenmiştir.

Deney Grubunda Yer Alan Öğrencilerin “Karar Verme Becerisi Ölçeğinden” Aldıkları Öntest ve Sontest Puanların Wilcoxon İşaretli Sıralar Analizinden Elde Edilen Bulgu ve Yorumlar

Deney grubu öğrencilerin karar verme becerisi ölçeği Öntest ve sontest puanları karşılaştırması yapılmadan önce verilerin normal dağılımına bakılmıştır. Verilerin normal dağılımına ilişkin normallik testi sonuçları Tablo 20’de sunulmuştur.

Tablo 20. Deney Grubu Karar Verme Becerisi Öntest, Sontest Puanları Normallik Testi

	Statistic	Shapiro-Wilk	
		df	p
Öntest	,965	17	,723
Sontest	,937	17	,279

Tablo 20’ye göre karar verme becerisi ölçeği deney grubu öğrencilerinin Öntest ve sontest puan dağılımı ($p>,05$) normallik varsayımını karşılamaktadır. Parametrik testlerin yapılabilmesi için normallik varsayımını karşılaması tek başına yeterli değildir. Parametrik testlerin kullanımı için normallik varsayımı yanında araştırmaya katılan kişi sayısının her grup için 30’un altında olmaması gerekir (Kilmen, 2020). Bu nedenle deney grubunun karar verme becerisi Öntest ve sontest puanlarını karşılaştırmak için parametrik olmayan testler kullanılmıştır.

Tablo 21’te deney grubu öğrencilerinin Öntest ve sontest puanlarını karşılamaya yönelik Wilcoxon İşaretli Sıralar Testi Analiz sonuçları sunulmuştur.

Tablo 21. Deney Grubu Karar Verme Becerisi Ölçeği Öntest Sontest Puanlarının Wilcoxon İşaretli Sıralar Testi Analiz Sonuçları

Testler	Sıra Değerleri	N	Sıra Ortalaması	X	z	p
Öntest	Pozitif Sıra	11	7,77	87	-2,076	0,038
	Negatif Sıra	3	6,50			
Sontest	Eşit	3		90		

Bu araştırmada sosyobilimsel konu etkinlikleri ile işlenen fen bilimleri derslerinin öğrencilerin karar verme becerilerini geliştirmede etkisi saptanmaya çalışılmıştır. Yapılan analizler sonucunda öğrencilerin öntest ve sontest puanları arasında anlamlı bir fark bulunmuştur ($z=-2,076$, $p<0,05$, $r=0,50$). Deney grubu öğrencilerinin öntest ve sontestlerden aldığı puanlar incelendiğinde 11 öğrencinin puanın arttığı, 3 öğrencinin puanının azaldığı ve 3 öğrencinin eşit puana sahip olduğu görülmektedir. Sonteste ait ölçümler (medyan=90), önteste ait ölçümlerden (medyan=87) daha yüksektir. Diğer bir ifade ile sosyobilimsel konu etkinlikleri ile işlenen derslerin öğrencilerin karar verme becerisini, geliştirmede orta düzeyde etkisi vardır ($r=0,50$).

Araştırmanın Altıncı Alt Problemine Ait Bulgular

Araştırmanın ikinci alt probleminde yapılandırmacı yaklaşım kullanılarak ders işlenen kontrol grubu öğrencilerinin karar verme becerisi ölçeği öntest ve sontest puanları arasında istatistiksel açıdan anlamlı bir fark var mıdır? sorusunun cevabı incelenmiştir. Öncelikle verilerin normal dağılıma uygunluğu incelenmiştir.

Kontrol Grubunda Yer Alan Öğrencilerin “Karar Verme Becerisi Ölçeği’nden” Aldıkları Öntest ve Sontest Puanların Wilcoxon İşaretli Sıralar Analizinden Elde Edilen Bulgular ve Yorumlar

Kontrol grubu öğrencilerinin karar verme becerisi ölçeği öntest ve sontest puanları karşılaştırması yapılmadan önce verilerin normal dağılımına bakılmıştır. Verilerin normal dağılımına ilişkin normallik testi sonuçları Tablo 22’de sunulmuştur.

Tablo 22. Kontrol Grubu Karar Verme Becerisi Öntest, Sontest Puanları Normallik Testi

	Statistic	Shapiro-Wilk	
		df	p
Öntest	,960	17	,641
Sontest	,947	17	,415

Tablo 22'e göre karar verme becerisi ölçeği kontrol grubu öğrencilerinin Öntest ve sontest puan dağılımı ($p>,05$) normallik varsayımını karşılamaktadır. Parametrik testlerin yapılabilmesi için normallik varsayımını karşılaması tek başına yeterli değildir. Parametrik testlerin kullanımı için normallik varsayımı yanında araştırmaya katılan kişi sayısının her grup için 30'un altında olmaması gerekir (Kilmen, 2020). Bu nedenle kontrol grubunun karar verme becerisi ölçeği Öntest ve sontest puanlarını karşılaştırmak için parametrik olmayan testler kullanılmıştır.

Tablo 23'te kontrol grubu öğrencilerinin Karar Verme Becerisi Ölçeği Öntest sontest puanlarının Wilcoxon İşaretli Sıralar Testi analiz sonuçları sunulmuştur.

Tablo 23. Kontrol Grubu Öğrencilerinin Karar Verme Becerisi Ölçeği Öntest Sontest Puanlarının Wilcoxon İşaretli Sıralar Testi Analiz Sonuçları

Testler	Sıra Değerleri	N	Sıra Ortalaması	X	z	p
Öntest	Pozitif Sıra	11	7,45	84	-1,261	,207
	Negatif Sıra	4	9,5			
Sontest	Eşit	2		84		

Bu araştırmada yapılandırmacı öğretim yaklaşımı ile işlenen fen bilimleri derslerinin öğrencilerin karar verme becerilerini geliştirmede etkisi saptanmaya çalışılmıştır. Yapılan analizler sonucunda kontrol grubu öğrencilerinin ön test ve son test puanları arasında anlamlı bir fark bulunmamıştır ($z=-1.261, p>,05, r=0,30$). Kontrol grubu öğrencilerinin ön test ve son testlerden aldığı puanlar incelendiğinde 11 öğrencinin puanının arttığı, 4 öğrencinin puanının azaldığı ve 2 öğrencinin eşit puana ait olduğu görülmektedir. Son teste ait ölçümlerin (medyan=84), ön teste ait ölçümlerle (medyan=84) eşit olduğu görülmektedir. Diğer bir ifade ile normal öğretim yöntemi ile işlenen derslerin öğrencilerin karar verme becerisini geliştirmede düşük düzeyde etkili olduğu söylenebilir ($r=0,30$).

Nitel Bulgular

Bu bölümde deney grubunda haftalık uygulama sürecinde elde edilen verilerin analizi yapılmıştır.

GDO (Genetiği Değiştirilmiş Organizmalar)

1.Soru Siz GDO'lu ürünler hakkında ne düşünüyorsunuz?

Öğrenci	Açıklama	Fikri
Ö ₁	1) GDO'yu destekliyorum çünkü faydalı bir uygulamadır ve getirdiği gelişmeleri destekliyorum	Faydalıdır.
Ö ₂	1 -> GDO yararlıdır. çünkü yavaş yavaş insanlar için yararlıdır	Faydalıdır.
Ö ₃	1) Benim yararlı bir şey değil	Zararlıdır.
Ö ₄	1 -> Çok zararlı kesinlikle bilmiyorum	Zararlıdır.

GDO'lu ürünler ile ilgili öğrencilerin fikirlerine bakıldığında Ö₁ ve Ö₂'nin bu ürünlerin üretilmesinin faydalı olduğunu, Ö₃ ve Ö₄'ün bu ürünlerin zararlı olduğunu düşünmektedir.

2.Soru GDO'nun tüm yarar ve zararlarını dikkate aldığınızda bu ürünleri destekler misiniz?

Öğrenci	Açıklama	Fikri
Ö ₁	2) Destekliyorum çünkü organik gıda insanlar için yararlıdır ve bazı insanların ihtiyacı var	Destekliyor.
Ö ₂	2 - GDO'yu destekledim ama kalmamış için	Destekliyor.
Ö ₃	2) Desteklemezdim	Desteklemiyor.
Ö ₄	2 -> Desteklemeden her türlü hastalığa yol açabiliyor çünkü bu bir sürü can kaybı demek	Desteklemiyor.

GDO'lu ürünlerin üretilmesi ile ilgili fikirlere bakıldığında Ö₁ ve Ö₂'nin desteklediğini, Ö₃ ve Ö₄'ün desteklemediği görülmektedir.

3.Soru Edindiğiniz bilgiler doğrultusunda bundan sonra yediğiniz gıdalarda GDO olup olmasını dikkate alır mısınız?

Öğrenci	Açıklama	Fikri
Ö ₁	3) Almam çünkü benim için bir anlam yok	Dikkate almaz
Ö ₂	3- alırım eğer alırsam varsa yemem	Dikkate alır.
Ö ₃	3) Dikkate Alırım GDO zararlı sağlığı olumsuz etkiler	Dikkate alır.
Ö ₄	3=> Alırım çünkü ölmek veya hasta olmak istemiyorum	Dikkate alır.

Öğrencilerin GDO'lu ürünleri tüketme konusunda fikirlerine bakıldığında sadece Ö₁'in ürünlerin içeriğini dikkate almayacağı diğer öğrencilerin ise bu konuyu dikkate aldıklarını belirttikleri görülmektedir.

4.Soru GDO'lu ürünlerin üretilip üretilmemesi konusunda yetkili bir birey olsaydınız kararınız ne olurdu açıklayınız?

Öğrenci	Açıklama	Fikri
Ö ₁	4) GDO'lu ürün üretilmesini fabrikat üretimin için gerekli olduğu için değil, insanların sağlığını düşünerek bir bilgi veren bir kuruluşun üretmesini dikkate almasını istiyordum	Olumlu karar alır.
Ö ₂	4- Gerekli ürünlerin üretilmesini kabul ederdim	Olumlu karar alır.
Ö ₃	4) Üretilmesini yasakladım çünkü sağlığı korumak için	Olumsuz karar alır.
Ö ₄	4=> Üretilmesini istemezdim tabii ki de değil, doğal üretilmesini istiyordum	Olumsuz karar alır.

GDO'lu ürünlerin üretilmesi hakkında sorulan soruda Ö₁ ve Ö₂'nin yetkili birey olma durumunda olumlu karar verdikleri, Ö₃ ve Ö₄'ün ise olumsuz yönde karar verdikleri görülmektedir.

5.Soru GDO konusunda sizinle aynı fikirde olmayan birisini ikna etmek için neler söylediniz yazınız?

Öğrenci	Açıklama
Ö ₁	5) Yararlarını anlatıp bu uygulamayı denemesi başkasına istenirse söyleyebileceğimi anlatırdım
Ö ₂	5- aa bulup öleceğini söyledim.
Ö ₃	5) Biyoyasitlilik olduğunu ispatladım
Ö ₄	5=> ikna edemedim

Öğrencilerin GDO konusunda başkalarını ikna etme sorusuna verilen yanıtlara bakıldığında Ö₄'ün ikna edemeyeceğini belirttiği, diğer öğrencilerin ise kısa cevaplarla fikirlerini belirttiği görülmektedir.

Genom Projesi

1.Soru Tüm avantaj ve dezavantajları değerlendirdiğinizde siz gen tasarımını destekler misiniz?

Öğrenci	Açıklama	Fikri
Ö ₁	1) Destekliyorum çünkü hastalıklar tamamen ortadan kalkıp daha sağlıklı bireyler olur	Destekler.
Ö ₂	1-> Kararsızım çünkü her insan zeki olursa dünyada kimse bir iş yapma gereği olmaz, ama hastalıklarda iyileşiriyor	Kararsız
Ö ₃	1) Kararsızım	Kararsız
Ö ₄	1= Kararsızım	Kararsız

Öğrencilere gen tasarımını destekleyip desteklemedikleri ile ilgili sorulan soruda sadece Ö₁'in bu uygulamayı desteklediği, diğer öğrencilerin ise bu konuda kararsız olduklarını belirttikleri görülmektedir.

2.Soru İnsanlar veya hayvanlar üzerinde yapılan gen tasarımını etik açıdan uygun buluyor musunuz?

Öğrenci	Açıklama	Fikri
Ö ₁	2) Uygun bulmasam bile uygulaması gerektiğini düşünüyorum	Kararsız
Ö ₂	2- uygun değil çünkü bir insanın fiziksel özelliklerini değiştirmesi uygun ama hastalıkların iyileştirilmesi açısından uygun olmalı.	Uygun bulmaz.
Ö ₃	2) Ahlaki açıdan uygun bulmuyorum çünkü önce dini açıdan olmalı.	Uygun bulmaz.
Ö ₄	2= Uygun bulmuyorum çünkü Allah vücudumuzda hiçbir şeyi değiştirememizi söylüyor.	Uygun bulmaz.

Öğrencilere gen tasarımını etik açıdan değerlendirmeleri istendiğinde Ö₁'in kararsız olduğu diğer öğrencilerin ise etik olarak uygun bulmadıkları görülmektedir.

3.Soru Bu konuda yetkili bir birey olsaydınız gen tasarımı yapılması konusunda kararınız ne olurdu?

Öğrenci	Açıklama	Fikri
Ö ₁	3) Gen tedavisi sadece hastalıklar için kullanılmalı başka amaçla anormaldir	Kısmen olumlu
Ö ₂	3- hastalıklar için yapılmasına izin verirdim ama diğer konulara izin vermem	Kısmen olumlu
Ö ₃	3) Sadece hastalıklara alabildiği kadar gen değiştirilmesine sınırlı kişilerde izin verirdim	Kısmen olumlu
Ö ₄	3= Sadece çaresini bulamadığımız hastalıklar için kullanabiliriz dardim	Kısmen olumlu

Öğrencilere yetkili birey olma durumunda verecekleri karar sorulduğunda hepsinin sadece hastalık tedavisinde kullanılmasına onay vereceklerini söyledikleri görülmektedir.

4.Soru Gen tasarımı konusunda sizinle aynı fikirde olmayan birini nasıl ikna ederdiniz yazınız?

Öğrenci	Açıklama
Ö ₁	4) İkna etmek için ona örnekler verip ne kadar yararlı olduğunu ve bunu uygulamasak hastalıkların ilerleyen zamanlarda nasıl uygulanacağını anlatırdım
Ö ₂	4- Dini açıdan uygun olmayan bir konu olduğunu söyledim
Ö ₃	4) Önce 2 yarıda esit bu yüzden kabul olan birine reddetlerini sanar ve istisna ederdim
Ö ₄	4= edemem

Öğrencilere gen tasarımı konusunda diğer bireyleri nasıl ikna edecekleri sorusuna Ö₁'in hastalıkların daha çok artacağını söylediği, Ö₂'in dini açıdan uygun olmadığını söylediği, Ö₄'ün ise ikna edemeyeceğini söylediği görülmektedir.

Küresel Isınma

1.Soru Siz küresel ısınma hakkında neler düşünüyorsunuz?

Öğrenci	Açıklama	Fikri
Ö ₁	Dünyesel ısınmanın insanlar yüzünden olduğunu düşünüyorum. Bu soruyla etkileşimim ve artık bunun önüne geçilemeyeceğine düşünüyorum sadece biraz yavaşlatabiliriz o kadar.	İnsan kaynaklı olduğunu
Ö ₂	1- küresel ısınma insanlar yüzünden oluyor insanların toplu kesim kullanması fosil yakıtların kullanılması ve bazı yerler ve bazı yerler için.	İnsan kaynaklı olduğunu
Ö ₃	1) Bence insanlar bu konunun ciddiyeti farkında değiller ki olsalardı bu şekilde davranırlardı.	İnsan kaynaklı olduğunu
Ö ₄	1=> Küresel ısınma insanlar yüzünden oluyor eğer daha hiçbir şekilde zarar vermedikçe küresel ısınma meydana gelmez.	İnsan kaynaklı olduğunu

Öğrencilere küresel ısınma konusunda fikirleri sorulduğunda hepsinin benzer ifadeler ile küresel ısınmada insanların sorumsuz davranışlarının etkili olduğunu söyledikleri görülmektedir.

2.Soru Küresel ısınma ile ilgili tüm durumları değerlendirdiğinizde, insan faaliyetleri sonucu mu yoksa doğal süreçler sonucu mu oluştuğunu düşünüyorsunuz?

Öğrenci	Açıklama	Fikri
Ö ₁	İnsan faaliyetleri olduğunu düşünüyorum çünkü her ne kadar teknoloji geliştiyse de yine de küresel ısınma yoktu o kadar sonda var. Her şeyin insan yüzünden olduğunu düşünüyorum çünkü insanın faaliyetleri küresel ısınma için bir sebep olabilir.	İnsan kaynaklı olduğunu
Ö ₂	2- insan faaliyetleri yüzünden oluyor 1. soruda belirttim.	İnsan kaynaklı olduğunu
Ö ₃	2) İnsan faaliyetleri olduğunu düşünüyorum çünkü artık artık artık küresel ısınmanın önüne geçilebilir.	İnsan kaynaklı olduğunu
Ö ₄	2=> İnsan faaliyeti olduğunu düşünüyorum çünkü bir şeyleri değiştirmek istedikleri için dünyanın denemesi bazıları.	İnsan kaynaklı olduğunu

Öğrencilere küresel ısınmanın insan faaliyetleri sonucu mu yoksa doğal süreçler sonucu mu oluştuğu sorulduğunda hepsinin insan faaliyetleri sonucunda oluştuğunu söyledikleri görülmektedir.

3.Soru Bu konuda yetkili bir birey olsaydınız küresel ısınmayı önlemek için hangi kararları alırdınız açıklayınız?

Öğrenci	Açıklama	Fikri
Ö ₁	3) Plastik paket kullanımını yasaklar çok kullanımlı bazı torbalar kullanımını isterdim ve diğer taraftan insanların devlet borsaları yedekleri yerine bu tür toplu taşıma kullanımını artırırım.	Kurallar koyar.
Ö ₂	3- plastik paket yerine başka paket- altına vs geliştirmişlerdir. bazı kullanılmak - bazı masabale yürüyerek yola bisikletle gitmeyi zorlamak yaparım.	Kurallar koyar.
Ö ₃	3) Gereksiz fosil yakıt kullanımı yasaklar, filtre tedbirleri. çünkü hale getirdim.	Kurallar koyar.
Ö ₄	3=> Her şekilde küresel ısınmaya neden olacak şeyleri kısıtlarım ve kullanımı, cezalar veriririm.	Kurallar koyar.

Öğrencilerin yetkili birey olduklarında bu konuda verecekleri karar sorulduğunda önceki haftalara kıyasla verecekleri

kararları dayandırdıkları görülmektedir. Ö₁ ve Ö₂'nin plastik poşet kullanımını yasaklayacakları ve toplu taşımanın kullanılmasını teşvik edeceklerini söyledikleri görülmektedir. Ö₄'ün küresel ısınmaya neden olan etmenleri yasaklayacağı, Ö₃'ün ise fosil yakıt kullanımını yasaklayacağını söylediği görülmektedir.

4.Soru Küresel ısınma konusunda sizinle aynı fikirde olmayan birini nasıl ikna ederdingiz yazınız?

Öğrenci	Açıklama
Ö ₁	1) Ona sera gazlarının ne kadar zararlı olduğunu bahsederek düşüncelerine anlatır onunların ne kadar zararlı olduğunu anlatırım
Ö ₂	1- insan faaliyetlerinin küresel ısınmaya sebep olduğunu söylerdim
Ö ₃	1) Dünyciye nasıl durum olduğunu veya baktığın tümü küresel ısınmaya etkisinin olduğunu söylerdim
Ö ₄	1) İkna edemem

Öğrencilere diğer bireyleri nasıl ikna edecekleri sorulduğunda Ö₄'ün ikna edemeyeceğini söylediği, diğer öğrencilerin ise küresel ısınmanın zararlarını anlatarak ikna edeceklerini söyledikleri görülmektedir.

HES (Hidroelektrik Santralleri)

1.Soru HES'ler hakkında neler düşünüyorsunuz yazınız?

Öğrenci	Açıklama	Fikri
Ö ₁	1) Destekliyim bence uygulanması gereken bir uygulamadır	Olumlu
Ö ₂	1- HES faydalı değildir çünkü yapıldığı yerlerdeki yaşam alanlarını azaltır	Olumsuz
Ö ₃	1) HES'i Destekliyorum çünkü aynı anda çevremizimizde katkıları olduğunu düşünüyorum	Olumlu
Ö ₄	1- Akarsuların başa alınmasını önler temiz yapılar ve yenilenebilirler ve dış ülkeye olan bağımlılığı azaltır	Olumlu

Öğrencilere HES'ler hakkındaki fikirleri sorulduğunda sadece Ö₂'nin olumsuz baktığını, diğer öğrencilerin ise HES'lerin kurulmasına olumlu baktıkları görülmektedir.

2.Soru HES'lerin tüm avantaj ve dezavantajlarını dikkate aldığınızda enerji üretimi için bu santralleri destekler misiniz?

Öğrenci	Açıklama	Fikri
Ö ₁	2) Desteklerim çünkü kimse elektrik olmadan yaşamaz ve buna ihtiyacı var. Ülkemizde böyle bir sorunumuz var temizlenen alanların yenilerini yapabiliriz	Destekler.
Ö ₂	2- HES'in avantajları da vardır ancak insanlar elektrikli eşyaları kullanırsa HES yapımına gerek kalmaz	Desteklemez.
Ö ₃	1) HES'i Destekliyorum çünkü aynı anda çevremizimizde katkıları olduğunu düşünüyorum	Destekler.
Ö ₄	2- Zaten desteklerim çünkü bu zamanda HES olmazsa hayat devam etmez	Destekler.

Öğrencilere HES'lerin kurulmasını destekler misiniz sorusu sorulduğunda sadece Ö₂'nin desteklemediği diğer öğrencilerin ise desteklediği görülmektedir.

3.Soru HES'lerin kurulması konusunda yetkili bir birey olsaydınız kararınız ne olurdu açıklayınız?

Öğrenci	Açıklama	Fikri
Ö ₁	3) Kurulmasını istordim çünkü ekonomi için büyük bir fayda olabilir	Olumlu
Ö ₂	3 - yetkili biri olsaydım doğal alanları azaltmadan hes yapardım	Kismen olumlu
Ö ₃	3) Ülke için hem ekonomik hem çevresel yararları düşünüyorum. Su kaynaklarının fazla olan yerlere çevreden su ve jeneratör kurulumu istordim	Olumlu
Ö ₄	3= Yapılabilir dardim ama eğer köylü istemese yaptırılmazdı hep beraber yaşıyoruz çünkü	Kismen olumlu

Öğrencilere yetkili bireyler olarak alacakları kararlar sorulduğunda Ö₁ ve Ö₃'ün olumlu yönde karar vereceği, Ö₂ ve Ö₄'ün ise belli şartlar altında kurulmasına izin vereceklerini söyledikleri görülmektedir.

4.Soru HES konusunda sizinle aynı fikirde olmayan birisini ikna etmek için neler söylediniz açıklayınız?

Öğrenci	Açıklama
Ö ₁	4) Diğer türlü çevreye daha çok zarar düşeceğini bu şekilde diğer illelerden onların paraları ile bir şey satın almayı kendisi paranızın değerini yükselteceğimizi anlattım
Ö ₂	4- Elektrik için yaşam alanlarımızın çok fazla azaldığını kabul gützelliklerin aşırması
Ö ₃	4) Çevredeki kirlilikler nedeniyle olan hayvanların verilen zararları kendi hesabına çevreye verdiği zararı karşılamamasını istordim
Ö ₄	4= Tüm yararlarını söyler ve bundan başka doğru yol olmadığını söylerdim

Öğrencilere diğer bireyleri nasıl ikna edecekleri sorulduğunda Ö₄'ün diğer haftalara bakarak ilk kez ikna etme konusunda bir fikir ileri sürdüğü görülmektedir. Ö₁ ve Ö₃'ün diğer enerji üretimleri ile HES'in karşılaştırmasını yaparak HES'in doğaya daha az zarar verdiklerini söyleyecekleri görülmektedir. Verdikleri bu cevaplar fikirlerini dayanaklandırma konusunda ilerlediklerini göstermektedir. Ö₂ ise doğal alanların çok fazla azaldığını söyleyerek ikna etme sürecine dahil olacağı görülmektedir.

Nükleer Enerji

1.Soru Siz nükleer enerji hakkında ne düşünüyorsunuz?

Öğrenci	Açıklama	Fikri
Ö ₁	1) Ben bu konu detaylıca düşünülüp o şekilde konuşması, geçen bir konu bu amde ile yapılan çok güçlü bombalar insanlık için zararlı olabilir ama çözümlerle ekonomi içinde çok şey bir durum olabilir	Hem olumlu Hem olumsuz
Ö ₂	1- hem zararları hem yararları vardır. az maddelerle çok enerji verilir ama patlama olursa insanlar zarar görür	Hem olumlu Hem olumsuz
Ö ₃	1) Ben desteklemiyorum, insana verdiği zarara dayanarak	Olumsuz
Ö ₄	1=> Kullanılması gerekli olan bir şey ama denetimli bir şekilde kullanılması lazım bu kontrollerin şehir dışı alanlarda yapılmalı	Olumsuz

Öğrencilere nükleer enerji konusundaki fikirleri sorulduğunda Ö₃ ve Ö₄'ün nükleer enerjinin zararlı olduğunu söyledikleri

görülmektedir. Ö₁ ve Ö₂'nin nükleer enerjinin hem olumlu hem de olumsuz yönleri olduğunu söyledikleri görülmektedir. Soruya eleştirel bir bakış açısı ile yaklaştıkları görülmektedir. Bu durumun öğrencilerin eleştirel düşünme eğilimlerinin geliştiğini gösterdiği söylenebilir.

2.Soru Nükleer enerjinin tüm avantaj ve dezavantajlarını dikkate aldığınızda bu enerji kaynağını destekler misiniz?

Öğrenci	Açıklama	Fikri
Ö ₁	2) Kararsız kalırım ve bu soruyu toplama sorup denemesi ile en doğru olacak kararı veririm	Kararsız
Ö ₂	2- desteklerdim güvenlik önlemleri alınırken riskler almaz	Destekler.
Ö ₃	2) Desteklemem çünkü katın bizi kedi ettiler gibi bir çok abı var	Desteklemez.
Ö ₄	2) Desteklerim çünkü savaş çıktığında bizi kurtarabilirler. aynı sırada az maddede çok enerji üretirler.	Destekler.

Öğrencilere nükleer enerjiyi destekler misiniz sorusu yöneltildiğinde Ö₁'in kararsız kaldığı, Ö₃'ün ise desteklemediğini söylediği görülmektedir. Ö₂ gerekli önlemleri alarak nükleer santrallerin kurulmasını destekleyeceğini belirtmiştir. Ö₄ ise çeşitli sebepler sunarak destekleyeceğini söylediği görülmektedir. Cevaplar incelendiğinde Ö₂ ve Ö₄'ün düşüncelerinin sebeplerini daha iyi açıkladıkları görülmektedir. Bu durumun öğrencilerin karar verme becerilerinin olumlu yönde etkilendiğini gösterdiği söylenebilir.

3.Soru Nükleer enerji santralleri kurulması konusunda yetkili bir birey olsaydınız kararınız ne olurdu açıklayınız?

Öğrenci	Açıklama	Fikri
Ö ₁	3) İnsanlardan uzak ve daha verimli olmayan bir şekilde belki kurulabilir.	Olumlu
Ö ₂	3- insandan uzak yerlerde güvenlik önlemleri alınarak kurulur	Olumlu
Ö ₃	3) Eğer ilerleyen zamanlarda nükleer enerji ihtiyacı daha fazla artarsa insanlara zarar en az olan şekilde kurulması istenir	Olumlu
Ö ₄	3) Kesin bir şekilde kullanmasını söylerdim çünkü ~~çok~~ çok gerekli.	Olumlu

Öğrencilere yetkili bir birey olduklarında verecekleri karar sorulduğunda hepsinin çeşitli gerekçeler sunarak nükleer santraller kurulmasına izin vereceklerini söyledikleri görülmektedir. Kararlarını temellendirmeleri bu becerilerinin geliştiğini göstermektedir.

4.Soru Nükleer enerji konusunda sizinle aynı fikirde olmayan birini ikna etmek için neler söylediniz yazınız?

Öğrenci	Açıklama
Ö ₁	4) Kararsız olduğum için onu diğer söylediklerimin ne kadar doğru olup olmadığını araştırma yöntemini diyardım
Ö ₂	4- ona az maddede kullanılarak çok enerji ürettiğini söyledim ilke ekonomisine faydalıdır. insandan uzak olan yerlerde kurulursa insanlara zarar vermez
Ö ₃	4) Meydana gelebilecek herhangi bir kazadan sorulduğunda en üst düzeyde değil böyle bir risk alınmasın ne kadar mantıklı olduğunu sordum
Ö ₄	4) Bize olan yararlarını söyledimktan sonra hiçbir şey demeyeceğini düşünüyorum.

Öğrencilere diğer bireyleri nasıl ikna edecekleri sorulduğunda Ö₁'in bu konuda kararsız olduğu için karşısındaki kişiyi dinleyerek

yanlıklarını araştıracağını söylemiştir. Bu söylem öğrencinin eleştirel yaklaşımında ilerleme olduğunu göstermektedir. Ö₂'nin karşısındaki bireye nükleer enerjinin çeşitli faydalarını anlatacağını söylediği görülmektedir. Ö₃'ün eleştirel bir bakış açısı ile olabilecek kazalarda doğabilecek sonuçlar için yeterli önlemler alınmadığını söyleyeceği görülmektedir. Ö₄'ün ise Ö₂ ile benzer şekilde nükleer enerjinin yararlarını anlatacağını söylediği görülmektedir.

Tartışma ve Sonuç

Bu bölümde elde edilen bulgular ışığında, araştırma sonuçlarına yer verilerek tartışılmıştır.

Eleştirel Düşünme Eğilimine İlişkin Sonuçlar ve Tartışma

Araştırma öncesinde deney ve kontrol grubuna uygulanan Öntest sonucunda iki grubun başarısı arasında anlamlı bir fark olmadığı belirlenmiştir ($U=142$, $z=-0,86$, $p>,05$, $r=0,147$). Araştırma öncesinde deney ve kontrol grubunun Öntest başarılarının birbirine yakın olması istenen ve beklenen bir sonuçtur. Araştırma sonrasında deney ve kontrol grubuna uygulanan sontest sonucunda ise iki grubun eğilimleri arasında anlamlı bir fark bulunmuştur ($U=42$, $z=-3,535$, $p<,05$, $r=0,606$). Kontrol grubunun sontest ortalamaları (medyan=79,00, $n=17$), deney grubunun sontest ortalamalarından (medyan=90,00, $n=17$) daha düşük olduğu tespit edilmiştir. Buradan elde edilen sonuçtan hareketle sosyobilimsel konu etkinlikleri ile işlenen derslerin öğrencilerin eleştirel düşünme eğilimlerini geliştirmede olumlu etkiye sahip olduğu söylenebilir.

Deney grubu öğrencilerinin uygulama öncesi ve sonrası değerlendirmesine bakıldığında Öntest ve sontest puanları arasında anlamlı bir fark olduğu tespit edilmiştir ($z=-3,341$, $p<,05$, $r=0,81$). Öğrencilerin sontest puan ortalamalarının (medyan= 90), uygulama öncesinde yapılan Öntest ortalamalarına (medyan=76) göre daha yüksek olduğu belirlenmiştir. Bu durum ile uygulanan yöntemin etkili olduğu sonucuna ulaşılmıştır.

Kontrol grubu öğrencilerinin Öntest sontest puan kıyaslaması yapıldığında puanlar arasında anlamlı bir fark olmadığı gözlenmiştir ($z=-1.681$, $p>,05$, $r=0,40$). Kontrol grubu öğrencilerinin sontest puan ortalamalarında (medyan=79) Öntest puan ortalamalarına (medyan= 76) kıyasla önemli bir artış olmadığı görülmektedir. Bu durum normal öğretim yöntemi kullanılarak yapılan derslerin eleştirel düşünme eğilimini geliştirmede yetersiz kaldığı sonucunu göstermektedir.

Sosyobilimsel konuların eleştirel düşünme eğilimi üzerinde etkisi ile ilgili yapılan araştırmalar incelendiğinde Babacan (2017), çalışmasında sosyobilimsel konulardaki etkinliklerin öğrencilerin eleştirel düşünme niteliklerinde gelişim sağladığı ve öğrencilerin yapılan etkinliklerden sonra daha nitelikli cevaplar ürettiği sonucuna ulaşmıştır. Sevgi (2016), çalışmasında gazete haberlerinde yer alan SBK'lerin argümantasyon temelli olarak öğrenilmesinin öğrencilerin eleştirel düşünme becerileri üzerinde etkili olduğu sonucuna ulaşmıştır.

Arslan ve Tüysüz (2011), araştırmalarında fenne karşı tutum geliştirmede hikayeler ile desteklenen argümantasyon temelli öğretim ile anlatılan sosyobilimsel konuların, anlamlı bir fark oluşturmadığı buna karşılık eleştirel düşünme becerilerinde ise anlamlı bir fark doğurduğu sonucuna ulaşmıştır. Sosyobilimsel konuların öğretiminin öğrencilerin eleştirel düşünme eğilimlerini geliştirmede pozitif yönde etkisi olduğu sonucuna ulaşmıştır.

Gülcü (2019), ise öğrencilerin eleştirel düşüncelerini, karar verme becerilerini ve akademik başarılarını geliştirmede, sosyobilimsel konular kullanılarak gerçekleştirilen altı şapkalı düşünme tekniğinin ne derece etkili olduğunu incelemiştir. Araştırması sonucunda uygulamanın akademik başarı üzerinde anlamlı fark oluşturduğu fakat eleştirel düşünme ve karar verme becerisi açısından anlamlı bir fark oluşturmadığı sonucuna ulaşmıştır.

Karar Verme Becerisine İlişkin Sonuç ve Tartışma

Araştırma öncesinde deney ve kontrol grubuna uygulanan Öntest sonucunda iki grubun başarısı arasında anlamlı bir fark olmadığı belirlenmiştir ($U=128$, $z=-0,552$, $p>,05$, $r=0,133$). Araştırma öncesinde deney ve kontrol grubunun Öntest başarılarının birbirine yakın olması istenen bir durumdur. Araştırma sonrasında deney ve kontrol grubuna uygulanan sontest sonucunda iki grubun başarısı arasında anlamlı bir fark bulunmamıştır ($U=121$, $z=-0,811$, $p>,05$, $r=0,196$). Kontrol grubunun sontest ortalamalarının (medyan=85,00, $n=17$), deney grubunun sontest ortalamalarından (medyan=90,00, $n=17$) daha düşük olduğu tespit edilmiştir. Buradan elde edilen sonuçtan hareketle sosyobilimsel konu etkinlikleri ile işlenen derslerin öğrencilerin karar verme becerilerini geliştirmede yeterli düzeyde etkili olmadığı sonucuna ulaşılmaktadır. Yapılan uygulama sonucunda deney grubunun başarı ortalaması, kontrol grubunun başarısından daha yüksek olmakla beraber artış iki grup arasında anlamlı bir fark doğurmamıştır.

Deney grubu öğrencilerinin uygulama öncesi ve sonrası değerlendirmesine bakıldığında Öntest ve sontest arasında anlamlı bir fark bulunmuştur ($z=-2,076$, $p<,05$, $r=0,50$). Deney grubu öğrencilerinin sontest başarı ortalaması (medyan= 90), Öntest başarı ortalamasından (medyan= 87) yüksektir. Buda yapılan uygulamanın karar verme becerisi üzerinde olumlu bir etkiye sahip olduğunu göstermektedir.

Kontrol grubu öğrencilerinin Öntest sontest sonuçları kıyaslaması yapıldığında puanlar arasında anlamlı bir fark olmadığı sonucuna ulaşılmıştır ($z=-1.261$, $p>,05$, $r=0,30$). Öğrencilerin Öntest başarı ortalaması (medyan=84) ile sontest başarı ortalamaları (medyan=84)

birbirine eşittir. Buda normal öğretim yöntemi kullanılarak işlenen derslerin öğrencilerin karar verme becerilerini geliştirme üzerine olumlu yönde bir etkisinin olmadığı sonucunu göstermektedir.

Sosyobilimsel konuların karar verme becerisi üzerine etkisi ile ilgili yapılan çalışmalar incelendiğinde Topaloğlu (2016), öğrencilerin karar verme becerileri ve kavramsal anlamalarını geliştirmede Sosyobilimsel konular ile okul dışı öğrenme ortamlarının olumlu etki ettiğini tespit etmiştir. Tonus (2012), yaptığı çalışma sonucunda sosyobilimsel konu öğretiminin öğrencilerin karar verme becerilerini olumlu yönde etkilediği sonucuna ulaşmıştır.

Açık Uçlu Sorulara İlişkin Sonuçlar ve Tartışma

Sosyobilimsel etkinliklerden sonra dağıtılan açık uçlu soru formuna öğrencilerin verdiği cevaplar incelendiğinde, öğrencilerin cevaplarının o haftaki konuya göre değişkenlik gösterdiği görülmektedir. Öğrencilerin önceden bilgi sahibi oldukları konularda kendilerini daha iyi ifade ettikleri belirlenmiştir. Ayrıca haftalar ilerledikçe öğrencilerin sorulara verdikleri cevapları daha fazla dayandırdıkları ve eleştirel bakış açılarını daha iyi ifade ettikleri tespit edilmiştir.

Haftalık olarak değerlendirme yapıldığında, ilk haftalarda öğrencilerin daha çok kararsız oldukları veya bazı konularda hiç fikir belirtmedikleri görülmektedir. Öğrencilerin GDO, gen tasarımı, küresel ısınma, HES ve nükleer enerji ile ilgili fikirlerinin sorulduğu sorularda bazı öğrenciler sadece desteklerim veya desteklemem yönünde kendilerini ifade etmişlerdir. Bununla beraber bazı öğrenciler ise ilerleyen haftalarda konu ile ilgili fikirlerini söylerken hem daha kararlı ifadelerde bulunmuş hem de eleştirel bakış sergilediklerini verdikleri cevaplarda yansıtmışlardır.

Öğrencilere başkalarını ikna etme konusunda fikirleri sorulduğunda bu konuda daha yetersiz kaldıkları, kendi kararlarını başkalarına kabul ettirme konusunda ya hiç fikir sunmadıkları ya da yüzeysel cevaplar verdikleri görülmektedir. Buradan hareketle etkinlik süreci boyunca bu konuda bir gelişim göstermedikleri sonucuna ulaşılabilir.

Öğrencilere yetkili bir birey olsaydınız bu konuda ne karar alırdınız sorusu yöneltildiğinde ilk haftalara oranla ilerleyen haftalarda daha etkin kararlar aldıkları ve bu kararları alma sebeplerini daha iyi açıkladıkları görülmektedir. Bu durum bizi karar verme becerilerinde bir ilerleme olduğu sonucuna ulaştırabilir.

Tüm süreç değerlendirildiğinde öğrencilerin sosyobilimsel konularda ilk haftalarda kendilerini ifade etmede daha yetersiz oldukları bununla beraber ilerleyen haftalarda daha nitelikli fikirler ürettikleri, kendilerini daha iyi ifade ettikleri görülmektedir. Fikirlerini ifade ederken eleştirel yaklaşım sergileyebildikleri ve daha bilinçli kararlar verdikleri belirlenmiştir. Yapılan etkinlik süreci boyunca öğrencilerin eleştirel düşünme eğilimi ve karar verme becerilerinde olumlu yönde ilerleme olduğu yorumu yapılabilir.

Ulaşılan bu sonuca benzer şekilde Tal ve Kedmi (2006), yaptıkları araştırmada fen eğitiminde sosyobilimsel konular kullanılmasının öğrencilerin günlük yaşam becerilerini ve eleştirel düşünme eğilimlerini olumlu yönde etkilediği sonucuna ulaşmışlardır. Yapılan farklı araştırmalarda da sosyobilimsel konu temelli gerçekleştirilen eğitimlerin eleştirel düşünme becerisini artırdığı yönünde sonuçlar bulunmaktadır (Klosterman & Sadler, 2010; Zeidler & Nichols, 2009; Babacan, 2017; Sevgi, 2016).

Karar verme becerisinin incelendiği bir çalışmada okul ortamları dışında SBK kullanımının bu beceriyi geliştiremeye etkisi incelenmiş ve yöntemin etkili olduğu sonucuna ulaşılmıştır (Topaloğlu, 2016). Benzer şekilde yapılan farklı araştırmalarda sosyobilimsel konu temelli yapılan eğitimlerin karar verme becerisini geliştirmede etkili olduğu sonuçları bulunmaktadır (Lee, 2007; Karcılı & Sevim, 2024; Yavuz Topaloğlu, 2016; Goloğlu, 2009).

Acer (2022) ise yaptığı araştırmada sosyobilimsel konu temelli hazırlanan ders içeriklerinin öğrencilerin karar verme becerilerini geliştirmede olumlu bir etki göstermediği sonucuna ulaşmıştır.

Sosyobilimsel konu etkinlikleri kullanılarak işlenen fen bilimleri derslerinin 8. sınıf öğrencilerinin karar verme becerilerine ve eleştirel düşünme eğilimlerine etkisinin incelendiği bu çalışmada elde edilen sonuçlar bağlamında aşağıdaki önerilerde bulunulmuştur.

1. Fen öğretim programlarında yer alan sosyobilimsel konuların sayısının artırılması öğrencilerin karar verme becerisi, eleştirel düşünme eğilimi gibi becerilerin geliştirilmesinde etkili olacaktır.
2. Bu araştırmada hazırlanan ders planları fen öğretim programında yer alan sosyobilimsel konuların öğretimi sırasında kullanılabilir.
3. Daha uzun süreli yapılacak çalışmalar ile karar verme becerisi ve eleştirel düşünme eğiliminin öğrencilerdeki gelişimi daha belirgin gözlenebilir.
4. Sosyobilimsel konuların eleştirel düşünme eğilimi ve karar verme becerisi üzerindeki etkisi farklı disiplinlerde incelenerek bu becerileri geliştirmede etkisi ortaya konulabilir.
5. Sosyobilimsel konuların öğretiminin daha etkili ve nitelikli olması için bu konularda öğretim yapan öğretmenlere çeşitli eğitim imkânları sağlanabilir.
6. Bu araştırma 8. Sınıf kademesinde sınırlı tutulmuştur. Farklı kademelerde yapılacak olan çalışmalar eleştirel düşünme eğilimi ve karar verme becerilerin incelenmesi ve geliştirilmesi açısından faydalı olacaktır.

Etik Komite Onayı: Etik kurul onayı Bayburt Üniversitesi Rektörlüğü Etik Kurulu'ndan (Tarih: 08.11.2023, Sayı: 362) alınmıştır.

Katılımcı Onamı: Bu çalışmaya katılan tüm katılımcılar gönüllü olarak katılmışlar ve ebeveynlerinden onay alınmıştır.

Hakem Değerlendirmesi: Dış bağımsız.

Yazar Katkıları [Tuğba Gökçe Yıldırım (TGY), Ufuk Töman (UT)]:

Fikir-TGY, UT; Tasarım-TGY, UT; Denetleme-TGY, UT; Kaynaklar-TGY, UT; Veri Toplama ve/veya İşleme-TGY, UT; Analiz ve/veya Yorum-TGY, UT; Literatür Tarama-TGY, UT; Yazıyı Yazan-TGY, UT; Eleştirel İnceleme-TGY, UT

Çıkar Çatışması: Yazarlar, çıkar çatışması olmadığını beyan etmiştir.

Finansal Destek: Yazarlar, bu çalışma için finansal destek almadığını beyan etmiştir.

Peer-review: Externally peer-reviewed.

Ethics Committee Approval: Ethics committee approval was obtained from Bayburt University Ethics Committee (Date: 08.11.2023, Number: 362)

Informed Consent: All participants in this study participated voluntarily and consent was obtained from the parents.

Author Contributions [Tuğba Gökçe Yıldırım (TGY), Ufuk Töman (UT)]:

Concept -TGY, UT; Design-TGY, UT; Supervision-TGY, UT; Resources-TGY, UT; Data Collection and/or Processing-TGY, UT; Analysis and/or Interpretation-TGY, UT; Literature Search-TGY, UT; Writing Manuscript-TGY, UT; Critical Review-TGY, UT

Conflict of Interest: The authors have no conflicts of interest to declare.

Financial Disclosure: The authors declared that this study has received no financial support.

Kaynaklar

- Acer, B. (2022). *Covid-19 Pandemisi bağlamında hazırlanan sosyobilimsel konu içeriklerinin ilkökul öğrencilerinin eleştirel düşünme ve karar verme becerilerine etkisi* [Doktora tezi, Necmettin Erbakan Üniversitesi]. YÖK Tez Merkezi.
- Arslan, G., & Tüysüz, M. (2023). Hikâyelendirme tekniği ile desteklenen argümantasyon temelli eğitim kapsamında öğretilen sosyobilimsel konuların 8. sınıf öğrencilerinin eleştirel düşünme becerilerine, fen karşı tutumlarına ve argümantasyon seviyelerinin gelişimlerine olan etkisinin incelenmesi. *Cumhuriyet Uluslararası Eğitim Dergisi*, 12(1), 104-118.
- Babacan, M. (2017). *Sosyobilimsel konulardaki etkinliklerin yedinci sınıf öğrencilerinin eleştirel düşünme becerilerine etkisi* [Yüksek Lisans Tezi, Niğde Ömer Halisdemir Üniversitesi]. YÖK Tez Merkezi.
- Bayram, K. (2019). *Argümantasyon tabanlı öğretim uygulamaları ile fen bilgisi öğretmen adaylarının sosyobilimsel konulardaki pedagojik alan bilgilerinin değişiminin incelenmesi* [Doktora Tezi, Gazi Üniversitesi Eğitim Bilimleri Enstitüsü]. YÖK Tez Merkezi.
- Büyükoztürk, Ş. (2007). *Sosyal bilimler için veri analizi el kitabı*. Pegem.
- Cebesoy, Ü., & Şahin, M. D. (2013). Fen bilgisi öğretmen adaylarının sosyobilimsel konulara yönelik tutumlarının çeşitli değişkenler açısından incelenmesi. *Marmara Üniversitesi Atatürk Eğitim Fakültesi Eğitim Bilimleri Dergisi*, 37(37), 100-117.
- Cenk, A. G., & Yalman, F. E. (2023). Fen bilimleri öğretmen adaylarının farklı sosyobilimsel konularda argümantasyon formları ve ikilem kartları aracılığıyla tartışma becerilerinin belirlenmesi. *Dokuz Eylül Üniversitesi Buca Eğitim Fakültesi Dergisi*, 57, 1234-1255.
- Cohen, L., & Manion, L. (1998). *Research methods in education* (4. Baskı). Routledge.
- Creswell, J. W. (2013). *Nitel araştırma yöntemleri* (M. Bütün ve S. B. Demir, Çev. Ed.). Siyasal Kitapevi.
- Çepni, S. (2014). *Araştırma ve proje çalışmalarına giriş* (7. Baskı). Celepler Matbaacılık.
- Çepni, Z., & Geçit, Y. (2020). Sosyal bilgiler öğretmen adaylarının sosyobilimsel konulara yönelik tutum ve görüşleri. *International Journal of Geography and Geography Education*, 42, 133-154.
- Çolakkıoğlu, O. (2003). *Ergenlerde karar verme ölçeğinin uyarlama çalışması* (Tez No: 125660). [Yüksek Lisans Tezi, Çukurova Üniversitesi Eğitim Bilimleri Enstitüsü]. YÖK Tez Merkezi. https://tez.yok.gov.tr/UlusalTezMerkezi/tezDetay.jsp?id=PTY991_Flg5BVJT0KvfZg&no=WRbzjKy-Wiq-D92CPxUv5Q.
- Ercol, M., & Gül, Ş. (2020). Fen bilgisi öğretmen adaylarının sosyobilimsel konulara yönelik tutumları. *PESA Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 6(1), 9-21.
- Ertas, H. (2012). *Okul dışı etkinliklerle desteklenen eleştirel düşünme öğretiminin eleştirel düşünme eğilimine ve fizik dersine yönelik tutuma etkisi* [Doktora Tezi, Hacettepe Üniversitesi]. YÖK Tez Merkezi.
- Et, S. Z. (2019). *Sosyobilimsel meselelerle öğrenme ve argümantasyon temelli bilim öğrenme yaklaşımının fen bilimleri öğretmen adaylarının bilimin doğasını anlamalarına etkisi* (Tez No: 550770). [Doktora Tezi, Fırat Üniversitesi Eğitim Bilimleri Enstitüsü]. YÖK Tez Merkezi. https://tez.yok.gov.tr/UlusalTezMerkezi/tezDetay.jsp?id=cdL9rA2AatMoCihhViCkoA&no=6cbaRlwpMdx_Rucg594gaA
- Evren, A., & Kaptan, F. (2014). Fen eğitiminde sosyobilimsel durum temelli öğretim ve önemi. *VI. Uluslararası Eğitim Araştırmaları*, 5(8), 389-402.
- Fani, H. (2022). *Fen bilimleri öğretmenlerinin sosyobilimsel konulara yönelik görüşleri* [Yüksek Lisans Tezi, Erciyes Üniversitesi]. YÖK Tez Merkezi.
- Fraenkel, J. R., Wallen, N. E., & Hyun, H. H. (2015). *How to design and evaluate research in education* (9th Edition). McGraw Hill Education.
- Gedik, S., & Demirbaş, Ç. Ö. (2018). Sosyal bilgiler dersinde sosyobilimsel bir konu olarak küresel ısınma hakkında öğrenci görüşleri. *Researcher*, 6(3), 340-363.
- Goloğlu, S. (2009). *Fen eğitiminde sosyobilimsel aktivitelerle karar verme becerilerinin geliştirilmesi: Dengeli beslenme* (Tez No: 250820). [Yüksek Lisans Tezi, Marmara Üniversitesi Eğitim Bilimleri Enstitüsü]. YÖK Tez Merkezi. https://tez.yok.gov.tr/UlusalTezMerkezi/tezDetay.jsp?id=-le62_rBBN_twDCAPmEK_w&no=loz9xbaQtQm8lgF8jU3YyQ
- Gökçehan Cenk, A. (2020). *Fen bilimleri öğretmen adaylarının sosyobilimsel konularda argümantasyon becerilerinin incelenmesi: Konu bağlamının etkisi* (Tez No: 627359). [Yüksek Lisans Tezi, Mersin Üniversitesi Eğitim Bilimleri Enstitüsü]. YÖK Tez Merkezi. https://tez.yok.gov.tr/UlusalTezMerkezi/tezDetay.jsp?id=D0u-11hdVWIClywqncilg&no=65aLUCD_XKWzjNgj0ISg

- Gürbüzkol, R. (2019). *Fen bilimleri öğretmenlerinin sosyobilimsel konuların öğretimine yönelik görüşlerinin belirlenmesi* [Yüksek Lisans Tezi, Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi Eğitim Bilimleri Enstitüsü]. YÖK Tez Merkezi.
- Gülcü, M. (2019). *Sosyobilimsel konuların öğretiminde altı şapka düşünme tekniğinin öğrencilerin akademik başarılarına, eleştirel düşünme ve karar verme becerilerine etkisi* (Tez No: 572652). [Yüksek Lisans Tezi, Karamanoğlu Mehmetbey Üniversitesi]. YÖK Tez Merkezi. https://tez.yok.gov.tr/UlusalTezMerkezi/tezDetay.jsp?id=H1R80JtthVMHI2f6ZlemDg&no=aBa_xlKo8_XMAD0cvxmoA
- Güler, Z. (2020). *Öğretmen adaylarının epistemolojik inançları ve bazı sosyobilimsel konulardaki yazılı argümantasyon becerileri arasındaki ilişkinin incelenmesi* [Yüksek Lisans Tezi, Balıkesir Üniversitesi Fen Bilimleri Enstitüsü]. YÖK Tez Merkezi.
- Karaman, C. (2019). *Sosyobilimsel konulara dayalı argümantasyon yönteminin ortaokul öğrencilerinin bilimsel okuryazarlık seviyelerine etkisinin incelenmesi* [Yüksek Lisans Tezi, Muğla Sıtkı Koçman Üniversitesi Eğitim Bilimleri Enstitüsü]. YÖK Tez Merkezi.
- Karcılı, I., & Sevim, S. (2024). Argümantasyon temelli sosyobilimsel konu öğretiminin 7. sınıf öğrencilerinin argümantasyon düzeylerine, karar verme becerilerine ve karar verme stillerine etkisi. *Pamukkale Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi*, 61, 389-413.
- Kasar, Y. (2019). *Bilimin doğası öğretiminde sosyobilimsel konuların kullanılmasının fen bilimleri öğretmen adaylarının bilimin doğasını anlamalarına etkisi* (Tez No: 590772). [Yüksek Lisans Tezi, Çukurova Üniversitesi]. YÖK Tez Merkezi. https://tez.yok.gov.tr/UlusalTezMerkezi/tezDetay.jsp?id=5zSWG5t70_xRTyvNAZrf7g&no=U5Qr420VW1h3_vTTTtau_kg
- Kılıç, H. E., & Şen, A. İ. (2014). UF/EMI Eleştirel Düşünme Eğilimi Ölçeğini Türkçeye uyarlama çalışması. *Eğitim ve Bilim*, 39(176), 1-12.
- Kilmen, S. (2020). *Eğitim araştırmaları için: SPSS uygulamalı istatistik*. Anı Yayıncılık.
- Klosterman, M. L., & Sadler, T. D. (2010). Multi-level assessment of scientific content knowledge gains associated with socioscientific issues-based instruction. *International Journal of Science Education*, 32(8), 1017-1043.
- Lee, Y. C. (2007). Developing decision-making skills for socioscientific issues. *Journal of Biological Education*, 41(4), 170-177.
- Mann, L., Harmoni, R., & Power, C. (1989). Adolescent decision-making: The development of competence. *Journal of Adolescence*, 12(3), 265-278.
- MEB. (2018). *Fen bilimleri dersi öğretim programı (ilkokul ve ortaokul 3, 4, 5, 6, 7 ve 8. sınıflar)*. Talim Terbiye Kurulu.
- Merriam, S. B. (2009). *Qualitative research: A guide to design and implementation* (2nd ed.). Jossey-Bass.
- Özdemir, N. (2014). Sosyobilimsel esaslar çerçevesinde sosyobilimsel konuları tartışmak tutumları nasıl etkiler? Nükleer santraller. *Electronic Turkish Studies*, 9(2), 1197-1214.
- Özkul, H. (2022). *Sınıf öğretmeni adaylarının sosyobilimsel konulara yönelik tutum ve görüşlerinin incelenmesi* [Yüksek Lisans Tezi, Balıkesir Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü]. YÖK Tez Merkezi.
- Ratcliffe, M., & Grace, M. (2003). *Science education for citizenship: Teaching socio-scientific issues*. Open University Press.
- Sevgi, Y. (2016). *Gazete haberlerindeki sosyobilimsel konuların argümantasyon yöntemiyle tartışılmasının ortaokul 7. sınıf öğrencilerinin eleştirel düşünme, karar verme ve argümantasyon becerilerine etkisi* (Tez No: 435385). [Yüksek Lisans Tezi, Marmara Üniversitesi Eğitim Bilimleri Enstitüsü]. YÖK Tez Merkezi. <https://tez.yok.gov.tr/UlusalTezMerkezi/tezDetay.jsp?id=JValkVrZqaJmK1KsZKOawg&no=ZY5LF6GtLLF3UkagH9v59A>
- Tal, T., & Kedmi, Y. (2006). Teaching socioscientific issues: Classroom culture and students' performances. *Cultural Studies of Science Education*, 1(4), 615-644.
- Tekin, N., & Aslan, O. (2019). Öğretmen adaylarının sosyobilimsel konulara yönelik tutumlarının çeşitli değişkenler bakımından incelenmesi. *Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 29(1), 133-141.
- Tonus, F. (2012). *Argümantasyona dayalı öğretimin ilköğretim öğrencilerinin eleştirel düşünme ve karar verme becerileri üzerine etkisi* (Tez No: 315068). [Yüksek Lisans Tezi, Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü]. YÖK Tez Merkezi. <https://tez.yok.gov.tr/UlusalTezMerkezi/tezDetay.jsp?id=HHUM1DdkiMD-r3rN7ym-aA&no=XUeK6BNi0Y9AyJqakmAgua>
- Topçu, M. S. (2011). Turkish elementary student teachers' epistemological beliefs and moral reasoning. *European Journal of Teacher Education*, 34(1), 99-125.
- Töman, U. (2015). *Öğretmen adaylarının yansıtıcı düşünme becerilerindeki gelişimin öğretim süresi boyunca incelenmesi*. [Doktora Tezi, Karadeniz Teknik Üniversitesi]. YÖK Tez Merkezi.
- Yavuz Topaloğlu, M. (2016). *Sosyobilimsel konulara dayalı okul dışı öğrenme ortamlarının öğrencilerin kavramsal anlamalarına ve karar verme becerilerine etkisi*. [Doktora Tezi, Sakarya Üniversitesi]. YÖK Tez Merkezi.
- Zeidler, D. L., & Nichols, B. H. (2009). Socioscientific issues: Theory and practice. *Journal of Elementary Science Education*, 21(2), 49-58.
- Zohar, A., & Nemet, F. (2002). Fostering students' knowledge and argumentation skills through dilemmas in human genetics. *Journal of Research in Science Teaching: The Official Journal of the National Association for Research in Science Teaching*, 39(1), 35-62.

Structured Abstract

The rapid changes experienced in science and technology directly affect the life skills expected from individuals. In today's education system, as a requirement of the age, it is aimed to raise individuals who have thinking skills, can think critically, can develop alternative approaches to solving problems, can make effective decisions and can implement these decisions. One of the first courses that comes to mind in achieving these desired goals is science. It is seen that the science curriculum includes special goals and objectives in order to raise individuals who are aware of the mutual interaction between the environment and society, who take responsibility for the problems they encounter in daily life and who always keep their sense of curiosity alive, who criticize, question and make effective decisions when necessary. It is inevitable that individuals who can think critically, question and make effective decisions will be ahead of other individuals in meeting today's educational expectations.

The subjects in which students can develop their critical thinking and decision-making skills are quite limited. However, socioscientific subjects included in science curriculum are thought to be effective in developing these skills. Socioscientific subjects, by their nature, direct students to question, criticize, and make final decisions. Therefore, teaching these subjects is important in raising scientifically literate individuals; in terms of gaining the skills to make effective decisions, create arguments, question, and reason. When the studies on socioscientific subjects are examined, it is seen that the views on socioscientific subjects are examined the most in the studies conducted in recent years. It is also among the most studied topics in studies examining attitudes towards socio-scientific issues. Among the studies on socio-scientific issues, the use of argumentation in the teaching of SSIs is another research topic. When the studies are examined, it is seen that there are studies examining the effects of socioscientific issues on developing skills such as critical thinking, reasoning, decision making, and understanding the nature of science, but the number of these studies is quite limited. It is thought that the limited number of studies on developing students' decision-making skills and critical thinking tendencies by using socioscientific issues in science curriculum will contribute to the literature.

The aim of this study is to examine the effects of science lessons taught with socioscientific subject activities on 8th grade students' critical thinking tendencies and decision-making skills. In the study, mixed research method was used in which qualitative and quantitative data were used together. This research was conducted with 8th grade students studying in a district of Bayburt province. The study group consisted of 34 students, 17 experimental and 17 control. Decision Making Skill Scale, Critical Thinking Disposition Scale and open-ended questions were used as data collection tools. The quantitative data obtained from the scales were analyzed using the SPSS package program. As a result of the research, it was determined that there was a significant difference between the experimental and control groups in terms of critical thinking disposition in favor of the experimental group. It was concluded that the lessons taught with socioscientific subject activities positively affected students' critical thinking disposition. According to the results obtained from the decision-making skill scale, no significant difference was found between the experimental and control groups. It was determined that the achievement of the experimental group students increased slightly, but this increase did not create a significant difference. This situation revealed that the lessons taught using socioscientific subject activities were low effective in developing students' decision-making skills. When the results obtained from the qualitative data collected in the study were analyzed, it was concluded that the lessons taught with socioscientific subject activities positively affected students' critical thinking tendencies and decision-making skills.

Increasing the number of socioscientific topics in science curriculum will be effective in developing students' skills such as decision-making skills and critical thinking disposition. The lesson plans prepared in this research can be used during the teaching of socioscientific topics in the science curriculum. With longer-term studies, the development of decision-making skills and critical thinking disposition in students can be observed more clearly. The effect of socioscientific topics on critical thinking disposition and decision-making skills can be examined in different disciplines and their effect on developing these skills can be revealed. In order for the teaching of socioscientific topics to be more effective and qualified, various training opportunities can be provided to teachers teaching these topics. This research was limited to the 8th grade level. Studies to be conducted at different levels will be useful in examining and developing critical thinking disposition and decision-making skills.

Maverayı Kafkas Ekseninde İğdir Pamukları (1925-1938)

İğdir Cottons in The Trans Caucasus Axis (1925-1938)

Mehtap BAŞARIR

(Sorumlu Yazar-Corresponding Author)
Kayseri Üniversitesi Develi Sosyal ve Beşerî Bilimler
Fakültesi, Tarih Bölümü, Kayseri, Türkiye
Department of History, Kayseri University, Faculty
of Social Sciences and Humanities, Kayseri, Türkiye
mehtapbasarir@kayseri.edu.tr

Öz

Bu çalışmanın amacı mikroklima iklim özelliği sayesinde yetiştirdiği pamuğu Maverayı Kafkas ülkelerine ihraç eden veya transit ticaretle geçiren İğdir kazasının 1925-1938 yılları arasında Türk iktisadına yönelik katkısını serimlemektir. Millî Mücadele döneminde Sovyet Rusya ile geliştirilen ikili ilişkiler çok yönlü devam ederek gelişti. 1925 yılında Azerbaycan, Ermenistan, Gürcistan Sovyet Cumhuriyetleri (Maverayı Kafkas), SSCB ve Türkiye arasında imzalanan konsolosluk antlaşmasının onaylanması sayesinde ilgili bölgede görev yapan Türk konsolosları vatandaşlarının hukuk ve menfaatlerini koruma ve özellikle de ticareti teşvik etme temelli yükümlülükler üstlendiler. Böylece çalışmaya esas sınırlar içerisinde yol sıkıntısı sebebiyle ürettiği pamukları İstanbul'a dahi Batum Limanı üzerinden göndermek zorunda kalan İğdir çiftçisi ve tüccarının en önemli çıkış kapısı Maverayı Kafkas sınır bölgesinde yaşadığı sıkıntılardan iz düşümleri konsolosluk raporları üzerinden yansıtılmaya çalışılmıştır. Bu bağlamda çalışma konusuna yönelik veriler, Devlet Arşivleri Başkanlığı Cumhuriyet Arşivi, Dışişleri Bakanlığı Türk Diplomatik Arşivi, TBMM Zabıtları ile telif ve tetkik eserlerden elde edilmiştir. Sonuçta 1925-1938 sürecinde İğdir'a yakınlığı sebebiyle Maverayı Kafkas bölgesinden alınan pamuk tohumlarının çiftçinin kullanımına sunulduğu, elde edilen hasadın da daha çok bu bölgeye satıldığı ancak zaman zaman hastalık bahanesiyle SSCB'nin İğdir pamuklarını ucuza kapatmak gibi tutum sergilediği fark edilmektedir. Diğer taraftan bazı Ermeni görevlilerin tarihsel ve dönemsel olayların etkisinde kalarak hareket edebileceklerine yönelik konsolos raporları üzerine Türkiye'nin daha tedbirli davrandığı bürokratik yazışmalarda görülmektedir.

Anahtar Kelimeler: Türkiye-SSCB ilişkileri, Maverayı Kafkas Türk Konsoloslukları, İğdir pamukları

Abstract

The aim of this study is to reveal the contribution of İğdir district, which exported or transited the cotton it grew to Transcaucasian countries thanks to its microclimate climate feature, to the Turkish economy between 1925 and 1938. During the War of Independence, bilateral relations with Soviet Russia continued and developed in many ways. Thanks to the ratification of the consular agreement signed between the Soviet Republics of Azerbaijan, Armenia, Georgia (Trans Caucasus), the USSR and Turkey in 1925, Turkish consuls serving in the relevant region assumed obligations based on protecting the rights and interests of their citizens and, in particular, promoting trade. Thus, the traces of the difficulties experienced by the İğdir farmers and merchants in the Transcaucasian border region, which is the most important exit point for them, who have to send their cotton to Istanbul via Batumi Port due to road problems within the main borders of the study, were tried to be reflected through consulate reports. In this context, the data regarding the study subject were collected from the Republic Archives of the State Archives Presidency, the Turkish Diplomatic Archives of the Ministry of Foreign Affairs, the TGNA Minutes and copyrighted and research works. As a result, it is noticed that during the 1925-1938, cotton seeds taken from the Transcaucasian region due to its proximity to İğdir were offered to the use of farmers, and the harvest obtained was sold mostly to these regions, but from time to time, the USSR exhibited an attitude such as selling cotton cheaply under the pretext of illness. On the other hand, it is seen in bureaucratic correspondence that Türkiye acted more cautiously following consul reports that some Armenian officials might act under the influence of historical and periodic events.

Keywords: Türkiye-USSR relations, Trans Caucasus Turkish Consulates, İğdir cottons

Geliş Tarihi/Received 03.09.2024
Revizyon/Revision 29.09.2024
Kabul Tarihi/Accepted 31.12.2024
Yayın Tarihi/Publication Date 30.01.2025

Atif

Başarır, M. (2025). Maverayı Kafkas Ekseninde İğdir Pamukları (1925-1938). *Turcology Research*, 82, 191-204.

Cite this article

Başarır, M. (2025). İğdir Cottons in The Trans Caucasus Axis (1925-1938). *Turcology Research*, 82, 191-204.

Giriş

Cumhuriyetin kuruluşundan sonra nüfus yoğunluğunun özellikle köylerde bulunması sebebi ile tarım ülke ekonomisinin temeli şeklinde kabul gördü. Bölgelerin imkân ve koşullarına göre tarımsal faaliyetler geliştirildi. Bu kapsamda pamuk tarımı ve pamuk sanayisini geliştirecek adımlar da atıldı.

Türkiye’de yetiştirilen pamuklarda kalite islahı ve nicelik artışı hedefi ile 1924 yılından itibaren Adana’da küçük ölçekli denemeler başlatıldı (Ziraat Vekâleti Adana Bölge Zirai Araştırma Enstitüsü Müdürlüğü, 1958, s. 3) ve dokuma sanayine hammadde sağlayacak pamuk üretiminin arttırılması amacı ile yine Adana’da kongreler düzenlendi. Adana’da kongre düzenlenmesinin sebebi pamuk arazilerinin büyük kısmının Adana ve çevresinde bulunmasıdır. Bundan dolayı 1924-1925 yılları içerisinde iki kez Adana’da Pamuk Kongresi gerçekleştirildi. Birinci ve ikinci Pamuk Kongrelerinde ülkeyi tarım alanında kalkındırmak üzere yeni kaliteli pamuk cinslerinin getirilmesi ve deneme-islah istasyonları ile tohum üretme çiftliklerinin açılması, ekilen pamuklarda belli bir standartlaşma sağlanması ve ihracat işlerinin belirli düzende işlemesi hedeflendi (Martal, 1994, s. 98).

Adana’da gerçekleştirilen İkinci Pamuk Kongresi’ne Sovyet Rusya Pamuk Ziraatı Komisyon Başkanı beraberindeki heyetle katıldı. İstanbul’da bulunan başkan ve heyetinin Ankara yolu ile Adana’ya ve oradan da Mersin’e gitmelerine müsaade edildi (TDA, 571/35801-141217-116; TDA, 571/36015-142316-113). Sovyetler Birliği’nden gelen uzman pamuk komisyon ekibi Adana, Mersin’den başka İzmir’de bulunan pamuk üretim alanlarını incelediler. Sovyetler özellikle Maverayı Kafkas (Azerbaycan, Gürcistan ve Ermenistan Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti) bölgesinde giderek geliştirdikleri sanayilerine alternatif pamuk üretim alanları kapsamında Türk pamukçuluğunu destekledi (Gürdamar, 2021, s. 849; Rozaliyev, 1978, s. 176).

Sovyet Rusya’nın yanı sıra Amerika Birleşik Devletleri’nden de (ABD) çeşitli destekler sağlanmak üzere adımlar atıldı. Türkiye Cumhuriyeti Hariciye Vekâleti’nin İstanbul Temsilcisi Nusret Bey, İstanbul ABD Elçiliği’ne 22 Mart 1925’te gönderdiği notada Ticaret Vekâleti’nin isteği üzerine Türk pamuklu ürünlerinin sınıflandırılması hususunda Amerikalı bir uzmandan hizmet alınması talebinde bulundu. İstanbul’daki ABD Temsilcisi Yüksek Komiser Amiral Bristol ise söz konusu isteği hükûmetine iletteceğini ancak istenilen uzmanda aranan özelliklerin belirtilmesini istedi (TDA, 534/37679-151481-49). Yabancı uzmanlardan pamuk ve pamuklu ürünler noktasında destek alınması pamuk yetiştirme işinde teknik uzman görüşünün önemsendiğini ifade etmektedir.

Türkiye ülkeyi kalkındırmak maksadı ile yabancı uzmanların çeşitli tarım bölgelerinde incelemeler yapmasına da duyarlılık gösterdi. Yabancı uzmanlardan Dr. Markos (Marcus) bölgede gerçekleştirdiği incelemelerine dair bir rapor hazırladı. Adana Pamuk İstasyonu müdürlüğü görevini de üstlenen Dr. Markos pamuk tarımını değerlendirdiği raporunda zirai teknik noktasında ekilen tür ve ayıklanmaya tabi tutulan pamuk tohumlarının miktarı hakkında aşağıdaki bilgileri verdi (Markos, 1936, s. 49). (Tablo 1):

Tablo 1. Dr. Markos (Marcus)’un pamuk tarımını değerlendirdiği rapor verileri

Pamuk Türü	Ayıklanmaya Tabi Tutulan Pamuk Tohumu Miktarı
Tür Amerikan Aplant	34
Turan	6
Mısır	4
Afrika	2
Yerli Gossypium herbaceum (kapalı koza)	1
Toplam	47

Yukarıdaki tablodan da anlaşılacağı üzere Amerikan pamuk tohumu üzerine istasyonda daha fazla denemeler yapıldı. Nitekim en temiz ve en uzun elyaflı pamuk tohumunun ABD’ye ait olduğu anlaşıldı. Bu bağlamda pamuk hususunda düzenlenen kongrelerden sonra Adana ve Nazilli’de kurulan pamuk islah istasyonlarında ABD’den getirilen birçok pamuk çeşidinin denemeleri yapılırken; yerli koza çeşitleri de etüt edildi (Ziraat Vekâleti Adana Bölge Zirai Araştırma Enstitüsü Müdürlüğü, 1958, s. 3).

Adana ve civarında yetiştirilen Amerikan pamuğu tohumu özellikle kuraklık ve hastalıktan tohumuz kalan çiftçiye ücretsiz dağıtıldı. Adana sanayisi pamuk ihtiyacını Adana bölgesinden, İzmir sanayisi İzmir’den, İstanbul sanayisi ise ihtiyacını kısmen İzmir kısmen Iğdır bölgesi pamuklarından ve %70’lik kısmını da yine Adana’dan sağladı. Türkiye’nin böylece çeşitli bölgelerinde yetiştirilen pamuk hakkındaki iktisadi siyaseti; ülke içinde yetişen zirai mahsulü mamul hâle getirerek kıymetlendirmek, mamul veya yarı mamul şekilde ihraç etmekte (Fazıl, 1936, s. 5-10).

Tabloda ikinci sırada araştırılacak pamuk türünün Turan olduğu fark edilmektedir. Bu kapsamda Türkistan ve Azerbaycan’da Almanların idaresinde bulunan Rus tohum istasyonundan yeterli miktarda tohumun Türkiye’ye getirilmesi hakkında Bakü Türk Konsolosluğu, İktisat Vekâleti’ni bilgilendirdi (TDA, 571/35801-141217-78). Bu durum Türkiye’nin sadece Amerikan pamuk tohumunu değil birçok farklı türü deneğini göstermektedir. Nitekim tohum islahı, üretimi arttırabilecek ve kıymetlendirecek son derece önemli bir ilk aşamadır. Çiftçiye ücretsiz dağıtılacak tohumlardan başka, tarlayı hazırlama, tohumu ekme, doğru sulama mevsimi, hasat gibi birçok eylemi öğretmede Türk Hükûmeti mümkün olduğunca çaba sarf etti. Gösterilen çabaların başında

Türkiye'nin doğusunda yer alan ve mikroklima iklim özelliği sayesinde pamuk yetiştiren Kars iline bağlı Iğdır kazası da gelmektedir. Bu bağlamda çalışma, mikroklima iklim özelliği sayesinde yetiştirdiği pamuğu Maverayı Kafkas ülkelerine ihraç eden veya transit ticaret suretiyle geçiren Iğdır kazasının 1925-1938 yılları arasında Türk iktisadına yönelik katkısını konu almaktadır.

SSCB ile İktisadi İlişkiler ve Türk Ekonomisi

Türkiye ile Ermenistan, Azerbaycan ve Gürcistan Sosyalist Sovyet Cumhuriyetleri Hükûmetleri arasında 9 Temmuz 1922'de Tiflis'te akit ve imza olunan Konsolosluk Mukavelenamesi Cumhurbaşkanı Mustafa Kemal Paşa tarafından 16 Nisan'da onaylandıktan sonra 20 Nisan 1925 tarihinde Resmî Gazete'de yayınlandı (Resmî Gazete, 20 Nisan 1925; Ortak, 2016, s. 9). Maverayı Kafkas bölgesinin Bolşevik yönetimine dahil olması ile hem Ankara-Moskova merkezli ilişkilerin geliştirilmesinde hem de ticaretin devamı ve ticaret eksenli sorunların çözümünde bölgede görevli konsolosların gönderdikleri raporlar önemini korudu. Böylece Türkiye, Maverayı Kafkas bölgesine açtığı Türk Konsoloslukları vasıtası ile bölgede ihtiyaç duyulan ürünlerin neler olduğuna dair bilgi sahibi oldu, pamuk tarımı ile alakalı teknolojik gelişmeleri yakından takip etti ve konsoloslardan gelen raporlar doğrultusunda Iğdır çiftçisi için pamuk tohumu satın aldı.

Tiflis Konsolosu Nuri Bey, Maverayı Kafkas İç Ticaret İdaresi'nin gerçekleştirdiği araştırmayı esas alarak bir rapor hazırladı. Nuri Bey tütün ve halı ithal edilmesine ihtiyaç olmadığı; üzüm, incir ve fındık tüketiminin kısmen yerli üretimden ve kısmen yakın bölgelerden (özellikle İran) sağlandığı; gül yağının alıcı az olması sebebiyle rağbet görmediği ve afyon ithaline de ihtiyaç bulunmadığı gerekçesiyle Sovyet Rusya'ya sadece büyük miktarda pamuk ithal edilebileceği bilgisini verdi. Türkiye ile Sovyet Hükûmeti arasında imzalanan geçici antlaşmaya göre Petersburg idaresinden özel izin alınmadan Türkiye pamukları menşe-i mahsul şahadetnamesi¹ gösterilerek SSCB ülkelerine ithal edilebildi ve Kafkasya'ya kolaylıkla sevk edilerek satılabildi. Ancak Sovyet Rusya'da bütün fabrikalar ve imalathaneler millileştirilerek yönetimi hükûmete bırakıldı. Bu nedenle mal sahipleri, küçük sanayide kullanılmak üzere perakende satılabilecek miktar hariç mallarını toptan İç Ticaret İdaresi'ne satabildi. Bu uygulamadan dolayı Tiflis'te bulunan Türk tüccarları memnuniyetlerini iletiler (TDA, 571/35987-141978-50).

Türkiye ile Sovyet Rusya arasında gelişen ticaret hakkında bölgedeki Türk Konsoloslarının raporları önem arz etmektedir. Novorossisk Konsolosu Hariciye Vekâleti'ne gönderdiği telgrafta Türkiye'den Rusya'ya ithal edilmesi serbest olan pamuk, yün, palamut ve kuru üzümün müşteri bulabileceğini belirterek teklifte bulunabilmek üzere ürün numunelerinin ve sabit fiyat listelerin gönderilmesini istedi (TDA, 571/35986-141976-112).

Sovyet Rusya'nın Türkiye'den ithal ettiği pamuk, palamut ve palamut yağından başka gerçekleştirilecek bütün ihracat özel izne tabi tutuldu. Ancak istisnai durumlar da yaşandı. Özel izne tabi tutulması kararına rağmen etlik hayvanların daha önce olduğu gibi vesikasız Rusya'ya ithalatına müsaade edilince Kars ve çevresinden önemli miktarda canlı hayvan bu kez Rusya'ya ithal edildi (TDA, 571/35987- 141978-151). Ürünlerini Sovyet Rusya'ya ithal eden Türkiye zaman zaman bu işin sahtekârlığını yapan tüccar grubunun ülkeye ve ülke ürünlerine verdiği zararları çözmek için de adım attı.

Sovyet Rusya'ya ihraç edilen ve özel izne tabi olmayıp sadece menşe-i mahsul şahadetnamesinin yeterli olduğu Türk pamukları üzerinden sahtekârlık yapan bir takım tüccar grubu da belirdi. Bu konuda Odesa Konsolosu Seyfi Bey bazı gayrimüslim Türk tüccarlarının Sovyet Rusya'ya İtalya damgalı pamukları Türk pamuğu adıyla sattıklarını söyleyerek, ülkenin pamuk ticaretini zarara uğratacaklarının altını çizdi. Üstelik bu hilenin anlaşılmasının sadece pamuk ithalatını zarara uğratmayacağını aynı zamanda limon, portakal, ceviz, incir, fındık, badem gibi diğer ürünlerin de ithaline engel olacağı vurgusu ile Türk tüccarların ihraç edeceği malların mutlaka Türk ürünü olup olmadığının araştırılması lüzumunu ifade etti. Seyfi Bey alınacak tedbirleri; Ticaret Odalarının malların menşeinden emin olmadan tüccarlara menşe-i mahsul şahadetnamesi vermemesi, bu hususa uymayan ticaret odalarının takip edilmesi, tüccarların cezalandırılmaları ve Rusya ile ticaretlerinin engellenmesi şeklinde sıraladı (TDA, 571/35986-141977-275; TDA, 571/35986-141977-276).

Türkiye ticareti korumak ve sürdürülebilir kılmak üzere Türk mallarının sadece ithal edilebilmesine yönelik tedbirler almadı. Ayrıca ticareti teşvik etmek üzere özel sektörü destekleyen adımlar attı ve bu konuda Teşvik-i Sanayi Kanunu çıkardı. Türkiye 1927 yılında çıkardığı Teşvik-i Sanayi Kanunu'na ilaveten değişen şartlara bağlı olarak iktisadi girişimlerin devlet eliyle yapılmasını temele alan ekonomi modeline geçti. Devletçilik adını alan bu model sayesinde milli bir sanayi kurma hedefi ile birçok alanda sınaî üretime geçilirken, yerli zirai ürünlerin kullanılması özendirildi. Türkiye planlı kalkınma modelini uygulayan ve 1929 ekonomik buhranından etkilenmeyen Sovyet Rusya'dan kredi, teknik eleman ve teçhizat yardımı almaya başladı (Atay, 1931, s. 137-151). Ekonomik kriz bir bakıma devletin ön planda bulunduğu sistemi öne çıkardı. Türkiye'de de devletin sahnede olduğu planlı ekonomik sistem güçlendi. Türkiye bu süreçte uyguladığı planlı ekonomi politikalarından olumlu sonuç alan Sovyet Rusya ile yakınlaştı.

Sovyet Rusya'nın dışında Türkiye, ABD ile de temasa geçti. Maliye Bakanı Şükrü Saracoğlu ülkedeki finansal koşulları gözlemlemek için resmi bir görevle ABD'ye gitti. Saracoğlu, Türkiye'nin teknik ve finansal uzman tavsiyesi ve yardımını istediğini belirtti. Saracoğlu,

¹ Tümüyle bir ülkede elde edilen veya üretilen eşya, o ülke menşeli eşya sayılır; [Parlatan, (20 Ekim 2024), Eşyanın Menşei: Gümrük Kanunu Madde 17 - 22]

Mustafa Kemal Paşa ve Türk Kabine üyeleri tarafından bir gözlem gezisi yapmak üzere görevlendirildiğini açıkladıktan sonra, demiryolları (özellikle Türkiye'nin doğusu) ve liman tesislerinin inşasını hızlandırmak, sulama çalışmalarını geliştirmek ve bir pamuk endüstrisi kurmak için Amerikalı mühendisler ve uzmanların işe alınacağını açıkladı. Saracoğlu, Türkiye'de 3.300 kilometrelik demiryolu hattının yakında tamamlanacağını ancak yine de doğu illerinde çok sayıda demiryolu inşaatının yapılması gerektiğini söyledi. Çoğunluğu Yunanistan'dan olmak üzere 600.000 Türk mültecinin ülkeye geldiğini ve savaşta harap olan bölgelerin yarısından fazlasının yeniden inşa edildiğini sözlerine ekleyen Saracoğlu "medenî dünyanın devamı" Türkiye'nin ABD ile bir kredi anlaşması yapabileceğini belirtti (TDA, 502/22590-98911-1). Türkiye bu dönemde hem SSCB ile hem de ABD ile temasa geçerek ülkeyi kalkındırmak amaçlı görüşmelerde bulundu ve birtakım kredi antlaşmaları imzaladı. Devletçilik ilkesi doğrultusunda yerli pamukları işleyecek dokuma fabrikalarının kurulabilmesi amacıyla hükümet her iki ülkeden pamuk tohumu almasının yanı sıra büyük eksikliği hissettiği teknik eleman ihtiyacını da bu iki ülkeden karşıladı.

1933 yılında kurulacak olan dokuma fabrikalarının pamuk ihtiyaçlarının ülke içinden sağlanması amacıyla ABD'den yüksek kalitede Akala tohumu getirilmesinin yanı sıra bir çırçır tezgâhı da alındı. (BCA, 030.18.01.02/41.92.5; BCA, 030.18.01.02/42.6.1; BCA, 030.18.01.02/51.3.16). Türkiye ABD'nin yanı sıra komşusu Sovyet Rusya'dan saf tohum ithal etmeyi önemsendi. Nitelikli ve verimli pamuk elde etmenin yolu kaliteli tohumdan geçtiği için devlet bu konuda gereken fedakârlıklarda bulundu. Bu noktada köprü vazifesi görenler ise Türkiye'nin konsoloslarıdır.

İğdır ve çevresi pamuklarının daha çok Sovyet Rusya'ya gönderilmesinden dolayı Maverayı Kafkas bölgesinde görev yapan Türk Konsolosları bölgenin pamuk ziraatına yönelik hazırladıkları aydınlatıcı raporları Hariciye Vekâleti'ne sundu. Erivan Konsolosluğu'ndan Hariciye Vekâleti'ne gönderilen rapora göre Ermenistan'daki pamuk ziraatı ve hasadı aşağıdaki gibidir (TDA, 571/35801-141217-20; TDA, 571/35801-141217-22). (Tablo 2):

Tablo 2. Erivan Konsolosluğu'ndan Hariciye Vekâleti'ne gönderilen rapora göre Ermenistan'ın pamuk ziraatı ve hasat verileri

Yıl	Desyatın ²	Her Desyatından Alınan Pamuk Miktarı
1922	650	20 pud ³
1923	3393	44 pud
1924	13928	47 pud
1925	15103	54 pud

Erivan Konsolosu Mehmet Ragıp Bey'in yukarıda verdiği bilgiye göre Ermenistan'da pamuk ziraatı yıldan yıla arttı. Ancak ne var ki 1926 yaz mevsiminin yoğun yağışlı geçmesi ve dolunun etkisi ile pamuk tarlaları büyük hasara uğradı. Erivan konsolosunun raporuna göre Markara nahiyesinde 50, Eçmiyazin kazasında 120, Kamerli kazasında 150, Şiror kazasında 120, Prekir kazasında 100, Uluhanlı kazasında 150, Hezardan nahiyesinde 160 desyatın pamuk tarlası yağmur ve doludan bozulduğu gibi Eçmiyazin kazasında 150, Kamerli'de ve Serdarabad'ta 80 desyatın pamuk mahsulatı böcekler tarafından tamamen tahrip oldu (TDA, 571/35801-141217-49). Böylece yoğun yağış ve hastalığın etkisi ile 1926 yılı Ermenistan pamuk ziraatı açısından verimli geçmedi. Bu nedenle 1927 yılında Sovyetler Birliği Merkezi Yürütme Komitesi ve SSCB Halk Komiserleri Konseyi kenevir, pancar ve pamuk ekili bir desyatın araziden elde edilen gelire karşılık gelen standartları belirlemek ve bu arazilerden 1927-1928 yıllarında tahıl ekili arazilerden alınan birleşik tarım vergisinin yarısını toplama kararını aldı (TDA, 571/35980-141969-31). Maverayı Kafkas bölgesinin 1928 yılına ait pamuk ziraatı ise Tiflis Türk Konsolosluğu'ndan alınan bilgilerle şekillendi. Tiflis Türk Konsolosu, Tiflis Ziraat Dairesi Müdürü Bünyadzade'nin Maverayı Kafkas Federasyonu üçüncü toplantısında pamuk tarımına dair yaptığı açıklamayı Hariciye Vekâleti'ne iletti:

"1922 yılında pamuk ziraatını dikkatle ele alan SSCB, Maverayı Kafkas arazisinde pamuk ekimini özendirdi: 1926-1927 yılında 117,829 desyatın; 1927-1928 yılında 114,000 desyatın; 1928-1929 yılında ise 122,050 desyatın alana pamuk ektirdi. Gürcistan bölgesinde ise yeni mensucat fabrikaları açtı. Sovyet Rusya sanayide kullanılmak üzere yabancı ülkelere her yıl 100,000,000 altın rublelik pamuk ithal etmektedir. Mensucat fabrikalarının sayıca artması Sovyet Rusya'yı pamuk ithalatına yönlendirdi. İğdır ve çevresinin pamukları da çoğunlukla Sovyet Rusya'ya ithal edilmektedir." (TDA, 571/34477-135749-9)

İğdır pamuklarının bölgeye ithal edilmesinde SSCB'nin 1928-1932 yılları içerisinde uyguladığı Birinci Beş Yıllık Kalkınma Planı da etkili oldu. Sanayi için gerekli hammaddelere yönelik adımlar atan SSCB komşu ülkelere ithalat yapmasının yanı sıra tarım alanına yatırım yaparak (Atay, 1931:153-164) pamuk ekim alanlarını genişletti. Ancak plana rağmen bölgedeki her çiftçinin çok fazla aydınlatılmadığı anlaşılmaktadır. 1931 yılında Borçalo, Ağdam ve çevre bölgelerdeki ekilen pamuklar tespit edilen sulama plan ve usullerine göre zamanında sulanmadı. Böylece pamuk tarlalarının zamanında sulanmaması hem bölgeyi hem de komşu bölgeleri zarara uğrattı. Bu gibi hataların önünü almak, tarım işçilerini nöbet sırasına koymak ve özellikle çiftçileri bilgilendirmek gibi konulara

² Desyatın: 1.093 hektara denk gelen ölçü birimi. 1 hektar 10.000 m².

³ 16,38 kiloya eşit Rus ağırlık birimi.

Sovyetler yeniden eğildi (TDA, 571/35980-141970-13; TDA, 571/35980-141970-15).

Sovyetlerin pamuk üretim ve ihracına dair Türk yetkililer bölgeden edindikleri bilgileri merkezi hükûmete aktarmaya devam etti (TDA, 571/35014-138003-33). Böylece Türkiye yanı başındaki komşusunun tarımsal gelişimini dikkatle takip etti. Maverayı Kafkas bölgesindeki gelişmeler ne de olsa doğrudan buraya çıkış sağlayan Iğdır ve yöresi için kıymetlidir.

Iğdır Pamuğunun Türkiye İthalatında Yeri ve Önemi

Iğdır Doğu Anadolu'nun kuzeydoğu kesiminde yer alır. Sınırlarımızın dışında kalan Erivan Ovası ile Iğdır Ovası'nın oluşturduğu depresyon sahasının bütününe "Sürmeli Çukuru" adı verilir. Sürmeli Çukuru'nu ikiye bölen Aras Nehri SSCB ile Türkiye arasında sınırı oluşturur. Iğdır ve çevresi "mikroklima" alanı olarak yeterli sıcaklık, güneşlenme, nem, yağış, basınç ve rüzgâr gibi iklim elemanları sayesinde pamuk bitkisinin ihtiyaç duyduğu özelliklere sahiptir (Güner, 1987:1-12). Ancak tek başına iklim özellikleri geçimini topraktan sağlayan çiftçi için yeterli değildir. Nitekim tarımsal nüfusun yol başta olmak üzere çeşitli projelerle desteklenmesi şarttı. Bu bağlamda Mustafa Kemal İzmir İktisat Kongresi'nde (17 Şubat-4 Mart 1923) ekonominin hayatın her alanını kapsayan bir kavram olması özelinde iktisadiyatın içinde tarımın, ticaretin ve iş gücünün bulunduğunu ifade etti. İktisadi kalkınmada makineleşme ve ulaşım sisteminin gerekliliği üzerinde duran yönetici kadro ulaştırma ve tarım sektörünü ön plana alarak ulaşımda en büyük payı demiryolu ağlarına bıraktı. Karayollarının ve alt yapı çalışmalarının gelişimi yolun demiryoluna ve limana yakınlık derecesi ile ilişkilendirildi (İnce, 2012, s. 176). Dolayısıyla demiryolu ve limana yakın olan bölgelerdeki (İzmir, İstanbul, Trabzon) yollar nispeten daha gelişmiş durumdaydı. Bu durumda Iğdır ve bölgesi özelinde ulaşım, cumhuriyetin ilk yıllarında sıkıntılı bir konudur.

Ulaşım sıkıntısından kaynaklı ve bulunduğu konum itibarıyla Iğdır ve çevresi yetiştirdiği pamuğun önemli bir kısmını Sovyet Rusya'ya ihraç etti. İstanbul sanayi için malzeme gönderen Iğdır bu kez transit sureti ile Batum Limanı üzerinden bölgeye ulaşabildi. 1925 yılı içerisinde Moskova Büyükelçisi Zekai Bey, Iğdır pamuklarının Rus demiryolu ile Batum'a kadar transit edilmesini sağlamak üzere Sovyet Hariciye Komiserliği nezdinde girişimlerde bulundu (TDA, 571/35986-141977-317).

Iğdır kazasının doğrudan İstanbul ile bağlantısının bulunmaması Maverayı Kafkas topraklarını tek çıkış noktası hâline getirdi. Her ne kadar İstanbul'da bulunan Yedikule fabrikası bütün ince işlerini Iğdır pamuğu kullanarak yapmakta istekli ise de İstanbul ve Iğdır arasındaki mesafenin uzaklığı ve transit sevkiyatta tüccarın yaşadığı sıkıntılar bu pamuğun kullanımını azalttı. Öte yandan Iğdır pamuğunu nitelikli değerlendiren Sovyetler sanayide kullanmak üzere bölge pamuklarını satın aldı. 1929 yılında bir pud 11 liraya Sovyet Rusya'ya satıldı. Rusların maksimum masrafı pud başına 84 kuruşken; aynı pamuğun İstanbul'a ulaşmasındaki masraf pud başına 195 kuruşa yükseldi (Fazıl, 1936, s. 13-14.) Burada İstanbul için Iğdır pamuklarının pahalı hâle getiren başlıca etmen anlaşıldığı üzere doğrudan ulaşım yokluğudur. Bu durum özelinde yönetici kadro çiftçiyi desteklemek amacıyla kaliteli tohum konusuna hassasiyet gösterdi. Nitekim tohum ıslahı, üretimi arttıracak ve kıymetlendirecek tedbirlerin başında gelmektedir. Bu nedenle alınacak mahsulün miktarının ve niteliğinin artırılmasında tohumların temiz ve iyi cins olmasına özen gösterildi (İktisadi Vaziyetimize Dair Rapor, 1930, s. 28).

Çiftçiye kaliteli tohum dağıtmak alınacak verimle doğrudan ilişkili tutulduğundan cumhuriyetin ilk yıllarında hükûmet Iğdır çiftçisinin kaliteli tohum kullanımına destek sağladı. Bu amaç çerçevesinde İzmir'den alınan 50 bin kilo pamuk tohumu Trabzon güzergâhı üzerinden Iğdır'a ulaştırıldı (BCA, 30.18.1.1./13.28.9). Tohum sorununu çözmek ve kaliteli pamuk elde edebilmek amacı ile harekete geçen Türk Hükûmeti, tohum tedariki ve ıslahına ayrı bir parantez açtı. Hem üretim hem de endüstri alanında sermaye sorunu yaşayan üretici ve girişimcilere verilen destek kapsamında tohum tedariki ve dağıtımını bu süreçte önemini korudu dolayısıyla sanayi alanındaki gelişmeler de devam etti (BCA, 30.10.0.0 /12.71.44).

Pamuk tohumu ve ıslahı hakkında çevresindeki gelişmeleri takip eden Türkiye, Maverayı Kafkas bölgesinde yer alan konsoloslukları aracılığı ile daha esnek hareket etti. Bakü Konsolosluğu, Türk tarım servetinin başında gelen pamuk hasadının geliştirilmesi ve yetiştirilen pamuk tohumlarının ıslahı konusunda Azerbaycan Sosyalist Cumhuriyeti'nde üretilen pamuk numunelerinin Türkiye'ye getirilmesi için teşebbüste bulundu (TDA, 571/35801-141217-78) Hariciye Vekâleti de Bakü ve çevresinde tarımı yapılan Bakü Pamuğu *Young Triumph* adlı pamuk tohumunun Türkiye'ye getirilmesi hususunda Bakü Konsolosunun arzusunu İktisat Vekâleti'ne bildirdi (TDA, 571/35801-141217-76). Böylece ABD'den Türkistan'a getirilen ve 1910 yılından itibaren Türkistan ve Azerbaycan'a ekilen Amerikan pamuk tohumuna ait 5 kilo numune posta kanalı ile Türkiye'ye gönderildi (TDA, 571/35801-141217-111; TDA, 571/35801-141217-112).

Anlaşılabileceği üzere Iğdır çiftçisinin kullanacağı pamuk tohumu daha çok Adana ve yöresinden ve yanı başındaki çıkış kapısı Maverayı Kafkas bölgesinden sağlandı. 1924 yılında Erivan Konsolosu Hakkı Bey, Moskova Pamuk Şirketi Erivan Şubesi'nin 20 bin pud pamuk tohumu satacağını ve Iğdır hududu üzerinde teslim etmek üzere pudunu 135 kuruş gibi cüzi bir değerden vereceğini Hariciye Vekâleti'ne bildirdi. Konsolos, tohum sıkıntısı yaşayan Iğdır çiftçisinin Erivan'da satılan tohumlara muhtaç olduğuna dikkat çekerek hükûmetin söz konusu tohumları satın alarak dağıtımını yapması için harekete geçmesini istedi (TDA, 571/35801-141217-87). Moskova Pamuk Şirketi Erivan Şubesi tarafından ihale edilen pamuk tohumu numunelerinin alımı için geç kalındığı gerekçe gösterilerek sadece bir miktar pamuk tohumu numunesinin Adana Ziraat Baş Müdüriyeti'ne gönderilmesi için harekete geçilmesi

söylendi (TDA, 571/35801-141217-86).

Zaman zaman Iğdır bölgesi pamuklarına *pembe kurt* hastalığı bulaştığı şüphesi Sovyet Rusya'yı tedbirli davranmaya itti. Böyle durumlarda Maverayı Kafkas Pamuk Komitesi, Sürmeli bölgesinde yer alan pamuk çiftçilerine tohum sağlamak üzere teklif verdi. Buradaki başlıca gaye Türk pamuk çiftçisini, hastalıklı pamuk tohumlarını kullanma zorunluluğundan kurtarmaktı. Ayrıca hastalığın Maverayı Kafkas bölgesine yayılımı da önlenmek istendi. Maverayı Kafkas Pamuk Komitesi, Sürmeli bölgesindeki yetiştiricilerin kullanımına hazır pud başına 60-65 kopek⁴ karşılığında yaklaşık 20.000 pud tohum sundu. Belirlenen fiyatın gayet avantajlı ve ayrıcalıklı olduğu ifadesi ile Türk pamuk çiftçisinin hastalıklı tohum siparişlerine son vermesi hedeflendi. Böylece Sovyetler pamuk sahalarını hastalıktan korumayı amaçladı. Temkinli davranan Sovyet Rusya dünyayı kasıp kavuran pembe kurt hastalığının Türk pamuk tarımına yönelik bir tehdit oluşturduğunu göz önünde bulundurdu. Sovyet ticari örgütleri, Türkiye'de pamuk ekimini kontrol eden Türk kurumlarıyla ilgilenmek, onlara destek vermek ve gerekiyorsa yardım sağlamak konusunda ilgili davranacaklarını Dışişleri Halk Komiserliği vasıtasıyla Türk Büyükelçiliği'nin dikkatine sundu (TDA, 571/35986-141977-159; TDA, 571/35986-141977-160).

Sovyetlerin, Sürmeli Ovası'nda, pamuk ziraatı ile geçinen köylülerin ürünlerini hastalıktan uzak tutmak ve dolayısıyla Kafkasya'yı da güven altına almak üzere temiz pamuk tohumlarını pudu 60-65 kopek gibi cüzi bir fiyatla sunması hususu ülkenin faydasına görüldü. Mevcut teklifi ülke menfaati ile bağdaştıran büyükelçi bu konuda Ziraat Bankası'nın köylü için pamuk tohumu alması ve tohumları dağıtması ile Türkiye'nin Doğu bölgesinin rahatlatılacağını belirtti (TDA, 571/35986-141977-159; TDA, 571/35986-141977-161). Iğdır kazası 1927-1928 yıllarında 7.238 dönüm araziden 424.036 kg pamuk elde etti (Özkal, 2022, s. 178). Pamuk üretimini arttırma gayretleri 1929 ABD merkezli başlayan dünya ekonomik buhranı içerisinde de sürdürülmeye çalışıldı. Türkiye milli işeyi sağlamak amacı ile tarımsal üreticileri desteklemede Ziraat Bankası'na tam yetki verdi. Üreticilerin sağlanacak olan devlet desteğinden faydalanması maksadıyla Iğdır'da Ziraat Bankası şubesinin açılmasına izin verildi (Altan, 2022, s. 236). Iğdır pamuğunun kalitesi sebebiyle kolayca alıcı bulması sayesinde ülkeye döviz kaynağı sağlayacağı ve doğu bölgesinin mensucat ihtiyacını karşılayacağı düşüncesi Ziraat Bankası şubesinin açılmasında etkili oldu (Başkaya, 2012, s. 47). Iğdır'da pamuk üretimi, çiftçiye verilen destekle birlikte ufak çaplı artış gösterdi ve bu durum pamuk çiğdidinin ayrışmasını gerçekleştirecek sanayi kuruluşlarını geliştirdi. 1930 yılı sonlarından itibaren bölgede pamuktan tohumları çıkarmak üzere çırçır fabrikaları kuruldu (Altan, 2022, s. 236-237). Pamuk ziraatı için kaliteli pamuk tohumu önemli olsa da tek başına yeterli değildi. Sulama sistemi sayesinde tarım alanlarının doğru sulanması da gerekliydi. Pamuğun ihtiyaç duyduğu sulama ihtiyacı Iğdır bölgesinde mümkün olduğunca Aras Nehri'nden ancak modern olmayan usullerle karşılandı.

Sulama meselesi önemli bir problem oluşturmasına rağmen Iğdır konumu itibari ile Doğu bölgesinin pamuk üreten en önemli merkezi oldu. Bu bölge pamukları 1933 yılına kadar sadece Sovyet Rusya'ya ihraç edildi. Sonrasında bölgedeki yöneticilerin çiftçiyi desteklemek adına girişimleri ve nihayetinde bölgede satış kooperatifi ve birliği kurulması Iğdır pamuk alıcılarını arttırdı. Böylece Iğdır çiftçisi mallarını ucuza alan Sovyet Rusya'nın dışında Almanya, Fransa gibi ülkelere değerinde satma imkânına kavuştu. Diğer taraftan iç piyasada Iğdır pamuklarının en önemli alıcı İstanbul'du. Iğdır pamuklarını İstanbul'a sevk etmek mümkün olursa Ruslara düşük fiyatla satmak mecburiyeti ortadan kalkmış olacaktı. Böylece Iğdır pamuğunun İstanbul'a nakledebilmesi amacıyla satış kooperatif ve birliği, Doğu'da bir iplik fabrikası ve modern sulama sisteminin kurulması ile ulaşım sorunlarının çözümü yönünde teşebbüsler düşünüldü (Gürdamar, 2021, s. 854; BCA 30.10.0.0/185.276.9).

Yapılan tetkik ve incelemelerden sonra Iğdır'da pamuk tarım satış kooperatiflerinin açılış çalışmalarına başlandı. Bu kapsamda İktisat Vekâleti tarafından, Dördüncü Umumi Müfettişlik İktisat Müşaviri Şükrü Kasapoğlu kooperatiflerin açılış çalışmalarını yapmak üzere Iğdır'a gönderildi. Yapılan planlamaya göre seçilen dört bölgede (Iğdır merkez, Tuzluca kazası, Başköy nahiyesi ve Taşburun nahiyesinde) satış kooperatifi ve kooperatif birliklerinin açılmasına karar verildi (Özkal, 2022, s. 199). Pamuk üretimine katkısı olacağı düşünülen kooperatif ve birlik 1937 yılında açıldı ve aynı yıl Iğdır bölgesinde pamuk ekim alanı arttırıldı. Iğdır kazasında 11.000 dönüm araziden 6.000 ton pamuk elde edildi (Özkal, 2022, s. 179).

Bölgeyi kalkındırmak üzere yukarıda belirtilen dört bölgede kurulan Üreticiler Kooperatifi Birliği sayesinde çiftçi yüksek faizlerle para almaktan ve ezilmekten kurtarıldı, üretim masrafı azaldı, tohum ıslah edildi, pamuk satışları değerinde gerçekleşti. 1937 yılında kurulan birlik, ilmi metotlar sayesinde pamuk rekoltesini arttırdı; üretim fiyatlarını, nakil masraflarını azaltarak standart biçimde pamukların balyalanmasını sağladı. Iğdır pamuklarının ortalama satış fiyatı 40 kuruşturdu. Almanya, Fransa, İtalya gibi ülkelere satılan Iğdır pamuğunun uluslararası değeri de giderek arttı (Toker, 18 Haziran 1938, s. 2).

Devlet eliyle alınan tedbirlerin yanı sıra bölgede açılan satış kooperatifi sayesinde Iğdır'ın en önemli ekonomik gelirini 1938'lerde hayvancılıktan sonra 2,5 milyon ton kilo ile pamuk üretimi oluşturdu. İktisat Bakanı Celal Bayar'ın Doğu raporu neticesinde hükümet bölgede satış kooperatifleri kurmakla birlikte yüksek randımanlı saf tohum ihraç ederek rekolteyi daha önceki yıllara göre %40 oranında arttırdı. Pamuk üretimini daha da arttırmak üzere hükümetçe 500 bin lira sarf edilerek Aras Nehri üzerindeki Serdarabad Regülatöründen Sürmeli Çukuru'na taşınacak su ile pamuk üreticileri rahatlatılmak istendi. Modern sulama usullerinin kullanılması pamuk üretiminin birkaç misli daha gelişeceği beklendi. İlaveten üretilen pamuklar milli fabrikaların ihtiyaç duyduğu hammaddenin

⁴ Kopek (kopeyka): Rublenin yüzde biri değerinde Rus para birimi.

önemli kısmını karşılayabileceği gibi dış pazarda da önemli ihrac maddesi rolüne kavuşacaktı (BCA, 30.10.0.0/168.166.10). Bölgenin suya kavuşturulması pamuk üretimini arttıracığından herkesin gözü kulağı bölgeye çevrildi.

Bölgenin ihtiyaç duyduğu husus modern sulama kanallarıdır. Nitekim modern sulama usulünden farklı olarak İğdir çiftçisi tarlasını mahalli sulama arkları sayesinde suladı. Çiftçilerin çalı-cırpı, taş, toprak, hasır gibi malzemelerde yaptıkları arklar Aras Nehri sularının kabardığı ilkbahar ve sonbahar mevsimlerinde kolaylıkla bozulur dolayısıyla ekstra işgücü gerektirirdi. Bu bağlamda sulama işini bütünüyle çözmek amacıyla Serdarabad Regülatöründen bölge halkının faydalanması özelinde birçok siyasi temas gerçekleştirildi. Türkiye ile Sovyet Rusya arasında 1927 tarihli Sular Antlaşması Aras Nehri sularının ortak kullanımını sağlamak üzere bir dizi madde içerdi. Antlaşmaya göre Sovyet Rusya Aras Nehri sularından Ermenistan'ı sulayabilmek üzere Karakale dolaylarına Serdarabad Regülatörü inşa edecekti. Türkiye de regülatörden yararlanmak için üzerine düşen yarı hisseyi ödeme taahhüdüne bulundu. Sovyet Rusya regülatörü 1930 yılında büyük bir törenle açtı. Türkiye İğdir çiftçisinin Aras Nehri sularının yarısını regülatör marifetiyle kullanabilmesi için gerekli saptırma kanalı, tünel ve çökeltme havuzunun dışında inşa edilen ortak kullanım hususlarının içeren Mehaz Protokolünü imzaladı. Ardından regülatörün inşasından payına düşen borç miktarının ve ödeme şeklinin belirlenmesi üzerine 1953 yılında regülatörü kullanım hakkı kazandı (Başarır, 2023, s. 230-238). Regülatör prizi 1953 yılında takıldı ve İğdir Ovası sulama şebekesi tam olarak 1963 yılında faaliyete girdi (Güner, 1987, s. 68).

Atatürk döneminde her alana olduğu gibi tarım konusuna da ilgi ve duyarlılık gösterildi. Çiftçiyi korumak ve çiftçinin sağlıklı tohum kullanımını sağlamak üzere ABD ve Sovyet Rusya başta olmak üzere yeni pamuk tohumları (Adana'da pamuk tohumu numuneleri kontrol edildikten sonra) çiftçiye ücretsiz dağıtılırken, kurulan pamuk istasyonlarında deneme çiftlikleri oluşturuldu, çiftçinin sulama sorununa el atıldı ve ayrıca pamuğu koruyucu yasalar da çıkarıldı. Bu yasalardan bir tanesi de pamuklarda görünen bulaşıcı hastalıklarla alakalıdır.

İğdir Pamuklarında Hastalık İddiası ve Alınan Tedbirler

Zirai hastalıklar ürünlere ciddi zarar verdiği gibi bulaşıcı özellikleri nedeniyle sadece ekimi yapılan ülkeyi değil komşu ülkeleri de tedbirli davranmaya itti. Ancak Türkiye'nin iktisadi vaziyetine dair hazırlanan bir raporda ülkede özellikle etkili bir şekilde çekirge mücadelesi yapılırken; tahılları olumsuz etkileyen süne ve pamuklara zarar veren *pembe kurt*⁵ gibi hastalıklarla çok fazla ilgilenilmediği ifade edildi. Rapora göre pembe kurt ve koza kurdu nedeniyle sıkıntıya düşen pamuk çiftçilerini rahatlatmak ve hastalıkla mücadelede atılacak adımlar kapsayıcı kanuni yetkilere sahip kuvvetli bir teşkilat, para ve vesaitti. Mücadele ancak böceği ve hastalığı tanımak; hastalığın seyirini, tedavisini bilmekle mümkün olacağından kısa sürede ülke içerisinde laboratuvarlar, istasyonlar kurulması, uzmanlardan istifade edilmesi ve ilmi tetkik ve incelemeler yapılması yönünde adımlar atıldı (İktisadi Vaziyetimize Dair Rapor, 1930, s. 30). Türkiye raporda sırasıyla ifade edilen aşamaları gerçekleştirmeyi başardı. Hastalıkla mücadele edilmesi meclis gündeminde tartışıldı ve kimyasal ilaç kullanımına yönelik kararlar alındı (TBMM Zabıt Ceridesi, 29 Aralık 1924, s. 282; BCA, 30.18.1.1/12.64.17; BCA, 30.18.1.1/14.32.8).

Haşerelerle mücadele konusu Türkiye Büyük Millet Meclisi (TBMM) gündeminde önemini daima korudu (TBMMZC, 8 Ocak 1925, s. 59-67). Pamuklarda görünen hastalık ve böceklerin imhası ile tohumların ıslahına ilişkin görüşülen kanun TBMM tarafından 12 Ocak 1925 tarihinde onaylandı. Pamuklara bulaşan hastalık ve böceklerin imhası ile tohumlarının ıslahına ilişkin TBMM tarafından çıkarılan kanun kapsamında (TDA, 571/35801-141217-106; TBMMZC, 12 Ocak 1925, s. 126) Türkiye dâhilinde yetiştirilen pamuk mahsulünde herhangi bir haşere veya başka çeşit bir hastalık görüldüğünde pamuk eken, nakleden ve pamuğu çekirdekten ayıran fabrika ve diğer bütün müessesler hükümetin alacağı her türlü tedbiri uygulayacaktı. Elleri ziraat dairelerinin şahadetnamesi bulunmayan tüccarların ürünü hastaliksız ve pamuk mıntıkası olan yerlere götürmesi yasaktı. Ayrıca alınan tedbirlere uyulmadığı takdirde 25 liradan 500 liraya kadar para cezası uygulanabilecekti. Pamuk bölgesinde hastalık meydana geldiğinde bölgenin en büyük mülki amirinin başkanlığında kurulacak komisyon (ziraat müdür veya memuru, ziraat odası başkanı, idare meclisi ve belediyeden gönderilecek bir üye) hastalıkla mücadelede görev üstlenecekti. Türkiye'ye dışarıdan pamuk kozası, çekirdeği ve pamuk fidanı gibi bitki ile alakalı her türlü maddenin, ithali ile pamuk mıntıklarından transit suretiyle dahi geçirilmesi yasaktı. Kanunun uygulanmasında Dâhiliye, Adliye, Maliye ve Ziraat vekilleri görevli kılındı (Resmî Gazete, 25 Ocak 1925, s. 1-2). Özellikle 1925 yılı ve sonrasında pamukçuluğun canlanmaya başlamasıyla birlikte daha da göz önüne çıkan bu sorun mecliste de uzunca bir süre görüşüldü ve çeşitli çözüm yolları arandı.

Tarımsal üretimde arttırdığı kaliteyi, fabrikalarda üretilen malla birleştiren Türkiye çıkardığı Teşvik-i Sanayi kanunu ile endüstriyel üretimi geliştirmek istedi. Ülkenin çeşitli yerlerinde açılan dokuma fabrikalarında üretilen yerli malının kullanımını da yaygınlaştırmak

⁵ Pembe Solucan denilen tırtıl pamuk bitkisinin büzülmesine ve deformasyonuna neden olmasına ilaveten sağlamlığını azaltarak, tohumların teknik ve üreme özelliklerini düşürerek kaliteye büyük boyutta zarar verir. Zararlı tırtıl ya da pembe solucan, olağanüstü kolaylıkla yayılması ve tüm pamuk tarlalarında neden olduğu zararın boyutu ile tanınan bir böcektir. Her türlü pamuk atıklarında ve ayrıca pamuklu taşıma araçlarında gibi dış kontrole pek duyarlı olmayan yollardan yayılma kabiliyetine sahip olduğu için de tüm pamuk bölgelerine zarar verebilmektedir. Bu koşullar pembe kurtla mücadeleyi zorlaştırmasının yanı sıra, komşu ülkelerin pamuk ekonomisi için ciddi bir tehlike oluşturmaktadır (TDA, 571 /35986-141977-160; TDA, 571 /36179-142092-20).

amacı ile kanunlar yayınladı. 1928'de elbise, ayakkabı, şapka ve yatak gibi her evin ihtiyacı ürünlerin yerli kumaşlardan tedarik edilmesine yönelik bir kanun çıkarıldı, yerli dokuma sanayisine destek verildi ve yerli malı kullanımı özendirildi (TBMMZC, 9 Şubat 1928, s. 1-2). Böylece hükûmetin uyguladığı kanunlarla milli dokuma fabrikaları korundu ve yeniden bazı dokuma fabrikalarının açılmasına yardım edildiği gibi mevcut fabrikaların genişlemesi ve çoğalması sağlandı (TBMMZC, 28 Mayıs 1927, s. 1-13). Bu amaç kapsamında zirai hastalıklarla mücadelede Türkiye, yabancı uzmanların bilgi ve deneyiminden de faydalandı. Ziraat Vekâleti Pamuk İşleri Müşaviri Jorj Bayö, pamukları hastalıktan koruma talimatnamesi hazırlamak üzere harekete geçti. Hazırlanacak talimatname sayesinde pamuk ekilen alanlara dışarıdan yeni bir hastalık girmesi ile ülke içerisinde hastalıklı sahalardan hastaliksız yerlere parazitlerin geçmesine engel olabilecek tedbirler alındı. Nitekim pamuklara zarar veren en tehlikeli haşere pembe kurttu. Pembe kurdun bulunduğu mıntikalarda çiftçilere tohum dağıtılmadan önce mutlaka tohumların dezenfekte edilmesi alınacak önemli bir tedbirdi. Talimatname pamuk tohumu ve çekirdeğinin yanı sıra elyaf hâlindeki pamuk, temiz pamuk, pamuk tohumu ve çekirdeği nakledilen ambalaj maddeleri için de geçerliydi (Bayö, 1936, s. 35). Dikkat edileceği üzere pamuk hastalıkları ve zararlıları ile mücadelede devlet özellikle dezenfekte işlemini önemsendi. Zira pembe kurt hastalığının, pamuk bitkilerine ciddi zarar vermesi ve hızlı yayılma kabiliyetinden dolayı Sovyet Rusya, sınırında yer alan İğdır bölgesinin zirai durumunu yakından değerlendirdi. İğdır pamuklarının başlıca alıcısı Sovyet Rusya 1927 yılında İğdır pamuklarına pembe kurt hastalığı bulaştığı konusunda şüpheye düştü.

Erivan Türk Konsolosluğu İğdır pamuklarına bulaşan pembe kurt hastalığı ile ilgili bir raporu Hariciye Vekâleti'ne gönderdi. Raporda; Adana ve İzmir'den İğdır'a yetiştirilmek üzere gönderilen pamuk tohumlarına hastalık bulaştığı şüphesiyle Ermenistan'ın Markara ve Serdarabad'ta her ihtimale karşı pamukları kontrol edeceği ve hastalığı araştırmak üzere Ermenistan Ziraat Komiserliği tarafından bir uzman gönderileceği belirtildi. Ayrıca raporda, yabancı uzmana eşlik etmesi için entomoloji (böcekbilim) ve agronomi (tarım bilim) bilen bir Türk uzmanın bölgeye gönderilmesine yönelik Ermenistan Dâhiliye Komiserliği'nin talebi yer aldı (TDA, 571/35801-141217-30; TDA, 571/35801-141217-33; TDA, 571/35801-141217-40).

Gerekli incelemeler yapıncaya kadar İğdır pamuklarının Erivan Ziraat Komiserliği kararı ile Markara ve Serdarabad'ta karantinaya alınmadığı ancak her ihtimale karşı dezenfeksiyona tabi tutulacağına açıklık getirildi. Pembe kurt hastalığının Maveraı Kafkas bölgesindeki tarlalara ve Sürmeli sınırındaki Türk bölgelerine bulaşmasını engellemek için, Sovyet pamuk kurumları Sürmeli bölgesindeki Türk çiftçilere tohum sağlayarak Sovyet pamuklarının zarar görmesinin engelleneceğini vurguladı. Bölgede incelemede bulunmak üzere Sovyet Ermenistan Ziraat Mütahassısı Demokidov görevlendirildi ve ilgili şahsın vize işlemleri için Erivan Türk Konsolosluğu'na başvuru yapıldı (TDA, 571/35801-141217-31; TDA, 571/35801-141217-34; TDA, 571/35986-141977-160).

Sovyetlerin belirlediği uzmana eşlik etmesi için Halkalı Ziraat Mekteb-i Âlisi Haşerat-ı Ziraiye Müdürü Recep Bey görevlendirildi. Ziraat Vekâleti, Recep Bey'in vereceği rapora göre hareket edileceğini açıkladı (TDA, 571/35986-141977-226). Ancak Recep Bey çekirge ve fındıklarda görülen hastalıklar üzerine mesai harcadığı için Markara ve Serdarabad bölgesine haziran ayı içerisinde gelememi. Dolayısıyla Ermeni uzmanla haziran ayı içerisinde beklenen buluşma gerçekleşmedi (TDA, 571/35801-141217-18). Erivan Türk Konsolosluğu, Recep Bey'in haziran ayı içerisinde tetkikat bölgesi Sürmeli (İğdır) kazasına gidememesi özelinde Sovyet Hariciye Komiserliği'nin İğdır kazasından Markara yoluyla Ermenistan'a gelecek pamukların geçirilmesine müsaade etmediğini Hariciye Vekâleti'ne ilettiler (TDA, 571/35801-141217-10).

Recep Bey'in gecikmesi karşı tarafı farklı önlemler almaya itti. Zira pamuk hasadı zamanının yaklaşması (Ağustos-Ekim) sebebiyle Ermenistan Sovyet Cumhuriyeti İğdır'a gelmesi beklenen Türk uzmanın biran evvel gelmesini istedi. Aksi takdirde Türk pamuklarının Markara'da karantinaya alınacağı ve bu muamelenin her iki ülkeyi iktisaden zarara uğratacağı açıklamasıyla inceleme işinin hızlı şekilde çözülmesi gerekliliği vurgulandı (TDA, 571/35801-141217-9; TDA, 571/35801-141217-17). Ancak Recep Bey ile Demokidov ortak bir tetkikat gerçekleştirmedi. Nitekim Recep Bey diğer bölgelerde görülen böcek mücadelesine görevlendirildi (TDA, 571/35801-141217-14; TDA, 571/35801-141217-16).

Sovyet Rusya Mensucat İdaresinin Karantina Komisyonu üyesi Nikoleski sınırda tetkikat yapmak üzere Erivan'a gönderildi. Tiflis Türk Konsolosu gerçekleştirilecek bilimsel araştırma neticesinde İğdır mıntikasında yetişen pamuklarda pembe kurt hastalığı görülürse, hudut üzerine konulacak bir vakum makinesi ile hastalığın pamuk ziraatı ile meşgul Maveraı Kafkas bölgesine geçişinin engelleneceğine yönelik adımlar atılacağını bildirdi. Kafkasya'ya pamuk geçiren Türk tüccarlarının mallarında hastalık bulunmadığına dair Sovyet memurlarının resmi evrak istemesi üzerine Tiflis Türk Konsolosu, konsolosluğa yapılan başvuruların arttığını ifade etti. Ayrıca konsolos Rusya'nın bu meselede dikkatli davrandığı gerekçesiyle İğdır pamuk mahsulünde pembe kurt mikrobunun bulunup bulunmadığına dair Hariciye Vekâleti'nden bilgi istedi (TDA, 571/35986-141977-234). Ne de olsa Sovyet memurun pamuklarda hastalık bulunmadığına dair Türk tüccarlarından resmi evrak istemesi İğdır pamuklarının serbestçe bölgeye geçirilemeyeceğinin bir göstergesidir.

Bu kapsamda Ziraat Vekâleti, haşerat konusunda Uzman Recep Bey'in İğdır'daki pamukları incelediğini ve hazırladığı raporda pamuklarda pembe kurda ve kozada zarar yaratacak herhangi bir böceğe rastlamadığını belirtti (TDA, 571/35801-141217-8; TDA, 571/35986-141977-235). Bu arada Leninkan Türk Konsolosu ise Türkiye'nin kuzeydoğusunda İran, Rusya ve Ermenistan ile hemhudut İğdır ovasını hem bir ziraat havzası hem de Anadolu'nun Mısır'ı olarak tanımladı. Konsolos bu nedenle pamuklarla alakalı

mevcut süreci gözeterek, görev bölgesinde bir araştırma yaptı ve elde ettiği sonuçları bir rapor hâlinde Hariciye Vekâleti'ne sundu:

"1926 yılı İğdir yöresi pamuk mahsulünün tamamını (yaklaşık 1.200.000 kilo) Ermenistan ölü fiyata aldı ve çok az miktar da Trabzon'a sevk edildi. Ermenistan yanı başında bulunan böyle bir servetin idaresini kaybetmek istemediğinden İğdir pamuklarının Türk tüccarlar tarafından başka bölgelere ithal edilmesine mâni olacak tedbirler arayarak ve sonunda da pamuklarda hastalık bahanesi ile 177 pud (20-30 vagon) pamuğun, Kars Konsolosluğu tarafından onaylanan menşe-i mahsul şahadetnamelerine rağmen Markara Gümrük Hududundan geçişine engel oldu. Mehmed Efendi isminde bir tüccarımız son parasını bu hususta sarf ettiğinden bahisle kendisinin mahvına sebebiyet verecek durum karşısında malının müsaadesini rica eyledi ancak hasta denilen pamuklara hemen müşteri bulundu. Müşteri çok düşük bir fiyat teklif ettiği için Mehmed Efendi teklifi reddetti. Sözde hastalık bahanesiyle pamuğunun çıkış kapısının kapandığını gören köylü mecburen pamuğunu Türk tüccarına düşük fiyatla vermeyi tercih edecek ve zarara girecek ve Türk tüccarı da girmiş olduğu bu mücadeleden çıktuktan sonra bir daha oraya uğramayacak böylece İğdir'in pamukları ya hiç pahasına Ermenistan'da kalacak yahut köylü pamuk ekmekten vaz geçecek ki bu durum ülkenin geleceğini zarara uğratacaktır. Bu nedenle her iki ülke uzmanlarının biran evvel pamukları incelemesi gerekmektedir. Bu konuda gereğinin yapılmasını rica ederim." (TDA, 571/35986-141977-233; TDA, 571/35986-141977-237; TDA, 571/35801-141217-3; TDA, 571/36179-142092-31)

Maverayı Kafkas bölgesinde görev yapan Erivan, Leninakan ve Tiflis Türk Konsoloslukları genel olarak, Ermenistan Sovyet Cumhuriyeti'nin hastalık iddiasıyla İğdir pamuklarının ticaretine çeşitli engeller çıkararak bölge halkını zarara uğrattığına yönelik ortak bir görüş dile getirdiler. Bu bağlamda İğdir pamuklarının çıkış kapısı konumundaki Kafkasya'dan vazgeçilmemesi hususunda Ermeni ve Türk uzmanın yerinde araştırma yapmalarının hızlandırılması da konsolosların ortak arzuları arasında yerini aldı. Hâlihazırda iki ülke uzmanı ortak bir incelemede bulunmadığından Sovyet Halk Komiserliği Moskova Büyükelçiliğini süreçle alakalı aydınlattı:

"Türkiye'den Maverayı Kafkas sınırı üzerinden Sovyet Sosyalist Cumhuriyetler Birliği'ne ithal edilen pamuk, pembe kurt hastalığı bulaştığı iddiasıyla Markara'da bekletildi. Bu tırtilla mücadelenin tek etkili yolu teslim edilen tüm pamuğun dezenfekte edilmesidir. Ancak bu yöntem yalnızca çok pahalı olmakla kalmıyor, aynı zamanda pamuğun ithalatını ve transitini zorlaştırıyor ve engelliyor, ayrıca ülkeye yük olan ihracat ve ithalat maliyetlerini artırıyor. Pembe kurdun bulaştığı bölgeler daha iyi bilseydi pamuğun taşınması kolaylaşabilirdi. Çünkü o zaman sadece enfekte bölgelerden gelen pamuklar dezenfekte edilip diğer bölgelerden gelenlerin serbestçe geçişine izin verilebilirdi. Bu koşulları dikkate alarak, Türkiye'den pamuk ithalatı ve Maverayı Kafkas topraklarında pamuk ekimi konusunda yetkili olan SSCB'nin ilgili organları, Türk pamuğunun ithalatı ve transitinin gerçekleştirildiği pamuk ekilen bölgelerde entomolojik araştırmaların Türkiye ve SSCB'nin çıkarına olduğunu kabul etmişlerdir. Türkiye'nin pamuk yetiştirilen bölgelerinde, Türk pamuğunun tamamını değil, sadece enfekte bölgelerden gelenlerin dezenfeksiyona tabi tutulması ve incelemeler neticesinde sadece belirli durumlarda yapılacak ilaçlama ile azalacak masraflar hem Türkiye'nin hem de SSCB'nin ticari organlarının yararına olacak bir indirim sağlayacaktır. Bu kapsamda Dışişleri Halk Komiserliği, Türkiye'nin pamuk bölgelerindeki entomolojik araştırmaları memnuniyetle karşılayacaktır ve Türkiye ile SSCB'nin ortak çıkarlarının varlığı göz önüne alındığında, Türk Büyükelçiliğinden pamuğun ithalatı ve transitine ilişkin mevcut durumun yanı sıra Sovyet entomologlarının Türk pamuk bölgelerinde araştırma yapmasına kolaylık göstermesini talep etmektedir." (TDA, 571/36179-142092-20)

Sovyet Rusya her iki ülke uzmanının birlikte gerçekleştireceği incelemeye kadar gerçekten de İğdir pamuklarının Maverayı Kafkas'a geçirilmesine muhalefet etmeyi sürdürdü (TDA, 571/36179-142092-30). Sovyet Hariciye Komiserliği tarafından hastalık hakkında yerinde incelemede bulunmak üzere Sovyet uzmanlarının hızlı bir biçimde gönderilmesi yeniden istendi. Markara ve Serdarabad'da bekletilen İğdir pamukları sebebiyle en fazla zarar uğrayan kesimlerden biri de Türk tüccarlarıdır. Türkiye hem bölge çiftçisini rahatlatmak hem de böyle bir hastalık bulunup bulunmadığını tetkik etmek üzere böcek uzmanı Recep Bey'in İğdir'da araştırma yapmasını sağladı. Recep Bey yapmış olduğu araştırmada, İğdir pamuklarında pembe kurt hastalığının bulunmadığı neticesine vardı. Söz konusu rapora istinaden Türkiye İğdir yöresi pamuklarının Sovyet Ermenistanı'na ihracı ve transit sureti ile geçirilmesi konusunda Moskova Büyükelçiliği'nin Sovyet makamları ile görüşmesini rica etti. Ancak Sovyetler hastalığın hangi bölgelerde bulunup hangi bölgelerde bulunmadığına dair rapor gönderilmesini istediği için bölge halkının menfaatini gözetmek üzere bizzat Sovyet uzmanlarının belirli yerlerde inceleme yapması kabul edildi ve durum Sovyet Hariciye Komiserliği'ne iletildi (TDA, 571/36179-142092-16; TDA, 571/36179-142092-19; TDA, 571/35986-141977-238).

Ermenistan'dan İğdir'a gelecek olan Sovyet vatandaşı Demokidov'un ve yardımcısı Amirian'ın sadece sınırlandırılan bölgede araştırma yapması ve araştırmanın da zabita kontrolünde olması Dahiliye Vekâleti tarafından istenince durum Kars vilayet yetkililerine bildirildi. Ayrıca araştırma yapacak ekibin pasaportlarına kısa süreli vize verilmesi Erivan Konsolosluğu'ndan talep edildi (TDA, 571/35801-141214-4). Türk Hükûmeti de tüccarların yaşadıkları sıkıntıyı azaltmak ve tüccarlar arasındaki ihtilafı çözmek amacıyla Ermeni uzmanların İğdir'da münferiden tetkikat yapmaları için gerekli vizenin Erivan Konsolosluğu tarafından verilmesini istedi (TDA,

571/36179-142092-5). Ancak Sovyet Ermenistan Hariciye Murahhaslığı uzmanların sadece depolardaki ürünü incelemesini yeterli bulmadı, o nedenle topraktaki mahsulün hasadından önce de bir inceleme yapılması gerektiğini vurguladı. Bu nedenle Türk tüccarlarına kolaylık sağlamak üzere İğdir tüccarlarının stok mallarını Ermenistan'a sevk etmelerine 15 Haziran 1928 tarihine kadar müsaade edileceği söylendi. Böylece ticaret yapanların zarara uğramaması ve hastalığın Ermenistan'a ulaşmasına mâni olmak üzere uzmanların 15 Haziran 1928 tarihine kadar araştırmalarını tamamlamaları gerektiği ifade edildi. Tiflis Konsolosu Maverayı Kafkas ve diğer bütün Sovyet arazisinde yetişen pamuğun mahalli ihtiyaca özellikle de dokuma fabrikalarına yeterli gelemeyeceği özelinde Sovyetlerin bölgeye en yakın yer teşkil eden İğdir pamuklarını alma konusunda çekingen kalmayacaklarının altını çizdi. Aslında Sovyetler, İğdir pamuklarının Türkiye dâhilinden başka taraflara sevkinin zor ve masraflı olduğunu bildikleri için bin bir sıkıntı çıkararak köylünün mallarını ucuza almak için çaba sarf etti. Üstelik pamukların geçirilmesi yasaklanmışken bazı özel görüşmeler suretiyle Türk tüccarlarına alış teklifinde bulunan idareciler de vardı. Tiflis Konsolosu tam olarak durumun netleşmesi amacıyla 1928 yılı mahsulü kapsamında hem çiftçiyi hem de tüccarları korumak üzere Sovyet uzmanlarının istedikleri araştırmayı yapmalarına müsaade edilmesi gerektiğini Hariciye Vekâleti'ne iletti (TDA, 571/34477-135749-10; TDA, 571/35966-141949-18).

Sovyet Büyükelçiliği, Sovyet Ermenistan Tarım Halk Komiserliği Böcek Bilimci Demokidovv ve yardımcısı Amirian'ın mahsul toprakta iken araştırma yapmalarının sağlanması isteğiyle bir buçuk-iki aylığına Türkiye'ye gitmelerine izin verilmesini Hariciye Vekâleti'nden istedi. Ayrıca Sovyet Büyükelçiliği pembe kurt paraziti üzerinde çalışmalar yapmak amacıyla iki yetkilinin Markara-İğdir-Erzurum-Erzincan-Trabzon; Erzurum-Mersin-Adana güzergâhını izleyeceklerini söyledi (TDA, 571/35966-141949-22; TDA, 571/35966-141949-23).

İktisat Vekâleti pamuk mevsiminde Sovyet uzmanların Türkiye topraklarına geçmesine izin verilmesini istedi. Ancak Dâhiliye Vekâleti, Ağrı Dağı'na yakın ve asayışı bozuk İğdir gibi bir bölgeye belirtilen şahısların girmelerini, Ağrı Dağı'nda hâlihazırda bulunan eşkiyanın İğdir'da sükûnetin bozulmasına yol açacağı gerekçesiyle olumsuz fikir beyan etti. Bu nedenle memleketin güvenliğinden sorumlu Dâhiliye Vekâleti, Sovyet Ziraat Komiserliği uzmanlarından Demokidovv ile Amirian'ın İğdir'a gitmelerini memleketin dâhili asayışı açısından doğru bulmadı. Hariciye Vekâleti, özellikle Amirian'ın bir amele propagandacısı olduğu ve Ermenilerin Kürtlerle birlikte çalıştıkları dönemde Doğu bölgesinde dolaşmasının sıkıntı yaratabileceğini belirten Dâhiliye Vekâletinin açıklamasının yanı sıra, yapılacak pamuk tetkikatının da önemli olması sebebi ile Erkân-ı Harbiye-i Umûmiye Riyaseti'nden görüş istedi (TDA, 571/35966-141949-8; TDA, 571/35966-141949-22). Netlik kazanmayan vize meselesi çerçevesinde Erivan Konsolosu Fuad Bey pamuk mahsulü toprakta iken daha önce belirtilen güzergâhta araştırma yapacak kişilere bir buçuk ay vize verilip verilmeyeceği yönünde talimat beklediğini Hariciye Vekâleti'ne bildirdi (TDA, 571/35966-141949-10).

Demokidovv ve Amirian isimindeki uzmanların Erzurum, Erzincan, Trabzon ve Adana arasında seyahat etmelerini uygun bulmayan Erkân-ı Harbiye-i Umûmiye Riyaseti'nin beyanıyla Hariciye Vekâleti, uzmanların sadece hastalığın çıktığı İğdir mıntıkası dâhilinde dolaşmalarına onay verdi. Nitekim 1927 yılında İğdir pamuk mahsulatı hastalık taşıdığı iddiasıyla Sovyet arazisine geçirilmedi ve böylece pamuk ihracı bir müddet durdu, çiftçi ve tüccar zarara uğradı. İğdir pamuklarının iki taraf uzmanları tarafından müştereken tetkik ve kontrol edilmesi neticesinde yukarıda belirtilen hastalığın mevcut olmadığı hızlı bir biçimde beyan ve tasdik edilirse zarar ve ziyan da yaşanmayacaktı (TDA, 571/35966-141949-6; TDA, 571/35966-141949-19; TDA, 571/35966-141949-21; TDA, 571/35966-141949-25).

Tiflis Konsolosluğundan İktisat Vekâlet'ine gönderilen yazıda, Rusların 1928 yılı içinde pamuk hasadından önce İğdir bölgesinde gerçekleştirecekleri araştırmaya Recep Bey'in katılım sağlamasının önemi ifade edildi. Aslında 1927 yılında Türk uzmanlarının bölgede çalışan Sovyet uzmanlar ile buluşmaması hatırlatılarak 1928 yılında böyle bir durumun yaşanmaması için gerekli adımların atılması istendi (TDA, 571/35966-141949-14; TDA, 571/35966-141949-16).

Türkiye'nin dâhili güvenliği nedeniyle vize işlemlerini biraz uzattığı anlaşılıyor. Hariciye Vekâleti Tiflis Konsolosluğu'na gönderdiği telgrafta pamuklardaki hastalığı araştırmak üzere İğdir'a geçecek iki Sovyet Ziraat uzmanından Amirian'a vize verilmemesi ve onun yerine gönderilecek diğer kişinin tayini hâlinde ise her ikisine vize verilmesi ve durumun Tiflis Hariciye Komiserliği'ne bildirilmesini rica etti. Vize hususunda meydana gelen gelişmeler yine ortak bir araştırmayı engelledi. Böylece Türk uzmanları münferiden mahsul toprakta iken bir inceleme yaptı. Yapılan incelemede, pamuklarda belirtilen hastalığın olmadığı anlaşıldı ve bu konu ile alakalı 26 Temmuz 1928 tarihli bir rapor da sunuldu. Rus böcek uzmanlarınca rapor doğrulandığı halde Hariciye Vekâleti'ne gelen Rusya Sefiri Soriç, Sovyet ziraat uzmanlarının İğdir mıntıkası pamuklarını tetkik ve kontrol için bölgeye gitmelerine müsaade edilmesini istedi. Üstelik bekledikleri izin çıkmadığı sürece iddia edilen hastalıktan dolayı İğdir pamuklarının Sovyet arazisine ihracında ve Kafkasya'dan tüm Sovyet bölgesine transit suretiyle sevk edilmesinde sıkıntı yaşanacağını açıkladı (TDA, 571/35966-141949-4; TDA, 571/35966-141949-8). Nihayet tetkiklerden sonra istenilen vize Sovyet uzmanlarına verildi (TDA, 571/35966-141949-2). Böylece Sovyet böcek bilimci Demokidovv ile Amirian'ın yerine geçirilen Dr. Lvoliere'ye pamuk paraziti pembe kurt hakkında Türkiye'de çalışmalar yapabilmelerine yönelik izin çıktı. SSCB Büyükelçiliği, Hariciye Vekâleti'ne, İktisat Vekâletine, tarımdan sorumlu Devlet Müsteşarı İhsan Abidin Bey'e, Adana Ziraat Enstitüsünden Cevdet Bey'e, böcekbilimci Dr. Lvoliere'ye, Demokidovv'a ve ayrıca Ermenistan Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti Hükümeti'ne Türkiye gezisi ve burada kalışı sırasında gösterilen karşılama ve yardım için derin şükranlarını sundu

(TDA, 571/36206-143255-71). Ancak Sovyet Rusya, 15 köyde pamukları kontrol eden Rus uzmanların hastalık bulunmadığına dair rapor vermelerine rağmen İğdir ve bölgesi pamuklarının ihracına yine engel çıkardı. Bu konuda İğdir Ticaret Odası, Rusların çok aşağı bir fiyatla pamukları satın almak amacıyla olduklarını İktisat Vekâleti'ne bildirdi. Rusya'ya ihraç edilemeyecek pamuklardan dolayı üreten köylü zarara uğrayacağından meselenin çözülmesi bağlamında Moskova Büyükelçiliğinin yetkililerle görüşmesi istendi (TDA, 571/36179-142088-2; TDA, 571/36179-142088-4). Çözüm noktasında hareket eden Moskova Büyükelçisi Hüseyin Ragıp Bey İğdir ve Beyazıt'tan pamukların Kafkas yolu ile ve transit suretiyle Türkiye'ye nakline karşı iyi niyet sergilenmediğini belirtti. Nitekim Sovyet yetkililer görüşmede ısrarla transit suretiyle pamukların naklinin Sovyet arazisine ihraç şeklinde olacağını düşündüler. Bu nedenle Hüseyin Ragıp Bey daha ayrıntılı açıklamada bulundu (TDA, 571/36179-142088-5; TDA, 571/ 36179-142088-6).

Büyükelçi Hüseyin Ragıp Bey İğdir pamukları konusunu, Sağlık Kongresinde SSCB heyeti ile gerçekleştirdiği görüşmede yeniden ele aldı. Kongrede, ülkesinin sağlık kontrollerini yaptığı İğdir pamuklarını Sovyetlerin başka bir muameleye tabi tutmadan sadece menşei mahsul şahadetnamesi ile transit ihracını sağlamasını teklif etti (TDA, 571/34759-136115-2). Hüseyin Ragıp Bey ayrıca Sovyetlerin Türkiye'den pamuk alması yönünde teşebbüslerini sürdürdü ve bu konuda yetkililer ile bir araya geldi (TDA, 571/36168-142264-23; TDA, 571/36168-142264-24). İğdir pamuğunun makul fiyatlarla alıcı bulması önemli bir meseledir. Nitekim Sovyetlerin İğdir pamuğunu ucuza almak üzere nasıl hareket ettiği yukarıdaki konsolos raporlarına yansdı. Bu nedenle hükûmet çiftçiyi korumak ve çiftçinin ürettiği mahsulün yok pahasına satılmasını önlemek özelinde bölgede Üreticiler Kooperatif Birliği'ni kurdu.

Kurulan kooperatif sayesinde pamuk randımanı da önceki yıllara nazaran birkaç misli arttığı gibi fiyatlarda normal ve gerçek değerini buldu. 1937 yılı iki buçuk milyonu bulan pamuk (13,500 balya) hasılatından; 1000,000 kilo Almanya'ya, 450,000 kilo İtalya'ya satıldı. İlaveten Çekoslovakya, Romanya, Japonya ve Fransa'dan da İğdir pamuklarına yönelik talep ve rağbet arttı. 300,000 kilo kadar Fransa'ya satılmak üzere müzakereler yapıldı ve numuneler gönderildi. Üreticiler Kooperatif Birliği pamuk mahsulatını sadece bir ülkeye satmak yerine birçok ülkeye satarak İğdir pamuğunun tanıtımına katkı sundu (Kars, 11 Haziran 1938, s. 1). Ayrıca birlik 10 kamyon pamuğu Erzurum-Gümüşhane-Trabzon hattı üzerinden Trabzon'a sevk etti (Kars, 18 Haziran 1938, s. 1). Mahsulün artmasına pamuk hastalık ve zararlıları ile mücadelede ABD ve Sovyet Rusya'da uygulanan toz ilaç kullanımı da katkı sundu (Yurtoğlu, 2020, s. 542).

Sonuç

Verimli toprakları vasıtasıyla kıymete değer pamuk üretim kapasitesine sahip İğdir'in 1925-1938 yılları arasında ürettiği pamukların ticaretini konu alan bu çalışma, araştırmaya esas döneme yönelik arşiv belgeleri, telif ve tetkik eserlerden derlediği bilgiler vasıtasıyla ticari, zirai, diplomatik ve ekonomik boyutlarda çıkarımlar yapmaya imkân sağlamıştır.

İğdir, jeopolitik ve jeostratejik konumu itibarıyla sınır ticaretinin kolaylıkla yapıldığı özel bir bölgedir. Bu açıdan İğdir bölgesinin Maverayı Kafkas bölgesine olan sınır bağımlılığı, bölge pamuğunun ticari anlamda pazarlanmasında öne çıkan bir husustur. Bu bağımlılık o dönem İğdir'da pamuğu işleyecek sanayinin yetersizliği ve yurt içinde işleyecek merkezlere ulaşım maliyetinin daha yüksek düzeyde gerçekleşmesinden kaynaklanmaktadır. Alt yapısal yetersizlik olarak adlandırılabilir bu durumun, İğdir pamuğunun fiyatlandırılmasında ve sevk edilmesinde etkin rol üstlendiği görülmektedir.

İğdir'in Maverayı Kafkas bölgesine bağımlılığı aynı zamanda diplomatik ilişkilerin doğmasını ve yürütülmesini de şekillendirmektedir. Nitekim 1925 yılında Azerbaycan, Ermenistan, Gürcistan Sovyet Cumhuriyetleri (Maverayı Kafkas), SSCB ve Türkiye arasında imzalanan konsolosluk antlaşması, yukarıda belirtilen varoluşsal bağımlılığın bir yansımasıdır. Bu kapsamda konsolosluk arşivlerinden anlaşılmaktadır ki, İğdir çiftçisinin gönencini artırmak amacıyla Sovyet Rusya'nın zirai sahada ivme yakaladığı alanlarda iş birliklerinin çoğaltılması talep edilmektedir. İlgili taleplerin teknoloji transferi ve üretim süreçlerinin iyileştirilmesi temalarında toplanabileceği görülmektedir. Bu temalar altında merkezi yönetimin bir an önce inisiyatif alması ve zirai inkişafı artırması istenmektedir.

Nitekim yazışmalardan anlaşılacağı üzere dönemin karar alıcıları da konsolosluklardan gelen talepler doğrultusunda pamuk üretiminde etkinliği ve verimliliği artıracak girişimleri başlatmışlardır. Etkinlik ve verimliliğin artırılması hususunda, pamuğun kalitesini düşüren hastalıklarla mücadeleye, sulama teknolojisinin geliştirilmesine ve kooperatifleşmeye dikkat edildiği anlaşılmaktadır. İş bu çerçevede pamuk ziraatının korunmasına yönelik yasaların yürürlüğe geçirildiği gözlenmektedir.

Fark edileceği üzere genç Cumhuriyet, ulusal mücadele sonrası zirai alanda üreticilerin emeğinin karşılığını tam manasıyla alabilmesi için komşu ülkelerle eşgüdümlü çalışma girişimlerine pozitif yaklaşmaktadır. Aynı zamanda yönetici kadronun, ülke potansiyelini artırmak için çiftçilerin bilgilendirilmesine, ürün kalitesinin artırılmasına ve pazar çeşitlenmesine yol açacak politikalara önem verdiği de anlaşılmaktadır. Bu bağlamda dönemin kaynakları doğrultusunda alt yapı faaliyetlerini güçlendirmeye yönelik çalışmalar yürütülmekle birlikte bölgede açılan kooperatifler sayesinde pamuk ticaretinde Ruslara olan bağımlılığın azaltıldığı bir sisteme geçiş yapılmak istendiği görülmektedir. Böylece rasyonel çalışmaların neticesinde tarımsal verimin artırılmaya ve ticari faaliyet çeşitliliğinin zenginleştirilmeye çalışıldığı sonucuna varılmıştır.

Etik Komite Onayı: Etik kurul onay belgesi gerektirmemektedir.
Hakem Değerlendirmesi: Dış bağımsız.
Çıkar Çatışması: Yazar, çıkar çatışması olmadığını beyan etmiştir.
Finansal Destek: Yazar, bu çalışma için finansal destek almadığını beyan etmiştir.

Ethics Committee Approval: Ethics committee approval is not required.
Peer-review: Externally peer-reviewed.
Conflict of Interest: The author has no conflicts of interest to declare.
Financial Disclosure: The author declared that this study has received no financial support.

Kaynaklar

Arşiv Belgeleri

Türkiye Cumhuriyeti Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Cumhuriyet Arşivi (BCA):

BCA, 30.18.1.1/13.28.9, 10 Mayıs 1925; BCA, 30.10.0.0/12.71.44, 19 Mart 1926; 030.18.01.02/41.92.5, 30 Aralık 1933; BCA, 030.18.01.02/42.6.1, 4 Şubat 1934; BCA, 030.18.01.02/51.3.16, 15 Ocak 1935; BCA 30.10.0.0/185.276.9, 18 Şubat 1937; BCA, 30.10.0.0/168.166.10, 21 Ekim 1938.

Türkiye Cumhuriyeti Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Dışişleri Bakanlığı Türk Diplomatik Arşivi (TDA):

TDA, 571/35986-141977-160, 10 Mayıs 1927; TDA, 571/35986-141977-159, 14 Mayıs 1927; TDA, 571/35801-141217-18, 22 Mayıs 1927; TDA, 571/34477-135749-9, 26 Mayıs 1928; TDA, 571/34477-135749-10, 26 Mayıs 1928; TDA, 571/35966-141949-18, 26 Mayıs 1928; TDA, 571/35986-141977-161, 4 Haziran 1927; TDA, 571/35801-141217-76, 27 Şubat 1924; TDA, 571/35801-141217-78, 26 Şubat 1924; TDA, 571/35801-141217-86, 2 Nisan 1924; TDA, 571/35801-141217-87, 27 Mart 1924; TDA, 571/35987-141978-50, 27 Ağustos 1924; TDA, 571/35986-141976-112, 29 Eylül 1924; TDA, 571/35801-141217-106, 5 Şubat 1925; TDA, 571/35801-141217-112, 30 Mart 1925; TDA, 534/37679-151481-49, 2 Nisan 1925; TDA, 571/35986-141977-317, 6 Temmuz 1925; TDA, 571/35801-141217-111, 19 Temmuz 1925; TDA, 571/35801-141217-116, 30 Eylül 1925; TDA, 571/36015-142316-113, 6 Ekim 1925; TDA, 571/35987-141978-151, 15 Mart 1926; TDA, 571/35801-141217-49, 19 Temmuz 1926; TDA, 571/35986-141977-275, 22 Kasım 1926; TDA, 571/35986-141977-276, 18 Aralık 1926; TDA, 571/35801-141217-40, 31 Ocak 1927; TDA, 571/35801-141217-31, 23 Şubat 1927; TDA, 571/35801-141217-34, 27 Şubat 1927; TDA, 571/35801-141217-33, 7 Mart 1927; TDA, 571/35801-141217-22, 26 Mart 1927; TDA, 571/35801-141217-30, 10 Nisan 1927; TDA, 571/35801-141217-20, 16 Nisan 1927; TDA, 571/35980-141969-31, 26 Nisan 1927; TDA, 571/35986-141977-226, 5 Temmuz 1927; TDA, 571/35801-141217-17, 1 Eylül 1927; TDA, 571/35801-141217-9, 20 Eylül 1927; TDA, 571/35801-141217-14, 21 Eylül 1927; TDA, 571/35801-141217-16, 21 Eylül 1927; TDA, 571/35986-141977-234, 11 Ekim 1927; TDA, 571/35801-141217-8, 15 Ekim 1927; TDA, 571/35986-141977-233; 17 Ekim 1927; TDA, 571/35986-141977-237, 9 Kasım 1927; TDA, 571/35986-141977-235, 27 Kasım 1927; TDA, 571/35801-141217-3, 4 Aralık 1927; TDA, 571/36179-142092-31, 8 Aralık 1927; TDA, 571/36179-142092-20, 28 Aralık 1927; TDA, 571/36179-142092-30, 3 Ocak 1928; TDA, 571/35801-141214-4, 9 Ocak 1928; TDA, 571/36179-142092-19, 10 Ocak 1928; TDA, 571/35986-141977-238, 31 Ocak 1928; TDA, 571/36179-142092-16, 3 Mart 1928; TDA, 571/36179-142092-5, 24 Nisan 1928; TDA, 571/35966-141949-25, 1 Temmuz 1928; TDA, 571/35966-141949-23, 10 Temmuz 1928; TDA, 571/35966-141949-22, 21 Temmuz 1928; TDA, 571/35966-141949-10, 25 Temmuz 1928; TDA, 571/35966-141949-21, 28 Temmuz 1928; TDA, 571/35966-141949-19, 28 Temmuz 1928; TDA, 571/35966-141949-14, 31 Temmuz 1928; TDA, 571/35966-141949-16, 31 Temmuz 1928; TDA, 571/35966-141949-8, 9 Ağustos 1928; TDA, 571/35966-141949-6, 8 Eylül 1928; TDA, 571/35966-141949-4, 19 Eylül 1928; TDA, 571/35966-141949-2, 22 Kasım 1928; TDA, 571/36179-142088-4, 9 Nisan 1929; TDA, 571/36179-142088-2, 16 Nisan 1929; TDA, 571/36206-143255-71, 8 Ağustos 1929; TDA, 571/34759-136115-2, 13 Eylül 1930; TDA, 571/36168-142264-24, 19 Eylül 1930; TDA, 571/36168-142264-23, 12 Ekim 1930; TDA, 571/35980-141970-15, 16 Eylül 1931; TDA, 571/35980-141970-13, 28 Eylül 1931; TDA, 502/22590-98911-1, 10 Kasım 1931; TDA, 571/36179-142088-6, 3 Haziran 1929; TDA, 571/36179-142088-5, 13 Haziran 1929.

Türkiye Büyük Millet Meclisi Zabıtları

TBMM Zabıt Ceridesi (TBMMZC). 2. Dönem. 11. Cilt. 28. Birleşim. 29 Aralık 1924.; TBMMZC. 2. Dönem. 32. Cilt. 73. Birleşim. 28 Mayıs 1927; TBMMZC. 2. Dönem. 12. Cilt. 34. Birleşim. 8 Ocak 1925; TBMMZC. 2. Dönem. 12. Cilt. 35. Birleşim. 12 Ocak 1925; TBMMZC. 3. Dönem. 2. Cilt. 42. Birleşim. 9 Şubat 1928.

Sürelî Yayınlar

Resmî Gazete (1925, 25 Ocak). Sayı No: 83; Resmî Gazete (1925, 20 Nisan). Sayı No: 95.
 Kars. (1938, 11 Haziran); Kars. (1938, 18 Haziran).

Telif ve Tetkik Eserler

Altan, S. (2022). İğdir'da pamuk üretimini artırma çalışmaları (1923-1938). S. Altan (Ed.), *İğdir araştırmaları 1* içinde (ss. 231-249). Sonçağ Akademi.
 Atay, F. R. (1931). *Yeni Rusya*. Hâkimiyet-i Milliye Yayınları.
 Başarı, M. (2023). *Serdarabad'ın serencamı: Bir nehir iki ülke (1927-1953)*. Palet Yayınları.
 Başkaya, M. (2012). Cumhuriyetin ilk yıllarında İğdir'da pamuk ziraatı ve Serdarabad Barajı meselesi. C. Atlı (Ed.), *I. Uluslararası İğdir Sempozyumu Bildiri Kitabı 1* içinde (ss. 45-55). Salkımsöğüt Yayınevi.

- Markos. (1936). Adana pamuk istasyonu 1928 senesi raporu. *Pamuk ve pamukçuluk* (ss. 44-173). Ziraat Vekaleti Ziraat İşleri Genel Müdürlüğü Yayınları.
- Fazıl, A. (1936). Pamuk sanayii. *Pamuk ve pamukçuluk* (ss. 4-27). Ziraat Vekaleti Ziraat İşleri Genel Müdürlüğü Yayınları.
- Güner, İ. (1987). *İğdir Ovası'nda pamuk tarımının coğrafi esasları* (Tez No: 367339). [Yüksek Lisans Tezi, Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Coğrafya Anabilim Dalı]. YÖK Tez Merkezi.
<https://tez.yok.gov.tr/UlusalTezMerkezi/tezDetay.jsp?id=oATf7WNZfkiToAwk4680KQ&no=yA0yal7sQJFYxgs6ZFKppg>
- Gürdamar, E. (2021). Atatürk Dönemi'nde yürütülen pamuk politikalarının dokuma sanayisi ve kalkınmaya olan etkileri 1923-1938. *History Studies*, 13(3), 845-870.
- İktisadi vaziyetimize dair rapor. (1930). TBMM Matbaası.
- İnce, E. (2012). Cumhuriyetin ilk yıllarında Türkiye'de karayolu ulaşımına genel bir bakış ve köyde ulaşım. *Çağdaş Türkiye Tarihi Araştırmaları Dergisi*, 12(24), 171-188.
- Jorj Bayö, J. (1936). Pamuk ekimi organizasyon planı. *Pamuk ve pamukçuluk* (ss. 30-41). Ziraat Vekaleti Ziraat İşleri Genel Müdürlüğü Yayınları.
- Martal, A. (1994). Batı Anadolu'da pamuk tarımında kooperatifleşme süreci. *Çağdaş Türkiye Tarihi Araştırmaları Dergisi*, 2(4), 95-101.
- Ortak, Ş. (2016). Türkiye ile Ermenistan, Azerbaycan, Gürcistan ve SSCB arasında 9 Temmuz 1922'de imzalanan konsolosluk ve aile hukuku anlaşmalarının Türkiye-Ermenistan ilişkileri açısından önemi. *Uluslararası Sosyal ve Eğitim Bilimleri Dergisi*, 3(6), 1-16.
<https://doi.org/10.20860/ijoses.279873>
- Özalp, M., & Şenel, M. (Ed.). (1958). *1957 yılı bölge pamuk varyete denemeleri*. Ziraat Vekâleti Adana Bölge Zirai Araştırma Enstitüsü Müdürlüğü Yayını.
- Özkal, İ. (2022). *İğdir'da siyasi, sosyal ve ekonomik hayat (1923-1970)*. Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları.
- Parlatan, A. (20 Ekim 2024). Gümrük kanunu: Eşyanın menşei (gümrük kanunu madde 17 -22). <https://izto.org.tr/tg/mense-sahadetnamesi>.
- Rozaliyev, Y. N. (1978). *Türkiye'de kapitalizmin gelişme özellikleri (1923-1960)* (A. Yaran, Çev.). Onur Yayınları.
- Toker, T. (1938, 18 Haziran). İğdir yalnız doğunun değil Türkiye'nin ve belki dünya iktisat aleminin ekonomik bir abidesi olacaktır. *Kars*.
- Yurtoğlu, N. (2020). Atatürk Dönemi'nde Türkiye'de pamuk yetiştiriciliği ve pamuk politikası (1923-1938). *Tarih Araştırmaları Dergisi*, 39(68), 504-543. <https://doi.org/10.35239/tariharastirmalari.589619>

Structured Abstract

The relations developed with Soviet Russia during the War of Independence continued to grow after the declaration of the republic. Thanks to the consular agreement signed in 1925 between Azerbaijan, Armenia, Georgian Soviet Republics (Transcaucasia), USSR and Turkey, the primary duties of the Turkish consuls include protecting the rights and interests of their citizens and, in particular, promoting trade. Due to its location, Iğdir district forms a common border with Armenia and Socialist Republics of Azerbaijan within the USSR. At the same time, steps were taken to develop cotton farming and the cotton industry in the Iğdir region, where agricultural activities were supported. However, the inability to fully resolve road and transportation issues rendered the Transcaucasia region the sole outlet for Iğdir. Consequently, Iğdir, with its geopolitical and geostrategic location, stands out as a unique region where cross-border trade can be conducted with ease. In this regard, the region's dependency on its border with the Transcaucasia area became a prominent factor in the commercial marketing of cotton produced in Iğdir.

On the other hand, the management team gave importance to the agricultural area since the majority of the population was in the villages and in this context, they supported the farmers with quality seeds and pesticides. It took care to obtain both high-quality cotton seeds and technical support from its neighboring Soviet Russia, especially in the field of cotton and cotton products. Efforts were made to obtain the necessary credit and technical personnel support for the economic development of the country from Soviet Russia and America.

The consuls, who were responsible for the continuation of the ongoing trade relations with the Transcaucasian region, which is the only outlet of the Iğdir region, closely evaluated the agricultural situation of the region they were in and protected the rights of their citizens so that Iğdir cotton could be sold at its value. Consuls criticized some merchants for importing Italian cotton to the Transcaucasian region instead of Turkish cotton when there was demand for Turkish products and conveyed to Ankara the path to be followed to prevent such frauds. The consuls, who assumed responsibility for protecting trade between the two countries as well as making existing commercial activities sustainable, also sent reports for the purchase of quality cotton seeds in favor of Iğdir farmers. However, it is also evident in consulate reports that Transcaucasian countries follow a strategy to get the cotton at a bargain price from Iğdir, which is in a position to provide raw materials for the textile factories they are developing day by day, from time to time under the pretext of illness. The assignment of a Soviet Armenian citizen to conduct research on the Iğdir cotton kept at the border of Markara and Serdarabad under the pretext of pink worm disease in cotton, and even the possibility that some Armenian officials would act fanatically under the influence of historical and periodic events, were not evaluated positively in terms of Türkiye's security. Thereupon, the weight of bureaucratic correspondence prolonged the process of whether the Turkish Consul in Yerevan would issue visas to the individuals who would conduct research. Thus, in 1927, Iğdir farmers and merchants suffered losses as their goods were kept waiting at the border. In order to prevent farmers from selling their cotton to the Transcaucasian region at a low price, which is the only exit point for farmers in Iğdir, Turkey has established producers' cooperative unions at four points in the region. Thanks to the union, Iğdir cotton could be exported not only to the USSR but also to many countries. In addition, Turkey, which took action to ensure equal use of the Aras River waters thanks to the Serdarabad Regulator, acted with the awareness that it could only make its farmers happy with modern irrigation techniques. At the end of the long bureaucratic process, Iğdir farmers obtained the right to use the regulator.

As can be understood, the young republic not only distributed new cotton seeds to farmers free of charge, especially from America and Soviet Russia, in order to protect farmers and ensure that farmers used healthy seeds, but also established trial farms in cotton stations, addressed farmers' irrigation problems, and also enacted laws to protect cotton farming. Ultimately, the young republic, having achieved its independence, supported agricultural investments due to the concentration of its population in rural areas. Simultaneously, it undertook policy initiatives to inform farmers engaged in agricultural labor about proper production practices, enhance product quality, and ensure market diversification. For Turkey, which increasingly intensified its agricultural activities with the neighboring USSR, the Iğdir region gained prominence due to its strategic location. Rational efforts were carried out to minimize the region's dependency on the USSR. In this context, initiatives were supported to strengthen the infrastructure activities of the Iğdir region in line with the resources of the period. Consequently, these measures significantly improved the agricultural productivity of the Iğdir region and enriched the diversity of its commercial activities.

Cumhuriyet ile Yaşıt Bir Kültürel Miras: Tarihi Tire Bandosu

A Cultural Heritage Contemporary with The Republic: Historical Tire Marching Band

Sevcan SÖNMEZ ^{ID}

(Sorumlu Yazar-Corresponding Author)

Yaşar Üniversitesi, Sanat ve Tasarım Fakültesi, Çizgi
Film ve Animasyon Bölümü, İzmir, Türkiye

Department of Animation, Faculty of Art and
Design, Yaşar University, İzmir, Türkiye

sevcan.sonmez@yasar.edu.tr

A. Kürşad TERCİ ^{ID}

Bağımsız Araştırmacı, İzmir, Türkiye

Independent Researcher, İzmir, Türkiye

kterci@gmail.com

R. Hakan ERTEP ^{ID}

Yaşar Üniversitesi, Sanat ve Tasarım Fakültesi,
Görsel İletişim Bölümü, İzmir, Türkiye

Department of Visual Communication, Faculty of
Art and Design, Yaşar University, İzmir, Türkiye

hakan.ertep@yasar.edu.tr

Bu makale Yaşar Üniversitesinde, BAP132 no.lu
ve "100. Yılında Tire Bandosu Üzerine Tarihsel
Bir Araştırma" başlıklı projenin bir çıktısı olarak
hazırlanmıştır.

Piyaniist, akademisyen ve müzik eğitimcisi Aslı
Akyunak'a bu projenin gerçekleşmesinde ve
makalenin ortaya çıkmasında olan
katkılarından dolayı özellikle teşekkür ederiz.

This article was prepared as an output of the
project titled "A Historical Research on the Tire
Band in its 100th Year", numbered BAP132, at
Yaşar University.

Special thanks to pianist, academic and music
educator Aslı Akyunak for her contribution to
the realization of this project and the article.

Geliş Tarihi/Received 26.07.2024

Revizyon 17.12.2024

Kabul Tarihi/Accepted 19.01.2025

Yayın Tarihi/Publication Date 30.01.2025

Atıf

Sönmez, S., Terci, A. K & Ertep, R. H. (2025).
Cumhuriyet ile Yaşıt Bir Kültürel Miras: Tarihi
Tire Bandosu. *Turcology Research*, 82, 205-
216.

Cite this article

Sönmez, S., Terci, A. K & Ertep, R. H. (2025).
A Cultural Heritage Contemporary with The
Republic: Historical Tire Marching Band.
Turcology Research, 82, 205-216.

Öz

Tire Bandosu, 1923 yılında Tire'de kurulmuş, Cumhuriyet tarihinin ilk bandolarından birisidir. Yüzüncü yaşını doldurmuş olan bando her cuma akşamüstü bayrak töreni için Tire meydanında çalmakta, resmi bayramlarda ve törenlerde görevlerini yerine getirmektedir. 1923 yılında kurtuluş savaşı sonunda Yunan işgali biter. Tire'deki işgal kuvvetleri hızlı bir şekilde kaçarken, kendilerine ait bando enstrümanlarını askeri karargâh olarak kullandıkları Kurtuluş okulda bırakıp giderler. Savaştan yeni dönmüş olan Tireli Ali Başargan, İngiliz esiriyken Mısır'da askeri bandoda müzik eğitimi almış olduğundan, bu enstrümanları bulduklarında Tire'de bando kurmaya karar verir. Enstrümanları çalmayı bilen üç savaş gazisi Tireli, Ali Başargan, Demirci Mehmet Çavuş ve Berber Mehmet Ali Efendi bu şekilde bandoyu kurarlar ve ardından birçok kişiyi bandoya dahil ederler. Tire Bandosu, kuruluş yılının öneminin yanında, Atatürk'ün 1937'de Nazilli Basma Fabrikası'nı ziyareti sırasında kendisini karşılaması ve 1925'den 1943 yılına kadar her 9 Eylül'de İzmir'in kurtuluşu kutlamalarında görev alması ile tarihi bir değere sahiptir.

Ağırlıklı olarak Tire'de yaşayan ve farklı meslek gruplarına ait çalışanlardan, bununla birlikte askeri bandodan emekli olmuş profesyonellerden de oluşan Tire Bandosu, Tire Belediyesinin desteği ile halen aktif bir şekilde hayatına devam etmektedir. Kuruluşunun ilk yıllarından bugüne kadar bandoda yer alan amatör ve profesyonel müzisyenlerin birlikte çalmalarının getirdiği sosyal, kültürel, manevi değerler, aidiyet duygusu, kimlik arayışı gibi olguların incelenmesi bu makalenin temel hedefleri arasında yer almaktadır. Bunların yanında, Tire Bandosu'nun yıllar içinde devamının nasıl sağlandığı, sürekliliğin nasıl oluştuğu ve bunu bir arada tutan sosyolojik faktörlerin neler olduğu da bu araştırmanın önemli bir parçasını oluşturmaktadır. Bu makale betimsel analiz yöntemiyle yazılan detaylı sözlü ve yazılı tarihi kaynaklara ulaşarak bilginin yayılmasını amaçlamaktadır.

Anahtar Kelimeler: Tire Bandosu, Bando, Müzik, Sosyal Bellek, Tarih

Abstract

The Tire Marching Band was founded in Tire in 1923 and is one of the first bands in the history of the Republic. The band, which is one hundred years old, plays in Tire Square every Friday afternoon for the flag ceremony and performs its duties during official holidays and ceremonies. In 1923, the Greek occupation ended at the end of the War of Independence. While the occupying forces in Tire were quickly fleeing, they left their own band instruments at the Kurtuluş School. Ali Başargan from Tire, who had just returned from the war, established the band with war veterans Ali Başargan, Blacksmith Mehmet Çavuş and Barber Mehmet Ali Efendi. The Tire Marching Band, carries a historical significance due to its founding year, as well as the fact that Atatürk welcomed it during his visit to the Nazilli Cotton Print Factory in 1937. The band performed in the liberation celebrations of İzmir every September 9th from 1925 to 1943.

The Tire Marching Band, which consists mainly of employees living in Tire and belonging to different professional groups, as well as professionals retired from the military band, still continues its active life with the support of The Tire Municipality. Examining the social, cultural, spiritual values, sense of belonging, and search for identity brought about by the playing together of amateur and professional musicians in the band from the first years of its establishment until today, constitutes the main objectives of this article. In addition, how the Tire Band has sustained its presence over the years, how continuity was formed and what the sociological factors that hold it together are, marks an important part of this research. This article aims to disseminate information by accessing detailed oral and written historical sources which will be written with a descriptive analysis method.

Keywords: Tire Marching Band, Marching Band, Music, Social Memory, History

Giriş

Türkiye Cumhuriyeti'nin kuruluşunun yüzüncü yılı, tarihsel bir dönemeç olarak önem taşımakta ve bu önemli yıldönümünde, Tire Bandosu gibi kültürel kurumların rolleri ve katkıları yeniden değerlendirilmekte ve kutlanmaktadır. Tire Bandosu, Cumhuriyetin ilk yıllarından itibaren Türk toplumsal ve kültürel yaşamının bir parçası olmuş ve bu süre zarfında hem yerel hem de ulusal kimliğin inşasında önemli bir rol oynamıştır.

Cumhuriyetin 100. yılı, Türkiye'nin modernleşme yolculuğunun ve kültürel dönüşümünün bir simgesi olarak görülmektedir. Bu dönüm noktasında, Tire Bandosu gibi müzikal oluşumlar Türk kültürel mirasının ve Cumhuriyetin getirdiği yeniliklerin canlı tanıkları olarak kabul edilir. Bandolar, Cumhuriyet döneminin başlangıcında Batı müzik anlayışının benimsenmesi ve yerel müzik geleneklerinin modernize edilmesi sürecinde önemli bir rol oynamıştır. Tire Bandosu, bu dönemde yaşanan kültürel ve sanatsal yenilenmeyi yansıtan önemli bir örnek olarak ortaya çıkmaktadır. Cumhuriyetin ilk yıllarından itibaren, Tire Bandosu, yerel halkın ve genç nesillerin hem tarihi müzikal mirasa bağlılığını hem de modernleşme yolundaki açılımlarını simgelemiştir. Yerel ve ulusal müzikal mirasın korunması ve çağdaş müzikal ifadelerle birleştirilmesi, bandonun temel karakterini oluşturur. Özellikle millî bayramlar ve resmî törenlerdeki performanslarıyla, Tire Bandosu, millî kimliğin ve toplumsal birlikteliğin pekiştirilmesinde etkin bir rol oynamıştır. 1923 yılında kurulmuş bu bandonun geçmişteki ve bugünkü rolü, Türkiye'nin kültürel ve toplumsal gelişimindeki değişimleri ve sürekliliği anlamak için kritik bir öneme sahip olmakla birlikte, bandonun kasaba ve çevresine olan etkisi, müzik kültürünün yerellik bağlamında gelişimi de bu araştırmada önemli bulunmaktadır.

Bu makalede, Tire Bandosu'nun tarihsel ve kültürel bağlamda nasıl bir öneme sahip olduğu, kültürel belleğin bir parçası olarak yerel ve ulusal kimliğin inşasında ne tür bir rol oynadığı incelenmektedir. Makalede öncelikle Tire'ye ilişkin kısa tarihsel bilgi, bandonun kökenleri ve Tire bandosunun kuruluşuna odaklanılmakta, ardından yapılan sözlü tarih görüşmelerinin bulguları ortaya koyulmaktadır.

Tire'nin Kültürel ve Sosyal Dokusu

Evliya Çelebi, ilk olarak 1848'de yayımlanan Seyahatnamesinde Tire'den *Şehr-i Muazzam Taht-ı Kadim* şeklinde bahsetmektedir. Tire'nin tam olarak kuruluş zamanı bilinmemekle birlikte MÖ 2000'li yıllara kadar şehir isminin kullanıldığı düşünülmektedir (Tokluoğlu, 1964, s. 28). Hititler devrine uzanan kaynaklarda şehir adı Tyrha, Thyra, Thira, Apatena, Teira ve Arkadipolis adlarıyla geçer. Bu bağlamda en çok kabul gören isim ise Teira'dır (Dursun, 1995, s. 19).

Eski Çağ'da Tire şehrinde Hititler, Frikler, Lidyalılar, Persler, Büyük İskender ve Romalıların hüküm sürdüğü bilinmektedir. Coğrafi yapısı ve iklim özellikleriyle ziraat yapmaya elverişli olan Tire'nin Anadolu içlerine kadar uzanan ticari yolların üzerinde olması da stratejik önemini artırmıştır. Roma döneminde ise Tire, kiliseleriyle ünlü bir Ortodoks Hıristiyan kenti olmuş ve mağaralarında ibadet edilen şehir, *keşişler yöresi* olarak adlandırılmıştır. Yine bu dönemde Tire'nin Küçük Menderes senatörü sayılması, Hıristiyan meclisinde dini ve adli işlerde karar yetkisine sahip olması da Tire'nin Hıristiyan dünyasının önemli bir şehri olduğunun göstergesidir (Türkyılmaz, 2011, s. 14).

Tire Osmanlı Devleti döneminde ise en parlak dönemini 16. ve 18. yüzyıllar arasında yaşamıştır. Tire'yi 1671 yılında ziyaret eden Evliya Çelebi, Tire'nin Selçukluların ve Saruhanoğulları'nın eski tahtları olduğunu söyleyerek, Tire'de basılan sikkelere de değinmiş, ayrıca Tire'de otuz medrese, on üç hamam ve yirmi yedi han mevcut olduğu bilgisini vermiştir (Evliya Çelebi, s. 162-169).

15. yüzyılda Osmanlı İmparatorluğu'nun Tire'yi fethetmesi, ilçenin toplumsal ve kültürel dokusunda önemli değişikliklere yol açmıştır. Öncelikle, Osmanlı'nın getirdiği mimari ve sosyal yapılar- medrese, cami, han ve hamam gibi- Tire'nin toplumsal yaşamını ve kentsel dokusunu dönüştürmüştür. Aynı zamanda, Osmanlı'nın yönetimi altında Tire, farklı etnik ve dini grupların bir arada yaşadığı, hoşgörü atmosferinin hâkim olduğu bir yer olmuştur. Osmanlı'nın millet sistemi sayesinde, farklı topluluklar kendi inançlarına, geleneklerine ve kültürel uygulamalarına göre yaşamlarını sürdürebildiler. Bu durum, Tire'nin kültürel zenginliğini artırmış ve toplumsal entegrasyonu kolaylaştırmıştır. Tire'nin tarihsel ve kültürel zenginliği sadece bu gözle görülen eserlerle sınırlı değildir; bu derinlik, halkın sosyal yaşantısına, festivallere, yemek kültürüne ve müzikal etkinliklere de yansımıştır. Tire Bandosu, bu kültürel çeşitliliğin ve tarihi dokunun sosyal ve müzikal bir ifadesidir.

Bando Oluşumunun Tarihsel Kökeni Olarak Mehteran Takımı

Mehter müziği, dünyanın en eski askeri müzik formlarından biri olarak kabul edilir ve derin tarihi ile kültürel kökenleri, Osmanlı İmparatorluğu'na ve daha öncesine dayanır. Elbaş'a göre;

"Türklerin devlet anlayışında, halkın bütünlüğü, devletin yüceliği gibi kavramlar çok önemlidir. Türk geleneklerinde Mehter, büyüklüğün ve görkemli olmanın bir işareti, devletin egemenlik sembolü olarak değerlendirilir. Devletin varlığı ve büyüklüğü, davulların gümbürtüsü ile ifade edilir. Mehterin başlıca işlevleri, savaşta; askeri birliklerin hareketlerine yön vermek, düşmanda korku duygusu yaratmak, barışta; devletin ya da hakanın/padişahın iktidarının devamlılığını hissettirebilmek, halka moral vermek, gerekli zamanlarda uyarılarda bulunmaktır." (2017, s. 136).

Mehter Takımı, Osmanlı İmparatorluğu'nun askeri bandosu olarak köklü bir geçmişe sahiptir. Mehterin Osmanlıda başlıca iki işlevi vardı: Savaş alanında Osmanlının gücünü göstererek kendi askerleri motive etmek ve düşmanın moralini bozarak yenilgiye uğratmak. Barış zamanlarında ise Allah'a, Peygamber'e ve Padişah'a methiyeler düzen bir topluluk olarak resmî törenlerde ve kutlamalarda da önemli bir rol oynamıştır (Kaya, 2012, s. 99). Bu müzikal form, Osmanlı İmparatorluğu'nun sadece askeri gücünü değil, aynı zamanda kültürel ve sanatsal zenginliğini de simgeler. Mehter müziği, davul, zurna, nakkare, boru, çevgan ve zil gibi çeşitli enstrümanlardan oluşur. Bu enstrümanların her biri, mehter müziğinin karakteristik ritim ve melodilerini oluşturmada önemli bir rol oynar. Müzikal yapı genellikle yüksek tempolu ve tekrar eden ritimler üzerine kuruludur, bu da müziğe dinamik ve coşkulu bir hava katar.

Mehter müziği 17. ve 18. Yüzyıllarda Avrupa'da da etkisini göstererek, özellikle Almanya başta olmak üzere, birçok Avrupa devleti kendi mehter topluluğunu oluşturmaya çalışmıştır. (Kaya, 2012, s. 100). Bu topluluklar Türk Bandosu anlamına gelen *Türken trommel* adıyla ortaya çıkmış ve öncelikle Türk müzisyenler ihtiva ederken, sonradan sadece Alman müzisyenlerden oluşan topluluklar hâlini almışlardır (Çelik, 2005, s. 2169).

1826'da Yeniçeri Ocağı ile birlikte Mehterhane de kapatılıp onun yerine Muzika-i Hümayun kurulmuş, üstün hizmetlerinden dolayı Abdülmecit tarafından general rütbesi verilen Giuseppe Donizetti (Donizetti Paşa) önderliğinde konserler verilmiş, Muzika-i Hümayun aynı zamanda bir müzik okulu kimliği de kazanmıştır (Kaya, 2012, s. 101).

Giuseppe Donizetti, "Osmanlı Saltanat Müzikaları Baş Ustakârı" olarak, batı müziği yöntemlerine göre bandoyu eğitmiş ve geliştirmiştir. Flüt, piyano, armoni ve çalgılama derslerini Donizetti vermiş, Avrupa'dan hem çalgı öğretmenleri hem de çalgılar getirtmiştir (Say, 2000, s. 510).

Cumhuriyet Dönemi ve Tire Bandosu

Osmanlı Devleti'nin son yıllarına bakıldığında, Abdülaziz döneminde Batı müziğinin fazla destek görmediği, ancak bando oluşumunun güçlendirildiği; Abdülhamid döneminde ise bandonun ordu ve donanmanın çeşitli kademelerine yayıldığı görülmüştür (Cumhuriyetin Sesleri, 1999, s. 11). Bu süreçte önemli bir isim olan İtalyan müzisyen, bandonun gelişimine önemli katkılarda bulunmuştur. Donizetti kısa sürede generalliğe terfi ettirilir, o da bunun karşılığını vermek için elinden geleni yapar. Bando çalgılarını Prusya'dan getirir, çalıcıları eğitmeye başlar, Mahmudiye Marş'ını besteler, 1831'de Muzika-i Hümayun'u kurar. 28 yıl görev yaparken, birçok marş ve bando eseri yazarak ve yazılmış eserleri getirterek, Osmanlıda ilk bando repertuarını oluşturmaya başlar (Baba, 2009, s. 16).

Cumhuriyetin kurulmasının hemen öncesinde Muzika-i Hümayun Teşkilatının şefi Osman Zeki Bey, Riyaset-i Cumhuriyet Bandosunu yöneterek konserler vermiş, 1932'den sonra bu topluluğun şefliğine Veli Bey getirilmiştir. 1935'te İhsan Künc'er'in şefliğe gelmesinden sonra bando, Cumhurbaşkanlığı Armoni Müzikası adıyla senfonik özellik kazanmış ve 1963'te de Kara Kuvvetleri Armoni Müzikasına evrilmiştir (Cumhuriyetin Sesleri, 1999, s. 15). Cumhuriyetin ilan edildiği dönemde Türkiye'de yaygın olan müziğin, çağdaş bir toplumu temsil etmediğine ve diğer birçok alanda olduğu gibi müzik alanında da devrim yapılması gerektiğine inanan Atatürk, geleneksel Türk müziğine dayanan ve çok sesli Batı müziği teknikleriyle işlenmiş millî ve çağdaş bir Türk müziği anlayışının oluşturulmasını gerekli görmüştür. (Tezcan, 2010, s. 160-166). Cumhuriyet'in kurulmasının ardından yürütülen modernleşme hamleleri, Latin alfabesinin kabulü, yabancı kelimelerin Türkçeye uyarlanması, kadınların sosyal yaşama daha aktif katılımı gibi değişimler, toplumun her kesimini etkilemiştir. Ülke genelinde eğitim sistemi yeniden yapılandırılmış, çağdaş ve laik bir eğitim anlayışı benimsenmiş, müzikal ve sanatsal alanda da çeşitli dönüşümler yaşanmıştır.

Atatürk'ün Batı müziğine verdiği önem ve yerli müzik geleneklerinin modernleştirilmesi yönündeki çabaları, müzikal alanda yeni bir dönemin başlangıcını işaret etmiş, Türk müziğinin motifleri Klasik Batı müziği ile bir araya getirilerek yeni bir sentez oluşturulmuştur. Bu dönüşüm, yerel müzik toplulukları ve bandolar üzerinde de etkili olmuş, mehter müziği gibi geleneksel formların yanı sıra Batı tarzı bandoların kurulmasına yol açmıştır.

"Cumhuriyet döneminde iyice belirginleşen, Türk müziğini batı armoni sistemine uydurma ve buradan kendi (evrenselleşme hedefli olduğu belirtilen) armoni kurallarına ulaşma gayretinde görülen Kemal İlerici gibi kimi müzik adamlarının ileri sürdüğü birtakım teori ve uygulamalar, bandolarda bir müddet uygulanmaya çalışıldıysa da daha çok popüler müziğin etkileri altında kalınmış, repertuarlarda popüler müzik eserlerinin bando düzenlemeleri gittikçe daha fazla yer bulmuştur. Popüler kültürün, yani şarkılar, konserler, dergiler, festivaller, pop yıldızlarıyla röportajlar, filmler vb. özellikle gençler arasında bir kimlik oluşturmada etkili olduğunun fark edilmesi, bando repertuarlarını hem Türkiye'de hem de başka uluslarda önemli derecede etkilemiştir" (Baba, 2009, s. 30).

Modernleşme akımıyla yaşanan birçok farklılaşma olgusu, toplumun yarattığı bir kültür olan müziği de içine almış ve Cumhuriyet Döneminde bir politika hâline getirilmiştir (Şanlıer, 2011). Bu tarihî dönemlerin her biri, farklı müzikal formlar ve kültürel anlayışlar getirmiş, bando müziği ve yerel müzikal oluşumların evriminde belirleyici olmuştur. Böyle bir tarihsel ve

müzikal oluşum sürecinde Cumhuriyetle birlikte kurulan Tire Bandosu bu yeni müzikal sentezi benimseyerek geleneksel müzikleri bando enstrümanları ile icra edip düğün, kutlama vb. etkinliklerde rol almıştır. Bandonun müzikal repertuarı ve sosyal rolü, ilçenin tarihî geçmişindeki Yunan, Roma, Bizans, Osmanlı ve Cumhuriyet dönemlerinden izler taşımaktadır. Geleneksel ve modern unsurların bir araya getirildiği bu müzikal oluşum, Tire'nin sosyal ve kültürel dinamiklerini yansıtmaktadır.

Tire Bandosu'nun Kuruluşu

Yunan işgali altındaki Ege bölgesinde, Kurtuluş savaşının kazanılarak ilerlemesi sürecinde Kara Mülazım komutasındaki Türk süvari müfrezesi, 4 Eylül 1922 günü Hacı İbrahim Ağa Konağı Meydanından saat 10.30'da Tire'ye adım atar (Göçmen, 2020, s. 18). Yunan işgal kuvvetleri ve yerli Rumlar bütün ağırlıklarını bırakarak apar topar kaçmak zorunda kalırlar. Yunan işgal kuvvetlerinin karakol olarak kullandıkları, bugünkü Kurtuluş İlkokulunun bir odasında bırakılan bando malzemelerine, askerde bando elemanı olarak çalışmış olan Ali Çavuş'un öncülüğünde Demirci Mehmet Çavuş ve Berber Mehmet Ali Efendi birlikte el koyup tahrip edilmelerine engel olmuş ve Tire Armoni Bandosu'nu kurduklarını halka duyurmuşlardır (Göçmen, 2020, s. 19). Tarihi Tire Bandosunun kuruluş hikâyesinde Çavuş Ali Başargan, bandoyu kuran isim olarak günümüzde hala Tire halkı ve bandocular tarafından bilinmekte ve anılmaktadır.

Tire bandosunun 1923 yılında Ali Başargan tarafından kurulması ve Demirci Mehmet Çavuş ve Berber Mehmet Ali Efendi'nin Tire Armoni bandosunda görev alan ilk müzisyen olduğunu ... da vurgulamaktadır. Ayrıca bandonun ilk kuruluşunun "Cumhuriyetin ilk yıllarında Türk Ocağı adı altında kurulduğu bilinmektedir". (Türkyılmaz, 2011, s. 175). Bando daha sonra İdman yurdu altında faaliyetlerine devam etmiş ve tüm bu süreçlerde Tireli esnaf ve kişiler bandoda yer almıştır. Sonraki süreçte, Tire'de diğer kuruluşların da bandosu açıldığı, Cumhuriyet Halk Fırkasının da bandonun devamında önem arz ettiği tarihi kaynaklarda yer almaktadır. (Türkyılmaz, 2011, s. 175)

Aksay'ın belirttiği üzere; "O yıllarda Türk Ocağı adı altında kurulan bando, tek bir marş ile törenlere katılır. Daha sonraları idman yurdu adı altında faaliyet gösteren bando, zamanın askerlik şubesi başkanı Selahattin Bey, Avukat İrfan Töre ve Sami Gülcüoğlu gibi eşraftan büyük destek görür. O yıllarda ayrıca, Tire'de bulunan 39. Alay'ın da boru, flüt ve trompet takımından oluşan bir bandosu bulunmaktadır." (Aksay, 2014). Munis Armağan'ın Tire Tarih Ansiklopedisinde de Tire bandosunun kuruluşuyla ilgili şu bilgiler yer almaktadır: "Türk Ocağı çatısı altında Rum Bando enstrümanlarını toplayan Ali Başargan bandonun kuruluşundaki ilk ad olarak dikkati çeker. Bir süre sonra Halkevi bünyesinde İdman yurdu Bandosu adı altında, başta İzmir olmak üzere çevre il ve ilçelerdeki kurtuluş törenlerine katılarak önemli bir işlevin sahibi olmuştur." (2012).

Ali Başargan, 1. Dünya Savaşı başladığında, 1914 yılında Yemen cephesine gönderilen genç askerlerden biridir. Yemen cephesinde görev yaparken askeri bando ile ve trompet ile tanışır, oradaki diğer bandoculardan müziği öğrenir ve kendisini geliştirir. Başargan memleketi Tire'ye döner ve iki çavuş arkadaşıyla birlikte bandonun kurulmasına ön ayak olur (Göçmen, 2020, s. 14-16). Bandonun kurucuları üç asker, hızlı bir şekilde Tire'deki gençleri davet ederek, enstrüman çalabilenler ile bandoyu geliştirmeye başlarlar. 1925 yılından itibaren Tire bandosu hem Tire'de hem de çevre ilçelerin kurtuluş şenliklerinde görev alır ve aranan bir müzik topluluğu hâline gelir. Ali Başargan 1930 yılında bandodan emekli olunca yerine Cemal Fedai geçer. Tire Bandosunun o tarihlerde İzmir'in kurtuluş kutlamalarında da görev alması, oluşumun ününün Ege bölgesine hızlı bir şekilde yayıldığını göstermektedir. (Göçmen, 2020, s. 28-29). Tarihsel süreç içerisinde bandonun başına çeşitli şefler gelmiş, ancak oldukça önemli bir ismin bu göreve atanması ile Tire Bandosunun profesyonel anlamda gelişmesi hızlanmıştır. Bandonun gelişim sürecinde müzikal olarak oldukça önemli bir yere sahip olan ve en çok telaffuz edilen bu isim, Mösyö Slavo'dur.

National Geographic dergisinde yer alan Tire Bandosu hakkındaki 2009 tarihli yazıda, II. Dünya savaşında Alman işgalinden kaçan Çekoslovak asıllı şef Mösyö Slavo'nun Türkiye'ye geldiği, İzmir'de Ahmet Adnan Saygun ve Cemal Reşit Rey ile oda orkestrasında konserler veren değerli bir müzisyen olduğu belirtilmektedir (2009, s. 48). Göçmen'in sözcükleriyle Mösyö Ponzant Slavo "Tire'ye gelen önemli bir kuyruklu yıldızdır" (2020, s. 36). Göçmen'in detaylı araştırmasına göre Slavo, bandodaki enstrümanların tamir edilmesi ve kendisinden önce bandoda yer almayan yeni enstrümanların eklenmesi ile işe başlar. Bununla birlikte bandoda çalan müzisyenlere nota eğitimi vererek, profesyonel bir çalışma disiplini getirir (2020, s. 37). Mösyö Slavo'nun şefliği sırasında Tire Bandosu İzmir'deki birçok kutlama ve törenlere katılır.

Nazilli Basma Fabrikasının açılış töreni, Atatürk'ün Ege bölgesi seyahatinde aynı zamanda Ege Manevralarının gerçekleştiği tarihe rastlaması ile birlikte, Türkiye Cumhuriyeti tarihine damga vuracak derecede önem arz etmiştir. Güneş'in konuyla ilgili detaylı çalışması şöyledir: "Atatürk'ün 9 Ekim 1937'de Aydın ve ilçelerine ziyareti memleket çapında yankılar uyandıran bir seyahat olmuştur. Bu seyahat aynı zamanda Atatürk'ün Aydın'a yaptığı son seyahattir. Nazilli Sümerbank Basma Fabrikasını açacak olması ve Ege Manevralarını takip edecek bulunması nedeniyle", bu ziyaret son derece büyük ses getirmiştir (Güneş, 2020, s. 234). Fabrikanın açılış törenindeki şenlik havası ve burada Tire bandosunun yer alışıyla ilgili bilgi ise şöyledir:

"Nazilli'de kurulan Basma Fabrikası'nın açılışında bulunmak için halk kitlelerini şehre ve tören alanlarına taşımıştır. Ulus gazetesi muhabirinin ifadesiyle 'Kasaba emsalsiz bir bayram şenliği içinde çalkalanıyordu'. Nazilli'ye ilk gelenler saat 12.00'de

Nazilli İstasyonu'nda, Tire Bandosu'nun selam havası eşliğinde karşılanan Genelkurmay Başkanı Mareşal Fevzi Çakmak, İkinci Ordu Müfettişi Orgeneral İzzettin Çalışlar, Genelkurmay Asbaşkanı Asım Gündüz, Jandarma Genel Komutanı Naci İldeniz idi (Güneş, 2020, s. 235)".

Nazilli Basma Fabrikasının yapımında Ruslar yer almış ve açılış töreninin akşamında fabrikada görkemli bir kutlama düzenlenmiştir. Akşamki resepsiyonda yüz elli kişilik Rus mühendis topluluğu ile yaşanan bir olay, bando tarihine damgasını vurmuştur. Olay Yılmaz Göçmen'in kitabında şu şekilde anlatılmaktadır:

"Rus mühendisler votkayı fazla kaçırmışlar ve yüksek sesle enternasyonal söylemeye başladılar. Herkes susmuştur. Rusların sesi yeri göğü inletirken tam o sırada, Mösyö Slavo ön plana çıkar, Tire Bando elemanlarını toplar ve onlara: 'Haydi evlatlarım! Onların enternasyonalı varsa, bizim de 10. Yıl Marşımız var! Onlara gösterelim der.' Bunun ardından Türk misafirler hep bir ağızdan marşı söyler, Ruslar susar." (2020, s. 46).

Bandonun ilk kurulduğu günden bugüne kadar Tire'de oldukça önemli bir görev üstlendiği çeşitli kaynaklarda da karşımıza çıkmaktadır. Cumhuriyet'in ilk yıllarında Halkevlerinin kurulması ve yürütülen faaliyetler de oldukça önemli bir konu olarak karşımıza çıkmaktadır. O dönemde Cumhuriyet Halk Partisi Müfettişlik raporlarında, tüm Türkiye'ye ilişkin yapılmış araştırma ve raporlarda, çeşitli iller ilçeler ve buralarda yürütülen faaliyetler ortaya konmuştur. Halkevlerinin faaliyetlerinin tüm Türkiye'deki öneminden bahseden raporda, Tire ile ilgili kısımda Tire'deki bandodan da bahsedilmektedir. Tire bandosunun 1941 yılındaki faaliyetleri de bu raporlarda yer almaktadır.

"Tire Halkevi'ne İzmir çevresinde büyük bir ün kazandıran halkevi müzik kolu ve bando takımı yer almaktadır. Tire'de yaşıyan gençler genellikle Halkevine gelip orada toplanmaktadırlar. Gençler oldukça büyük olan okuma salonunda mütalaa yaparak vakit geçirmektedirler. Halkevinin bu durumu bando takımı müzik heveslilerini de toplamaktadır. Bando eğitmeni ayrıca müzik dersi verdiği için öğrencilerinden birçoğu da toplu olarak müzik dinlemek için gelmektedirler" (Güneş & Polat, 2023, s. 324-325).

Mösyö Slavo bir süre sonra Tire'den ayrılır ve Mısır'a gider, onun bıraktığı bando şefliği görevine Hasan Timuçin gelir. Hasan Timuçin'den sonra sırasıyla Emin Ersümer, Ali Rıza Su, Kâmil Berberoğlu ve Vasif Ağan'ın şefliğinde kendi tarihi kurgusu içerisindeki çalışmalarına devam eden Tire Armoni Bandosu; 1997'den bu yana da Şef Turgut Asma yönetiminde belediyenin desteği ile eski görkemli günlerine yeniden dönmüştür (Aksay, 2006, s. 6). Orhan Aksay'ın araştırması sonrasında Turgut Asma'nın şeflik süresinin bitiminin ardından, emekli askeri bandocu Zafer Görgülü Tire bandosunun bugünkü 10. Şefi olarak bu görevi devralmıştır.

Tarihî Tire bandosunun faaliyetleri birçok kaynakta yer almaktadır. Örneğin Yeşil Tire dergisinde "9 Eylül'de İzmir'de kuruluş merasimine iştirak edecek olan Yeşil Tire İdman Yurdu bandosundan bahsedilmektedir" (1931, s. 8). Tiredede gençlik hareketleri konusunun alt başlığında "Bando muzikanın trakki ve teallisi için sene başında keşide edilmek üzere bir büyük eşya piyangosu tertip edildiği bildirilmiştir". (Yeşil Tire, 1931, s. 11). 1932 yılında da Tire bandosunun Tire'deki önemi, Cumhuriyet Bayramı kutlamalarında tüm halkın coşkusuyla bandoyu dinlemesi ve gece yapılan fener alaylarından bahsedilmektedir (Yeşil Tire, 1931, s. 11).

Cumhuriyetin kuruluşuyla başlayan bu müzik topluluğunda, mehter müziğinin etkileyici ritimleri ve melodileri, Tire Bandosu'nun müzikal kökenlerinde hala hissedilirken, bando aynı zamanda Batı müziğinin armonileri ve çalgı tekniklerini de benimsemiştir. Bu sentez hem tarihi mirası koruma hem de çağdaş müzikal ifadeleri kucaklama arasında dengeli bir yol izlemiştir.

Tire Bandosu bu anlayış doğrultusunda yıllardır okullarda ve çeşitli merkezlerde konserler vermekte, eğitim çalışmaları yapmaktadır. Tire Bandosuyla ilgili *Yüz Yıllık Notalar* adlı kitabı yazan Yılmaz Göçmen, "orada hizmet edenler 2002'ye kadar demirci, yorgancı, ayakkabıcı, marangoz toplumun çeşitli kesimlerinde yaşayan meslek erbabı dediğimiz insanlardı. O müziği, bandoyu halkevlerinde öğrenmişlerdir" demektedir. Cumhuriyetin ilk yıllarında çok önemli hizmetler sunan köy enstitüleri anlayışının devamı olan halkevlerinin önemi bu açıdan Tire Bandosu bağlamında da kendini göstermektedir.

Bandonun Tarihsel Süreçteki Şefleri

Ali Başargan, bandoyu ilk kuran kişi ve bandonun ilk şefidir. Aksay'ın belirttiği üzere, bandoya yeni elemanlar kazandırmış ve yetiştirdiği elemanlarla yıllarca hiç karşılık beklemeden bandoda emek vermiştir. Ali Başargan'dan sonra bandonun başına Cemal Fedai gelmiştir. Göçmen'in belirttiği gibi, Cemal Fedai, İzmirlidir. Askerliğinde askeri bandoda görev yapmıştır ve Tire bandosunun ününü duymuştur. Cemal Fedai'nin şefliği sürecinde Cumhuriyet'in 10. Yıl kutlamaları gerçekleşmiş, bu süreçte Tire bandosunun ünü tüm Ege bölgesine yayılmıştır (Göçmen, 2020, s. 29). Bandonun üçüncü ve en bilinen, bandonun gelişmesinde oldukça büyük emeği olan şefi ise Mösyö Ponzant Slavo'dur. Çekoslovak kökenli Slavo, Alman işgalinden Türkiye'ye kaçmış, İzmir'de Adnan Saygun ve Cemal Reşit Rey gibi isimlerle çalışmış önemli bir müzisyendir. Aksay'ın vurguladığı

gibi Slavo döneminde bando en görkemli yıllarını yaşamış, “Ege Manevralarında Atatürk, İsmet İnönü, Mareşal Fevzi Çakmak gibi” (2006, s. 16) oldukça önemli devlet adamlarını karşılamışlardır. Nazilli Basma fabrikasının açılışında Tire bandosunun başında Slavo bulunur ve yukarıda anlatıldığı gibi, bandonun yıllar boyu hiç unutulmayan, Rus mühendislerin Enternasyonel Marşı’nı söyleyiş olayı bu süreçte yaşanır.

Bandonun bir sonraki şefi ise Hasan Timuçin’dir. 1. Dünya savaşında Çanakkale, Conkbayırı’nda İngilizlere karşı savaşmıştır. Kurtuluştan sonra İzmir’de bulunan tarihi Sarı Kışladaki askeri birlikte bulunur. O sırada Tire bandosunun elemanı olan ve kışlada askeri bandoda göre alan M. Emin Ersümer ile tanışır. Hasan Timuçin, 1940 yılında silahlı kuvvetlerden emekli olduğunda, M. Emin Ersümer’in yoğun teklifleriyle tire bandosuna şef olarak davet edilir ve dördüncü şef olarak görev alır. (Göçmen, 2020, s. 56). Bir sonraki bando şefi ise Tire’li M. Emin Ersümer’dir. 1923 yılından itibaren önce Tire Türk Ocağında, sonra Halk Evlerinde çalışmaya başlar. Bir yandan Tire İdman Yurdunda futbol oynarken bir yandan da bandonun çalışmalarına katılır. (Göçmen, 2020, s. 65). Sonraki şef ise Ali Rıza Su Tireli ve müzik yeteneği oldukça belirgin bir isimdir. Kendisi 12 yaşında bandoya girmiş ve müzik eğitimini orada geliştirmiştir. Sonraki şefler ise Kâmil Berberoğlu, Vasıf Ağan ve Turgut Asma’dır. (Göçmen, 2020).

Araştırma Problemi

Bu araştırmada Tire bandosunun tarihsel gelişimi, bu bandonun Tire’nin kültürel ve sanatsal belleğinde nasıl yer aldığı, yüz yıl boyunca devam eden bir kasaba bandosunun günümüze gelirken geçirdiği süreçler ve günümüzde devamlılığını sağlarken sosyal kültürel, kolektif alanda nasıl bir varoluş içerisinde bulunduğunu anlamak amaçlanmaktadır. Bu araştırmanın problemi;

- Cumhuriyet’in kuruluşuyla aynı yıl bir kasaba bandosu olarak kurulmuş Tire bandosu 2023 yılında 100. Yılıni doldururken, bandonun 100 yıl devamlılığını koruması nasıl gerçekleşmiştir.
- Tire’nin tarihinde, kültür ve sosyal hayatında bandonun önemi ve işlevleri nelerdir?
- Cumhuriyet ülküsü ve ulusal millî değerler, bando aracılığıyla nasıl devam etmiştir?
- Kolektif bellekte bando nasıl yer almaktadır?

Araştırma Yöntemi

Araştırma modeli, nitel araştırma yöntemlerinden sözlü tarih çalışması şeklinde gerçekleştirilmiştir. Araştırmadan bu yöntemin seçilme nedeni, köklü bir oluşum olmasına rağmen bandoya ilişkin yazılı kaynağın, tarihsel verinin oldukça az olmasıdır. Yazılı kaynak neredeyse olmadığı hâlde, Tire halkının kuşaktan kuşağa aktardığı bir tarihsel bilgi olduğu görülmüştür. Hem geçmişe dair hem de günümüze dair bir anlatının bu yapılan görüşmelerle kapsamlı bir tarihsel ve güncel veri sağlaması söz konusudur. Çalışmada örneklem tekniği olarak, olasılıklı olmayan örneklem türleri arasında sayılan amaçsal örneklem kullanılmıştır. Amaçsal örneklem belirleme ile temsil açısından hem çeşitlilik sağlanmış hem de doğru kaynak kişilere ulaşılmıştır. Bandonun, Tire’nin sosyal, kültürel ve sanatsal belleğinde nasıl yer aldığı üzerine gerek Tire halkıyla gerek geçmiş yıllarda bandoda yer alan kişilerle gerekse günümüzde bandoda yer alan müzisyenlerle sözlü tarih yöntemini uygulayarak mülakatlar yapılmıştır. Yapılan sözlü tarih çalışmasında yarı yapılandırılmış sorular çerçevesinde veriler elde edilmiştir.

Temel olarak sorulan, önceden belirlenmiş soru başlıkları şunlardır:

1. Bandonun bugünkü ve tarihsel süreçteki kadrosu nedir? Kaç kişi, hangi meslekten, kaç yıldır bandoda görev almaktadır?
2. Bando elemanları bandoya nasıl katıldılar?
3. Bandonun tarihsel gelişimi nasıl olmuştur?
4. Bandonun faaliyetleri nelerdir, tören ve kutlamalarda nasıl bir süreç, düzen vardır, repertuarda neler vardır?
5. Bandonun Tire halkı ile ilişkisi ve halkın bandoya ilgisi nasıldır?
6. Bandonun yıllar boyunca devamlılığı nasıl sağlanmıştır? Gönüllülük esasına dayanan süreçler nasıl olmuştur?
7. Bando elemanları için bando ne ifade etmektedir, bando içi ilişkiler nasıldır?

Etik

Bu çalışma, Yaşar Üniversitesi Etik Kurulu tarafından 06.06.2024 tarih ve 07 sayılı etik kurul onayı alınarak gerçekleştirilmiştir. Tüm katılımcılar gönüllü olarak çalışmaya katılmış ve onam formu vermişlerdir.

Bulgular

Bando da tüm müzikal topluluklar gibi zaman içinde gelişen, değişen ve evrimleşen bir yapıya sahiptir. Tire bandosunda da bu şekilde zaman içerisinde elemanlar değişmiş ve yeni kişilerin bandoya katılmaları farklı şekillerde gerçekleşmiştir. Bu noktada günümüzde bandoda yer alan elemanlarla, bandonun hayatta olan eski üyeleri ya da bu üyelerin yakınlarıyla ve Tire’li vatandaşlarla yapılan mülakatlardan bandonun geçmişi ve bugünü ile ilgili birçok veriye ulaşılmıştır.

1. Bandonun bugünkü ve tarihsel süreçteki kadrosu nedir? Kaç kişi, hangi meslekten, kaç yıldır bandoda görev almaktadır?

Tire Bantosunda günümüzde yirmi kişi görev almaktadır. Bandoda görev alan sekiz kişi askeri bandodan emekli olup Tire bandosuna katılmış kişilerdir. Diğer on iki kişi ise Tire Belediyesi çalışanlarıdır. Belediye çalışanlarından emekli olmuş ancak bandoya devam eden kişiler de vardır ve sayısı dörtttür. Bandoda yer alan kadın müzisyen sayısı ise dörtttür. Belediyenin çalışanları, belediyenin, Kültür ve sosyal işler müdürlüğü, park ve bahçeler müdürlüğü, imar ve şehircilik müdürlüğü, fen işleri müdürlüğü, işletme ve iştirakler müdürlüğü gibi birimlerde çalışmaktadırlar.

Askeri bando yani TSK emeklileri profesyonel bir müzik eğitimine sahip ve bandoculuk geçmişine sahip kişilerdir. TSK emeklileri arasında 20 yıldır bandoda görev alan, 5 ve 6 yıldır bandoda görev alan kişiler vardır. TSK emeklisi olup, Tire bandosuna devam eden kişilerden ikisi Tireli'dir. Diğer TSK emeklisi günümüz bandocuları ise, İzmir merkezde yaşayıp, Tire'ye çalışmalara gidip gelmektedir. Belediye çalışanları arasında ise 25 yıl, 20 yıldır bandoda görev alan kişiler sayıca fazladır. Bandonun 9. şefi Turgut Asma 22 yıl bandoda görev almıştır.

Yıllar boyunca bandoda kaç kişinin görev aldığına ilişkin 1953 yılında 24 kişi olduğu bilinmektedir. Turgut Asma'nın şefliği döneminde 40 kişi olduğu bilinmektedir. Zaman içinde bando ekibinin sayısı azalıp çoğalmış, ancak ortalama 20 kişinin bandoda yer aldığı saptanmıştır.

2. Bando elemanları bandoya nasıl katıldılar?

Bando'nun ilk yıllarında Tire halkı bandoya gönüllü olarak katılmış, kasabada faaliyet gösteren Halkevi bünyesinde müziğe ilgi duyanlar bandoda yer almıştır. Bu bilgiler yapılan görüşmelerde, Tamer Ersümer, Yılmaz Göçmen tarafından verilmektedir.

Görüşme yapılan kişilerden 1953-1990 yıllarında bandoda yer almış Cengiz Dağ 40 yıla yakın bir zaman bu topluluğa emek vermiştir. Kendisiyle görüşme yapıldığında 86 yaşında olan Dağ, bu süreçte 2023 Eylül ayında vefat etmiştir. Bandoya girişi ve anlatımı şu şekildedir:

"16 yaşındaydım. Belediyenin yanındaki kahvede garsonluk yapıyordum. Oradan bandodaki hoca, gel bakalım sana bir şeyler öğreteyim dedi. 24 kişi, kadromuzdu. Ben, 10 gün içinde kendimi gösterdim. Davul çaldım, trampet çaldım, zil çaldım, darbuka çaldım. Bazen de düğünlere gidiyorduk, bateri çalıyorduk."

Ayrıca geçmiş yıllarda bandoya katılımlar, örneğin Tireli bir gencin askere gidip bando takımında yer alması ve orada tanıştığı hocaların, şeflerin Tire bandosunu bu kişilerden duyup öğrenmesi ve emekli olduğunda Tire bandosuna katılması şeklinde de olmuştur.

Tamer Bey'in sözleri bu konuya ışık tutmaktadır:

"Babam, askerliğini bandoda yapıyor. İzmir Kışla diye geçiyor, şimdiki Konak meydanı. Orada babamın hocası Başçavuş. Babam teskereyi aldıktan sonra, başçavuşun da emekliliği gelmiş oluyor. Diyor ki, arzu edersen emekliliğini Tire'de yaşa hem bando şefliği yaparsın demektedir ve onu alıp geliyor. Bu şahıs da Hasan Timuçin. Uzun yıllar hizmet verdi. O öldükten sonra babam biraz devraldı. Babam devraldıktan sonra da Ali Rıza Su, olağanüstü müzisyen, ayrıca onu da belirtmek isterim size... Bando belediye bünyesinde olduğu için, belediye çalışanları bandoda görev almaları yönünde teşvik edilmiştir. Örneğin, bandoda görev alan ve Tire Belediyesi çalışanı Ayşe Hanım 20 yıldır bandoda çalmaktadır. Ayşe hanımın anlatımına göre kendisi; belediyeye bando için gelen yeni enstrümanları gördüğünde, paketlerini açılırken bandoda yer alma isteği duymuş, bunun üzerine belediye başkanına sorarak ve o dönemin bando şefi ile görüşerek bando takımına girmiştir. Kendisinin bandoya ve müziğe çocukluğundan kalma bir yakınlığı olması nedeniyle hızlı bir şekilde ilerlemiştir. Ayrıca Ayşe Hanım'ın kızı ve torunu da büyüdüğünde bir süre bandoda müzik eğitimi alıp yan flüt çalarak yer almıştır. Bandoda neredeyse ailevi bir gelenek olduğu görülmektedir, bando elemanlarının ailelerinden, çocuklarından da ilerleyen yıllarda bandoya katılımlar olmuştur. Bir başka örnek ise Süleyman Bacak ve oğlu Furkan Bacak'tır. Süleyman Bey'de 25 yıldır bandoda çalışmaktadır. Kendisini törenlerde izleyen, bandonun çalışma zamanlarında kendisiyle vakit geçiren oğlunun müziğe ilgili oluşu ve o dönemin bando şefinin kendisini teşvik etmesiyle, Furkan Bacak, klarnet çalmayı bandoda öğrenmiş ve 16 yıldır bandoda yer alan, günümüzün bandodaki en genç üyesidir. Yapılan görüşmede baba-oğul bandoda görev almaktan gurur duyduklarını söylemektedirler."

3. Bandonun tarihsel gelişimi nasıl olmuştur?

Tire Bantosunu ile ilgili kapsamlı bir kitap yazan Yılmaz Göçmen paylaştığı birçok tarihsel bilgi ve anılarla Tire Bantosunun tarihine ışık tutmuştur. Özellikle Sümerbank Fabrikasının açılışında Tire Bantosunun rolünü, Atatürk'ün beğenisini kazanmasını ve özellikle de Hırvat (ya da Çekoslovak) şef Slavo'nun bandoyu çok ileriye götürdüğünü ve kalitesini nasıl artırdığını vurgulamaktadır.

Bandoyu bir anlamda profesyonelleştiren şef Mösyö Slavo ile ilgili Bandocu ve eski şeflerden Emin Ersümer'in oğlu Tamer

Bey (79 yaşında) şöyle demiştir: *“Yani Yugoslav Hoca'nın öyle bir şeyi varmış ki, çok emeği geçmiş yani. Her şeyi ona borçlu Tire Bandosu diyebilirim. Babam, derslerini Yugoslav Slavo Hoca'nın nezdinde öğrenmiş oluyor. Ben yine, vurguluyorum yine, yani sıradan hepsi notayı, laikiyle bilen insanlar. Nota karşısına geçince, marşını rahatlıkla çalabilen insanlar. Ezbere de çalabiliyorlar, notaya bakıp da çalabiliyor, işte öyle...”* Tarihsel süreçte askerde bando takımında yer alan kişilerin de bandoya katılımı çeşitli biçimlerde olmuştur. Bandonun onuncu ve şimdiki şefi Zafer Bey, bandoya yeni katılan amatör müzisyenler ve profesyonel bandocuların birlikte çalışarak eğitim alanında yeni gelenlere yaptığı katkılardan bahsetmektedir. Özellikle belediye çalışanlarının bandoya katılmaları ile enstrüman çalmayı öğrenmeleri önemli bir unsurdur. *“Burada belediyeden arkadaşlarımız var. Onlar tabii bu işi bizim yanımızda, biz onlara öğretmenlik olarak müziğe hevesli olanlar var, onlara yardımcı oluyoruz. Onları da yetiştiriyoruz yanımızda. Onlar da müzikle tanışmış oldular. Sazlarını icra ediyorlar bu durumdan bayağı memnunar onlar da. Biz de onlara bir şey öğrettiysek ne mutlu bize”*. Birçok farklı görüşmede ortaya çıkan bilgi, tarihsel süreçte ve yakın dönemde, günümüzde bandoya ilgi duyan, bandoyu başkalarından duyup öğrenen katılımcıların istekle bandoda yer almış oldukları. Tire halkından bandoya katılan kişiler askeri bando emeklisi ya da belediye bandosundan emekli olup gelen bandocularla birlikte yıllardır çalışmakta ve kendilerini geliştirmektedirler.

4. Bandonun faaliyetleri nelerdir, tören ve kutlamalarda nasıl bir süreç, düzen vardır, repertuarda neler vardır?

Tire Bandosunun önemini irdelerken, Göçmen şunları da ekliyor:

“Turizm mevsimi açılırken Kuşadası'nda, turizm mevsimi açılırken Selçuk'ta, Ege Ordu Manevraları'nda bütün Atatürk'ten Demirel'e kadar 10 Cumhurbaşkanı ve onlarca başbakanı karşılama törenlerinde Tire Bandosu vardır. Onların altına imza atmıştır. Hepsini karşılamıştır”.

Fener Alayları ve millî bayramlar, özel günlerde bandonun performansları Tireliler için ve temas edilen diğer vatandaşlar için millî hislerin beslenmesine, kendi kimliklerinden gurur duymalarına, coşku hissedilmesine yardımcı oluyor. Bir bakıma Cumhuriyete olan inancın ve bağlılığın devamı için çok etkili bir unsur olarak özellikle genç nesiller için çok önemli. Cuma günleri bayrak töreninde İstiklal Marşının çalınması ve benzeri rutin varlık gösterimleri alışkanlıklar oluşturuyor, böylelikle hem bandonun öz varlığını sürdürmesini ve devamlılığını destekliyor, hem de Tireliler için yaşamlarında güven ve huzur veren bir unsur olarak devam ediyor. Nitekim en eski üyelerden Cengiz Bey şöyle demektedir:

“En seri Cumhuriyet Marşı'nı çalardık. Tire onu çok severdi... Çok büyük ilgi görüyoruz. Yani her cuma günü halk tarafından kameraya alınıyoruz, fotoğraf çekiliyoruz. Bizi gören çocuklar çok ilgi gösteriyorlar... Akşam 5.30 olduğunda, insanlar işlerini bırakıp, kadınlar çocuklarını alıp geliyorlar bizi seyretme. Buranın da Yunanlılardan Kurtuluş'u, 4 Eylül'de, para atsan yere değmez. Tire'nin 3'te 1'i evde kalır, 3'te 2'si şenliğe gelir”.

Dokuzuncu bando şefi Turgut Bey'in de verdiği benzer bir bilgi olarak Tirelilerin 4 Eylül'de işlerini güçlerini bırakarak o günü Yunanlılardan kurtuluş günü olarak Tire Bandosu önderliğinde kutlamaları herkes için unutulmaz bir anı olarak görülmektedir. Turgut bey 4-5 ay yardımcılarıyla çalışarak ve nota okuma ile enstrüman çalma öğretmekle bandoyu yine Slavo dönemindeki gibi 40 kişilik bir bandoya dönüştürdüğünü, ama çok zorlandığını belirtmiştir. Repertuarı genişlettiği, İzmir'den getirdiği notalarla birlikte geniş bir repertuar oluşturduğunu anlatmıştır. Bu dönem bando aynı zamanda Ödemiş ve İzmir'in başka ilçeleri ile İzmir Büyükşehir'den davetler alarak konserler vermiş. Amerikan Kolejinde İzmir Büyükşehir Bandosuyla verdikleri konser buna bir örnek. Tire'de pazar kurulan gün olan salı günü bandoyu toplayarak sokaklarda yürüterek konser vermeye başlamışlar, bandonun tören bandosu kimliğinden sıyrılarak daha geniş işlevi olan bir performans topluluğu olmasını sağlamış. Turgut Bey şöyle devam ediyor: *“Sonra bu yetmedi bana, salon konserlerine başladım. Senede bir sefer yapmaya başladım ama tam konser. Türkiye'de, Çağrı filminin müziğini biliyorsun, Çağrı filminin. O filmin müziğini Türkiye'de ilk çaldıran benim, burada bu bandoda.”* Turgut bey bandoyu farklı bir boyuta taşıyarak, sadece bando müzikleri değil, aynı zamanda farklı repertuar ile düzenlediği salon konserleriyle bir tören bandosundan bir konser bandosuna dönüştürüyor.

Bandocu Necip Bey ise şunları söylemektedir:

“Burada yeni arkadaşlarla tanışıyoruz. Buranın halkı ile tanışıyoruz. Törenlerde beraber, yüz yüze geliyorsun. Onların göstermiş olduğu bir sevgi, ışıltıyı görebiliyorsun halkta. Özellikle bando olduğu zaman daha bir gururlu, daha bir neşeli bir şey oluyor ulusal bayramlarımızda.”

Bandonun çevre il ve ilçelerde eğitim ve katkıları konusunda Tamer Ersümer şöyle demektedir:

“Mesela Tire bandosu o kadar meşhur ki, Aydın'a kadar gittiler, Yenipazar'a kadar gittiler, Tire Bandosu... 9 Eylül, İzmir'in Kurtuluş Bayramı'nda, Tire bandosu özellikle, bir araba bir otobüs İzmir'e giderdi. Orada merasime katılırdı, herkes Tire Bandosu'nu görmek için sabırsızlanırdı. Merasimin sonuna kadar Tire Bandosu'nu beklerlerdi. Öyle bir şey vardı yani, Türkiye

çapında diyebilirim..."

5. Bandonun Tire halkı ile ilişkisi ve halkın bandoya ilgisi nasıldır?

Bandonun Tire tarihi ve kültürünün nasıl önemli bir unsuru olduğu konusunda da çeşitli veriler vardır. Genç sinemacı Ozan'la yapılan görüşmede bandonun her cuma günü yapılan bayrak töreninin ilkökul, ortaokul ve lise dönemindeki öğrenciler için oldukça ilgi çekici olduğu görülür. *"Bizim okul sonlarında bayrak töreni. İşte biz oradayken onların provaları hep beni etkilerdi".* Çocukluk ve gençlik yıllarında bandonun binasına giden, çalışmalarını takip eden Tireli gençlerin bandoya olan ilgileri büyük olmuştur. *"Ben hatta insanlara Tire'nin Bandosu'ndan bahsettiğimde, insanların bir şaşırma anı var. "A nasıl ya?" Öyle bir yerde, böyle bir bando da mı var" diye. Benim ilk şaşırma anım da başka ilçede bando olmadığını öğrendiğimde. Çünkü ben her yerde var diye biliyordum. Ben ilk üniversiteye gittiğimde anladım, meğer hiçbir yerde yokmuş".*

Göçmen ise çocukluk ve gençlik yıllarından kendisinin bandoyla ilgili duygularını şöyle anlatmaktadır: *"Küçükken bandonun sesini çok severdik. Yola çıktığı zaman, biz koşardık, etrafında toplanırdık. Güzelliği zenginliği o güzel kıyafetlerle. Özel günlerde, bayramlarda o hava ile büyüdük. Şimdi Tire köylerinde Aydın'ın köylerinde, köy düğünlerinde, köylü kızları Tire bandosunu ister. Gelmezse ben gelmem, ben gitmem demektedir. Bu yaşanmıştır".*

Bando ilk yıllarda düğünlerde ve benzeri sosyal törenlerde çalmış, oradan gelir elde etmeye çalışmıştır. Düğünler için çok popüler Tire bandosu gelmezse kız vermeyiz söylemi tüm görüşmelerde söylenmiştir. Cengiz Bey: *"İzmir'e giden biz, o zaman çok meşhurdük. İzmir'e düğüne gittik. Köylüler görüyordu, ediyordu. Düğünde, bando gelmezse evlenmeyeceğim demekteydi. Bizi alan gidiyordu. Pazarlık yapıyorduk".* Halkın bugünkü ilgisine ilişkin Zafer Şef'in bir örneği ise şöyledir: Bir Cuma bayrak töreninde bando törene geç kalmıştır. Saat 17.00'da olması gereken tören başlamadığında, Tire halkından bazı kişiler bandonun neden törene çıkmadığını, geç kalmalarının nedenini sormuşlardır. Halkın bandoya olan alışkanlığı ve ilgisi bu örnekle de görülmüştür.

6. Bandonun yıllar boyunca devamlılığı nasıl sağlanmıştır? Bandonun eğitici yapısı nasıldır? Gönüllülük esasına dayanan süreçler nasıl olmuştur?

Bandocu Emin'in oğlu şöyle anlatmaktadır: *"Yılmaz Göçmen Hoca, babama soruyor. Siz bunun karşılığında ne kadar maaş alıyorsunuz? Babam da diyor ki, ben Nazilli Basma Fabrikasının açılışında bizzat bulundum, karşıladım. En büyük kazancım hayatta bu".* Bu anı başlı başına Tire Bandosu'nun, Kurtuluş Savaşı sonrasında ve Cumhuriyetin ilk yıllarında, Atatürk'le olan yakınlığı da göz önüne alınarak ne kadar önemli olduğunu göstermektedir.

Tire Bandosunda yıllar içinde ücretli çalışanlar yanında pek çok gönüllü müzisyen de görev almıştır. Yapılan söyleşilerde, bando elemanlarının, özellikle geçmiş dönemlerde küçük gruplar hâlinde düğünlere veya özel işlere gittikleri zaman, belli bir ücret aldıkları belirtilmektedir. Bandoda yer alan eski dönemki bandocuların birçoğu bandodan maddi bir kazanç elde etmedikleri bilgisi ortak bir söylemdir.

Bandonun insanları bir araya getirme özelliği, bandoya giden gençlerin orada müzik öğrenmesi, provalar yaparak kendilerini geliştirmeleri, bandonun dostluklar kurulmasında, iletişim, sosyalleşme gibi konularda önemli bir etken olması söz konusu. Örneğin, bandonun eski şeflerinden Mehmet Emin Ersümer'i oğlu Tamer Bey, kendisinin de bandoya giderek orada bateri çalmayı öğrendiğinden bahsetmiştir. Asıl mesleği kunduracılık olan Mehmet Emin Ersümer Tire'de Bandocu Emin olarak bilinmekteyken, trompet çalarken oğlu Tamer Bey'in de bandoya ilgisinin arttığını Tamer Bey ifade etmektedir.

Uzun yıllardır bandoda yer alan Burcu ise bu konuda şöyle konuşmuştur: *"Mesela cuma günlerini ipe çekiyoruz. Çünkü yani cuma günü hem bizi iş hayatından uzaklaştırıyor. Cuma günleri hem stres atıyoruz. Hem fiziki anlamda hem ruhsal anlamda rahatlıyoruz".* Müzik yapmak, sosyal bir şekilde bunu birlikte gerçekleştirmek insanlara pozitif duygular olarak geri dönüyor... Bandoda günümüzde yer alan her bir elemanın cuma günleri bir araya gelmeleri ve bunun anlamı ortaktır denilebilir. *"Cuma günleri yaklaşırken biz böyle kendimize bir rahatlama, bir mutluluk yani. Çünkü o gün farklı bir şey oluyor".* Bu alıntılardan da anlaşılacağı üzere, bandoda görev almak insanlara çok olumlu düşünceler ve hisler katması nedeniyle, yıllar geçse de bandonun devamlılığı sağlanmıştır.

Kitap yazarı Yılmaz Göçmen bandonun başka bandoların kurulmasında da ön planda olduğunu vurgular: *"Ayrıca Sultanhisar, Aydın, Bornova, Buca, Kuşadası, Selçuk bandolarının kurucuları Tire bandosunda yetişmişlerdir. Tire bandosu elemanları kurmuştur. Buradan giden elemanlar... Hatta Sultanhisar ve Aydın Bandosu'nu Tire bandosunun elemanları yetiştirmiştir. Onlar yetiştirmiştir. Yani böyle bir eğitim kurumudur".* Bu sözler, Tire Bandosunun tüm işlevlerinin yanında ayrıca başka bandolara da eleman yetiştiren bir eğitim yuvası olduğunu da göstermektedir.

Dokuzuncu bando şefi Turgut Bey (82 yaşında), Tire bandosuna katılıp, şef olarak görev yapmaya başladığında, bandoda nota sehпасı gibi eksik olan materyalleri temin ettiğini ve yeni enstrümanlar aldığını anlatmıştır. O günkü koşullar ve bando takımı ile ilgili şunları söylemektedir: *"Parkta çalışıyoruz yerimiz yok çünkü. Belediyeye alınan 25 elemanı veriyorlar, al bandocu yap diye ama tabii müzik kulağı eksik... İzmir'den gelen 5 eleman ile diğerlerine nota öğretmeye başlıyoruz".* O dönemki konserlerini TRT'nin de yayınladığını, zaman zaman konuk şefler davet edilerek repertuarın daha da genişletildiğinden bahsediyor.

Bandonun devamlılığının sağlanması bir eğitim yuvası olarak hizmet etmesi ve kuşaklar arası bir mirasın da devredilmesi ile mümkün oluyor. Bu konuda Furkan Bacak on yaşında bandoda görev yapan babası ile bandoya gelirken, o dönemin klarnet hocası Ferruh Beyin kendisini yönlendirmesiyle müzikle tanıştığını söylüyor. Bacak şöyle demektedir: *“Klarnet ustamız çalmamı istedi benden, öğrenmemi istedi, ben de o zamanlar hevesliydim, bir müzik aleti öğrenmek istiyordum, o şekilde başladım. Şu an 26 yaşındayım, 16 senedir Tire Belediyesi bandosunda devam ediyorum”*.

7. Bando elemanları için bando ne ifade etmektedir, bando içi ilişkiler nasıldır?

Bandolar diğer müzik grupları gibi, insanların sadece sanatsal anlamda değil, sosyal anlamda da bir araya geldiği ve deneyimlerini paylaştıkları bir ortam. Bandonun en eski elemanlarından Cengiz Beye bando içi ilişkilerle alakalı bir soruya karşılık şöyle demektedir: *“Çok iyiydi, bir aileydik. Hiç birbirimizi kırmazdık.”* Bandodaki az sayıda profesyonel elemanlardan birisi olan Burcu Hanım ise eşyle bandoda tanıştığını, bundan dolayı da bu toplulukta bulunmanın onun için ayrı bir önemi olduğundan bahsetmektedir. 13 yıldır bandoda yer alan, bandoyla konservatuar öğrencisiyken tanışan Burcu, bandoda birbirine eğitim verme, katkı sağlama ve bandoyu geliştirme hususundan şöyle bahseder: *“Hepsi çok iyi insanlardı. Bana çok değer verdiler. Tireli olduğum için ve genç olduğum için. Bandoyu gelecek nesillere aktarmak istiyorlardı.”* Bandoda flüt çalan Burcu Hanım aynı zamanda Belediyede müzik öğretmenliği yapmakta, bandoya öğrenci hazırlamakta ve bir bakıma bandonun sürekliliğine katkıda bulunmaktadır.

Süleyman Bacak 1999 yılından itibaren bandoda görev almış, belediyede emlak müdürlüğünde çalışıyor ve oğlu ile bandoda görev almakta. *“Baba oğul çalışmak güzel bir şey. 100 yıllık bandomuzda yer almaktan gurur duyuyoruz, ömrümüzün yettiği kadar da çalışacağız”*.

Bandoda olmakla ilgili; *“...biz o zamanlar, hep oraya giderdik. Orada çalışmak bir şeydi, ayrıcalıktı, güzellikti. Dostluklar vardı, gruplar vardı, kaynaşma vardı. Herkes birbirine büyük saygı içerisinde”* sözleri Tamer Bey'in bandodaki ilişkiler üzerine verdiği önemli bilgilerdendir.

Sonuç

Türkiye Cumhuriyeti'nin yüzüncü yıl dönümü, sadece bir millî kutlama olmanın ötesinde, kültürel ve tarihi bir dönüm noktasını temsil eder. Bu dönemde Tire Bandosu'nun yaşamış olduğu evrim ve kazanımlar, Türk kültürünün dinamik ve zengin yapısının altını çizmektedir. Cumhuriyet'in ilk yıllarından itibaren, Tire Bandosu, Batı müzik anlayışının benimsenmesi ve yerel müzik geleneklerinin modernize edilmesi sürecinin bir parçası olarak önemli bir rol oynamıştır. Bu süreç, Tire Bandosu'nun müzikal kimliğini ve toplumsal etkisini yeniden şekillendirmiştir.

Tire Bandosu'nun kökleri, bireysel hikâyeler ve yerel tarihin derinliklerine kadar uzanmaktadır. Kuşaktan kuşağa aktarılan müzik sevgisi, toplumun kültürel dinamiklerinin anlaşılmasında kritik bir rol oynamıştır. Bando elemanlarının bandoya katılımları sırasında izledikleri çeşitli yollar, bireylerin bu kültürel mirasa olan ilgisini ve bağlılığını göstermektedir. Benzer bir şekilde, bandoya olan sahiplenme ve gurur Tire Bandosu'nun yalnızca müzikal bir oluşum olmadığını, aynı zamanda topluluk üyelerinin hayatlarında önemli bir yer tuttuğunu ve Tire'nin kültürel yapısında merkezi bir rol oynadığını göstermektedir. Bireylerin kişisel deneyimleri ve anıları, bando müziğinin toplum üzerindeki etkisinin somut örneklerini sunarak, bando müziğinin kültürel ve toplumsal önemini vurgulamaktadır.

Osmanlı İmparatorluğu döneminden Cumhuriyet dönemine kadar olan süreçte Mehter Müziği'nin Tire Bandosu'na evrimi Türk müzik tarihinin en önemli dönüştürmelerinden birini temsil eder. Bu geçiş hem müzikal geleneklerin dönüşümünü hem de sosyokültürel değişimleri yansıtır. Cumhuriyet döneminde, Batı müziği ile yerel müzik formlarının sentezlenmesi teşvik edildi. Bu durum, Tire Bandosu gibi toplulukların repertuarlarını genişletmelerine ve çeşitli müzikal türlerle deneyler yapmalarına olanak sağladı. Müzik eğitimi alanında yapılan yenilikler, bandonun müzikal kalitesinin ve performans tekniklerinin gelişmesine de katkı sağladı.

Yerel müzikal mirasın korunması ve yenilenmesi sürecinde, Tire Bandosu geleneksel parçaları modern anlayışla yorumlayarak kültürel yenilenmeye katkı sağlamıştır. Repertuarında çeşitli bölgesel ve etnik müziklere yer vererek çok kültürlülüğün ifade edilmesi konusunda Cumhuriyet'in kuruluşundan bu yana Türkiye'nin çok kültürlü yapısına katkıda bulunan bando, aynı zamanda Tire'nin ve genel olarak Türkiye'nin çok katmanlı toplumsal yapısını yansıtmakta, farklı kültürel ve müzikal geçmişlere sahip grupların bir araya gelmesi ile beraber toplumun çeşitliliğini ve birlikteliğini sergilemektedir.

Tire Bandosu'nun yapım aşamasındaki röportaj deşifreleri, bandonun sadece bir müzik grubu olmanın ötesinde, Tire'nin kültürel ve toplumsal yapısının önemli bir parçası olduğunu göstermektedir. Bando, ulusal kimliğin inşası ve gelişiminde, müzikal mirası koruma, topluluk inşası ve kültürel kimlik oluşturma gibi çok yönlü roller üstlenmektedir. Tire Bandosu'nun hikâyesi, yerel bir müzik grubunun nasıl toplumsal bir simgeye dönüşebileceğinin ve toplum üzerinde derin ve kalıcı etkiler yaratabileceğinin bir örneği olarak görülebilir. Bu röportajlar ve anlatılar, Tire Bandosu'nun geçmişini, bugününü ve geleceğini anlamak için değerli bir kaynak oluştururken, aynı zamanda müzik ve kültürün toplumlar üzerindeki gücünü de ortaya koymaktadır.

Bandoculara kazandırdıkları, tarihi kimliği, millî varlığa olan desteği, sanatsal etkinlikleri, müzik zevki aşılması, insanları

birleştirmesi, toplumsal bellek oluşumuna katkı sağlaması, Tire'ye bir kimlik kazandırması, gençlere rol modeller oluşturması, gurur ve kıvanç kaynağı olması Tire Bandosunun sadece yerel bir oluşum olmaktan çıkıp, geniş bir etki alanına sahip olduğunu göstermektedir.

Tire Bandosu, Cumhuriyet Dönemi'nin kültürel dönüşümünü yansıtan bir mikroskosmos olarak, yerel ve ulusal kimlik inşasında kilit bir rol oynamıştır. Bando, millî bayramlar, resmî törenler ve halka açık konserlerde, ulus kimliğinin inşası ve devamlılığında önemli bir etken olmuştur. Yeni Türk kimliğinin ve kültürel çeşitliliğinin bir kutlaması olarak ön plana çıkmıştır. Bu etkinlikler, toplumsal birlik ve beraberliği pekiştiren, aynı zamanda genç nesillere ilham veren, yerelde birliktelik ve kasabalılık, taşra kültürünün bir simgesi olmuştur.

Cumhuriyetin 100. yılında Tire Bandosu'nun geçmişi ve bugünkü rolü, Türkiye'nin kültürel ve toplumsal gelişimindeki değişimleri ve sürekliliği anlamak için kritik bir öneme sahiptir. Bando hem müzikal mirasını koruyarak hem de bu mirası modern müzikal ifadelerle zenginleştirerek, kültürel canlılığın ve yenilikçi ruhun bir simgesi hâline gelmiştir. Bu özel yıldönümünde, Tire Bandosu'nun tarihi ve kültürel önemi, Türkiye'nin geniş tarihî ve kültürel yelpazesini yansıtan bir örnek olarak ele alınabilir. Tire Bandosun hikâyesi, yerel bir müzik grubunun nasıl toplumsal bir simgeye dönüşebileceğini ve toplum üzerinde derin ve kalıcı etkiler yaratabileceğini göstermektedir.

Etik Komite Onayı: Etik kurul onayı Yaşar Üniversitesi Etik Kurulu'ndan (Tarih: 06.06.2024, Sayı: 07) alınmıştır.

Katılımcı Onamı: Tüm katılımcılar gönüllü olarak çalışmaya katılmış ve onam formu vermişlerdir

Hakem Değerlendirmesi: Dış bağımsız.

Yazar Katkıları: [S. Sönmez (SS), A. K. Terci (AKT), & R. H. Ertep (RHE)]: Fikir-SS, AKT; Tasarım-SS, AKT; Denetleme- RHE; Kaynaklar-SS, AKT; Veri Toplama ve/veya İşleme-SS; Analiz ve/veya Yorum-SS, AKT, RHE; Literatür Tarama-SS, AKT, RHE; Yazıyı Yazan-SS; Eleştirel İnceleme-SS, AKT, RHE.

Çıkar Çatışması: Yazarlar, çıkar çatışması olmadığını beyan etmiştir.

Finansal Destek: Yazarlar, bu çalışma için finansal destek almadığını beyan etmiştir.

Ethics Committee Approval: Ethics committee approval was obtained from Yaşar University Ethics Committee (Date: 06.06.2024, Number: 07)

Informed Consent: All participants in this study participated voluntarily and completed a consent form.

Peer-review: Externally peer-reviewed.

Author Contributions: [S. Sönmez (SS), A. K. Terci (AKT), & R. H. Ertep (RHE)]: Concept-SS, AKT; Design-SS, AKT; Supervision-RHE; Resources-SS, AKT; Data Collection and/or Processing-SS; Analysis and/or Interpretation-SS, AKT, RHE; Literature Search-SS, AKT, RHE; Writing Manuscript-SS; Critical Review-SS, AKT, RHE.

Conflict of Interest: The authors have no conflicts of interest to declare.

Financial Disclosure: The authors declared that this study has received no financial support.

Kaynaklar

- Aksay, O. (2006). *Fotoğraflarla Kuruluşundan Günümüze Tire Armoni Bandosu*. Tire Belediyesi Yayınları.
- Aksay, O. (2014). Tire Armoni Bandosunun Tarihsel Süreci. November 8, 2024, www.habertire.com
- Armağan, M. (2012). *Tire Tarih Ansiklopedisi*. Efe Ofset, Ödemiş.
- Baba, O. (2009). *Türk askerî müzik geleneğinde değişim ve süreklilik* (Tez No: 280160). [Doktora Tezi, Dokuz Eylül Üniversitesi, Güzel Sanatlar Enstitüsü]. YÖK Tez Merkezi.
https://tez.yok.gov.tr/UlusalTezMerkezi/tezDetay.jsp?id=i_k5T4iljFjtMBiQBdcbg&no=zsKHct9hOJOvkMmTpaQsCQ
- Evlia Çelebi. (1935). *Seyahatnamesi* (Cilt 9). Devlet Matbaası.
- Çelik, L. (2005). Alman bando takımları mehterin kopyasıdır. In 6. *Uluslararası Türk Kültürü Kongresi Bildirileri* (Cilt 5). (pp. 2169-2172). Atatürk Kültür Merkezi Yayınları.
- Dursun, N. (1995). *Tire kent coğrafyası* (Tez No: 41313). [Yüksek Lisans Tezi, Dokuz Eylül Üniversitesi]. YÖK Tez Merkezi.
<https://tez.yok.gov.tr/UlusalTezMerkezi/tezDetay.jsp?id=SF4GpcRNwEGVjaW-aQTpgA&no=SF4GpcRNwEGVjaW-aQTpgA>
- Elbaş, O. (2017). Mehter ve Musika-i Hümayun. In Ö. Türkmenoğlu (Ed.), *Anadolu'nun sırlı sesi: Müziğiyle Ankara* (pp. 136-143). Anadolu Kalkınma Ajansı.
- Göçmen, Y. (2020). *Yüz Yıllık Notalar: Tire Bandosunun Destansı Öyküsü*. Efe Ofset.
- Güneş, G. (2020). Mustafa Kemal Atatürk'ün Aydın Seyahatleri. *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*, 21, (pp. 219-242).
- Güneş, M., & Polat, F. (2023). Cumhuriyet Halk Partisi Parti Müfettişlik Raporlarına Göre II. Dünya Savaşı Yıllarında İzmir Halkevleri. *Tarih ve Günce: Atatürk ve Türkiye Cumhuriyeti Tarihi Dergisi*, 13, (pp. 324-325).
- Kaya, E. E. (2012). Türk ordu geleneğinde askeri müzik olgusu. *İdil Sanat ve Dil Dergisi*, 3, (pp. 93-105)
- National Geographic. (2009). Bando Aşkı, *National Geographic Türkiye* 100, (pp.38-40).
- Şanlıer, A. C. (2011). *Müzik politikaları ve modernleşme bağlamında Cumhuriyet döneminde Türk sanat müziği alanındaki başlıca gelişmeler*. [Yüksek Lisans Tezi, Afyon Kocatepe Üniversitesi]. YÖK Tez Merkezi.
- Say, A. (2000). *Müzik Tarihi*. Müzik Ansiklopedisi Yayınları.
- Türkyılmaz, Z. (2011). *Cumhuriyet Döneminde Tire (1923-1938)*. (Tez No: 286591). [Yüksek Lisans Tezi, Ege Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü]. YÖK Tez Merkezi. https://tez.yok.gov.tr/UlusalTezMerkezi/tezDetay.jsp?id=HSJlg_j0QGxnmJSgYC-ig&no=Wwz7ZCYmpvV2SXIG2BFcag
- Yeşil Tire. (1931). *Yeşil Tire Dergisi*. 1(3). 30 Ağustos 1931. Tire Belediyesi Yayınları

Structured Abstract

The Tire Marching Band was founded in Tire in 1923 and is one of the first bands in the history of the Republic. The band, which is one hundred years old, plays in Tire Square every Friday afternoon for the flag ceremony and performs its duties during official holidays and ceremonies. The Tire Marching Band, carries a historical significance due to its founding year, as well as the fact that Atatürk welcomed it during his visit to the Nazilli Cotton Print Factory in 1937. The band performed in the liberation celebrations of İzmir every September 9th from 1925 to 1943. In 1923, the Greek occupation ended at the end of the War of Independence. While the occupying forces in Tire were quickly fleeing, they left their own band instruments at the Kurtuluş School. Ali Başargan, who was held captive by British soldiers in Egypt for many years, learned to play instruments there. As the instruments were left in Tire Ali Başargan found them and established the band with other three war veterans, Blacksmith Mehmet Çavuş and Barber Mehmet Ali Efendi. A very important name in the history of the band is Monsieur Slavo. Slavo is a musician and composer of Croatian origin. When he came to İzmir to escape from the war, he took part in the Tire band as a conductor. Slavo turned the band into a real and serious institution. In addition, Slavo was the conductor of the band that welcomed Mustafa Kemal Atatürk at the opening ceremony of the Nazilli Print factory. The band experienced its most glorious years during the Slavo period, and welcomed important statesmen such as Atatürk, İsmet İnönü and Marshal Fevzi Çakmak in the Aegean Maneuvers.

Founded in 1923, this band has become synonymous with the Republic over the years. At a time when there were only a few band teams in the country, it participated in celebrations and important events throughout the Aegean region and İzmir. Additionally, the Tire band has functioned as a music school for all young people from Tire. Young people who played in the band in Tire either became military musicians when they went to the army or took on more active roles in the band and enhanced their musical skills upon returning from military service. Furthermore, those who served in the band for many years provided volunteer-based service while continuing to pursue their own professions, without any financial gain from their involvement in the band. In many ways, the band has provided an environment closely connected to the entire Tire community since its establishment. The band, which has a very important place in the daily life of Tire, has a place in the past memories of almost all Tire residents. Today, the band is embraced with love and enthusiasm in all celebrations and ceremonies. It seems quite significant that a small-town band has had such a large impact on Tire and its surroundings over the years.

Today, the Tire Marching Band, which consists mainly of employees living in Tire and belonging to different professional groups, as well as professionals retired from the military band, still continues its active life with the support of The Tire Municipality. Examining the social, cultural, spiritual values, sense of belonging, and search for identity brought about by the playing together of amateur and professional musicians in the band from the first years of its establishment until today, constitutes the main objectives of this article. In addition, how the Tire Band has sustained its presence over the years, how continuity was formed and what the sociological factors that hold it together are, marks an important part of this research. This article aims to disseminate information by accessing detailed oral and written historical sources which will be written with a descriptive analysis method.

The Tire Brass Band, celebrating its 100th anniversary, is a musical institution well-known and cherished by the entire community of Tire. This study involved interviews with accessible past members of the band, researchers from Tire engaged in band-related research, current band members, and individuals from the Tire community. It has been seen that the band has both local and national fame and recognition, and continues its activities in İzmir and surrounding provinces. The Tire Band, which is a 100-year-old cultural heritage, is known throughout Turkey. The findings of this research indicate that the Tire Brass Band is widely regarded as a cultural and historical heritage of Tire, receiving considerable affection and interest from the populace while fostering a strong sense of belonging.